

מודעה וביטול מודעה – והשתקפותם בשטרות

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

ניר ורגון

המחלקה לתלמוד ותורה שבעל פה

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

**עבודה זו נעשתה בהדרכתו של
פרופסור יוסף ריבלין
מן המחלקה לתלמוד ותורה שבעל פה
של אוניברסיטת בר-אילן**

שלמי תודה

מודה אני לבורא עולם ששם חלקי מיושבי בית המדרש, וזיכני לעסוק בדברי תורה, ולחקור את דברי חכמי ישראל לדורותיהם.

תודה למורי ורבי פרופסור יוסף ריבלין שהדריכני בעבודה זו במקצועיות וביעילות, ופתח בפני את עולם המחקר של השטר העברי.

תודה להורי, פרופסור שמואל והדסה ורגון, שעודדו אותי להתחיל ולסיים את עבודת הדוקטוראט.

תודה לאחי המלומד עו"ד נעם ורגון שעבר בשקידה על העבודה והעיר את הערותיו המחכימות, שהיו לי לעיניים.

תודה לאשתי יסכה, שאיפשרה לי להתפנות לעבודה זו במשך תקופה ארוכה, ושלי ושלכם שלה, ולילדי המקסימים שתמכו בי: אודיה, אלחנן, יצחק, משה, אחוה וצופיה.

לסיום אודה גם לחוקרים נוספים שעמדתתי איתם בקשר במהלך כתיבת עבודה זו, ועזרו לי, כל אחד בתחום התמחותו, בשמחה ובמאור פנים: פרופסור אהרן דמסקי, פרופסור מאיר בר אילן, פרופסור גדעון לבזון, פרופסור ירחמיאל ברודי, ד"ר ברק כהן, ד"ר עוזי פוקס, ד"ר יפתח יצחק שנדורפי, ד"ר רות למדן וד"ר דוד פריבור.

יהי רצון שעבודה זו, תתרום נדבך משמעותי לחקר המשפט העברי בכלל, ולחקר השטר העברי בפרט.

תוכן העניינים

א.....	תקציר
1	מבוא
1.....	הקדמה
1.....	מטרות המחקר
4.....	חשיבות המחקר
4.....	מצב המחקר
6.....	שיטת המחקר
7.....	מבנה העבודה
8.....	הערות טכניות
9	1 פרק ראשון: המודעה בימי התלמוד והגאונים
9.....	1.1 מהות המודעה ומקורותיה
11.....	1.2 מודעה: הלכה קדומה או חידוש
15.....	1.3 מודעה בתקופת התלמוד
24.....	1.4 מודעה בתקופת הגאונים
33.....	1.5 סיכום
35.....	2 פרק שני: המודעה בימי הראשונים
35.....	2.1 ההבחנה בין מודעה במתנה ובגט לבין מודעה במכר
46.....	2.2 הזיקה בין מודעה לביטול גט
54.....	2.3 גדרי כפייה במודעה במתנה ובגט
57.....	2.4 מודעה במכר בתמורה חלקית ובפשרה
59.....	2.5 כתיבת מודעה במכר בהיעדר עדות על כפייה
60.....	2.6 מודעה בכפיית מכירה של נכס שאינו ספציפי
64.....	2.7 זמן מסירת המודעה
69.....	2.8 סיכום
72.....	3 פרק שלישי: ביטול מודעה בימי התלמוד והגאונים
72.....	3.1 הבסיס התלמודי לביטול מודעה
78.....	3.2 ביטול מודעה בספרות הגאונים
89.....	3.3 שיטת גאוני סורא בביטול מודעה
93.....	3.4 התפשטות ביטול מודעה לכל הגיטין
95.....	3.5 הרקע למעבר מגיטין לשאר שטרות
99.....	3.6 שיטת גאוני פומבדיתא בביטול מודעה
102.....	3.7 ניתוח ההבדלים בין גאוני סורא לגאוני פומבדיתא

106	3.8 האפשרות להתגבר על ביטול כל המודעות
108	3.9 סיכום
112	4 פרק רביעי: ביטול מודעה בתקופת הראשונים
112	4.1 המעבר מימי הגאונים לימי הראשונים
114	4.2 קניין בביטול מודעה
115	4.3 תוקפו של ביטול מודעה שנעשה בכפייה
125	4.4 נוסח ביטול כל המודעות לפי שיטת רמב"ם
126	4.5 הצעות נוספות לביטול כל המודעות
130	4.6 התמודדות עם ביטול גט עתידי
136	4.7 ביטול מודעה לאחר הפעולה המשפטית
138	4.8 סיכום
141	5 פרק חמישי: השטר העברי
141	5.1 סקירת השטרות העבריים הקדומים
142	5.2 ספרי השטרות
145	5.3 מאפייני ספרי השטרות וקובצי השטרות הקדומים
147	5.4 מאפייני השטר העברי
151	5.5 הרכיבים הקבועים בשטר
165	5.6 סיכום
169	6 פרק שישי: נוסח שטר המודעה
169	6.1 נוסח מודעה וביטול מודעה בתלמוד
171	6.2 קטעי נוסח שקדמו לספרי השטרות
172	6.3 הצורך במודעה פורמלית בימי הראשונים
183	6.4 נוסח שטרי המודעה מרס"ג ואילך
195	6.5 מאפיינים כלליים של שטרי המודעה
196	6.6 רכיביו של שטר המודעה
197	6.7 פתיחה
199	6.8 הרקע העובדתי בשטר מודעה
199	6.9 גוף המודעה
201	6.10 מודעה על ביטול מודעה
205	6.11 אימות הכפייה
207	6.12 סיכום
211	7 פרק שביעי: נוסח ביטול המודעה
211	7.1 שטרי ביטול המודעה מרס"ג ואילך

215	7.2 ביטול מודעה כשטר נפרד
216	7.3 מאפייניו של שטר ביטול מודעה
218	7.4 הרקע העובדתי בשטר ביטול מודעה
219	7.5 ביטול המודעה בתוך שטר הביטול
224	7.6 קובצי שטרות שבהם לא מופיע שטר ביטול מודעה
226	7.7 ביטול מודעה בשטרות אחרים
242	7.8 סיכום
246	8 פרק שמיני: מסקנות הדיון
246	8.1 הפער בין הלכות מודעה וביטול מודעה לנוסחי השטרות
251	8.2 מודעה כביטוי לחוסר גמירות דעת והגבלתה
256	8.3 זמן מסירת מודעה
256	8.4 מודעה לעומת ביטול גט
258	8.5 הבסיס התלמודי לביטול מודעה
258	8.6 רקע להנהגת ביטול מודעה
262	8.7 סופיות הדיון בעקבות ביטול מודעה
266	8.8 שיטת רמב"ם בביטול מודעה
266	8.9 הבסיס לשטר העברי והשפעות מוסלמיות
268	8.10 מאפייני נוסח שטרי המודעה
269	8.11 שטרות שבהם אין איזכור של ביטול מודעה
271	קיצורים ביבליוגרפיים
i	תקציר באנגלית

תוכן העניינים המפורט

א	תקציר	1
1	מבוא	1
1	הקדמה	1
1	מטרות המחקר	1
4	חשיבות המחקר	4
4	מצב המחקר	4
6	שיטת המחקר	6
7	מבנה העבודה	7
8	הערות טכניות	8
9	1 פרק ראשון: המודעה בימי התלמוד והגאונים	9
9	1.1 מהות המודעה ומקורותיה	9
11	1.2 מודעה: הלכה קדומה או חידוש	11
15	1.3 מודעה בתקופת התלמוד	15
15	1.3.1 הנסיבות שבהן ניתן לכתוב מודעה	15
19	1.3.2 הקושי להסתמך על פעולות משפטיות בגלל המודעה	19
20	1.3.3 הצורך בנוכחות עדים בשעת מסירת המודעה	20
23	1.3.4 גילוי דעת בגיטין	23
24	1.4 מודעה בתקופת הגאונים	24
24	1.4.1 נסיבות בהן כותבים מודעה לפי גאוני סורא	24
24	1.4.1.1 דרישת נסיבות של כפייה	24
27	1.4.1.2 הגדרת כפייה	27
29	1.4.2 הנסיבות שבהן כותבים מודעה לפי גאוני פומבדיתא	29
31	1.4.3 זמן מסירת מודעה לפי הגאונים	31
33	1.5 סיכום	33
35	2 פרק שני: המודעה בימי הראשונים	35
35	2.1 ההבחנה בין מודעה במתנה ובגט לבין מודעה במכר	35
36	2.1.1 ראשוני ספרד	36
38	2.1.2 ראשוני אשכנז וצרפת	38
44	2.1.3 ראשוני פרובנס	44
45	2.1.4 ראשוני צפון אפריקה	45
46	2.1.5 פסיקת השולחן ערוך	46
46	2.2 הזיקה בין מודעה לביטול גט	46

46	2.2.1 שיטת ר"ת וריב"ם – מודעה במתנה ובגט היא פעולת ביטול
49	2.2.2 שיטת רמב"ם – מודעה בגט היא פעולת ביטול
52	2.2.3 שיטת רמב"ן וריב"ש – האפשרות לבטל גט לפני כתיבתו
54	2.3 גדרי כפייה במודעה במתנה ובגט
57	2.4 מודעה במכר בתמורה חלקית ובפשרה
59	2.5 כתיבת מודעה במכר בהיעדר עדות על כפייה
60	2.6 מודעה בכפיית מכירה של נכס שאינו ספציפי
64	2.7 זמן מסירת המודעה
64	2.7.1 ההגבלה של זמן המודעה בימי הראשונים
67	2.7.2 שיטת רשב"ם בעניין סוף זמן מסירת מודעה
69	2.8 סיכום
72	3 פרק שלישי: ביטול מודעה בימי התלמוד והגאונים
72	3.1 הבסיס התלמודי לביטול מודעה
73	3.1.1 פרשנות הסוגיה בערכין
76	3.1.2 הזיקה בין דברי רב ששת למשנה
78	3.2 ביטול מודעה בספרות הגאונים
79	3.2.1 הלכות פסוקות
80	3.2.2 פירושי גאונים לסוגיה בערכין
82	3.2.3 תקנות ביטול מודעה לשיטת ה"ג
85	3.2.4 שיטת גאוני סורא בביטול מודעה
89	3.3 שיטת גאוני סורא בביטול מודעה
89	3.3.1 הרקע והעיתוי של הנהגת ביטול מודעה בגיטין
90	3.3.2 הרקע לתקנת מורדת
92	3.3.3 ביטול מודעה כתגובה לתקנת מורדת
93	3.4 התפשטות ביטול מודעה לכל הגיטין
95	3.5 הרקע למעבר מגיטין לשאר שטרות
95	3.5.1 התמורות בבבל במאה ה-8
96	3.5.2 תקנות הגאונים בעקבות התמורות
98	3.5.3 ביטול המודעה בשטרות כתגובה לתמורות
98	3.5.4 סגירת מעגל בביטול מודעה בשטרות
99	3.6 שיטת גאוני פומבדיתא בביטול מודעה
102	3.7 ניתוח ההבדלים בין גאוני סורא לגאוני פומבדיתא
106	3.8 האפשרות להתגבר על ביטול כל המודעות

106	3.8.1 התמודדות עם מודעה עתידית
107	3.8.2 התמודדות עם ביטול גט עתידי
108	3.9 סיכום
112	4 פרק רביעי: ביטול מודעה בתקופת הראשונים
112	4.1 המעבר מימי הגאונים לימי הראשונים
114	4.2 קניין בביטול מודעה
115	4.3 תוקפו של ביטול מודעה שנעשה בכפייה
115	4.3.1 הסוברים שאין ביטול מודעה בכפייה
117	4.3.2 הסוברים שביטול מודעה בכפייה תקף
119	4.3.3 מנהג צרפת ואשכנז לכתוב ביטול מודעה במתנה
120	4.3.4 הבעייתיות בעמדת הסוברים שביטול בכפייה תקף
122	4.3.5 ההבחנה בין עמדת בעלי התוספות לעמדת גאוני סורא
122	4.3.6 שיטתם של ראשוני המאה ה-13
125	4.4 נוסח ביטול כל המודעות לפי שיטת רמב"ם
126	4.5 הצעות נוספות לביטול כל המודעות
126	4.5.1 הודאת בעל דין שלא נמסרה מודעה
127	4.5.2 תקנת פסילת העדים
129	4.5.3 שילוב כל הפתרונות
130	4.5.4 נשבע שלא לבטל את המודעה
130	4.6 התמודדות עם ביטול גט עתידי
130	4.6.1 ביטול מודעה כמענה לביטול גט
133	4.6.2 ביטול מודעה בשעת נתינה
134	4.6.3 הבעיה ההלכתית בביטול בשעת נתינה
135	4.6.4 החולקים על המנהג לבטל מודעה בשעת נתינה
135	4.6.5 ביטול מודעה גם בשעת כתיבה וגם בשעת נתינה
136	4.7 ביטול מודעה לאחר הפעולה המשפטית
138	4.8 סיכום
141	5 פרק חמישי: השטר העברי
141	5.1 סקירת השטרות העבריים הקדומים
142	5.2 ספרי השטרות
145	5.3 מאפייני ספרי השטרות וקובצי השטרות הקדומים
147	5.4 מאפייני השטר העברי
147	5.4.1 כתיבה בגוף ראשון בשטר

148	5.4.2 שפת השטר	
150	5.4.3 התארכות החלק השלילי בשטר	
151	5.5 הרכיבים הקבועים בשטר	
151	5.5.1 נוסחת פתיחה	
153	5.5.2 נוסחת התאריך בשטר	
153	5.5.2.1 מיקום נוסחת התאריך בשטר	
155	5.5.2.2 תיאור היום בנוסחת התאריך	
155	5.5.2.3 תיאור השעה בנוסחת התאריך	
156	5.5.2.4 תיאור השנה בנוסחת התאריך	
156	5.5.3 ציון מקום עריכת השטר	
157	5.5.4 נוסחת רצון חופשי	
158	5.5.5 נוסחת ביטול הטענות המשפטיות והנאמנות	
159	5.5.6 נוסחת אחריות ופיצוי	
161	5.5.7 נוסחת הקניין	
163	5.5.8 נוסחת סיום	
164	5.5.9 חתימת העדים	
164	5.5.10 קיום שטרות בבית דין	
165	5.6 סיכום	
169	פרק שישי: נוסח שטר המודעה	
169	6.1 נוסח מודעה וביטול מודעה בתלמוד	
171	6.2 קטעי נוסח שקדמו לספרי השטרות	
172	6.3 הצורך במודעה פורמלית בימי הראשונים	
172	6.3.1 עמדת הראשונים שאין צורך במודעה פורמלית	
175	6.3.2 עמדת הראשונים הסוברים שיש צורך במודעה פורמלית	
175	6.3.2.1 ראשוני פרובנס	
177	6.3.2.2 ראשוני צרפת	
179	6.3.2.3 ראשוני צפון אפריקה	
181	6.3.2.4 פסיקת ההלכה	
183	6.4 נוסח שטרי המודעה מרס"ג ואילך	
183	6.4.1 רס"ג (סורא המאה ה-10): מודעה למקרה של כפייה של צד שני	
184	6.4.2 רס"ג: מודעה למקרה של אילוץ	
184	6.4.3 רה"ג (פומבדיתא המאה ה-11): מודעה על גט ועל מתנה	
185	6.4.4 רה"ג: מודעה על מכר	
185	6.4.5 ר' יהודה בן ברזילי (ספרד המאה ה-11): מודעה על מכר	

186	6.4.6 ר' יהודה בן ברזילי: מודעה על אביזאריה (= מחילה).....
187	6.4.7 ספר העיטור (פרובנס המאה ה-12).....
187	6.4.8 אליסאנה (ספרד המאה ה-11).....
188	6.4.9 כתב יד מינכן (אשכנז המאה ה-14).....
188	6.4.10 מחזור ויטרי (צרפת המאה ה-11).....
189	6.4.11 לכל חפץ (איטליה המאה ה-16): נוסח ראשון.....
189	6.4.12 לכל חפץ: נוסח שני.....
190	6.4.13 תיקון סופרים (טורקיה המאה ה-16): מודעה על מכר.....
191	6.4.14 תיקון סופרים: מודעה על אביזאריה [=מחילה].....
192	6.4.15 נחלת שבעה (פולין המאה ה-17): נוסח ראשון.....
193	6.4.16 נחלת שבעה: נוסח שני.....
194	6.4.17 עט סופר (מרוקו המאה ה-19).....
195	6.5 מאפיינים כלליים של שטרי המודעה.....
196	6.6 רכיביו של שטר המודעה.....
197	6.7 פתיחה.....
199	6.8 הרקע העובדתי בשטר מודעה.....
199	6.9 גוף המודעה.....
201	6.10 מודעה על ביטול מודעה.....
201	6.10.1 נוסח המודעה על ביטול מודעה.....
202	6.10.2 שטרות שבהם אין מודעה על ביטול מודעה.....
204	6.10.3 מודעה על ביטול מודעה בשיטת ההחרגה.....
205	6.11 אימות הכפייה.....
207	6.12 סיכום.....
211	7 פרק שביעי: נוסח ביטול המודעה
211	7.1 שטרי ביטול המודעה מרס"ג ואילך.....
211	7.1.1 רס"ג (סורא המאה ה-10).....
211	7.1.2 רה"ג (פומבדיתא המאה ה-11): ביטול מודעה על גט ועל מתנה.....
212	7.1.3 רה"ג: ביטול מודעה על מכר.....
212	7.1.4 ריב"ב (ספרד, המאה ה-11).....
213	7.1.5 ריב"ב: ביטול מודעה על גט שחרור.....
214	7.1.6 ספר העיטור (פרובנס, המאה ה-12).....
214	7.1.7 תיקון סופרים (טורקיה, המאה ה-16): ביטול מודעה על גט.....
215	7.1.8 תכלאל (תימן, המאה ה-17): ביטול מודעה על גט.....

215	7.2 ביטול מודעה כשטר נפרד
216	7.3 מאפייניו של שטר ביטול מודעה
218	7.4 הרקע העובדתי בשטר ביטול מודעה
219	7.5 ביטול המודעה בתוך שטר הביטול
219	7.5.1 מרס"ג עד לספר העיטור
222	7.5.2 ביטול מודעה על גט בתיקון סופרים
224	7.6 קובצי שטרות שבהם לא מופיע שטר ביטול מודעה
226	7.7 ביטול מודעה בשטרות אחרים
226	7.7.1 באילו שטרות יש פסקת ביטול מודעה
230	7.7.2 נוסח מלא ונוסח קצר של פסקת ביטול מודעה
233	7.7.3 מיקומה של פסקת ביטול המודעה בתוך השטר
235	7.7.4 נוסחים מיוחדים בפסקת ביטול המודעה
236	7.7.5 מכירת מודעה
240	7.7.6 נוסחים מאוחרים של פסקת ביטול מודעה
242	7.8 סיכום
246	8 פרק שמיני: מסקנות הדיון
246	8.1 הפער בין הלכות מודעה וביטול מודעה לנוסחי השטרות
246	8.1.1 שיטת גאוני סורא במודעה
246	8.1.2 הפער בין ההלכות לשטרות במודעה
247	8.1.3 פסקת מודעה על ביטול מודעה
247	8.1.4 הפער בין ההלכות לשטרות בביטול מודעה
249	8.1.5 מכירת מודעה
249	8.1.6 פער בין ההלכות לשטרות בתוך ספרי שטרות
249	8.1.7 הסבר הפער בין ההלכות לשטרות
250	8.1.8 מקומות שבהם תפיסות הלכתיות משתקפות בנוסח השטר
251	8.1.9 השפעת נוסח השטר על ההלכה
251	8.2 מודעה כביטוי לחוסר גמירות דעת והגבלתה
251	8.2.1 מודעה – חידוש הלכתי על בסיס עקרונות קדומים
252	8.2.2 מודעה פועלת לא רק במקרה של כפייה
253	8.2.3 הגבלת היקף שימוש במודעה על ידי חכמי ישראל
253	8.2.4 הסיבה להגבלת השימוש במודעה
254	8.2.5 הפורמליזציה של המודעה
255	8.2.6 השתקפות צמצום השימוש במודעה בנוסחי השטרות

256	8.3 זמן מסירת מודעה
256	8.4 מודעה לעומת ביטול גט
256	8.4.1 מודעה וביטול גט – השווה והשונה
257	8.4.2 נוסחאות ביטול בשטרי מודעה
257	8.4.3 ההשוואה בין ביטול גט למודעה בראשונים
258	8.5 הבסיס התלמודי לביטול מודעה
258	8.6 רקע להנהגת ביטול מודעה
258	8.6.1 רקע להנהגת ביטול מודעה בגיטין
260	8.6.2 הרקע להנהגת ביטול מודעה בשאר שטרות
260	8.6.3 הרקע להנהגת ביטול מודעה לפי גאוני פומבדיתא
261	8.6.4 יסוד המחלוקות בין גאוני סורא לגאוני פומבדיתא בביטול מודעה
262	8.6.5 תקנות הגאונים כתגובה לכיבוש המוסלמי
262	8.7 סופיות הדיון בעקבות ביטול מודעה
262	8.7.1 האם ניתן לבטל את הפעולה המשפטית אחרי ביטול המודעה
264	8.7.2 ביטול מודעה לאחר הפעולה המשפטית
264	8.7.3 מודעה על ביטול כל המודעות
266	8.8 שיטת רמב"ם בביטול מודעה
266	8.9 הבסיס לשטר העברי והשפעות מוסלמיות
266	8.9.1 כתיבה בגוף ראשון של העדים בשטרות בימי הגאונים
267	8.9.2 נוסחאות פתיחה בשטרות בימי הגאונים
267	8.9.3 צורת אזכור התאריך בשטר העברי ומיקומו
267	8.9.4 הפסקה דלא כאסמכתא ולא כטופסא דשטרי
268	8.10 מאפייני נוסח שטרי המודעה
268	8.10.1 היעדר נוסח מודעה בתלמוד
268	8.10.2 מבנה שטרות של גילוי דעת
268	8.10.3 מטבעות לשון מיוחדות בנוסח שטר מודעה
269	8.10.4 הבדל ברקע העובדתי שבתלמוד לעומת הרקע שבשטרות
269	8.11 שטרות שבהם אין איזכור של ביטול מודעה
271	קיצורים ביבליוגרפיים
i	תקציר באנגלית

תקציר

מחקר זה עוסק בשלושה תחומים. התחום הראשון הנידון בעבודה זו הוא הלכות מודעה. התחום השני - הלכות ביטול מודעה. התחום השלישי - שטרי מודעה וביטול מודעה, על רקע השטר העברי באופן כללי.

הפרק הראשון עוסק בסוגיית המודעה בתקופת התלמוד והגאונים. בתחילה הובאו הסבר למושג "מודעה" מבחינה לשונית ותיאור דרך פעולתה מבחינה הלכתית. פרק זה עוסק גם בעיתוי תיקון מוסד המודעה והרקע לתיקונו. הודגש שהמודעה מבוססת על עקרונות המשפט העברי המחייבים גמירות דעת בפעולה המשפטית ומצד שני הודגש החידוש שבה. הובאה ההגבלה שהטילו חכמי נהרדעא על השימוש במודעה, והובהר הצורך שראו חכמי ישראל בהגבלה זו. נידונה השאלה האם יש בקביעת התלמוד שמודעה צריכה להיעשות בפני שני עדים, ובקביעה שגילוי דעת אינו יכול לבטל גט, אמירה לגבי הצורך שהמודעה תיעשה דווקא באופן פורמלי. לאחר מכן נבדקה האפשרות שחלה תמורה משמעותית בהבנת המודעה בימי הגאונים. זאת על ידי ניסיון למצוא בדברי הגאונים דרישה למודעה פורמלית, או לצמצום נוסף בהיקף המקרים שבהם מותר השימוש במודעה, או בזמן מסירתה. התבאר האופן שבו הגדירו בישיבות השונות, סורא ופומבדיתא, את המושג כפייה, והאופן שבו הבחינו בין מודעה במכר למודעה במתנה ובגט, כפי שעולה לכאורה מן התלמוד.

הפרק השני עוסק במודעה בתקופת הראשונים והאחרונים. נבחנה השאלה אם הלכו הראשונים בעקבות גאוני סורא או בעקבות גאוני פומבדיתא בפרשנות הסוגיות. הובא הסבר למגמה שהסתמנה. נבדקה האפשרות שבתקופת הראשונים חל שינוי בתנאי הסף למסירת מודעה, והאפשרות שיש הבדל בין ראשוני אשכנז לבין ראשוני ספרד, בהצבת תנאי הסף. נסקר הדיון בראשונים לגבי הדמיון בין מודעה לביטול גט ולגבי ההבחנה ביניהם. נבחנה השאלה עד כמה הדרישה לעדים על הכפייה במקום שהיא קיימת, היא מהותית במודעה: האם חשוב שהכפייה תהיה כפייה גמורה, או שמא די בכל אילוץ? האם במקרה שעדי כפייה אינם זמינים אפשר לכתוב מודעה בלעדיהם ולצפות לבואם בהמשך? גם סוגיית הדרישות הפורמליות במודעה נבחנה: האם התחדשו בתקופת הראשונים כללים פורמליים למסירת מודעה שלא היו קודם לכן ומה עומד מאחורי כללים אלה.

הפרק השלישי עוסק בביטול מודעה בימי התלמוד והגאונים. נחקר הבסיס בתלמוד לביטול המודעה: האם הבסיס הוא בדברי רב ששת בתלמוד בערכין שאומר שמודעה תקפה בגיטין, או שמא רק בדברי הסבוראים בתלמוד; האם כבר בתלמוד ברור שיש

צורך באמירה מפורשת המבטלת את המודעה או שמא על פי התלמוד די באמירת "רוצה אני", שבה יש גילוי דעת שהאדם מעוניין בפעולה המשפטית. נסקר המפנה שהתחולל בתקופת הגאונים, בה התחילו לכתוב ביטול מודעה בכל הגיטין, והוסבר מה גרם למפנה זה בגיטין. התברר שאצל גאוני סורא גם בשאר שטרות הונהג לכתוב ביטול מודעה. נבדקה סיבת הדבר: האם המפנה שחל בשאר השטרות נובע מהיגררות שאר שטרות אחרי גיטין או שמא יש נימוק שונה לתופעת ביטול מודעה בשאר שטרות. בהמשך נבחנה שיטת גאוני פומבדיתא במאה ה-10, החולקים על גאוני סורא בכמה סוגיות מרכזיות: מדוע לשיטתם אין מקום לביטול מודעה בכל השטרות, מדוע לשיטתם אין צורך בפעולת קניין בביטול מודעה, ומדוע אצלם ביטול מודעה אינו תקף בכפייה.

הפרק הרביעי עוסק בביטול מודעה בימי הראשונים. נידונה השאלה: האם הנוהג לכתוב ביטול מודעה בשטרות שהחלו בו הגאונים המשיך גם בימי הראשונים? נבדק האם אימצו הראשונים את שיטת גאוני סורא לגבי ביטול מודעה או את שיטת גאוני פומבדיתא, ומה גרם להם לבחור בדרך שבחרו. נבדקה שיטת בעלי התוספות: האם בעלי התוספות, שסברו שביטול מודעה בכפייה תקף, אימצו לחלוטין את שיטת גאוני סורא והאם ראשוני ספרד המאוחרים אימצו את שיטת בעלי התוספות. נבחנה עמדת רמב"ם לגבי ביטול מודעה בכפייה: האם הנוסח שלו, שמאפשר ביטול של כל המודעות בגיטין, מבטא קביעה כי נוסח הגאונים לביטול מודעה אינו יעיל, או שמא הסכים רמב"ם עם נוסח הגאונים. האם נוסח זה של רמב"ם יכול לבטל את כל המודעות גם במכר, אף על פי שהוא אינו מוזכר שם, או שמא הוא יעיל רק בגיטין. התבאר שיש בראשונים הצעות נוספות לביטול כל המודעות, כגון הצעתו של רשב"א המבוססת על פסילת עדי המודעה, שנוסחתה "והריני פוסל כל עד או עדים שיעידו שמסרתי או שאמרתי שום דבר שיבטל מחמתו גט זה או שיורע כוחו של גט זה מחמת אותה מודעה או אותו דבור", והצעתו של רמ"ה המבוססת על הודאת בעל דין שלא נמסרה מודעה, שנוסחתה "אני מעיד על עצמי שלא מסרתי שום דבר על הגט שייבטל מחמתו". נבחנו היתרונות של כל הצעה. התברר שהמנהג הרווח הוא לכתוב ביטול מודעה כחלק מנוסח השטר או בסמוך לכתובתו, אולם באשכנז צמח מנהג לכתוב ביטול מודעה לפני נתנת השטר. נבחנו שורשי מנהג זה והבעיות שנלוו אליו, ומדוע לא היה בו צורך בתקופת הגאונים.

הפרק החמישי עוסק ברקע כללי על אודות השטר העברי, והוא מבוסס בעיקר על מחקריהם של גולאק בספרו "אוצר השטרות" וריבלין בספרו "הירושה והצוואה במשפט העברי". הוזכרו השטרות העבריים בתקופות שקדמו לספרות השטרות: ספר כריתות [גט] וספר המקנה שבמקרא, שטרות יב, שטרות שבספר טוביה מימי

בית שני, נוסחאות השטרות הרבים המופיעים במשנה ובתלמוד, ואלה שנתגלו במדבר יהודה. ספרי שטרות עם נוסח מלא של שטרות הופיעו רק בתקופת הגאונים, והתבארו הגורמים להופעתם בתקופה זו. נסקרו ספרי השטרות המרכזיים של רס"ג, רה"ג, ריב"ב, מחזור ויטרי וספר העיטור, וכן שטרות מהגניזה של קהילת אליסאנה ושטרות שבכ"י מינכן והודגשו מאפייניהם. לאחר מכן תוארו מאפייני השטר העברי. התבאר מה יסוד הכתיבה בגוף ראשון של כותב השטר, מתי עברו השטרות לדבר בלשון עדים ומדוע. נבדק העיתוי שבו התחיל להתרחב החלק השלילי, המסלק התנגדויות לשטר, והוסבר מה גרם לכך. הודגש שביטול מודעה שייך לחלק זה. נידונה שפת השטר, ממתי השטרות נכתבים בעברית, ואילו שטרות נשארו כתובים בארמית. לאחר מכן נסקרו רכיבי השטר. נבחנה תופעת הקניין בשטר: ממתי הוא מופיע באופן קבוע בשטרות והיכן, באילו שטרות אין הוא מופיע, וכיצד השפיעה הופעתו על לשון השטר. התבאר אילו שטרות נפתחים בתאריך, ואילו שטרות נפתחים בנוסחאות פתיחה ומדוע, מדוע בחלק מהשטרות התאריך מופיע בסוף. תוארו מקורותיה של צורת כתיבת התאריך בשטר העברי. לאחר מכן נסקרו הרכיבים השונים של החלק השלילי בשטר, ולבסוף נדונו נוסחאות הסיום השונות.

הפרק השישי עוסק בניתוח שטרי המודעה העיקריים שבידינו. התבאר שאין נוסח או חלקי נוסח של שטר המודעה בתלמוד, מלבד הנוסחה "אנן ידעינן ביה באונסא דפלניא", שבה עדי המודעה מעידים על הכפייה. נידונה השאלה אם הדבר מקרי או שמא ייתכן שיש בדבר רמז לכך שמודעה במהותה היא גילוי דעת ספונטני. התברר העיתוי שבו התגבשו הנוסחים של מודעה וביטול מודעה. נסקרו נוסחי המודעה מרס"ג עד לנוסח של עט סופר במרוקו במאה ה-19. התגלה שבחלק מהשטרות מופיעים שני נוסחים של שטרי מודעה ובחלק מהקבצים לא מופיע שטר מודעה כלל, והתבאר פשר התופעה. התברר שבשטר מודעה לא מופיעות פסקאות קניין, רצון חופשי, אחריות ונאמנות. תופעה דומה קיימת גם בשטר מחאה, שגם הוא במהותו איננו פעולה משפטית אלא גילוי דעת. התברר שבחלק מהשטרות לא מופיעות נוסחאות כמו "הווי עלי סהדי", ו"מסרנא מודעא", והוסבר טעם הכותבים וטעם המשמיטים. נמצא שהרקע העובדתי בשטרות קדומים קשור למכירת קרקע ואילו בשטרות מאוחרים הרקע הוא שטר אביזאריה, שיש בו ויתור על טענות משפטיות, ותואר הרקע למעבר זה. התגלה שבחלק מהשטרות מופיעה מודעה על ביטול מודעה ובחלק היא נעדרת והוצע הסבר לכך. נמצא נוסח מודעה על ביטול מודעה שמנוסח כהחרגת המודעה מביטול המודעה שנכתב עליה, שמופיע בכמה שטרות קדומים והוצע הסבר לתופעה זו. נמצא שבחלק מהשטרות מודעה מנוסחת כגילוי דעת

ובחלק בלשון ביטול, והוסבר שורש נוסחאות אלה. התברר שלמרות ההבחנה בין מודעה במכר לבין מודעה במתנה וגט, המקובלת על כל הראשונים, בכל השטרות בנוסח שטר המודעה יש עדי כפייה. הוצע הסבר גם לתופעה זו.

הפרק השביעי עוסק בניתוח ביטול המודעה שבשטרות. בתחילה נסקרו שטרות שבהם מופיע ביטול מודעה כשטר בפני עצמו, ולאחר מכן נותחה פסקת ביטול המודעה שהפכה להיות חלק מנוסח רוב השטרות. הוצע הסבר מדוע בדרך כלל ביטול מודעה מופיע כפסקה בתוך השטר כקביעת גאוני סורא, ואילו בספר השטרות של רס"ג ובספרי השטרות שהושפעו מרס"ג, כתבו ביטול מודעה גם כשטר נפרד. התברר שמבנה שטר ביטול מודעה דומה לשטרות של פעולות משפטיות רגילות, ולא של גילוי דעת כמו שטר מודעה, והוצע הסבר לכך. הועלתה השערה מדוע בשטרי ביטול מודעה מוזכר בדרך כלל קניין, ומדוע ביטול המודעה בגט לפעמים אין בו קניין. התברר שבימי הראשונים והאחרונים נוספו תוספות לנוסח ביטול המודעה הבסיסי של גאוני סורא, המביאים לידי ביטוי הצעות שונות שנאמרו על ידי ראשונים לביטול מודעה. נסקרו הופעותיה השונות של פסקת ביטול המודעה בשטר, מיקומה ואורכה והתברר שיש הבדל בין השטרות עד המאה ה-11, לבין שטרות מהמאה ה-11 ואילך. התבאר גם יסודו של הנוסח הכולל מכירת מודעה המתפקדת כביטול מודעה, המופיע במיעוט השטרות.

הפרק השמיני מבאר את מסקנות הדיון. נסקרו המקומות שבהם נוסח השטרות משקף את הלכות המודעה וביטול המודעה, ומאידך גיסא המקומות שבהם התגלה פער בין נוסח השטרות וההלכה, והוצע הסבר הן לשיקוף והן לפער. כמו כן נמנו מקומות שבהם השפיע נוסח השטר על ההלכה. בהמשך נסקר המעבר של מודעה מביטוי ספונטני של חוסר גמירות דעת, עד להצהרה שצריכה להימסר בנוסח מסוים ובאופן מודע, ובנסיבות מסוימות, והוצע הסבר למעבר זה. תואר גם שיקוף מעבר זה בנוסח השטרות. נסקרו נקודות הדמיון בין מודעה לבין ביטול גט, ובכללם ביטויים דומים בנוסחי השטרות ושיטות כמה מן הראשונים, תוך ציון הפער העקרוני ביניהם. נידון הבסיס בתלמוד לביטול מודעה. תואר הרקע להנהגת ביטול מודעה בגיטין ובשאר השטרות, והפער בין עמדות גאוני סורא לבין עמדות גאוני פומבדיתא, שנובע מההבנות השונות של רקע זה. סוכם הדיון על האפשרות לבטל את הפעולה המשפטית לאחר ביטול מודעה, הן על ידי מודעה על ביטול מודעה והן על ידי ביטול גט מאוחר. סוכם הדיון על ההחלטה לפרש את שיטת רמב"ם בסוגיית ביטול מודעה, בהתאם לשיטת גאוני פומבדיתא. סוכמו החידושים בענייני השטר העברי, בעניין ההשפעה המוסלמית על הדיבור בלשון עדים, ונוסחאות הפתיחה, וכן הדיון על התפתחות הנוסחה "דלא כאסמכתא". סוכמו המאפיינים של שטר המודעה כשטר

גילוי דעת, ומשמעות מטבעות הלשון המיוחדים לשטרי המודעה. הוסבר המעבר ממודעות על קרקעות למודעות על שטר מחילה. סוכמו הסיבות להיעדר פסקת ביטול מודעות בשטרות מסוימים.

מבוא

הקדמה

כשראו חכמי ישראל שבעלי הקרקעות נאלצים למכור את קרקעותיהם בעל כורחם, באופן שנתפס כחוקי, ניסו למצוא מענה משפטי למצוקותיהם. המענה היה באמצעות הענקת אפשרות למסור מודעה, שבה בעל הקרקע מודיע מראש בפני עדים שהמכר הצפוי נעשה תחת כפייה ובלא גמירות דעת. מודעה זו אפשרה לבעלי הקרקעות לבטל בדיעבד את המכירה ולשמור על קרקעותיהם. אולם בחלוף השנים, היו אנשים שהשתמשו במודעה לרעה: בעלים כתבו מודעה על גיטין, בכך גרמו לביטול הגט והשאירו את נשותיהם עגונות, או ביטלו עסקאות שנחתמו בתום לב. המצב הגיע לידי כך שאנשים לא יכלו להסתמך על השטרות שבידם. נסיבות אלה הובילו את חכמי ישראל לייסד את מוסד ביטול המודעה, שסמיכותו לעסקה מאפשרת להבטיח שלא תבוטל הפעולה המשפטית ומחזירה את האמון של הלקוחות והנשים בשטרות שהם מקבלים.

מטרות המחקר

מטרת המחקר היא תיאור מוסד המודעה ומוסד ביטול המודעה משעת יצירתם ועד להתייחסות אליהם של חכמים מתקופת האחרונים. המחקר עומד על הבעיות ההלכתיות שנוצרו סביב מוסדות אלה, ועל התמורות שעברו. המחקר מושתת על התלמוד, על חיבוריהם ותשובותיהם של הגאונים, על חידושי הראשונים והאחרונים ועל נוסחי השטרות החל מתקופת הגאונים. נציין כמה נושאי מחקר שבדקנו במסגרת זו.

- א. בדקנו מה גרם לחכמי ההלכה לאמץ את מוסד המודעה, המשמש לביטול שטרות, אף על פי שהוא מערער את היכולת להסתמך על שטרות. חקרנו כיצד התמודדו חכמי ההלכה עם בעיה זו במהלך הדורות.¹
- ב. על רקע העובדה שבתלמוד לא מוזכר נוסח של מודעה, בחנו את השאלה אם גם גילוי דעת ספונטני יכול להיחשב כמודעה המבטלת פעולה

¹ הסברים שונים לגיטימציה למודעה ולהתפתחותה אפשר למצוא אצל גולאק, יסודי המשפט, עמ' 60, הערה 12; זילברג, ע"א 61 457/61 אדולף (אברהם אליהו) גרין נ' חנה גרין, פ"ד טז, עמ' 329; דרורי, ת"א (י-ם) 5072/03, ישפרו נגד מינהל מקרקעי ישראל, עמ' 29, פסקה 57; ריבלין, מודעה, עמ' 219–221; פוס, מודעה, עמ' 131.

משפטית או שמא קבעו חכמי ישראל כללים פורמליים למודעה, שרק במסגרתם תבוטל הפעולה המשפטית.

ג. עמדנו על ההבחנה שהבחינו הפוסקים בין מודעה במכר, שבה נדרשת עדות על כפייה, לבין מודעה במתנה ובגט, שבה לא נדרשת עדות על כפייה. יש הסוברים שבמתנה ובגט ניתן לכתוב מודעה בלא כפייה כלל. ביקשנו למצוא מה עומד מאחורי מחלוקת זו. בדקנו אם הבחנה זו, בין מכר למתנה וגט, ברורה ומוסכמת, ועל מה היא מבוססת. כמו כן בחנו את השאלה כיצד ראו פוסקים שונים את מעמדן של פעולות משפטיות אחרות כמו מכירה בלא תמורה מלאה או פשרה² לעניין דרישת הכפייה, האם דינן כמתנה וגט או כמכר?³

ד. בדקנו כיצד באה לידי ביטוי ההבחנה בין מכר למתנה בנוסח השטרות. האם יש הבדל בין נוסח מודעה בגט ובמתנה לנוסח המודעה במכר? כיצד השפיעה מחלוקת המפרשים הנזכרת על נוסח המודעה? ה. בדקנו מה היא כפייה, ומה דינו של אילוץ שלא בא מבחוח, כגון מחלה או נסיעה, האם גם הוא מאפשר כתיבת מודעה.

ו. חקרנו את השאלה: האם הצורך להצהיר במפורש על ביטול מודעה נובע מהתלמוד או שמא בתקופת התלמוד נחשב גילוי דעת המסכים לפעולה המשפטית כביטול מודעה.⁴

ז. בדברי הגאונים מוזכר נוהג לבטל מודעה במהלך מסירת כל גט, ומוזכר נוסח קבוע לביטול זה. בדקנו מדוע היה צורך דווקא בימי הגאונים להנהיג ביטול מודעה בכל הגיטין, הרי האפשרות הפשוטה לביטול גט באמצעות מודעה והחשש מממזרות ואיסור אשת איש היו קיימים כבר בתקופת התלמוד. העלינו כי יש מקום להשערה שהנהגת ביטול מודעה בכל הגיטין בתחילת תקופת הגאונים נבעה מתקנת מורדת, תקנה המתירה לכפות גט על בעלים שנשותיהם אומרות "מאיס עלי",

² רמב"ם, מכירה י, ג; ב"ח רה אות טז; באר היטב רה ס"ק י; פד"ר ד, עמ' 282–288; ע"א (י-ם) 2001/08 דהן עווד נ' כתר הוצאה לאור בע"מ, עמ' 26–43, פסקה 111–136.

³ אורנשטיין, עסקה באונס, עמ' 36–55א.

⁴ ר' יהודה אריה ליב ב"ר אברהם מרדכי אלתר מגור (פולין המאה ה-19, שפת אמת על הש"ס ערכין כא ע"ב ד"ה שם), עומד על כך שלא ברור כיצד הסיק התלמוד שיש צורך בביטול מודעה כדי לקיים את הגט, הרי במשנה מפורש שדי באמירת "רוצה אני" במקרה של מודעה.

שהביאה לריבוי כפיית גיטין, שגם היא נתקנה בתקופה זו.⁵ ריבוי כפיית הגיטין הוא שהביא לריבוי המודעות המבטלות את הגיטין הכפויים, וגרם לצורך לתקן נוסח לביטול מודעה בגיטין. השערה זו הועלתה כבר על ידי ריבלין, לגבי מנהג "פסוקא דגיטא" שכולל הקראת נוסח ביטול מודעה בגירושין, שגם הוא התגבש בתקופה זו.⁶ במהלך עבודה זו בדקנו את הזיקה בין ריבוי הכפייה לבין שכיחות נוסחת ביטול המודעות, וכן בדקנו אם היו גורמים נוספים שהשפיעו על הנהגת ביטול המודעה.⁷

ח. בחלק מהשטרות מופיעה מודעה על ביטולי מודעות, ומאיך גיסא מופיע נוסח שקבעו הגאונים ושאמור לדעתם להתגבר על מודעה זו. ברם, בתקופת הראשונים התעורר ויכוח בין הרמב"ם והרשב"א בשאלה אם בכוחו של נוסח זה להתגבר על מודעה שכזו.⁸ בדקנו מהו הבסיס למחלוקת זו.

ט. האם ביטול מודעה צריך להיות מלווה בפעולה משפטית פורמלית של קניין או שמא מדובר בגילוי דעת גרידא?⁹ שאלה זו נחלקו בה הגאונים.¹⁰ בדקנו מה עומד מאחורי מחלוקת זו.

י. מה דינו של ביטול מודעה כפוי? גם בסוגיה זו נחלקו הגאונים: גאוני סורא סברו שביטול כפוי מועיל ואילו גאוני פומבדיתא סברו שהוא אינו

⁵ בתשעה"ג, ח"ג (סי' פט) בין תשובות רב נטרונאי [וכן בתר"ן (ברודי), אבן העזר שד] נאמר שתקנת מורדת נתקנה על ידי "רבנן סבוראי דבתר הוראה" (אוצה"ג כתובות תעא). באגרת רב שרירא גאון, עמ' 101, נאמר: "ואחריו מר רבא שתיקנו בימיו לתת גט לאלתר לאישה דלא כשמעתא דכלתא דרב זביד". בספר העיטור (אות מ-מרד דף סט ע"א), מצוין שזמנה של תקנת מורדת תתקסי"ב לשטרות שהוא 651 לספ"ה. מסתבר שהתאריך מצוטט מתוך תשובה קדומה של אחד מגאוני בבל (אוצה"ג יבמות קעה). תאריך זה משתלב עם השערת החוקרים שהתקנה באה בעקבות הכיבוש המוסלמי בבבל 14 שנים קודם לכן.

⁶ ריבלין, פסוקא דגיטא, עמ' 431-434.

⁷ למשל הפער שעליו הצביע ריבלין (מודעה, עמ' 224-225) בין ספר "תיקון שטרות לבעל אורחות חיים" לרי' אהרן הכהן מלוניל שממעט להזכיר ביטול מודעה לעומת "ספר האסופות" האשכנזי שמרבה להזכיר ביטול מודעה. ראה ריבלין, תיקון שטרות, עמ' 223-288.

⁸ רמב"ם, גירושין ו, ט; שו"ת הרשב"א, ח"א סי' תקעג; ח"ד, סי' מט; ח"ה, סי' קסג; ח"ז, סי' שצו; בארי, תקנות הגאונים, עמ' 39-42.

⁹ רקובר, השליחות, עמ' 370; בארי, תקנות הגאונים, עמ' 18, הערה 32; ריבלין, אליסאנה, עמ' 33-55.

¹⁰ ריבלין, אליסאנה, עמ' 34 הצביע על מחלוקת זו: גאוני פומבדיתא בתג"ה סי' כ, המיוחסת לרב שרירא; תג"ה סי' שלה המיוחסת לרב האי. לעומת זאת רס"ג (אסף, שטרות רס"ג, עמ' 226) הצריך קניין ולא כדברי רקובר (שליחות, עמ' 370) שהבין שגם לרס"ג לא צריך קניין.

מועיל.¹¹ בדקנו מה עומד מאחורי מחלוקת זו, ואם יש זיקה בין מחלוקת זו לבין המחלוקת על אודות הצורך בקניין בביטול מודעה. יא. בדקנו אם מחלוקות אלו בדבר הצורך בקניין ודין ביטול מודעה כפוי באות לידי ביטוי בנוסחים של ביטול מודעה. יב. נתנו את הדעת גם על כך שיש עסקאות שביטול המודעה מופיע בהן כחלק מטופס השטר, כגון שטר מכר וכדומה, אך במקרים אחרים ביטול מודעה מופיע כשטר בפני עצמו, במנותק מהשטר המתאר את העסקה.¹² בדקנו מתי ביטול מודעה מופיע בפני עצמו ומתי הוא נספח לשטר, ומדוע.

חשיבות המחקר

חשיבות חקר שטרי המודעה וביטול המודעה, הלכותיהם ודרכי פעולתם לחקר השטרות נובעת מכך שביכולתו של שטר המודעה לבטל תוקפו של כל שטר. מסיבה זו בחלק גדול מהשטרות יש ביטול מודעה כדי להגן מפני ביטולו של השטר. למרות חשיבות חקר המודעה וביטולה, עדיין לא נכתב מחקר מקיף הכולל בתוכו את ניתוח דיני המודעה וביטולה בכל המקומות ובכל הזמנים, תוך התייחסות לנוסחים השונים של המודעה וביטול המודעה בשטרות. מלבד התרומה לחקר השטרות כשלעצמו, חקר השטרות תורם להבנת הפעולות המשפטיות במשפט העברי, כפי שכבר העלו חוקרים שונים.¹³

מצב המחקר

את המחקרים שעסקו בשטר מודעה וביטולה ניתן לחלק לארבע קבוצות:

¹¹ גאוני פומבדיתא בתג"ה סי' שלה המיוחסת לרב האי; אסף, שטרות רה"ג, עמ' 48; ספר המקח והממכר, שער לא, ח; לעומתם גאוני סורא מובאים באסף, מספרות הגאונים, עמ' 133 המיוחסת לרב נטרונאי; תגמו"מ סי' כא המיוחסת לרב נחשון גאון; בארי, תקנות הגאונים, עמ' 26–31. בארי (שם) העיר, שרס"ג שהיה גאון בסורא הוא חריג, וסבר שביטול מודעה בכפייה אינו תקף כשיטת גאוני פומבדיתא, כפי שבא לידי ביטוי באחד משטרותיו (אסף, שטרות רס"ג, עמ' פו). ראה גם ורהפטיג, דיני חוזים, עמ' 129; אורנשטיין, עסקה באונס, עמ' 86–90; גולאק, אוצר השטרות, עמ' 268.

¹² למשל בשטרות מאליסאנה שהביא ריבלין (אליסאנה) אנו מוצאים בשטרות (3) שטר חלופה, עמ' 114–115, (20) שטר שובר, עמ' 157, (22) שטר פשרה, עמ' 163, שביטול המודעה מופיע בתוך נוסח השטר, ואילו בספר השטרות לרב האי (סי' כג) מופיע ביטול מודעה כשטר בפני עצמו. במקום אחר רב האי הורה במפורש לכתוב את ביטול המודעה בשטר נפרד (תג"ה, סי' שלה הובאה גם בספר השטרות לר"י אלברצלוני, עמ' 18–20). ראה גם פוס, מודעה, עמ' 134, ובהערה 31 שם.

¹³ גולאק, אוצר השטרות, הקדמה ומבוא, עמ' XXI–III; ריבלין, אליסאנה, עמ' 17–20.

הקבוצה הראשונה כוללת מחקרים שהתמקדו במודעה ובעיקר בביטולה, בתקופת הגאונים. ביניהם: מחקר של בארי, "תקנות הגאונים בביטול מודעה",¹⁴ העוסק כמוצהר בתקנות הגאונים השונות שמיסדו את ביטול המודעה. מחקר זה מסביר את המחלוקות בין גאוני סורא לגאוני פומבדיתא בביטול מודעה, על רקע הבנות שונות בדין ביטול מודעה בכפייה; מאמרו של ריבלין, "פסוקא דגיטא וביטול מודעא",¹⁵ המתאר את ביטול המודעה כאחד המרכיבים של "פסוקא דגיטא", שהוא נוסח שבימי הגאונים היו מחייבים את הבעל לאומרו לפני מתן הגט. מחקר זה מסביר מדוע התגבש נוסח זה דווקא בתקופת הגאונים; מחקרו של רקובר בספרו, "השליחות וההרשאה במשפט העברי",¹⁶ חושף את המחלוקת שהייתה בתקופת הגאונים אם ביטול המודעה תקף רק עם מעשה קניין סודר או גם בלעדיו.

מחקרים אלה מדגישים את הפעילות הענפה של הגאונים בביסוס ביטול המודעה, והמחלוקות שהתעוררו אז. במחקר זה העמקנו בביאור מחלוקות אלה, הרחבנו את היריעה בניתוח נוסחאות של שטרות מתקופות אלה ואחרות, ובחנו את ההתפתחות של סוגיות אלה בתקופות מאוחרות יותר תוך שימוש בחיבורי ראשונים ואחרונים ותשובותיהם.

קבוצה שנייה כוללת מחקרים שגם הם התמקדו במודעה אך עסקו בניתוח התפתחותי היסטורי. למשל: במאמר "מודעה וביטול מודעה במשפט העברי",¹⁷ מציע ריבלין הסבר להיווצרות המודעה והתפתחותה בתקופת התלמוד על רקע תופעת הסיקריקון בארץ ישראל; פוס בודק במאמרו "כפיה ומודעה בחוקי המכר",¹⁸ את ההתמודדות של חכמים במהלך הדורות עם שאלת התחרות בין כוחה של מודעה לכוחו של ביטול מודעה. אך מאמרים אלו נקודתיים ואינם מקיפים את כל התקופות ואת נוסח שטרי המודעה, כפי שעשינו בעבודה זו.

קבוצה שלישית כוללת מחקרים בתחום המשפט העברי שעסקו במודעה אגב דיני הקניין. למשל: גולאק, בספרו "יסודי המשפט העברי";¹⁹ כשהוא דן בגמירות הדעת בקניין, הוא עובר לדון בקניין בכפייה ומתוך כך דן במודעה. כך הם פני הדברים

¹⁴ בארי, תקנות הגאונים, עמ' 7–44.

¹⁵ ריבלין, פסוקא דגיטא, עמ' 427–439.

¹⁶ רקובר, שליחות, עמ' 370–372.

¹⁷ ריבלין, מודעה, עמ' 213–225.

¹⁸ פוס, מודעה, עמ' 128–138.

¹⁹ שם, עמ' 60–62.

במחקרים נוספים.²⁰ מחקרים אלה כולם עומדים על כך שמודעה עוקרת את הקניין באמצעות ביטול גמירות הדעת. אולם מחקרים אלה מתייחסים להלכות המודעה וביטול המודעה כדבר נתון ומוחלט וחסר בהם ניתוח התפתחותי היסטורי. קבוצה רביעית כוללת מחקרים בתחום חקר השטרות והם עסקו במודעה אגב שטרות אחרים. למשל: גולאק מביא בספרו "אוצר השטרות הנהוגים בישראל"²¹ שטרי מודעה מספרי שטרות שונים אגב סקירתו את כל השטרות הנהוגים בישראל ועומד על תפקידו ועל מאפייניו; ריבלין עוסק בספרו "שטרי קהילת אליסאנה"²² בשטרי קהילת אליסאנה מהמאה ה-11 שנמצאו בגניזה הקהירית ואגב כך גם בשטרי מודעה שם, ועמד על כך שהם מתאימים לפסיקה הסוראית בביטול מודעה;²³ לקבוצה זו שייך גם מאמרו של ריבלין, "טופסי השטרות בש"ס כתב יד מינכן",²⁴ שבו פרסם וניתח את כלל השטרות שנמצאו בסוף כתב יד מינכן והועתקו לדעתו בשנת 1353 וביניהם שטר מודעה. המחקר מצביע על כך שאף על פי שמדובר בקובץ אשכנזי, נוסחאותיו קרובות לנוסחאות ספרד יותר מאשר לנוסחאות הצרפתיות של בעל העיטור ומחזור ויטרי, והן קרובות למסורת סורא. מחקרים אלה, כמו מחקרים אחרים על השטר העברי,²⁵ מהווים בסיס לזיהוי שטרי מודעה וביטולה, מיונם וניתוחם. בעבודה זו התמקדנו והעמקנו בניתוח שטרי המודעה וביטול המודעה על בסיס זה, ובעזרתו הגענו לתובנות חדשות על התפתחות המודעה וביטול המודעה.

שיטת המחקר

המתודה היא היסטורית-התפתחותית, ובעזרתה בחנו את מוסדות המודעה וביטולה מראשיתם עד ימי האחרונים, תוך עמידה על התמורות שעברו במהלך הדורות,

²⁰ אלבק, ממונות, עמ' 244–249; ורהפטיג, דיני חוזים, עמ' 126–130; אורנשטיין, עסקה באונס, עמ' 67; לאחרונה נכתב פרק על המודעה גם בספרו של רקובר, פגמים בחוזה, עמ' 274–288.

²¹ שם, עמ' 268–272.

²² ריבלין, אליסאנה, עמ' 33–35.

²³ Bodl.MS.f 27 fol. 10v–25v.

²⁴ ריבלין, כתב יד מינכן, עמ' 281–348.

²⁵ ראו: גולאק, אוצר השטרות, מבוא, עמ' XLVIII – XXII; אסף, שטרות רה"ג, עמ' 5–11; בן ששון, שטרות רס"ג, ובפרט בחלק המבוא בעמ' 135–155; ריבלין, אליסאנה, עמ' 11–11, 74–20, 100; ריבלין, צוואה, עמ' 245–273; כמו כן הסתייענו במחקרים שעסקו במנהגי הסופרים והעדים כמו אסף, בתי הדין, עמ' 100; מאן, יהודים, עמ' 270, ומחקרי הגניזה הקהירית: אפטוביצר, מסמכים; אסף, שטרות עתיקים; פרידמן, נישואין; פרידמן, ריבוי נשים; גויטיין, חברה; וייס, הלל; וייס, חלפון; וייס, נוסחאות; דייוויס שטרות; גיל, א"י.

לאור זמנם ומקומם. לשם כך ניתחנו כל סוגיה לפי שכבות כרונולוגיות. בתחילה ניתחנו את הסוגיות התלמודיות כשלעצמן, לאחר מכן הבאנו את דברי הגאונים מהשיבות השונות המצויים בידנו בעניין, לאחר מכן ניתחנו את דברי ראשוני ספרד ואשכנז, ולבסוף את דברי האחרונים בתפוצות השונות. כלי חשוב להשגת מטרות המחקר הוא ניתוח שטרי המודעה וביטול מודעה מהתקופות השונות ומהמקומות השונים. הדבר נעשה על ידי הצגת נוסחי שטרי המודעה וביטול מודעה והוספת הערות על כל שינוי וחדוש שיש בנוסח אותו שטר.

מבנה העבודה

בחלק הראשון של עבודה זו דנו בהלכות המודעה. דיון זה הקיף את כל הסוגיות שעלו במהלך הדורות בהלכות המודעה: נוסח המודעה, בפני איזה פרום היא מתבצעת, מתי אפשר לכתוב מודעה (לפני הפעולה המשפטית או גם אחריה), באילו נסיבות אפשר לכתוב מודעה (כפייה או רצון), מה מוגדר ככפייה, ההבדלים בין מודעה במכר למודעה במתנה וגט בהקשר זה, מה דינה של מודעה בפשרה. חלק זה נחלק לשני פרקים. פרק אחד דן בתקופת התלמוד והגאונים, ופרק שני דן בתקופת הראשונים והאחרונים.

בחלק השני של העבודה עסקנו בהלכות ביטול מודעה. דיון זה הקיף את השאלות שעלו בנושא ביטול המודעה מימי הגאונים ואילך: נוסח ביטול המודעה, האם יש צורך בקניין או אין צורך בקניין, מתי ביטול מודעה גובר על מודעה ומתי לא, האם יש לכתוב ביטול מודעה בכל השטרות או רק בגיטין, מה דין ביטול מודעה שנכתב בכפייה.

גם חלק זה נחלק לשני פרקים. פרק אחד דן בתקופת התלמוד והגאונים ופרק שני דן בתקופת הראשונים והאחרונים.

בחלק השלישי ניתחנו את שטרי המודעה וביטול המודעה והפקנו מהם תובנות חדשות בקשר להתפתחות המודעה. הקדמנו לפרק זה פרק העוסק בהתפתחות השטר העברי וברכיביו הקבועים. פרק זה מבוסס על ספרות המחקר על השטר העברי, והוא עזר לנו לעמוד על הדברים המייחדים את שטרי המודעה וביטולה.

השטרות שניתחנו נמצאים במקורות הבאים (על פי סדר חיבורם): ספר השטרות של רס"ג;²⁶ ספר השטרות לרב האי גאון;²⁷ שטרי קהילת אליסאנה; ר"י הברצלוני; בעל

²⁶ אסף, שטרות רס"ג, עמ' סה-צו. הקדום שבספרי השטרות הוא "ספר ברכות ושטרות" שחובר כפי הנראה בתחילה המאה השביעית לדעתו של מרגליות (א"י, עמ' כו; וראה שם, עמ' א-לא). ברם, כיוון שרק

העיטור (ר' יצחק ממרשיליא); מחזור ויטרי (ר' שמחה תלמיד רש"י); שטרי יהודי אנגליה (שפורסם על ידי H. Loewe);²⁸ קובץ שטרות שהועתק כנראה ב-1353, והובא בסופו של ש"ס כ"י מינכן;²⁹ קובץ נוסף שחובר בספרד כנראה על ידי הריב"ש;³⁰ "תיקון סופרים" לר' משה אלמשנינו ור' שמואל יפה הכולל שטרות שהיו נהוגים אצל יהודי שאלוניקי במאה ה"ט;³¹ "תיקון שטרות" לר' אליעזר מילי (קובץ שטרות של יהודי איטליה במאה ה"ט); ספר "נחלת שבעה" שחיבר ר' שמואל הלוי, תלמידו של רבי דוד הלוי בעל טורי זהב (הספר היה נפוץ באשכנז ובפולין והיה יסוד לנוסחי השטרות מאז המאה הי"ז); "עט סופר" לר' אברהם בן מרדכי אנקווה.³² נוסף על כך בחנו נוסחי שטרות המצויים בתכלאל התימני, ושטרות מגניזת קהיר בעזרת מחקריהם של גויטיין ווייס.³³

הערות טכניות

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים מובאת בסוף העבודה. כל ההפניות לתלמוד הן לתלמוד הבבלי על פי דפוס וילנא. שינויי נוסחאות במקורות התלמודיים הובאו בהערות שוליים רק כאשר יש להם השפעה על המשמעות והתוכן. ההפניות לפרשני התלמוד לרמב"ם, לטור ולשולחן ערוך מתייחסות למהדורות המובאות בפרוייקט השו"ת אלא אם כן צוין אחרת. פתרונם של ראשי תיבות וקיצורים לא שכיחים מובא בסוגריים לאחריהם. ההדגשות במקורות המצוטטים הן שלי אלא אם כן צוין אחרת.

שני שטרות נותרו בידנו מספר זה, גט חליצה וגט חירות (שם, עמ' כז), קשה לעמוד על היקפו של הספר. כמו כן זהות המחבר איננה ידועה.

²⁷ אסף, שטרות רה"ג, עמ' 5–11.

²⁸ לוי, שטרות; דייוויס, שטרות.

²⁹ כתי"מ.

³⁰ בן ששון, ספרד, עמ' 284–336.

³¹ אסף, על כתבי יד, עמ' 497–498.

³² אנקווה, עט סופר, דף מג ע"ג–סג ע"ד.

³³ גויטיין, חברה; וייס, נוסחאות.

1 פרק ראשון: המודעה בימי התלמוד והגאונים

1.1 מהות המודעה ומקורותיה

"מודעה" שבה אנו עוסקים, המכונה "מודעא" בתלמוד הבבלי, משמעותה המילולית היא מָסַר בכתב או בעל-פה שבו אדם אחד גורם לאחר לדעת.³⁴ המושג המשפטי "מודעה", שבו אנו דנים בעבודה זו, הוא הודעה על חוסר גמירות דעת שמטרתה לבטל פעולה משפטית שעתידיה להיעשות.³⁵

גולאק מציין שדרושים שני יסודות לקיום הקניין במשפט העברי: א. מעשה קבוע על פי דין בתור דרך קנייה וחיוב. ב. השתתפות דעתם ורצונם של הנושאים והנותנים.³⁶ גולאק מבאר שפעולה בעלת תוקף משפטי צריך שיהיה בה מרכיב סובייקטיבי של גמירות הדעת ומרכיב אובייקטיבי של מעשה המהווה קניין על פי חוק. מבין שניהם, המרכיב היסודי הוא גמירות הדעת והמעשה האובייקטיבי איננו אלא ביטוי.³⁷ לאור יסודיותה של גמירות הדעת מובן שאחת הדרכים לבטל את תוקפה של עסקת קנייה תהיה באמצעות הוכחה שהיא נעשתה בלא גמירות דעת. אולם למעשה לא תמיד די בכך, כפי שעולה מדברי רב הונא: "תליוהו וזבין זביניה זביני... סברא הוא אגב אונסיה גמר ומקנה".³⁸

³⁴ תרגום המילה "מודעה" באנגלית על פי סוקולוף (ארמית בבלי, עמ' 645) הוא notification. סוקולוף (שם) מתרגם גם protest, דהיינו מחאה, אולם ייתכן שכונתו לכך שבתלמוד הבבלי משתמשים במודעה כדי לציין מחאה על מכר או על מתנה. "מודעה" הוא שם הפעולה של הפועל "מודע" המתורגם אצל סוקולוף (שם, עמ' 526) to notify, שהוא נפוץ מאוד בתלמוד הבבלי, כמו למשל במגילה (טו ע"ב): "אי הכי לא הוה גברא דרחים לי, דהוה מודע לי?" (אם כך לא היה אדם שאוהב אותי ומודיע לי) או במועד קטן (כא ע"ב): "התם מודע להו, ולא מהדר להו" (שם הודיע להם [שהוא אבל], ואינו מחזיר להם [שלום]).

³⁵ מלמד, מילון ארמי, עמ' 220 ושם הערה 49.

³⁶ גולאק, יסודי המשפט, עמ' 55.

³⁷ גולאק, שם, עמ' 102; ורהפטיג, דיני חוזים, עמ' 2; ורהפטיג, מחקרים, עמ' 105; אלבק, ממונות, עמ' 119; אלון, המשפט העברי, עמ' 476. ברם יש חילוקי דעות בין החוקרים בהבנת משמעות גמירות הדעת: לדעת הרב אברהם ישעיהו קרליץ בספרו "חזון אי"ש", חושן משפט, סוף סי' כב ד"ה כלל גדול, עמ' נא ואלבק פעולת הקניין מבטאת גמירות דעת שלא לחזור בו, ואילו שילם ורהפטיג, זרח ורהפטיג וגולאק נוטים לומר שזהו ביטוי לגמירות דעת סופית והדין הוא זה שקובע שלא יחזרו בהם. ראה גם בדברי דויטש (גמירת דעת, עמ' 4) שהבחין בין התחייבות שבה אין צורך בפעולת קניין פיזית לבין העברת בעלות על חפצים הדורשת פעולה פיזית. ראה גם קליינמן, דרכי קניין, עמ' 35; קליינמן, יסודות הקניין, עמ' 106–108, שעל פי סקירתו רוב חכמי ישראל האחרונים סברו שמעשה הקניין אין לו ערך עצמאי אלא כל מטרתו לשקף גמירות דעת.

³⁸ ב"ב מז ע"ב. הלבני (ב"ב עמ' צז–צח), נמנע מלהכריע בשאלה האם ההסבר "אגב אונסיה גמר ומקנה" נאמר על ידי רב הונא עצמו, או שמא זהו הסבר מאוחר יותר שניתן על ידי הסבוראים מחברי הסתמא. ראה גם פורת, החוזה הכפוי, עמ' 49–110.

רב הונא קובע שגם אם אנו יודעים שהמוכר פועל תחת לחץ ואיומים, אנחנו מניחים שבסופו של דבר הסכים המוכר למכר, מכיוון שהלחץ והתמורה גורמים לרוב בני האדם לגמירות דעת ולהשלמה עם המכירה, ולכן הקניין תקף.³⁹ גולאק מסביר שבכוחה של המודעה המוקדמת, שנאמרת על ידי המוכר מתוך רצון חופשי, להעיד שמוכר זה איננו מן הרוב ולא השלים עם הקניין, וכך לבטל את הקניין.⁴⁰ הסבר זה של גולאק רווח במחקר עד היום.⁴¹

באופן עקרוני המודעה יכולה להימסר על-פה, אבל כבר רב הונא קושר את המודעה לשטר.⁴² הסיבה לכך היא שבדרך כלל מוסר המודעה מבקש ליצור ראייה כתובה על ביטול הקניין.

לא מצאנו עדות לקיום מוסד המודעה בפירוסיים במצרים או במזרח הקדום,⁴³ ואף במקורות תנאיים ובתלמוד הירושלמי אין הוא מוזכר.⁴⁴ כמו כן הוא נזכר לראשונה בתלמוד הבבלי בסיפור על רב,⁴⁵ שהיה בן הדור הראשון לאמוראי בבל והגיע מארץ

³⁹ ראה פסמנק, מכירה, עמ' 112–126. יש לציין שבמשפט היווני רומי העתיק שנהג במקביל למשפט העברי בימי התנאים בארץ ישראל, פעולה משפטית בכפייה לא הייתה תקפה. כך עולה מדברי גולאק, יסודי המשפט, עמ' 60; בכט, אתונה, 4: 32; גיונס, חוק יווני, עמ' 222–223; ברגר, חוק רומי, עמ' 581.
⁴⁰ גולאק, יסודי המשפט, עמ' 60.

⁴¹ ראה גם בארי, תקנות הגאונים, עמ' 9; גולאק, אוצר השטרות, עמ' 268; ריבלין, מודעה, עמ' 213–225; אורנשטיין, עסקה באונס, עמ' 67; אלבק, ממונות, עמ' 244–249; ורהפטיג, דיני חוזים, עמ' 126; הרצוג, עיקרים, עמ' 130–131; ליפשיץ, משפט ופעולה, עמ' 125.
⁴² ב"ב מח ע"ב.

⁴³ צ'ריקובר (מצרים, עמ' 105) מעיר ששטר גט אישה, שהוא התחום המרכזי שבו רווחה המודעה בישראל, לא היה נוהג כלל בקהילת יב. בני הזוג היו נפרדים בהצהרת "שנאה" שבה מודיעה האישה לבית הדין על רצונה להתגרש מבעלה כמקובל במשפט הבבלי העתיק (קאולי, פירוסיים, מס' 15, שורה 22). בנושא "שנאה", ראה בהרחבה אצל ירון (יב, עמ' 145) ואצל פרידמן (גירושין, עמ' 19–25), שמצא בגניזה תיעוד לתופעה זו גם בארץ ישראל, במצרים ובצפון אפריקה בימי הביניים. גם שאר השטרות של היהודים אינם כתובים בנוסח שונה מזה של היוונים והמצרים באותה תקופה, ולא נמצא בהם שריד למודעה.

⁴⁴ אמנם אין דיון מפורש בירושלמי על מודעה והלכותיה אבל מוזכר המושג "מודע בית דין" (קידושין פ"ג ה"ד, סד ע"א). על פי הרב משה מרגלית (ליטא, 1710–1780) בפירושו לירושלמי 'פני משה' על הסוגיה בקידושין המושג "מודע ב"ד" שנזכר שם זהה למושג "מודעא" שבבבלי. גם ליפשיץ (משפט ופעולה, עמ' 126, הערה 4) בביאורו למושג "מודעא" קישר אותו למושג "מודע ב"ד". ברם קישור זה אינו ברור, שכן "מודעא" שבבבלי איננה קשורה לבית דין שהרי היא מתבצעת בפני שניים ולא בפני שלושה, ובדרך כלל היא מופיעה בהקשר של הקנאה במקרים של לחץ וכפייה. לעומת זאת, בירושלמי "מודע בית דין" נעשה בפני בית דין, ובא לפתור בעיה טכנית בפירעון חוב בלא שטר.

⁴⁵ קידושין יב ע"ב: "דרב מנגיד על דמקדש בשוקא, ועל דמקדש בביאה, ועל דמקדש בלא שידוכי, ועל דמבטיל גיטא, ועל דמסר מודעא אגיטא".

ישראל לבבל בשנת 219, שהיה מלקה את מי שמוסר מודעה כדי לבטל גט.⁴⁶ מכאן ממשיך הדין התלמודי במודעה בכל תקופת התלמוד ובכל הישיבות בבבל.⁴⁷ האמוראים דנו בשאלות מהותיות של תוקף המודעה,⁴⁸ האם מסירתה נחשבת לחיובית,⁴⁹ בפני מי היא צריכה להיאמר, ובאילו נסיבות.⁵⁰

1.2 מודעה: הלכה קדומה או חידוש

אף על פי שאין מקור תנאי או מקור קדום אחר למודעה, התלמוד הבבלי איננו מתייחס למודעה כחידוש או כתקנה, אלא כמסקנה המובנת מאליה מהדרישה שפעולה משפטית תיעשה מתוך רצון וגמירות דעת. כך עולה מהדין במסכת ערכין. המשנה שם אומרת: "... וכן אתה אומר בגטי נשים כופין אותו עד שיאמר רוצה אני",⁵¹ דהיינו שגט כפוי אינו תקף ללא הסכמת הבעל. אומר על זה רב ששת בתלמוד: "אמר רב ששת: האי מאן דמסר מודעא אגיטא, מודעיה מודעא",⁵² כלומר רב ששת מסיק מכאן שמודעה בגט תקפה. התלמוד בתגובה לדברי רב ששת שואל "פשיטא", דהיינו שהדבר מובן מאליו. נראה שהסיבה לכך היא שהתלמוד רואה במודעה נגזרת ישירה מהדרישה המובאת במשנה לרצון ולגמירות דעת בגט ובשאר הפעולות המשפטיות, כאמור בדברי גולאק. גם מחקרו של כהן על אודות שיטתו של

⁴⁶ אגרת רב שרירא, עמ' 78; שפרבר, כרונולוגיה, עמ' 80–81. אלבק (מבוא, עמ' 170, הערה 61) מעיר שיש שתי גרסאות באגרת רב שרירא וכהן (רבינא, עמ' 140) מנמק את ההכרעה לטובת הגרסה של 219.

⁴⁷ אחרי רב עסק במודעה רב הונא (ב"ב מח ע"ב), תלמידו בן הדור השני וממשיכו כראש ישיבת סורא (אלבק, מבוא, עמ' 195). אחריו עסק במודעה רב נחמן (ב"ב מ ע"א; כתובות יט ע"ב), תלמידו של שמואל בן הדור השלישי. במקביל אליו עסק במודעה חברו רב ששת (ערכין דף כא ע"ב): איש נהרדעא ושילהי (אגרת רב שרירא, עמ' 82; אלבק, מבוא, עמ' 312). במקביל אליהם רבה (ראה אלבק, שם, עמ' 307) ורב יוסף (שם עמ' 291), בני הדור השלישי ראשי ישיבת פומבדיתא. אחריהם אביי, שכיהן כראש ישיבה אחריהם בפומבדיתא (ראה אלבק, שם, עמ' 350), ורבא איש מחוזא (ראה אלבק, שם, עמ' 374), שניהם בני הדור הרביעי. אחריהם חכמי נהרדעא, שכהן (נהרדעי, עמ' 99–104) הוכיח שהם באופן עקבי שייכים לדור הרביעי בין רבא לרב פפא (ראה גם כהן, ניגודים, עמ' ד–ה). כל אלה עסקו במודעה בסוגיה בב"ב (מ ע"א). אחריהם עסק במודעה מר בר רב אשי (כתובות יט ע"ב), ראש ישיבת מתא מחסיא בדור השביעי לאמוראים.

⁴⁸ ערכין כא ע"ב.

⁴⁹ קידושין יב ע"א; כתובות יט ע"ב.

⁵⁰ ב"ב מ ע"א–ע"ב.

⁵¹ משנה ערכין ה, ו.

⁵² ערכין כא ע"ב.

רב ששת לאורך התלמוד מאשר שדרכו של רב ששת היא שלא לסטות מההלכה התנאית.⁵³

ריבלין סובר, שמודעה צמחה על רקע גזל הקרקעות בארץ ישראל במאה ה-1 וה-2 על ידי רומאים המכונים סיקריקון,⁵⁴ ולדעת אחרים המודעה צמחה על רקע ההלכה של רב הונא בבבל במאה ה-3, שהוזכרה לעיל, שמִכָּר קרקע בכפייה תקף.⁵⁵ בכל אופן לכל הדעות, לא מדובר על חקיקה חדשה, אלא על הליך יעיל ונוח שיצרו חכמינו לאור הנסיבות הנ"ל, הנשען על ההלכה התנאית הדורשת גמירות דעת.⁵⁶

למרות האמור, ראשונים זיהו בביטול פעולה משפטית על ידי מודעה שני חידושים הלכתיים. ראשית, בדרך כלל כדי להוכיח חוסר גמירות דעת בפעולה המשפטית אנו זקוקים לעדות של עדים על אירוע שמשקף חוסר גמירות דעת בשעת הפעולה, וכאן אנו מסתמכים על הצהרה על חוסר גמירות דעת שנאמרה לפני הפעולה, ולעיתים על עדות על כפייה שקדמה לפעולה, כדי לקבוע שלא הייתה גמירות דעת, אף על פי שעדי הפעולה לא הבחינו בשום פגם הלכתי בשעת הפעולה עצמה. על בעייתיות זו רמז ר' משה בן נחמן, מגדולי חכמי ספרד (1194–1270), בחידושו באומרו: "ומפני שכל העדיות ראייה וידיעה הם, וזה ידיעה בלא ראייה שאינם יודעים אם גמר בלבו אם לא, לפיכך נקראת מודעה".⁵⁷ אמנם ישנם תקדימים הלכתיים לכך שהודעה מוקדמת מפקיעה פעולה הלכתית, כמו בהודעה על התרת נדרים,⁵⁸ ומקרים שבהם עדות על אירוע מקדים נחשבת לעדות על הפעולה עצמה,⁵⁹ אך אלו מקרים יוצאים

⁵³ כהן, רב ששת, עמ' 255.

⁵⁴ משנה גיטין ה, ו; ריבלין, ביטול מודעה, עמ' 220–221.

⁵⁵ גולאק, יסודי המשפט, עמ' 60, הערה 12; זילברג ע"א 457/61 אדולף (אברהם אליהו) גרין נגד חנה גרין, פ"ד טז, 318, עמ' 329, בין האותיות א–ג.

⁵⁶ ראה גם רא"ל (שיעורי ב"ב, עמ' 194 הערה 6), שהגיע למסקנה דומה.

⁵⁷ ב"ב מ ע"ב ד"ה אבל.

⁵⁸ "והרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה, יעמוד בראש השנה ויאמר כל נדר שאני עתיד לידור יהא בטל, ובלבד שיהא זכור בשעת הנדר" (נדרים כג ע"ב). ניתן לומר שיש להבחין בין נדרים שהם בין אדם למקום לבין מכירה, מתנה וגט שהם בין אדם לחברו ובהם סביר פחות שפעולה שנראית תקפה כלפי הצד השני, תיפסל בגלל הודעה מוקדמת.

⁵⁹ "הן הן עדי ייחוד והן הן עדי ביאה" (גיטין פא ע"ב). הסוגיה שם מסבירה מדוע אישה שהייתה נשואה לפלוני והתגרשה ממנו ואחר כך יש עדים שהתייחדה אתו במלון דרכים, צריכה להתגרש מחדש. ההסבר הוא שאנו מניחים שכאשר איש ואישה שיש ביניהם קירבה מתייחדים סביר להניח שבאו לידי אקט מיני, ולכן עדי הייחוד נחשבים למעשה לעדי ביאה. הביאה היא אחת הדרכים ליצירת קידושין, כפי שמובא במשנה הראשונה בקידושין (א, א) "האישה נקנית בכסף בשטר ובביאה", ולכן האישה זקוקה לגירושין חדשים להתיר קשר זה. עיקרון זה הורחב בראשונים למקרים נוספים בקידושין וגירושין: ר' מרדכי בן ר' הלל (אשכנז, 1240–1298), אומר בהערותיו למסכת קידושין (מרדכי סי' תקל"א) שאם העדים ראו את הטבעת בידי החתן ואח"כ על יד הכלה, אף שלא ראו את הנתונה, נחשב כאילו ראו את הנתונה עצמה. רבי

מן הכלל. נראה שקושי ראייתי זה היה אחד הגורמים לכך שמודעה התקבלה במקרים מסוימים בלבד, רק לפני הפעולה המשפטית ובמכירה רק בגיבוי עדי כפייה. ר' אפרים מרגנשבורג הרחיק לכת וקבע שמודעה אפשרית רק כאשר עדי הפעולה גם ראו את המודעה והכפייה, אך זו שיטה יחידאית.⁶⁰

שנית, בדרך כלל במשפט העברי יש דרישה שעדות תימסר על ידי עדים בעל-פה בפני בית הדין, ואילו מודעה לעיתים קרובות נמסרת בכתב.⁶¹ מקור דרישה זו במדרש ההלכה: "על פי שנים עדים או על פי שלשה עדים יקום דבר, לא על פי כתבם ולא על פי תורגמן".⁶² כנראה הטעם לכך הוא שרק עדות בעל-פה אפשר לחקור כראוי.⁶³ לאור זאת עולה השאלה: מה הלגיטימציה ההלכתית להשתמש בשטר כראיה? בראשונים ישנם כמה פתרונות לבעיה זו.⁶⁴ התשובה המקובלת לשאלה זו היא

ניסים בן ראובן גירונדי (להלן: הר"ן, ספרד, 1320–1380) קובע (גיטין מח ע"א מדפי הרי"ף) שעדים שמעידים על חתימת הגט בהסכמת הבעל, נחשבים כאילו העידו על הגירושין שחלים במסירת הגט, כאשר אנו רואים את הגט בידיה של האישה.

⁶⁰ תשובתו הובאה בחלקה על ידי ר' מאיר ב"ר יקותיאל הכהן מרוטנבורג (תלמידו של מהר"ם מרוטנבורג) בספרו הגהות מיימוניות (מכירה ז, ב), ובתשובות מהרי"ק (סי' קיח). ר' יוסף קארו בספרו בית יוסף (חושן משפט רה) דן באריכות בקטע המצוטט בהגהות מיימוניות. בשנת תשס"ב פורסמה תשובה זו על ידי גאטעסמאן (תשובות, עמ' סא–עז) מתוך גיליונות שבכתב יד מרדכי הארוך (כתב יד ורצ"לי, מספר 1/4) פרק חזקת הבתים דף 68, עמ' א–ב.

⁶¹ עוד על עדות בכתב עיין שוחטמן, סדר הדין, עמ' 927–936; פוס, עדות בכתב, 327–339; אלבק, הראיות בתלמוד, עמ' 272–278; סיני, עדות בשטר, עמ' 124; אטינגר, ראיות, עמ' 257–284.

⁶² ספרי דברים, פסקא קפח, עמ' 228.

⁶³ הרב ברוך הלוי עפשטיין (בפירושו תורה תמימה, דברים יט, טו אות לט); הרב משה פיינשטיין (בתשובותיו אגרות משה, אבן העזר ח"א, סי' מז, ד"ה והנכון לעניות דעתי ע"פ שו"ת חתם סופר יו"ד סי' רכז בשם חוות יאיר). גם במשפט הישראלי אין מקבלים עדות בכתב, ראה תקנות 162, 164 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד–1984.

⁶⁴ רבי יעקב ב"ר מאיר תם (להלן: רבנו תם, צרפת, 1100–1171) סבור שהסוגיה פסלה רק אילם שאינו יכול לדבר ולכן אינו ראוי להיות עד, אך אם הכותב איננו אילם, אין שום פסול בעדות כתובה. דבריו מבוססים על הסוגיה בגיטין (עא ע"א) הקושרת בין הדרשה של "מפיהם ולא מפי כתבם" לדרשה: "אם לא יגיד" – פרט לאילם שאינו יכול להגיד" (הובאו דבריו בתוספות ביבמות לא ע"ב ד"ה דחו; ראו"ש ג, ז; אור זרוע, בבא קמא, פ"י, סי' תלט; סמ"ג, מ"ע קיט). ר' מרדכי בן הילל (מרדכי יבמות סי' יז; כתובות סי' קמו; הובא גם על ידי ר' ישראל מקרימז [אוסטריה המאה הי"ד], בהגהותיו, הגהות אשר"י על פסקי הרא"ש כתובות ב, טז) מבאר שסברתו של רבנו תם הייתה שהכלל "מפיהם ולא מפי כתבם" נאמר רק בדיני נפשות. שיטה נוספת בהבנת שטרות היא שיטת הרמב"ן. רמב"ן (כתובות כ ע"א ד"ה כותב) סבור שיש להבחין בין כתיבה בפנקס או באיגרת שאיננה משפטית, שאיננה מהווה מסמך משפטי שאפשר להסתמך עליו, לבין כתיבה משפטית בשטר, שיש לה תוקף כמו של שני עדים שמעידים על-פה. שיטה זו מופיעה גם בשם ר"י מבעלי התוספות (תוספות ד"ה ורבי כתובות כ ע"ב). שיטה זו מיוחסת לרמב"ן על ידי ר' אריה לייב ש"ן (כח ס"ק ו). אם כי ר' שבתי בן מאיר הכהן (ליטא 1621–1662) בספרו "שפתי כהן" על שולחן ערוך (חושן משפט לט ס"ק ט) מערער על ייחוס זה. רבנו משה בן מימון (להלן רמב"ם, ספרד 1138–1204) מצד אחד פוסל את

תשובת רבנו יצחק מבעלי התוספות. הוא אומר שאמנם עדות בכתב היא פסולה, אך כאשר היא כתובה ברצון המתחייב היא כשרה.⁶⁵ כנראה מתוך תפיסה, שאם אדם מסכים לחייב את עצמו ממון גם בעדות שבכתב, אין סיבה למנוע זאת ממנו, שהרי כל אדם רשאי לחייב עצמו בממון אם הוא רוצה בכך.⁶⁶ שיטה זו רווחת מאוד בראשונים,⁶⁷ וזו השיטה שנפסקה להלכה.⁶⁸

לשיטת ר"י שזקוקים לדעת המתחייב, העדות שבמודעה לכאורה פסולה מכיוון שהלקוח שעלול להתחייב ולהפסיק מקחו, לא הסכים למודעה.⁶⁹ אכן, ר' שמואל מוורדון מבעלי התוספות (שם) מקשה כיצד תקף שטר מודעה ור"י משיב: "במודעה בפני שנים הקילו לכתוב להציל אנוס מאונסו".

תשובת ר"י היא שאמנם מצד דין תורה אי אפשר לכתוב שטר מודעה, אך חכמים הקלו בכך כדי להציל את מי שנאלץ למכור את קרקעו בעל כורחו. פתרון זה מועיל לדיני ממונות, אך עדיין מתעורר הקושי כיצד מודעה מועילה לגבי גיטין שאינם דיני ממונות. אין זה סביר להניח שהאישה מגורשת מן התורה ושטר המודעה מועיל רק מדברי חכמים, ויש לה מעמד של אשת איש רק מדברי חכמים, שכן זה דבר שחייב להיות מצוין במפורש.

רבנו יונה גירונדי (ספרד, המאה ה-13) בפירושו למסכת בבא בתרא מיישב את שטר המודעה עם ההלכה של "מפיהם ולא מפי כתבם" באופן אחר: "וגמרינן לה מספר

העדות בכתב מדאורייתא, אך מצד שני מכשיר מדרבנן עדות בכתב בדיני ממונות, כדי לעודד מלווים להלוות לעניים בלי חשש שלא יצליחו לגבות חובותיהם ביום מן הימים עדות (ג, ד).

⁶⁵ כתובות כ ע"ב, תוספות ד"ה ורבי.

⁶⁶ אלבק, הראיות בתלמוד, עמ' 275–278.

⁶⁷ רבנו זרחיה הלוי (המאור הגדול יבמות ט ע"א בדפי הרי"ף), רמב"ן (ספר מלחמת ה', שם, ובחידושו ב"ב קעא ע"א ד"ה עדים), רבנו יונה (בחידושו ב"ב לט ע"ב ד"ה אמר רבא), רשב"א (בתשובות ח"א סי' אלף רט); המאירי (כתובות כ ע"א ד"ה ואתה צריך); ש"ך (לט ס"ק ט). ראה עוד בסקירתו של כהן (עדות ושטרות, עמ' 48–55).

⁶⁸ רמ"א לט, ג; ש"ך לט ס"ק י.

⁶⁹ מה דין מודעה לשאר השיטות? לפי רבנו תם היא איננה בעייתית כלל מכיוון שעדות בכתב מותרת. גם לפי שיטת הרמב"ן אם המודעה נכתבת בנוסח משפטי מחייב היא מועילה מבחינת הלכתית. לפי הרמב"ם שהקלו רק בדיני ממונות בעדות בכתב, מודעה בגיטין שאינם דיני ממונות לכאורה פסולה. אולם סיני (עדות בשטר, עמ' 124–126) טוען שהפסול של עדות מן הכתב לדעת הרמב"ם נובע מהצורך בדרישה וחקירה, שקיים רק בדיני ממונות ודיני נפשות אך לא בגיטין ובעניינים של איסור והיתר. לאור הבחנה זו, מועילה עדות מפי הכתב גם במודעה בגיטין.

המקנה, שכל מעשה שעושה בפני ב' חותמין בו כמצוות בעל המעשה, להיות השטר לראיה, כמו שטר מכר וכן מחאה וכן מודעא".⁷⁰

לדעת רבנו יונה מה שמאפשר לקבל עדות בכתב הוא שהאדם הוא האדון לנכסיו, לכן הוא יכול לבחור לתעד את מעשיו בנכסיו גם בכתב. המקור לכך הוא שטר מכר, שבו האדם המקנה מורה על כתיבת השטר שנקרא "ספר המקנה".⁷¹ תירוץ זה יפה לא רק לדיני ממונות אלא גם לדיני גיטין וקידושין.

1.3 מודעה בתקופת התלמוד

1.3.1 הנסיבות שבהן ניתן לכתוב מודעה

הדיון התלמודי הארוך ביותר בעניין מודעה נמצא בבבא בתרא. תחילה יש דיון בשאלה באיזה פורום נאמרת המודעה ופעולות משפטיות אחרות, דיון שנדון בו באחד הסעיפים הבאים, ומיד אחריו הדיון בשאלה באילו נסיבות נאמרת המודעה. כך נאמר בסוגיה:

רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו: לא כתבינן מודעא אלא אמאן דלא ציית דינא; אביי ורבא דאמרי תרוייהו: אפילו עלי ועליך. אמרי נהרדעי: כל מודעא דלא כתיב בה אנן ידעינן ביה באונסא דפלניא, לאו מודעא היא. מודעא דמאי? אי דגיטא ודמתנתא, גלויי מילתא בעלמא היא! ואי דזביני, והאמר רבא: לא כתבינן מודעא אזביני! לעולם דזביני, מודי רבא היכא דאניס, וכמעשה דפרדיסא; דההוא גברא דמשכין פרדיסא לחבריה לתלת שנין, בתר דאכלה תלת שני חזקה, אמר: אי מזבנת לי – מוטב, ואי לא – כבישנא לשטר משכנתא ואמינא לקוחה היא בידי, כה"ג כתבינן מודעא.⁷²

⁷⁰ עליות רבנו יונה ב"ב לט ע"ב ד"ה אמר רבא; רשב"א תלמידו של רבנו יונה בחידושיו (שם, ד"ה אמר רבא); בשו"ת הרשב"א ח"א סי' אלף ריא; רבי יוסף חביבא בספרו הנמוקי יוסף (כ ע"א מדפי הרי"ף בד"ה מחאה בפני שנים). ראה גם בספר קצות החושן לר' אריה לב ש"ן (סי' כח ס"ק ו) הסוקר את כל שיטות הראשונים בעניין מפייהם ולא מפי כתבם; גולדברג, לב המשפט, ח"א, עמ' קסב; כהן, עדות ושטרות, עמ' 48–55.

⁷¹ "וְאֶקַח אֶת סֵפֶר הַמִּקְנָה אֶת הַחֲתוּמִים הַמְצִיחַ וְהַחֲקִים וְאֶת הַגְּלוּיִי" (ירמיה לב, יא). הסוגיה בקידושין כו ע"א רואה בפסוק זה, המתאר את קניית השדה על ידי ירמיהו מחנמאל דודו בשטר, את המקור לכך שקרקע נקנית בכסף.

⁷² ב"ב מ ע"א–ע"ב. בכ"י המבורג לא מופיע הקטע מ"ההוא גברא" עד "כה"ג כתבינן מודעא". ייתכן שהכותב סמך על סיפור מעשה דפרדיסא שמופיע בבבא מציעא עב ע"א. אכן, הסיפור בבבא מציעא מתחיל באופן דומה לסיפור בב"ב: מעשה באדם שהחזיק את פרדס חברו כמשכנתא במשך שלוש שנים, דהיינו

רבה ורב יוסף, בני הדור השלישי לאמוראי בבל, קובעים⁷³ שאין להשתמש במודעה אלא כלפי אדם אליים שמסרב לציית לדיינים, שאי אפשר יהיה להוציא ממנו את המקח גם אם לא נעשה בכשרות. לעומת זאת, אביי ורבא בני הדור הרביעי סוברים⁷⁴ שאין לקבל הגבלה זו, ואפשר להשתמש במודעה כלפי כל אדם.

חכמי נהרדעא, בני הדור הרביעי שאחרי רבא,⁷⁵ חוזרים ומגבילים את השימוש במודעה, אולם הם לא מגבילים את השימוש לסרבנים בלבד, אלא מגבילים את השימוש במודעה למקרים שהפעולה המשפטית נעשתה בכפייה שנראתה על ידי שני עדים. הסוגיה דנה בדברי חכמי נהרדעא, וקובעת שההגבלה של חכמי נהרדעא אינה מסתברת בגט ובמתנה אלא במכר בלבד, וגם במכר רק במקרה הדומה ל"מעשה דפרדיסא".

לפי ניתוח זה, נראה שקודם קביעת חכמי נהרדעא כל ביטוי של חוסר גמירות דעת הוגדר כמודעה המבטלת פעולה משפטית, ורק מחכמי נהרדעא מודעה נכנסה להגדרות פורמליות.

חיזוק להשערה שמודעה בתחילתה לא הייתה מוגבלת לנסיבות של כפייה עולה גם מהסוגיה בכתובות :

אמר רב נחמן : עדים שאמרו אמנה היו דברינו – אין נאמנין, מודעא היו

דברינו – אין נאמנין. מר בר רב אשי אמר : אמנה היו דברינו – אין

שבעזרת אכילת פרות הפרדס של חברו הוא מקזז את חובו. לאחר שלוש שנים המחזיק מאיים על חברו הלווה בעל הפרדס, שאם לא ימכור לו את הפרדס, הוא יעלים את שטר המשכנתא ויקבל את השדה בבית הדין בטענה שהוא לקח את השדה ויהיה נאמן מצד חזקת שלוש שנים כפי שמבואר במשניות בבבא בתרא (ג, א-ג). בנקודה זו נגמר הסיפור בסוגייתנו בבבא בתרא. משמעות סיום הסיפור בשלב זה היא שזוהי כפייה המאפשרת כתיבת מודעה גם לפי שיטת רבא שסובר שאין כותבים מודעה במכר. בבבא מציעא הסיפור ממשיך ומתברר שבעל הפרדס לא כתב מודעה אלא מכר את הפרדס לבנו הקטן לפני שמכר למחזיק, כדי לבטל את המכר למחזיק. לא ברור מדוע לא נכתבה שם מודעה. הלבני (ב"ב, עמ' פא) מציע שרבא חולק על חכמי נהרדעא ולדעתו אין כותבים מודעה במכר בשום מקרה, ולכן נאלץ בעל הפרדס למכור לבנו. עוד הציע הלבני על פי כ"י המבורג, שבמקור היה כתוב בסוגייתנו רק "מעשה דפרדיסא", וייתכן שהתכוונו ל"מעשה דפרדיסא" אחר. ורק פרשנות מאוחרת הזכירה את "מעשה דפרדיסא" של בבא מציעא. רמז לכך נמצא בדברי רבנו יונה בעליותיו (ד"ה מ ע"ב) "ומעשה דפרדיסא פרשו הראשונים דהיינו אותו מעשה שהוזכר בפרק איזהו נשך", ובשיטה מקובצת הגרסה "פירשו הגאונים". יש לציין שבה"ג (ר' שמעון קיירא, המאה ה-9 בבצרה, ס"י מו, הלכות בב"ב) מצטט את הסיפור מבבא מציעא במלואו. לעומת זאת בתג"ה (כ; שמו) מופיע "כגון מעשה דפרדיסא" ללא המשך.

⁷³ אלבק, מבוא, עמ' 292, 307.

⁷⁴ שם, עמ' 350, 374.

⁷⁵ כהן (נהרדעי, עמ' 99–104).

נאמנין, מודעא היו דברינו – נאמנין; מ"ט? האי ניתן ליכתב, והאי לא ניתן ליכתב.⁷⁶

רב נחמן משווה בין עדים שמקיימים שטר (= מאשרים את חתימתם על השטר) ולאחר מכן מעידים שמדובר בשטר אמנה (= שטר שניתן למלווה בלא הלוואה מתוך אמון שלא יגבה בו) ובין עדים שמקיימים את השטר ולאחר מכן מעידים שהייתה מודעה על השטר. לדעתו בשני המקרים העדות איננה קבילה, מכיוון שיש בידינו כלל הלכתי, שאין לעד לחזור בו ולבטל את עדותו הראשונה, ובלשון חכמינו: "כיוון שהגיד שוב אינו חוזר ומגיד".⁷⁷ כאשר אדם אומר שהשטר הוא אמנה או שיש עליו מודעה, הוא למעשה חוזר בו ועוקר את עדותו על אישור השטר, ובלשון הבבלי "קא עקר לשטרא".

השאלה היא במה זה שונה ממה שנאמר במשנה: "העדים שאמרו: כתב ידינו הוא זה, אבל אנוסים היינו, קטנים היינו, פסולי עדות היינו – הרי אלו נאמנים"⁷⁸? הראשונים מציעים שתי הצעות. הצעה אחת מציע רשב"א בחידושו.⁷⁹ לדבריו, רב נחמן מבחין בין עדים המעידים שהייתה מודעה או שטר אמנה שמאשרים שהשטר נכתב מרצון ולכן הוא תקף מבחינה משפטית פורמלית, לפיכך כל פסילה שלו מצד העדים תיחשב ל"חוזר ומגיד", לבין "אנוסים היינו" שבמשנה, שבו העדים אינם מאשרים שהשטר נכתב כדין אלא טוענים שנכתב בכפייה, ולכן יכולים לפוסלו. הצעה אחרת שמעלים ריטב"א בחידושו ור"ן בחידושו על הרי"ף היא שהעדים אינם נאמנים לומר על השטר שהוא מודעה, כשם שאינם נאמנים לומר שחתמו על שטר שהוא אמנה, מכיוון שזהו פשע לחתום על שטר שאיננו תקף ואין אדם נאמן לומר על עצמו שהוא פשע.⁸⁰

אם אכן יש באמירה "מודעה היו דברינו" פסול, מצד שהעדים חוזרים ומגידים או מצד שהעדים מגדירים עצמם כפושעים, מדוע חולק מר בר רב אשי וטוען שהאומרים "מודעה היו דברינו" נאמנים?

לפי ניתוחנו את הסוגיה בבבא בתרא נוכל לבאר שבימיו של רב נחמן, בדור השני שקדם לחכמי נהרדעא ולרבה ורב יוסף, מודעה לא נכתבה דווקא בנסיבות של כפייה, לכן מי שהעיד על שטר שנכתבה עליו מודעה, העיד על שטר שנכתב מרצון

⁷⁶ כתובות יט ע"ב.

⁷⁷ כתובות יח ע"ב.

⁷⁸ משנה כתובות ב, ג.

⁷⁹ ר' שלמה בן אדרת, ספרד המאה ה-13, כתובות יט ע"ב ד"ה מר.

⁸⁰ ר' יום טוב בן אברהם אשבילי, ספרד המאה ה-13, יט ע"ב ד"ה מאי טעמא; רבנו ניסים בן ראובן גירונדי,

ספרד המאה ה-14, ו ע"ב ד"ה עדים.

(כדברי רשב"א) ולכן לא יכלו עדי השטר לסותרו, ומסיבה זו גם החתימה עליו הייתה פשע (כדברי ריטב"א) שאפשר היה להימנע ממנו.⁸¹ אולם מר בר רב אשי, בן הדור השביעי לאמוראי בבל,⁸² מכיר את ההגבלות החדשות על מודעה מבית מדרשם של חכמי נהרדעא בדור הרביעי, שלפיהם אין עדים כותבים מודעה אלא במקרה של כפייה. לכן האומרים "מודעה היו דברינו" נאמנים כמו האומרים "אנוסים היינו", שהרי אם מודעה נכתבת כאשר המוכר מאוים, הרי שטר המכירה נכתב שלא כדין, וגם העדים החותמים על המודעה אינם פושעים אלא צדיקים שמצילים את המוכר מכפייה.

ברם, חכמי ישראל מפרשי התלמוד ומעצבי ההלכה, מימות הגאונים ואילך, הניחו שדברי חכמי נהרדעא המגבילים את המודעה רק למקרים של כפייה, לפחות במכר, מקובלים על כל האמוראים בסוגיה.

פרשנות זו, מתוך הנחות אלה, יצרה קשיים בהבנת דברי רבה ורב יוסף כפי שמעירים בעלי התוספות:⁸³ אם דברי רבה ורב יוסף עוסקים במתנה, מדוע הם סוברים שיש להגביל זאת רק לסרבן, הרי לגבי מתנה אדם נאמן לומר שהייתה כפייה בכל מקרה, כפי שנאמר בהמשך הסוגיה. אם דברי רבה ורב יוסף עוסקים במכר, הייתה הסוגיה צריכה להקשות מדברי רבא שאומר בהמשך שאין מודעה במכר. אם דברי רבה ורב יוסף עוסקים במקרה כמו הסיפור בפרדס, בו כותבים מודעה לכל הדעות, חוזרת השאלה: מה הסברה להגביל את כתיבת המודעה דווקא למקרה של סרבן? בעלי התוספות לא מצאו תשובה לקושיות אלו.⁸⁴

בכל אופן, לפי פרשנותם של חכמי ההלכה לדורותיהם לסוגיה, מודעה מתחילתה אינה תקפה בכל מקרה של גילוי של חוסר גמירות דעת, אלא רק במקרים של פעולה משפטית הנעשית בכפייה. אחת השאלות שנצטרך לבחון היא אם לאור הגבלה זו

⁸¹ ריטב"א ור"ן אינם פרשנים ביקורתיים, לכן הם הניחו שכותבים מודעה רק במקרה של כפייה, כפי שאמרו חכמי נהרדעא. לפיכך הם התקשו לבאר מדוע לדעת רב נחמן מדובר בעוולה. ר"ן פירש שמדובר במקרה של איום כלכלי ולא איום פיזי, וכדי להינצל מאיום זה, אין היתר להעיד עדות שקר. ריטב"א טען שהעדים היו יכולים להתחמק מלחתום על השטר ולומר לאדם שכופה, שדי בכך שהם ראו את המכר.

⁸² אלבק, מבוא, עמ' 445.

⁸³ ב"ב מ ע"א, ד"ה אמאן.

⁸⁴ רמב"ן (ב"ב מ ע"א ד"ה לא כתבינן) הציע שני הסברים. הסבר אחד הוא שהמחלוקת היא במתנה. לטענת רבה ורב יוסף גם אם במתנה נאמן לומר שהוא אנוס בלא עדים, במציאות שבה יכול היה לפנות לבית הדין הוא אינו נאמן שהוא אנוס. הסבר שני הוא שמדובר בין במתנה ובין במכר ודעת רבה ורב יוסף שכיוון שבעל דינו מציית לדין אין זה נחשב אנוס. רשב"א (שם ד"ה הא דאמר) אומר שמדובר דווקא על מכר אך מכיוון שלא מפורש שמדובר דווקא על מכר, לא היה מקום להקשות מדברי רבא שדיבר רק על מכר.

מצטמצמת המודעה לעדות על כפייה בלבד, או שמא עדיין המודעה בעיקרה כוללת כל ביטוי לחוסר גמירות דעת, והדרישה לעדי כפייה נתפסת כעניין נקודתי.

1.3.2 הקושי להסתמך על פעולות משפטיות בגלל המודעה

לאור ההבנה שבאופן בסיסי על פי המשפט העברי חוסר בגמירות דעת, מכל סיבה שהיא, מבטל את הפעולה המשפטית, נשאלת השאלה, מדוע הוגבל השימוש במודעה למצבים של כפייה או סרבנות בלבד?

הזכרנו לעיל את הבעייתיות הראייתית בכך שמודעה מתפקדת כעדות על חוסר גמירות דעת בשעת הפעולה המשפטית, המסתמכת על הצהרה מוקדמת בלבד. אולם נדמה שהסיבה העיקרית לצמצום תפקיד המודעה למקרים של כפייה בלבד היא בעיית ההסתמכות על פעולות משפטיות שהיא יוצרת. אדם קונה שדה או מקבל שדה במתנה בשטר, אישה מקבלת גט, והם אינם יכולים לפעול בהסתמך על השטר שבידם, מכיוון שייתכן שהמקנה או המגרש ישלוף ביום מן הימים מודעה שמסר לפני הפעולה המשפטית, ויבטל את הפעולה המשפטית.

גולאק כבר עמד על בעייתיות זו במודעה, והשווה בעייתיות זו לבעייתיות הידועה במשפט הרומי סביב המוסד של *reservatio mentalis* (= הסתייגות הדעת), שבו צד אחד מודיע לצד שלישי שהוא איננו מתכוון לקיים את התחייבותו, בלא להודיע על כך לצד השני.⁸⁵

לא רק המשפט הרומי שולל מצב שבו הסתייגות הדעת מבטלת פעולה, אלא גם בשיטות משפט אחרות התנגדו לכך שהסתייגות הדעת תבטל פעולה משפטית, שכן יש בכך משום הטעיה וחוסר תום לב.⁸⁶ כך מסכמת גבריאלה שלו את הדיון בהסתייגות הדעת:

דיון בהסתייגות הדעת מחייב התחשבות גם בסעיף 12 לחוק החוזים, התובע תום לב במשא ומתן לקראת כריתת חוזה, וכן גם בסעיף 15 לחוק הדן בהטעיה.⁸⁷

לאור האמור אין זה מפתיע שגם אמוראי בבל מזהירים מפני שימוש במודעה כבר באזכור הקדום ביותר של המודעה בתלמוד הבבלי:

דרב מנגיד על דמקדש בשוקא, ועל דמקדש בביאה, ועל דמקדש בלא שידוכי, ועל דמבטיל גיטא, ועל דמסר מודעא אגיטא.⁸⁸

⁸⁵ גולאק, יסודי המשפט, עמ' 61.

⁸⁶ ראה B.G.B., סעיף 116; איטליה, מכוח המסורת והדוקטרינה הכללית (מסינו, חוזים, ח"ב, עמ' 199).

⁸⁷ שלו, חוזים, עמ' 259.

רב היה מלקה על שורה של מעשים, שאינם ראויים לדעתו מבחינה מוסרית, אף שהם תקפים מבחינה הלכתית משפטית, ביניהם מי שמקדש אישה בשוק או שמקדש אישה בביאה (=בעילה), או שמקדש בלא שידוך, דהיינו בלא הידברות מוקדמת. לענייננו, מזכיר רב ברשימה זו את מי שמבטל גט ואת המוסר מודעה על גט. רב קבע שהמעשה איננו מוסרי, מפני שיש בו כדי להכשיל את האישה, שתסתמך על הגט ותיצור קשר אסור, שתוצאותיו ההלכתיות הוותיקות.⁸⁹

יש מקום לשער, כפי ששיער ריבלין, שבעיה זו הטרידה את חכמי התלמוד גם בדיני ממונות, והיא הייתה הרקע גם להגבלות על המודעה בסוגיה הבבלית (בבא בתרא מ ע"א, המובאת לעיל) המתחילות בדברי רבה ורב יוסף אמוראי הדור השלישי, וממשיכות אחר כך בדבריהם של חכמי נהרדעא בני הדור הרביעי.⁹⁰

1.3.3 הצורך בנוכחות עדים בשעת מסירת המודעה

אחת הסוגיות שיכולה לשפוך אור על השאלה אם גילוי דעת ספונטני של היעדר גמירות דעת בפעולה המשפטית יכול להיחשב מודעה או שיש צורך בפעולה משפטית פורמלית, היא שאלת הפורום שבה צריכה להיעשות המודעה. דרישה קפדנית למעמד רשמי של הצהרה בפני שני עדים יכולה לכאורה להתפרש כביטוי לדרישה לכך שהמודעה צריכה להיעשות באופן פורמלי.⁹¹

רב נחמן עוסק בשאלה בפני כמה אנשים צריכות להיעשות פעולות משפטיות שונות כדי שיהיה להן תוקף, ואם רשאים העדים הרואים את הפעולה המשפטית לכתוב שטר משפטי גם בלא הוראה מפורשת של מבצע הפעולה. בין הפעולות המשפטיות ברשימתו של רבא מוזכרת המודעה. דברי רבא מובאים בקשר לסוגיה שעסקה

⁸⁸ קידושין יב ע"א.

⁸⁹ משנה יבמות (י, א): "נישאת ואחר-כך בא בעלה – תצא מזה ומזה, וצריכה גט מזה ומזה... והולד ממזר מזה ומזה".

⁹⁰ ריבלין (מודעה, עמ' 220–221) כבר עמד על כך שהביקורת על מוסד המודעה החלה כבר בימי רב. אולם, לדעתו הביקורת לא הייתה על מודעה בגיטין ובממונות במקביל אלא הביקורת הייתה מוסבת תחילה על מודעה בענייני גיטין דווקא, בגלל בעיות העיגון לאישה וממזרות לילדים שעלולה המודעה ליצור, ורק לאחר מכן עברה גם לדיני ממונות כפי שבא לידי ביטוי בסוגיה בבבא בתרא שהבאנו לעיל. פוס (מודעה, עמ' 131) ייחס את הביקורת על המודעה רק לתקופה הבתר-תלמודית.

⁹¹ פרידמן, הנאה וקניינים, עמ' 121–122 עומד על כך שלפעמים הפורום מתפקד בתור מעשה הקניין דהיינו הצורה הקבועה והמוכרת (form) שלו: "עד ימי רבא ועד בכלל בוצעו כמה קניינים בצורות שונות שאין בהם הענקת שיווי או הנאה למקנה. בכל זאת אין מדויק הדבר לומר על אותם קניינים שהם באמירה בלבד, הסכם דברים בעלמא, כי באמת לכל אחד מהם יש צורה קבועה ומוכרת (form), ורק דרך צורה זו יש תוקף לקניינים. ההמחאה של מעמד שלשתן מצריכה עמידה במקום אחד של שלושה אנשים – אין זה ידברים בעלמא".

בפעולה המשפטית הנקראת "מחאה". מחאה היא טענה של אדם המערער חזקתו של אחר בקרקע. מטרתה היא לשבש את חזקת שלוש השנים שמנסה ליצור המחזיק בקרקע. בהקשר זה מובאים דברי רבא (שם):

אמר רבא א"ר נחמן: מחאה בפני שנים, ואין צריך לומר כתובו; מודעא בפני שנים, ואין צריך לומר כתובו; הודאה בפני שנים, וצריך לומר כתובו; קנין בפני שנים, ואינו צריך לומר כתובו; וקיום שטרות בשלשה.⁹²

יש לבחון אם הקביעה "מודעא בפני שנים" משמעותה רק שמומלץ שתהיה נוכחות של שני עדים כדי לספק ראיה כמו על כל דבר שבממון, או שהיא יכולה ללמד אותנו על אופייה של מודעה כפעולה משפטית פורמלית, שצריכה להיעשות בצורה מכוונת ובמעמד מסוים.

ישנם מקרים בתלמוד הבבלי שמהם אנו למדים שכאשר ישנה דרישה לפורום שלושה הדבר מבטא עניין מהותי, או צורך שהעניין יתפרסם כמו במחאה,⁹³ או קביעה שמדובר בפעולה משפטית המחייבת בית דין,⁹⁴ אך אין בידינו ראיה שגם הדרישה לפורום של שניים היא עניין מהותי. אדרבה, מתקבל הרושם שכאשר אנו אומרים שדי בפורום של שניים ולא של שלושה משמעות הדבר שאין צורך בפורום כלשהו מהבחינה העקרונית. נוכחות השניים נדרשת רק לאימות במקרה של הכחשה ושקר, ובלשון התלמוד: "לא איברו סהדי אלא לשקריי".⁹⁵

אכן, אנו נתקלים בתלמוד גם בדרישה לעדות של שניים שהיא עדות קיום, דהיינו עדות היוצרת את העובדה המשפטית (עדות קונסטיטוטיובית), לגבי קידושין.⁹⁶ אולם לפי מסקנת הסוגיה דרישה זו קיימת רק בפעולת קידושין, שהיא פעולה משפטית

⁹² ב"ב לט ע"ב-מ ע"א.

⁹³ ב"ב לט ע"ב: "מאן דאמר בפני ב', סבר: סהדותא בעינן; ומאן דאמר בפני ג', קסבר: גלויי מילתא בעינן".

⁹⁴ ב"ב מ ע"א: "האי קנין היכי דמי? אי כמעשה בית דין דמי, ליבעי תלתא!".

⁹⁵ קידושין סה ע"ב. שם הסוגיה מתלבטת אם כאשר שני אחים מחלקים ביניהם את הנכסים בלא עדים ואין ביניהם מחלוקת עובדתית, האם החלוקה תקפה או לא. מסקנת הסוגיה שבפעולה משפטית ממונית כמו חלוקת נכסים בין שותפים, הצורך בשני עדים אינו קריטי כדי שהפעולה תהיה תקפה, אלא רק נובע מהחשש שיתעורר ספק עובדתי בקשר לביצוע הפעולה.

⁹⁶ קידושין סה ע"ב. על ההבדל בין שני סוגי עדויות אלה עיין בדברי רבי משה סופר בתשובות חת"ם (חידושי תורת משה) סופר, אבן העזר סי' ק; חפץ, עדות, עמ' עה-עח; זילברג, המעמד, עמ' 214-216; אלינסון, נישואין, עמ' 154-169; שרשבסקי, משפחה, עמ' 29-30; בג"ץ 292/60 נחמן קוגן נ' בית הדין הרבני האזורי באר שבע פ"ד יד (4) 2393-2394; שיבר, עדות בקידושין, עמ' 58-61.

שיש לה השלכות על כלל הציבור מעבר להסכמות שבין אדם אחד לחברו.⁹⁷ לפי קריטריון זה, מודעה, קניין ומחאה שבסוגייתנו,⁹⁸ שהם עניינים שבין אדם לחברו ואין להם השלכה על כלל הציבור, אין סיבה שיידרשו בהם עדי קיום, אלא די בעדים לראייה בלבד.

דין נוסף שבו נוכחות שניים היא קריטית לתוקף ההצהרה הוא ביטול גט.⁹⁹ ביטול גט הוא הליך שבו אדם כתב גט לאשתו ואף מסר אותו ביד שליח בגמירות דעת, אבל אז הוא מתחרט ומבקש שהגט שנתן יבוטל. זאת בשונה ממודעה שבה האדם מצהיר שהגט שנכתב בהוראתו נכתב בלא גמירות דעת ולפיכך הוא בטל מעיקרו. המשנה אומרת שישנן שלוש אפשרויות לבטל את הגט: הודעה לשליח על ביטול הגט, הודעה לאישה על ביטול הגט, והודעה לבית דין.¹⁰⁰ רב ששת טוען שבית הדין שבפניו מבטלים את הגט צריך למנות שלושה אנשים כמו בית דין רגיל, כפי שמופיע במשנה בסנהדרין.¹⁰¹ אולם רב נחמן אומר שאף על פי שהמשנה דורשת בית דין, גם שניים יכולים להיחשב בית דין לעניין זה וכלשון הסוגיה: "ורב נחמן אמר: בפני ב', לבי תרי נמי ב"ד קרי להו".¹⁰² לפי דבריו שם, ניתן היה לפרש גם דברי רב נחמן כאן, הדורשים שניים במודעה כדרישה לבית דין, שרק בנוכחותו המודעה תקפה. אולם רוב המפרשים והחוקרים העלו שאין כוונתו של רב נחמן שם לקבוע ששניים יכולים להיחשב לבית דין, אלא שמשמעות קביעתו היא שאין צורך בבית דין בביטול גט.¹⁰³

⁹⁷ רש"י (קידושין סה ע"ב ד"ה הכא). בדומה לעיקרון זה, החוק הישראלי איננו מאפשר לבורר שהחלטותיו יונקות מהסכמת שני הצדדים לעסוק בענייני מעמד אישי ומקרקעין (חוק הבוררות, תשכ"ח-1968 סעיף 3). בתשובה מימי הגאונים (תשובה"ג ש"צ ח"ג ש"ב סי' ח) נאמר שהטעם לדרישה של עדי קיום איננה משום שיש לעדות זו השלכה גם על כלל הציבור, אלא משום שעדות העוסקת בענייני עריות מחייבת שני עדים (יבמות פח ע"א; גיטין ב ע"ב). לפי עמדה זו הדרישה לעדי קיום בקידושין איננה רלוונטית למודעה בדיני ממונות. ראה אוצר הגאונים בשם ר' משה גאון סי' שס, עמ' 158-159; תשובה"ג, ש"צ ח"ג ש"ג סי' ו; ה"ג ח"ב; רב האי גאון משפטי שבועות ח"א ש"ב עמ' יח-ט.

⁹⁸ ב"ב לט ע"ב-מ ע"א.

⁹⁹ גיטין לב ע"ב.

¹⁰⁰ בגיטין (ד, ב): "בראשונה היה עושה בית דין במקום אחר ומבטלו".

¹⁰¹ משנה סנהדרין א, א.

¹⁰² חפץ (עדות, עמ' עז) הביא מכאן ראייה לתפיסתו שיש זיקה חזקה בין עדים לדיינים במשפט העברי. ב"ש כהן (רב נחמן, עמ' לא) עומד על כך שבסוגיות רבות בתלמוד רב נחמן הוא בעל גישה הלכתית 'גמישה' יותר הנוטה לפתח ולהרחיב את ההלכה התנאית באמצעות פרשנות הנראית מבוססת על הסברה, בניגוד לשיטת רב ששת הדבק בהלכה התנאית כפשוטה. במסגרת גישה זו הוא נוטה להעניק פרשנות דחוקה, שאיננה עולה בקנה אחד עם משמעותו הפשטית של המקור התנאי, ועל ידי כך נוצרת משמעות חדשה במטרה ליישם אותה גם בבעיה שלפניו.

¹⁰³ אמנם הגאונים פירשו את דברי רב נחמן כפשוטם, ששניים הם בית דין, וטענו שרב נחמן הולך בשיטת רבו שמואל שסובר (סנהדרין ה ע"ב) ששניים שדנו דיניהם דין (שאלתות דרב אחאי, שמות משפטים,

העולה מדברינו שאין בקביעה שהמודעה צריכה להיעשות בפני שניים, הוכחה לכך שיש צורך שהמודעה תימסר באופן פורמלי.

1.3.4 גילוי דעת בגיטין

סוגיה תלמודית נוספת שממנה ניתן ללמוד על הצורך במודעה משפטית פורמלית היא הסוגיה בגיטין העוסקת במעמדו המשפטי של גילוי דעת ספונטני של חוסר רצון לגרש, לפני שהגט נמסר.¹⁰⁴ רבא אמר שהגט בטל ואביי אמר שהגט אינו בטל. התלמוד קובע (שם) "והלכתא כנחמני", כלומר כאביי שהגט אינו בטל בלא אמירה מפורשת, שהרי זו אחת מהלכות יע"ל קג"ם שבהן נפסק כאביי.¹⁰⁵ בסוגיית מודעה שהוזכרה בסעיפים הקודמים, נאמר שאמנם במכר יש צורך בעדים שיצהירו שהם יודעים על הכפייה אבל במתנה אין צורך בעדות שכזו: "אי דגיטא ומתנתא גלויי מילתא בעלמא הוא", דהיינו שדי בגילוי כלשהו של היעדר רצון בגט ובמתנה כדי לבטלם.¹⁰⁶ ר' ישעיה ב"ר מאלי דטרני מתקשה כיצד מועיל "גלויי מילתא" במודעה בגט והרי בסוגיה בגיטין מפורש שגילוי דעת בגט אינו מועיל?¹⁰⁷ בראשונים נאמרו יישובים שונים לקושיה זו, המשקפים את השקפותיהם השונות בקשר לצורך במודעה פורמלית, כפי שנראה בפרק הבא.

שאלתא נח; ה"ג, סי' ג, הלכות הדיינים, עמ' תקסב, הובאו דבריו בתוספות ד"ה לרבא סנהדרין ג ע"א; תשוה"ג, ג"ק, סי' קלג). ברם, בעלי התוספות (גיטין לב ע"ב ד"ה ורב נחמן) נוהרו מלקשור את הסוגיה בגיטין לסוגיה בסנהדרין כפי שעשו הגאונים, וטענו שהדין של ביטול הגט בשניים אינו קשור בהכרח בשיטת שמואל שלפיה ניתן גם לדון בשניים, שהרי רבא ור' יוחנן תומכים בקביעה שדי בשניים לביטול גט, אך אינם תומכים בעמדת רב נחמן ששניים יכולים לדון. בעלי התוספות בגיטין (לב ע"ב ד"ה רב נחמן) קובעים שמעיקר דין תורה לפי רב נחמן פעולת ביטול גט יכולה להיעשות גם בפני עד אחד ולא צריך בית דין כלל, והסיבה שדרושים שניים היא כדי להקטין את החשש לממזרות, מכיוון שבשניים יש סיכוי גדול יותר שביטול הגט ייוודע לאישה, לפני שתינשא ותלד ממזרים. גם ויס (ביטול גט, עמ' 357–358) טוען, שלעניין ביטול גט, טעמו של רב נחמן אינו משום שהוא סבור ששניים נחשבים לבית דין. לדעתו זו סברה מאוחרת של סתמא דגמרא, ועיקר הסתמכותו של רב נחמן היא על הסיפא של המשנה בשביעית (י, ד), שקובעת שאפשר למסור את ההודעה על מסירת השטרות לדיינים, גם לעדים.

¹⁰⁴ גיטין לד ע"א.

¹⁰⁵ רש"י גיטין לד ע"ב ד"ה והלכתא. לגבי זמנה של הקביעה והלכתא, עיין לוין, רבנן סבוראי, עמ' 46–53; הלבני, ב"ב, עמ' 10 בהקדמה ועמ' ריט; פרידמן, סוגיות, עמ' 289; שפיגל, הוספות, עמ' 184; זייני, רבנן סבוראי, עמ' 71–208 לגבי הלכתא באופן כללי, ובעמ' 347–366 לגבי יע"ל קג"ם.

¹⁰⁶ ב"ב מ ע"ב.

¹⁰⁷ שו"ת הרי"ד סי' צג.

נראה שיש מקום לחלק בין הסוגיות. במודעה על גט די בגילוי דעת, מכיוון שמתברר שמעולם לא היה כאן גט כשר שניתן בגמירות דעת. לעומת זאת, הסוגיה השוללת גילוי דעת בגט עוסקת במצב שהגט נכתב בגמירות דעת כדת וכדין, ואין מי שמערער על כך. לכן במקרה זה יש דרישה להליך פורמלי ולא די בגילוי דעת. דרישה זו לפורמליות באה לידי ביטוי גם בדרישה לנוכחות בית דין בביטול, כאמור, ובדרישה לנוסח מסוים.¹⁰⁸

אם כן נוכל לסכם, שגם הפסילה של גילוי דעת בגט, כמו הדרישה למודעה בפני שניים איננה מחייבת אותנו לקבוע שיש שיטה בתלמוד שלפיה מודעה צריכה להיעשות רק באופן פורמלי.

לסיכום התקופה התלמודית נוכל לומר שבמהלכה אמנם נקבע שלא בכל מצב של גילוי דעת המודעה תקפה, אלא רק במצב של כפייה. זאת בגלל בעיית ההסתמכות שהמודעה יוצרת. אך במצבים אלה, שבהם ניתן למסור מודעה, לא נראה שיש דרישה לפורמליות או לנוסח מסוים.

1.4 מודעה בתקופת הגאונים

1.4.1 נסיבות בהן כותבים מודעה לפי גאוני סורא

1.4.1.1 דרישת נסיבות של כפייה

לא מצאנו פרשנות של הגאונים לסוגיית הצורך במודעה בפני שניים וגם לא ליחס בין גילוי דעת בגט למודעה. אולם מצאנו את התייחסותם לשאלת הנסיבות שבהן ניתן לכתוב מודעה.

לאחר שנקבע על ידי חכמי נהרדעא שאין כותבים מודעה אלא במקרים של כפייה, דנה סוגיית התלמוד בשאלה על איזו מודעה מדובר: "מודעה דמאי? אי דגיטא ודמתנתא, גלויי מילתא בעלמא היא! ואי דזביני, והאמר רבא: לא כתבינן מודעה אזביני!"¹⁰⁹ הפרשנים, החל מגאוני פומבדיתא, הבינו שסוגיה זו קובעת שהדרישה של חכמי נהרדעא להעיד על כפייה במודעה נוגעת רק למכר ולא למתנה ולגט.¹¹⁰

¹⁰⁸ גיטין לב ע"א.

¹⁰⁹ ב"ב מ ע"ב.

¹¹⁰ תג"ה סי' כ המיוחסת לרש"י; תשוה"ג ש"צ ח"ג ש"ב סי' ה לרב שרירא; תג"ה סי' שלה המיוחסת לרה"ג; ספר המקח, סי' לא לרה"ג. יש לציין שבשאלה שנשאל רה"ג בסי' שלה, השואל לא היה מודע להבחנה בין שטר מכר לשטר מתנה וגט אלא רה"ג חידש אותה בתשובתו.

אולם יש לציין שבסוגיות אחרות בתלמוד ובתשובות גאונים מסורא לא מוזכרת הבחנה זו. אסף וברודי העירו שמתשובת רב נטרונאי גאון עולה שהוא לא מבחין בין מכר לבין מתנה וגט.¹¹¹ כך נאמר בתשובה:

אי לא ידיע אונסיה לא מצי לממסר מודעא כלל, ואי מסר להנך דלא ידיע אונסיה להנך סהדי לא שמיה מודעא, דאמרי נהרדעי (בבא בתרא מ סע"א–רע"ב) כל מודעא דלא כתיב ביה: "ידענא ביה בפלניא דמינס אניס, לא שמיה מודעא". וכיון דהכין הוא, אף על גב דידיע אונסיה ומסר מודעא, כיון דבטליה בטליה, דאי לא תימא הכי אין לך אשה שמתגרשת שלא לרצון בעלה לעולם...¹¹²

רב נטרונאי גאון קובע, שאי אפשר למסור מודעה בלא עדי כפייה. מכך הוא מסיק שכאשר יש ביטול מודעה, הוא תקף גם במקרה שיש כפייה, שהרי רק במקרה זה נמסרת מודעה. הוכחה נוספת לכך שביטול מודעה תקף גם בכפייה, הוא מביא מכך שאישה מתגרשת גם במקרה שהגט נכפה על הבעל, ואין חוששים למודעה. בהמשך דבריו יש דיון על ביטול מודעה בגט שחרור של עבד שניתן תחת איום להשתמד, שגם אותו ניתן להגדירו ככפייה.¹¹³

ברודי מציע שתחילת התשובה עוסקת דווקא במכר, ולכן יש דרישה לעדי כפייה, אך בהמשך הדיון מדובר על גט שחרור שבו אין דרישה כזו כמו במתנה ובגט.¹¹⁴ מאידך גיסא, מסתבר שהעובדה שרב נטרונאי מוכיח את הדין שביטול מודעה בכפייה תקף, מצד אחד מהדרישה שיהיו עדי כפייה במודעה, ומצד שני מכך שאישה מתגרשת בכפייה, מצביעה על כך שגם במקרי גירושין יש דרישה לעדי כפייה במודעה. גם העובדה שבמקרה של גט שחרור, המודעה ניתנת בגלל שהשחרור נעשה תחת איום שהעבד ישתמד, מחזקת את ההשערה שלדעת רב נטרונאי גם בשחרור אין מודעה בלי כפייה.

בספר השטרות שלו רס"ג עוסק בהרחבה בשטר מודעה ובהלכותיו, כולל החובה של העדים להעיד על הכפייה, אך אינו מבחין בין מודעה על גט ועל מתנה לבין מודעה על מכר, וגם אינו מציע נוסח לשטר מודעה על גט ועל מתנה שאין בו עדות של

¹¹¹ אסף (שטרות, רה"ג עמ' 48 הערה 5); ברודי (תר"ן, ס"י שנט–שס, עמ' 530 הערה 3).

¹¹² תר"ן (ברודי), ס"י שנט.

¹¹³ ייתכן שהאיום להשתמד הוא איום כלכלי ממש, שכן ייתכן שבסורא שהייתה תחת שלטון מוסלמי עבד שמשתמד, דהיינו שמתאסלם, יוצא לחירות, כפי שאשת איש ישראלית שמתאסלמת מותרת להתחתן. אולם גם אם לא מדובר באיום כלכלי ממש, יש לציין שבקרב גאוני סורא גם אילוץ שאינו כפייה גמורה מאפשר כתיבת מודעה כפי שנראה בסעיפים הבאים.

¹¹⁴ ברודי (תר"ן, ס"י שנט–שס, עמ' 530 הערה 3).

העדים על כפייה, אף על פי שהוא מציע נוסח נוסף למודעה לגבי סוג אחר של כפייה.¹¹⁵ גם הכותרת בערבית לשטר מודעה בספרו של רס"ג – "כתאב אל קהר", שמשמעותו שטר כפייה או אילוץ – מעידה על כך שמודעה נכתבת רק במקרה של כפייה בין במכר ובין במתנה.¹¹⁶ לכן מסתבר שגם לדעת רס"ג אין הבחנה בין מודעה במכר למודעה במתנה וגט.

לאור זאת מתבקשת השאלה כיצד מתיישבת שיטת גאוני סורא עם הסוגיה הנ"ל המבחינה בין מודעה במתנה וגט למודעה בּמְכָר.¹¹⁷ ייתכן להציע שהבחנה שבתלמוד אינה מוסבת על דברי חכמי נהרדעא, כפי שעולה מפירושו של ראב"ן לסוגיה:

ואביי ורבא אמרו כותבין אפילו אמאן דציית כגון על ידי אונס כדמסיק ואזיל מודעא דמאי אי דגט ומתנה שאונסין אותו ליתן גט או מתנה גילוי מילתא בעלמא הוא שאנוס הוא ומאי צייתות דינא שייך הכא... וכי כתבין אונס מודעא צריכי למיכתב (הכינו) [הכי ידענו] באונסא דודאי אונס הוא.¹¹⁸

מדברי ראב"ן עולה שהשאלה "מודעא דמאי" מוסבת על המחלוקת בין רבה ורב יוסף ואביי ורבא בשאלה אם כותבים מודעה על מי ש"ציית דינא". פירוש זה מסתבר לאור העובדה שהקושיה "מודעא דמאי" רלוונטית גם באשר למחלוקת זו, ולאור העובדה שהקושיה "מודעא דמאי" מבוססת על דברי רבא המוזכר במחלוקת זו.¹¹⁹

¹¹⁵ שטרות, רס"ג, עמ' 240–243.

¹¹⁶ שטרות, רס"ג (אס"ף), עמ' צא.

¹¹⁷ עלתה על דעתי האפשרות שהקטע "מודעא דמאי" איננו חלק מדברי האמוראים אלא קטע סתמאי מאוחר שנגרס רק על ידי גאוני פומבדיתא. אולם אפשרות זו אינה סבירה. אמנם גאוני סורא בתשובותיהם לא הזכירו פיסקה זו, אך היא מובאת בספר הלכות גדולות (ה"ג, ח"ב, עמ' 460), שהוא מקור סוראי קדום (אס"ף, תקופת הגאונים, עמ' קסט).

¹¹⁸ ראב"ן, ב"ב, ד"ה רבה ורב יוסף.

¹¹⁹ הרב דבליצקי בהערותיו לספר ראב"ן (עמ' רלו הערה קנא) העיר שגם בעלי התוספות ד"ה אמאן (ב"ב מ ע"ב) העלו שהשאלות שהתלמוד שואל על דברי נהרדעא מתבקשות יותר על הדיון של ציית דינא, מכיוון שבדיון על ציית דינא משתתף רבא, ולכן הגיוני להקשות עליו מדברי רבא, שאין כותבים מודעה במכר. רי"ד בפסקיו (ב"ב מ ע"ב ד"ה אלא) התקשה גם הוא מדוע מקשים מדברי רבא שאינם הלכה פסוקה על חכמי נהרדעא. לפי פירוש ראב"ן קושיות אלו מתיישבות.

יוצא מפירוש זה שהקביעה של חכמי נהרדעא שצריך להעיד על כפייה היא מוחלטת, ללא הבחנה בין מתנה וגט למכר.¹²⁰ אין אנו יודעים אם הייתה בידי ראב"ן גרסה אחרת של התלמוד או שזו רק פרשנות אחרת, וגם אין אנו יודעים אם זו פרשנות מקורית של ראב"ן או שמא מסורת שהייתה בידו מימי הגאונים. בכל אופן, לפי פרשנות זו הדרישה לעדות על כפייה קיימת בכל מודעה, כהבנת גאוני סורא. לסיכום, נראה שקביעת חכמי נהרדעא שנדרשת עדות על כפייה במודעה חלה לא רק על מודעה במכר אלא גם על מודעה במתנה ובגט, לפי גאוני סורא מן המאה התשיעית עד רס"ג.

1.4.1.2 הגדרת כפייה

כאמור, רס"ג איננו קובע נוסח נוסף למודעה על מתנה ועל גט, אבל מזכיר נוסח נוסף של מודעה על כפייה שאיננה נגרמת באופן מכוון על ידי הצד השני אלא מחמת אילוץ, כגון מחלה, נסיעה, סכנה, או לחץ מהשלטונות וכדומה. לדעת רס"ג גם זו נחשבת כפייה שמאפשרת כתיבת מודעה כדי לבטל את הפעולה המשפטית.¹²¹ אולם רס"ג מודה שיש הבחנה מסוימת בין שני סוגי הכפיות, שבאה לידי ביטוי בדרך ביטול המודעה. כאשר הכפייה היא על ידי הצד השני, ביטול מודעה שמופיע בשטר של הפעולה המשפטית לא יהיה תקף, מכיוון שיש להניח שגם הוא נכתב בכפייה, ולכן יש לכתוב שטר ביטול מודעה נפרד. לעומת זאת, במודעה שנמסרת בעקבות אילוץ, די בכתיבה בשטר של הפעולה המשפטית, שהוא נעשה בלא אונס או בביטול מודעה כדי לבטל את המודעה. זאת כנראה משום שאין סיבה לפקפק באמינות הביטול הכתוב בשטר זה, שהרי אין מי שכופה על המצהיר לכותבו.¹²² בארי התקשה לקבל את דברי רס"ג, שגם אילוץ יכול להיחשב ככפייה, שכן זה מנוגד לכל מה שידוע לנו על עילת כפייה בהלכה, וגם בתלמוד עצמו מפורש שיש להבחין

¹²⁰ דהיינו ששאלת התלמוד היא שאם אדם כפה מישהו לגט ומתנה כשאין תמורה, הרי זה ברור שהכופה פושע ולא ניתן להגדיר אדם כזה כמציית לדין, ואם מדובר במכר ששם הכפייה אינה מפקיעה את המכר, מעשיו הם בהתאם לדין ומודעה לא תבטל את המכר. יש לציין שבהמשך דבריו ראב"ן עצמו מקבל את החלוקה של רה"ג בין מכר למתנה וגט, למרות הפירוש שהוא מציע.

¹²¹ שטרות, רס"ג, עמ' 242. ראה שם גם בהערה 22.

¹²² שטרות, רס"ג, עמ' 243. העובדה שרס"ג קובע שגם התבטאות של "בלא אונס" יכולה להיחשב ביטול מודעה, מחזקת את השערתנו בפרק שיעסוק בביטול מודעה, שביטול מודעה מעיקרו לא היה תלוי בנוסח פורמלי ואולי גם "רוצה אני", יכול היה להיקרא "ביטול מודעה".

בין מכירה שנעשית מחמת לחץ כלכלי, שבוודאי תקפה, לבין מכירה שנעשית תחת לחץ חיצוני, שתוקפה הוא חידוש של רב הונא.¹²³

אולם קושי זה ניתן ליישוב, שכן האמירה התלמודית: "אמרי נהרדעי: כל דלא כתיב בה אן ידעינן ביה באונסא דפלניא, לאו מודעא היא", לא מפרשת על איזה סוג אונס או אילוף מדובר. אמנם הדוגמה שמובאת בהמשך הסוגיה לכפייה במכר היא מקרה מובהק של כפייה על ידי הצד השני, שבה אדם שאכל פירות מקרקע במשך שלוש שנים מאיים לטעון בעלות מכוח חזקה אם לא יימכר לו השדה, במקרה המכונה "מעשה בפרדס". אולם ייתכן שדוגמה זו באה למעט מקרה שלא נמסרה מודעה או למעט מודעה שנכתבה מחמת איום שאינו בר מימוש או שבמקרה זה ניתן לכתוב מודעה אפילו מבלי שמסר לעדים.¹²⁴

לעומת זאת בהמשך הסוגיה ישנה לכאורה הוכחה לכך שגם אילוף נחשב לאונס בלשון התלמוד. מסופר על אדם שרצה להתחתן עם אישה, והיא הסכימה בתנאי שיקנה לה את כל נכסיו. הוא נתן במתנה נסתרת ("מתנה טמירתא") את כל נכסיו לבנו ורק אחר כך נתן את נכסיו לאשתו לעתיד. התלמוד מתלבט אם אפשר להסיק מכאן שכל מתנה נסתרת נחשבת כמודעה. מסקנת התלמוד: "ולא היא, התם מוכחא מילתא דמחמת אונסא הוא דכתב לה". כלומר כאן המתנה בטלה, לא בגלל המתנה הנסתרת אלא בגלל האונס. התלמוד מכנה זאת "אונסא", אף על פי שהאישה כלל לא כפתה עליו לתת לה מתנה, אלא שהוא רצה לתת את המתנה כדי להתחתן.¹²⁵ גם

¹²³ ב"ב מז ע"ב; בארי, תקנות גאונים, עמ' 30 הערה 62. יש לציין שגם בחוק הישראלי עילת כפייה לביטול חוזה מתקיימת רק כאשר הכפייה יזומה על ידי הצד השני [חוק החוזים (חלק כללי), תשל"ג-1973 סעיף 17 א]. ניצול מצוקת המתחייב נחשבת כעילת עושק לביטול חוזה, רק במקרה שברור שתנאי החוזה גרועים במידה בלתי סבירה מן המקובל (שם, סעיף 18).

¹²⁴ ראב"ן (ב"ב מ ע"ב, ד"ה וכי כתבינן) ור"י יצחק בן אברהם ממרסיליה (ספר העיטור, אות מ- מודעה דף מ ע"ג) קבעו שמטרת הדוגמה של המעשה בפרדס היא למעט לחץ שלא בא על ידי הצד השני. אך רב האי גאון (ספר המקח, שער לא) טוען שדוגמה זו באה למעט איום שאינו בר מימוש, וכן כתב רשב"א (שם, ד"ה אל) בשם רבנו חננאל. לדעת הראב"ד החידוש הוא שגם איום כלכלי ולא איום על הגוף נחשב כפייה (שם), ורמב"ן (ד"ה ומפרקינן) טוען שבא להדגיש שבמקרה זה העדים כותבים מודעה אפילו בלי מסירת מודעה מסודרת. לדעת רי"ף דוגמה זו באה למעט מקרים של כפייה שלא נמסרה בהם מודעה (רי"ף ב"ב כו ע"ב; וכ"כ גם רמ"ה מ ע"ב ד"ה אמרי נהרדעי ס"ק קט; רבנו יונה שם ד"ה אי בזביני; רמב"ן שם ד"ה דאקשינן; רשב"א שם ד"ה אי דזביני; ר"ן שם ד"ה אי דזביני; תוס' רא"ש שם ד"ה והאמר רבא; המאירי שם ד"ה לפי מה; ר' ברוך הספרדי שם ע"ב ד"ה האמר רבא).

¹²⁵ יש שתי פרשנויות מרכזיות לסוגיה זו ושתיהן הובאו בפירושו ר"י מיגש ד"ה אמר רבא (ב"ב מ ע"ב): האחת שתמכו בה רוב הראשונים, כולל ר"י מיגש עצמו, שמתנה נסתרת נחשבת מודעה, במקרה שהייתה כפייה מסוימת. השנייה, שמובאת בפירושו רבנו חננאל, שמתנה נסתרת אינה נחשבת מודעה בשום מצב, אלא שהמתנה בטלה בגלל הכפייה עצמה. ראה בפרנצוס (מתנה טמירתא, עמ' רכ-רכא ובהערות 57-59).

בסוגיה שבה יש הבחנה בין כפייה מבחוץ לאילוץ: "ודילמא שאני אונסא דנפשיה מאונסא דאחריני!"¹²⁶, התלמוד מכנה את האילוץ "אונסא דנפשיה". אם כן ניתן להסיק מכאן, שהתלמוד מכנה גם אילוץ שלא בא מהצד השני "אונסא". אין לנו עדות מפורשת לכך שדברי רס"ג, שלפיהם גם באילוץ ניתן לכתוב מודעה, מוסכמים על שאר גאוני סורא שקדמו לו. אבל דבריו בהחלט מתיישבים עם הצורך העולה בדבריהם להנהיג ביטול מודעה בכל השטרות. צורך זה בא לידי ביטוי בדברי רב נחשון מגאוני סורא:

שאם אין אנו אומרים כן נמצאו כל שטרות שבעולם בטלים שכל מי שכותב שטר שובר על חברו למחר מוציא עליו שטר מודעה ויבטלו ואף גיטי נשים נמי אעפ"י שמקרין את הבעל וכותבין גט לאשה ונותנים למחר מוציא עליה שטר מודעה שכתוב בו באונס כתבתיו ומבטל את הגט ונמצא כל העולם כולו ממזרים.¹²⁶

אם מודעה נכתבת רק במקרה של כפייה אלימה של הקונים על המוכרים שיש עליה עדות, מדוע הדבר נפוץ כל כך עד כדי ביטול כל השטרות והגיטין? אולם אם גם לדברי רב נחשון גאון, ניתן לכתוב מודעה גם במקרה של אילוץ, ברור מדוע כתיבת המודעה הייתה דבר נפוץ עד כדי כך שהוא מאיים על כל השטרות, והתעורר הצורך לתקן כנגדו ביטול מודעה גורף.

מדברינו עולה, שגאוני סורא לא צמצמו את השימוש במודעה אלא המשיכו את השימוש במודעה כמו בימי התלמוד לפי הבנתם, במקרה של כפייה בלבד. להבנתם כפייה כוללת גם אילוצים שלא נכפו על ידי צד שני, והם לא נקטו פרשנות מצמצמת כדי לצמצם את השימוש במודעה. מלחמתם בבעיית ההסתמכות שיוצרת המודעה התבטאה בהנהגת ביטול מודעה גורף, על כך נדבר בפרק העוסק בביטול מודעה בתקופת הגאונים.

1.4.2 הנסיבות שבהן כותבים מודעה לפי גאוני פומבדיתא

גאוני פומבדיתא במאה ה-10 וה-11 סברו שיש להבחין בין מודעה במכר, שבה צריך עדי כפייה כדברי חכמי נהרדעא, לבין גט ומתנה שבהם ניתן לכתוב מודעה גם בלא כפייה כלל. כך אנו מוצאים בתשובה המיוחסת לרב שרירא גאון: "ושאני מודעה

¹²⁶ תגמו"מ סי' כא.

דגט ומתנה ממודעא דזביני והלואה ושטר פיצוי דאילו מודעי דזביני וכיוצא בהן לא האוו אלא בשהדי דאונסא. אבל מודעא דגט ומתנה לא צריך אונס".¹²⁷

רב האי גאון, בנו של רב שרירא, אומר בספר השטרות שאפילו אם נותן המתנה הודה שהוא מטעה ואינו אנוס, המודעה היא בת תוקף במתנה ובגט ורק במכר יש דרישה לכפייה כתנאי למתן תוקף למודעה.¹²⁸ כך עולה גם בתשובה המיוחסת לו.¹²⁹

במבט ראשון, נראה שיש כאן היפוך מגמה, שכן עד חכמי נהרדעא המגמה הייתה לצמצם את המקרים שבהם ניתן לכתוב מודעה, ואילו גאוני פומבדיתא מאפשרים כתיבת מודעה גם בלא כפייה במתנה ובגט. אך נדמה שזו הסתכלות חלקית בלבד. זאת מפני שלדברי רס"ג ניתן לכתוב מודעה גם במכר כשאינן איום חיצוני אלא גם בנסיבות של מחלה ונסיעה, וייתכן שזו גם עמדת גאוני סורא האחרים כאמור. 130 לעומתם, רב האי גאון נקט פרשנות מצמצמת למושג "אונס". לכן למעשה צמצם את השימוש במודעה לפחות במכר. כך עולה מדבריו בתשובה:

דמודעא שלא באונס לא מהני אלא בגט ומתנה בלחוד ומאן דמזבין נכסיה כדלא אניס לזבוני אונסא דאתי מאחרינא אילא כתיב בשטרא ביטול מודעי לא פאגים ביה מידעם ואי מסר מוכר אלפא דמודעי לא פאגמי כל עיקר בזביני אילא זביני שרירין וקיאמין.¹³¹

מדברים אלו ניתן להסיק, כי גאוני פומבדיתא המשיכו במגמת צמצום השימוש במודעה, והגבילו את כתיבת המודעה במצבים של אילוצים למתנה ולגט בלבד, בעוד אצל גאוני סורא נכתבו מודעות במצבים אלה גם במכר.

¹²⁷ תג"ה, סי' כ. בקובץ הרכבי (שם), התשובה מופיעה בלא שם מחברה, אבל בתשה"ג ש"צ (ש"ב, ה) היא מיוחסת לרב שרירא וגם הרכבי בהערותיו (עמ' 346) מייחסה לרב שרירא. אסף [שטרות, רס"ג (אסף), עמ' פו הערה 22] ייחס תשובה זו לרב שרירא ולרב האי.

¹²⁸ שטרות, רה"ג, עמ' 46. רב האי גאון, ראש ישיבת פומבדיתא 1006–1038.

¹²⁹ תג"ה סי' שלה; גינצבורג, גאוניקה, עמ' 251. בספר השטרות לריב"ב (עמ' 53–56) מיוחסת תשובה זו במפורש לרב האי, וכך העלה גם אברמסון (עניינות, עמ' 119). גם בספר המקח (שער לא) לרה"ג, ישנה הבחנה ברורה בין מודעה במכר למודעה במתנה ובגט, אלא שבספר המקח משמע שגם במתנה ובגט מודעה נכתבת רק במקרה של כפייה, אלא שאין צורך לבררה בעדים בניגוד למכר שבו יש דרישה לעדים על הכפייה.

¹³⁰ שטרות, רס"ג, עמ' 242.

¹³¹ תג"ה סי' שלה. גם בספר המקח (שער לא), כשרב האי גאון מונה את המקרים של הכפייה, הוא מזכיר הכאה, תלייה, ואיום שמאיים המוכר ואינו מזכיר אילוץ סתמי.

1.4.3 זמן מסירת מודעה לפי הגאונים

בתלמוד אין אמירה מפורשת לגבי זמן מסירת המודעה. לגבי תחילת זמן מסירת המודעה, ניתן לשער שמכיוון שמודעה היא ביטוי לחוסר גמירות דעת בשעת הפעולה המשפטית, אי אפשר יהיה למסור אותה זמן רב לפני הפעולה. זאת משום שגם אם נאמין למצהיר שבשעת הצהרתו הייתה עליו כפייה לבצע את הפעולה המשפטית, בהחלט יש מקום לחשש שלאחר מכן השתנה המצב והוא הסכים מרצונו החופשי לפעולה המשפטית. אך לא מצאנו ביטוי לחשש זה בתלמוד או בדברי הגאונים.¹³²

לגבי סוף זמן מסירת המודעה, לפי המשפט העברי בדרך כלל פעולה משפטית ניתנת לביטול (voidable) רק עד לרגע כניסתה לתוקף. ברגע שהיא נכנסת לתוקף אין דרך חזרה.¹³³ אולם פעולה משפטית ניתנת לביטול גם לאחר שנכנסה לתוקף אם המבצע ביא עדים ויוכיח שהפעולה נעשתה בכפייה או בהיעדר גמירות דעתו כמו במקרה של מודעה. זאת משום שכאשר מוכח חוסר גמירות דעת בפעולה המשפטית, מתברר למפרע שהפעולה המשפטית הייתה חסרת תוקף. גם במצב של כפייה לגבי מתנה או כפייה שלא כדין בגט, נפסק שאם יש עדים שהייתה כפייה, הגט והמתנה בטלים גם

¹³² רה"ג (שטרות, רה"ג, עמ' 48) אומר: "ודע שאם מכר אדם את שדהו באונס אפילו אחר זמן אין המודעה בטל אלא שצריך הוא למסור מודעה למודעיה". ניתן להבין שרה"ג מתכוון לאמר שמודעה אינה בטלה גם אם המכירה באונס נעשתה לאחר זמן. אולם אסף (שם, הערה 8) מעיר שמהמשך דברי רה"ג ברור שרה"ג מדבר על מקרה שבו היה ביטול מודעה באונס לאחר זמן ולכן יש צורך למסור מודעה על ביטול מודעה זה שאירע בכפייה. אולם באותו עמוד בספר השטרות ובתשובה (תג"ה סי' שלה) המיוחסת לרב האי גאון ומובאת בשמו בספר השטרות לריב"ב (עמ' 53–56), וגם בספר המקח (שער לא), פוסק רב האי שביטול מודעה באונס אינו תקף גם בלא מודעה על ביטול מודעה. ייתכן שרה"ג מחלק בין מצב שבו ביטול מודעה נמצא בתוך שטר המכר, שאז הוא מתבטל יחד עם המכר ואין צורך בביטול מודעה, לבין מקרה שביטול המודעה נכתב בשטר נפרד, ולכן חייב מודעה על ביטול מודעה, שבה יהיו עדים שביטול המודעה שנעשה בנפרד נעשה בכפייה.

¹³³ כך עולה מהמשנה בבא מציעא (ד, ב): "כיצד משך הימנו פירות ולא נתן לו מעות אינו יכול לחזור בו", וכן מפורש במשנה (גיטין ד, ג) לגבי ביטול גט עד זמן מסירתו. אלבק (ממונות, עמ' 113–120) מביא לכך מקורות נוספים. יש לציין שברוב הפעולות המשפטיות ישנה אפשרות לחזרה תוך כדי דיבור, דהיינו ברגע שלאחר מעשה הקניין, אך בגיטין ובקידושין גם אפשרות זו אינה קיימת (נדרים פז ע"א; רמב"ם, גירושין ו, טז) למשל כך. אלבק (שם) טוען שעיקר משמעותו של מעשה הקניין הוא החלטה שאי אפשר לחזור ממנו ולבטלו. אלבק מבסס את תפיסתו לגבי משמעות מעשה הקניין על ניתוח הסוגיות ועל דברי הרב אברהם ישעיהו קרליץ בספרו "חזון אי"ש", חושן משפט, סוף סי' כב ד"ה כלל גדול, עמ' נא. אלבק (עמ' 119) הערה (42) מעיר, שדעת גולאק (יסודי, עמ' 102–103) הייתה שמעשה הקניין מביע באופן אובייקטיבי את גמירות הדעת של הצדדים לקניין, ודעת זרח ורהפטיג (מחקרים, עמ' 105) ושילם ורהפטיג (דיני חוזים, עמ' 2) הייתה שהמעשה מוכיח רצינות גמירות דעתם. לפי שיטות אלה, מכיוון שנגמרה דעת הצדדים הדין מחייב שאין אפשרות חזרה.

לאחר מסירתם.¹³⁴ לגבי מכירה, כפייה אינה מבטלת את הקניין, מכיוון שאנו מניחים שהמקנה הסכים לבסוף.¹³⁵

האפשרות לבטל פעולה משפטית בעילה של חוסר גמירות דעת באופן עקרוני אינה מוגבלת בזמן. ההגבלה היחידה שצריכה להיות על זמן המודעה היא אם עבר זמן מאז נגמרה הכפייה, והמקנה היה יכול לחזור בו מהפעולה המשפטית, והתעכבותו מלמסור מודעה מעידה לכאורה שהוא ויתר על אפשרות זו. אנו מוצאים דוגמאות למודל זה במשפט העברי במקרה של אונאת ממון, בו יכול המתאנה לבטל את המקח בפרק זמן סביר לאחר האונאה,¹³⁶ וכן לעניין מום במקח יכול הלקוח לחזור בו כל זמן שעדיין לא השתמש בחפץ.¹³⁷ גם בחוק החוזים האזרחי אין הבחנה בין עילת ביטול של טעות והטעיה וכפייה לעניין זה. בכולם ניתן לבטל את החוזה תוך פרק זמן סביר לאחר העסקה.¹³⁸

במקרה שהוזכר בתשובת רב נטרונאי גאון שהובאה לעיל, נמסרה מודעה על ביטול מודעה, שנעשה לאחר שחרור העבד. כך נאמר שם:

ובשביל עבד שאמר לרבו: שחרר את בני ואי לא אשתמד, ועמד ומסר עליו מודעא ושחררו, ואחר כך בא העבד ואמר: בטל לי מודעא, וביטל, וחזר רבו וכתב מודעא על מודעו...¹³⁹

לכאורה ניתן להסיק מכאן שניתן למסור מודעה גם אחרי הפעולה המשפטית. עמדה זו הגיונית אם נקבל את המודעה כעדות מאוחרת על חוסר גמירות דעת בשעת הפעולה המשפטית. גם בפירוש רבנו גרשום בסוגיה של מתנה טמירתא נראה

¹³⁴ רמב"ם גירושין ב, כ; שולחן ערוך אבן העזר קלד, ח; חושן משפט רמב, א-ב.

¹³⁵ ב"ב מז ע"ב: "תלויהו וזבין זביניה זביני".

¹³⁶ שולחן ערוך חושן משפט רכז, ז: "עד מתי יכול לחזור ולתבוע אונאתו בשתות ולבטל המקח ביותר משתות, עד כדי שיראה לתגר או לקרובו. ואם שהה יותר, אינו יכול לחזור".

¹³⁷ שולחן ערוך חושן משפט רלב, ג: "המוכר לחברו קרקע או עבד או בהמה או שאר מטלטלים, ונמצא במקח מום שלא ידע בו הלוקח, מחזירו אפי' לאחר כמה שנים, שזה מקח טעות הוא, והוא שלא ישתמש במקח אחר שידע במום. אבל אם נשתמש בו אחר שראה המום, הרי זה מחל ואינו יכול להחזיר".

¹³⁸ בחוק האזרחי בחוק החוזים (סעיפים 14-17) במקרים של טעות הטעיה וכפייה ניתן לבטל את החוזה, גם לאחר שנחתם, תוך פרק זמן סביר (סעיף 20). ישנו בכל זאת הבדל בין המשפט העברי לחוק האזרחי. לפי החוק האזרחי רק המוכר שהוטעה או נכפה או נתאנה יכול לבטל את המקח (voidable), אך לפי הדין העברי ברגע שמדובר במקח טעות או כפייה או שנמסרה מודעה גם הצד השני באופן עקרוני יכול לבטלה, כיוון שהעסקה בלא גמירות דעת בטלה (void) (חוות יאיר סי' מ, הובא בפתחי תשובה, חושן משפט רה סי' קג).

¹³⁹ תר"ן (ברודי), סי' שנט-שס. ברודי (שם הערה 7) מעיר שלפי נוסח מקביל של תשובה"ג ח"ג וכת"י קמברידג' המודעה על ביטול המודעה ניתנה לפני הביטול, ולא כגירסתנו שעל פי כת"י הלברשטאם. אך לפי כל הגירסאות המודעה על המודעה ניתנה לאחר פעולת השחרור.

שהמתנה הנסתרת שמשמשת כמודעה נמסרה לאחר הקניין האמיתי כדי לבטלו.¹⁴⁰ גם נוסח ביטול המודעה הכולל ביטול של המודעות העתידיות, כאשר הוא מופיע בשטר של הפעולה המשפטית הוא מעיד על האפשרות למסור מודעה לאחר הפעולה המשפטית.¹⁴¹

לסיכום סעיף זה ניתן לומר שבזמן המשנה והתלמוד לא ידוע לנו על הגבלה באשר לזמן מסירת המודעה. הדבר נראה סביר לאור ההבנה שמודעה היא עדות על חוסר גמירות דעת, שעשוי לגרום לביטול הפעולה המשפטית בכל זמן שבו הוא מתגלה.

1.5 סיכום

מודעה איננה מוזכרת במקורות תנאיים או במקורות קדומים אחרים וגם לא בתלמוד הירושלמי, אלא בתלמוד הבבלי בלבד. רב, האמורא הבבלי מהדור הראשון שהגיע מארץ ישראל, הוא הראשון המתייחס למודעה ותוקף את המשתמשים בה לביטול גיטין.

למרות זאת, אין התלמוד מתייחס למודעה כתקנה חדשה. כנראה הסיבה לכך היא שמודעה איננה הלכה חדשה, אלא היא נגזרת מתפיסה המשנה והתלמוד שלכל פעולה משפטית נדרשת גמירות דעת ובהיעדרה הפעולה אינה תקפה. המסקנה המתבקשת מכך היא שמודעה, שבה יש עדות על היעדר גמירות דעת, מבטלת פעולה משפטית.

החוקרים סברו שחכמים יצרו את המודעה על פי יסודות ההלכה הקיימת, בעקבות תופעות של כפייה על מכירת קרקעות על ידי סיקריקון או בעקבות ההלכה הבבלית הקובעת שיש תוקף למכירה כפויה. חלק מהראשונים ראו בעייתיות מסוימת במודעה מצד העובדה שמדובר בעדות שקודם הפעולה המשפטית שגוברת על עדות שנמסרה בזמן הפעולה עצמה, וחלק ראו בעייתיות בשטרי מודעה מצד ההלכה של מפייהם ולא מפי כתבם.

כדי לעמוד על אופיה של המודעה בתקופת התלמוד בחנו תחילה את הנסיבות שבהן כותבים מודעה. מהתלמוד עולה שמודעה בדורות הראשונים לאמוראי בבל ביטלה פעולות משפטיות בכל מקום של גילוי של חוסר גמירות דעת גם אם לא היה מדובר בכפייה. אולם ראינו שכבר רבה ורב יוסף בדור השלישי לאמוראי בבל, ואחריהם

¹⁴⁰ פרנצוס (מתנה טמירתא, עמ' רכד-רכה) מסיק כך מפירוש רבנו גרשום לסוגיה בבבא בתרא מ ע"ב, אף על פי שגם הוא מזכיר שם (עמ' רכ ובהערה 53) שרוב המפרשים הדגישו שהמתנה הנסתרת שמשמשת כמודעה נמסרה לפני, אף שבתלמוד לפי גירסת הדפוסים היא נכתבה אחרי.

¹⁴¹ ראה לקמן בפרק 7 סעיף 7.5.1.

חכמי נהרדעא בדור הרביעי והחמישי, שאפו לצמצם את המודעה למקרים של כפייה בלבד. להערכתנו, מגמה זו נובעת מהבעייתיות שיוצרת המודעה בהסתמכות על שטרות, ובמיוחד בשטרי גיטין שבהם שטר לא אמין מסתיים בעיגון האישה או במזרות. בעייתיות זו הוזכרה גם במשפט הרומי ובמשפטים נוספים.

בהמשך בחנו באיזה פורום צריכה להיאמר המודעה. על פי בדיקתנו בדרך כלל הקביעה התלמודית שפעולה צריכה להיעשות בפני שניים ולא בפני שלושה, משמעותה שכדאי שהפעולה תיעשה בפני עדים כדי שאפשר יהיה לאמתה, אך אין היא מצביעה על כך שיש צורך פורמלי בפורום מסוים כדי לתת למודעה תוקף.

בחנו את אופי המודעה גם לאור הסוגיה הקובעת שגילוי דעת אינו יכול לבטל גט. לדעתנו גם סוגיה זו איננה שוללת את האפשרות שמודעה יכולה להיעשות באופן ספונטני, שכן סוגיה זו עוסקת בביטול גט שבא לבטל גט שנכתב מתוך גמירות דעת, ולכן חייב להיעשות באופן פורמלי בפני בית דין ובנוסח מסוים, אך לא במודעה הקובעת שהפעולה מעולם לא נעשתה מתוך גמירות דעת.

בדברי הגאונים לא מצאנו פרשנות לדין מודעה בפני שניים או ליחס בין דין גילוי דעת בגט למודעה. אולם מצאנו הבדל בין שיטת גאוני סורא במאה ה-9 ורס"ג, לבין שיטת גאוני פומבדיתא במאה ה-10 וה-11 בשאלה באילו נסיבות ניתן לכתוב מודעה. גאוני סורא סברו שהדרישה של חכמי נהרדעא לעדים על כפייה כוללת גם מודעות על מתנה וגט ומצד שני הגדירו גם אילוצים כמו נסיעה ומחלה כמצבים של כפייה. הם לא נקטו פרשנות מצמצמת כדי לצמצם את השימוש במודעה לעומת הנהוג בתקופת התלמוד, והדרך שלהם להתמודד עם בעיית ההסתמכות על פעולות משפטיות הייתה על ידי הנהגה גורפת של ביטול מודעה בכל השטרות. לעומתם גאוני פומבדיתא הבינו שהדרישה לעדים על הכפייה נאמרה רק לגבי מודעה בְּמִקְרָה, אך לגבי מתנה וגט אין צורך בעדי כפייה. לכאורה יש בכך הרחבה מסוימת של השימוש במודעה במתנה ובגט, אך הם פירשו את המושג כפייה ככולל רק כפייה חיצונית, ובכך צמצמו את השימוש במודעה במכר, מכיוון אחר.

בנושא זמן כתיבת המודעה לא מצאנו בתלמוד הגבלות על עיתוי כתיבת המודעה. באופן עקרוני, עדות על חוסר גמירות דעת בפעולה המשפטית אמורה לבטל את הפעולה המשפטית ואין זה משנה מתי היא ניתנת. בדברי הגאונים מצאנו חיזוק לכך שמודעה יכולה להינתן גם לאחר ביצוע הפעולה המשפטית.

העולה מפרק זה, שמלבד צמצום המקרים שבהם ניתן להשתמש במודעה בתלמוד ובגאונים בגלל בעיית ההסתמכות על פעולות משפטיות, לא הוצבו הגבלות פורמליות על הדרך בה צריכה להימסר מודעה, וכל גילוי דעת על כפייה בפעולה המשפטית, שיש לו תיעוד של שני עדים, נחשב כמודעה.

2 פרק שני: המודעה בימי הראשונים

2.1 ההבחנה בין מודעה במתנה ובגט לבין מודעה במכר

חכמי נהרדעא שבתלמוד מציבים דרישה לעדי כפייה במודעה. גאוני פומבדיתא פירשו שדרישה זו נוגעת רק למודעה על מכר אך לא למודעה על מתנה וגט. פרשנות זו התקבלה על ידי כל הראשונים. עמדת גאוני סורא, שלפי השערתנו סברו שמודעה נכתבת רק במקרה שיש עדי כפייה גם במכר ובמתנה, לא באה לידי ביטוי בדברי הראשונים. ייתכן שהדבר נובע מכך שגאוני פומבדיתא, רב שרירא ובנו רב האי, הרבו לשלוח תשובות מכל הגאונים שלפניהם,¹⁴² או שהדבר נובע מכך שדווקא תשובות אלה היו בידי הראשונים, בעוד תשובות קדומות יותר של גאוני סורא אבדו,¹⁴³ או שהדבר נובע מכך שגאוני פומבדיתא עסקו בפרשנות התלמוד יותר מקודמיהם, שבימיהם הפרשנות הייתה מיותרת.¹⁴⁴

מדברי גאוני פומבדיתא ברוב המקורות נראה שלא רק שאין דרישה לעדות על כפייה במודעה במתנה ובגט, אלא שהמודעה נכתבת גם במקרה שאין כפייה כלל. כך עולה מתשובת רב שרירא שאומר: "מודעא דגט ומתנה לא צריך אונס".¹⁴⁵ גם בתשובת רב האי גאון נאמר: "דמודעא שלא באונס לא מהני אלא בגט ומתנה".¹⁴⁶ באופן מפורש ביותר נאמר בספר השטרות לרב האי גאון: "המטעה, אפילו ברצונו כתב את הגט ואת המתנה ואת השחרור כגון (כיון) שמסר מודעא דגט ולא ביטלו לא יקום עליו מה שכתב".¹⁴⁷ אולם בספר המקח של רב האי גאון נאמר, שגם במתנה ובגט המודעה

נמסרת רק במצב של כפייה אלא שאין צורך לחקור אחריה ולהביא לה עדים:

שאינו צריך לידע בפרסום אונס הגט והמתנה כמו שאנו צריכים לידע אונס הזביני, דהא אמריי אי דגיטי ודמתנה גלויי מילתא בעלמא הוא שאם אמר בדבורו 'אנוס אני' מקבלינן את אונסו, ואין אנו צריכין לעמוד ולחקור על עקר האונס כמו שאנו צריכים לעמוד על אונס

זביני.¹⁴⁸

¹⁴² אסף, תקופת הגאונים, עמ' ריב.

¹⁴³ שם, עמ' קלח-קלט.

¹⁴⁴ שם, עמ' קלז-קלח; פוקס, מלות המשנה, עמ' 73-74.

¹⁴⁵ תגייה, סי' כ. בקובץ הרכבי (שם), התשובה מופיעה בלא שם מחברה, אבל בתשה"ג ש"צ (ש"ב, ה) היא מיוחסת לרב שרירא וגם הרכבי בהערותיו בעמ' 346 מייחסה לרב שרירא.

¹⁴⁶ תגייה, סי' שלה.

¹⁴⁷ שטרות, רה"ג, עמ' 46.

¹⁴⁸ שער לא.

ייתכן שרב האי גאון חזר בו, או שמא כוונתו לומר שאכן כותבים מודעה במתנה ובגט גם בלא כפייה על ידי גורם חיצוני כדבריו במקורות האחרים, והאמירה "אנוס אני" מתייחסת למקרה שיש אילוץ פנימי שבטרמינולוגיה הקדומה של גאון סורא נחשב ככפייה. בסעיפים הבאים נבחן כיצד פירשו הראשונים את ההבחנה בין מתנה וגט למכירה.

2.1.1 ראשוני ספרד

רי"ף בתשובותיו אומר, שיש להבדיל בין דין מודעה במכר לבין דין מודעה במתנה וגט:

אבל דין המתנה והגט אינו כן אלא המודעה קיימת במתנה ובגט ואפילו בשלא באנוס שהטעם בדבר משום גלוי דעתא דנותן מתנה והבעל כיון שנתגלה דעתו שאינו רוצה להשלים אותה בהכי סגיא.¹⁴⁹

רי"ף מאמץ את העמדה שמופיעה ברוב המקורות של גאון פומבדיתא לפיה לא זו בלבד שאין צורך בעדי כפייה אלא שאין צורך בכפייה כלל. ייתכן שהעובדה שהוא מאמץ את עמדת גאון פומבדיתא כפי שהיא מופיעה ברוב המקורות, נובעת מכך שלמד בצעירותו בקירואן, שעמדה בקשרי מכתבים הדוקים עם רב שרירא גאון ורב האי גאון, גאון פומבדיתא.¹⁵⁰

ר"י מיגש, תלמידו של רי"ף, תוקף בחריפות כל אפשרות לומר שבמתנה כותבים מודעה רק במקרה של כפייה. לדבריו אין מי שאומר שרק במקרה של כפייה כותבים מודעה בגט ובמתנה כדי לתת תוקף למודעה.¹⁵¹ רמב"ם, שאביו למד אצל ר"י מיגש,¹⁵² סובר גם הוא שכותבים מודעה בגט ומתנה גם בלא כפייה.¹⁵³ בדבריו ישנו גם הסבר לדין זה: "שאיין הולכין במתנה אלא אחר דעת הנותן שאם אינו רוצה להקנות בכל לבו לא קנה המקבל מתנה..."¹⁵⁴.

לדעת רמב"ם, בגלל שמכר הוא עיסקה דו-צדדית, המוכר נותן את הנכס, והקונה נותן את הממון, המכר תלוי בדעת שני הצדדים, לכן גם אם המוכר מוסר מודעה

¹⁴⁹ ר' יצחק אלפסי, סי' מא.

¹⁵⁰ אסף, תקופת הגאונים, עמ' ריב.

¹⁵¹ ר' יוסף הלוי אבן מיגש, ב"ב מ ע"א ד"ה לא כתבין.

¹⁵² רמב"ם, פירוש המשניות שבועות ו, ז. רשב"ץ מכנה את רמב"ם תלמידו של ר"י מיגש (תשב"ץ ח"ג סי' קנ).

¹⁵³ מכירה י, ג.

¹⁵⁴ שם; זכיה ומתנה ה, ד; גירושין ו, יט.

שדעתו איננה שלמה, המכר תקף כל זמן שאין עדים על כפייה, מכיוון שהמכר אינו תלוי רק בדעתו. אך בנותן מתנה ובגט רק הנותן פועל ורק דעתו קובעת, ולכן כל זמן שדעתו איננה שלמה, אפילו אינו כפוי, הפעולה אינה תקפה.¹⁵⁵

ברם ר' יהודה בן ברזילי (להלן: ריב"ב) מברצלונה, כותב בספר השטרות שלו, בהקדמה לשטר מודעה: "אבל באונס מתנה בידיעת כל שהוא סגיא ואפילו בגלויי מילתא סגיא".¹⁵⁶ עולה מדבריו שלדעתו גם במתנה המודעה נכתבת במצב של כפייה, אלא שאין צורך בעדות על כך. לכאורה עמדה זו מקורה בדברי רב האי בספר המקח, אך זה אינו נראה סביר מכיוון שריב"ב אינו מצטט מדברי ספר המקח. אולי עמדת ביניים זו נובעת מכך שריב"ב מצד אחד מכיר את תשובת רב האי גאון שמצוטטת אצלו בהרחבה, לפיה יש מודעה בלא כפייה,¹⁵⁷ אך מצד שני ספרו מושפע מאוד מספרו של רס"ג שבו יש דרישה לעדי כפייה גם במתנה.¹⁵⁸

רמב"ן, שחי בספרד במאה ה-13, ומכיר את עמדת בעלי התוספות במאה ה-12,¹⁵⁹ מקבל את עמדת רשב"ם, הדומה לעמדה של ריב"ב, שמודעה גם בגט ובמתנה תקפה רק במקרה שהפעולה המשפטית התבצעה בכפייה. אם אין כפייה, מודעה שלפני גט ומתנה תתבטל בגלל ההסכמה לפעולה בשעת הפעולה המשפטית, שהיא השעה הקובעת.¹⁶⁰

אולם ראשוני ספרד האחרים בני זמנו ומקומו לא הסכימו לדבריו. רבנו יונה מגירונדי, בן דודו ומחותנו של רמב"ן, מביא את פירוש רמב"ם לסוגיה ואת פירוש רשב"ם, ומכריע כדעת רמב"ם, שהמודעה תקפה גם אם מתברר שלא הייתה כאן כפייה.¹⁶¹ כך גם סברו רשב"א,¹⁶² תלמידו של רבנו יונה, וגם ריטב"א, תלמידו של רשב"א.¹⁶³

¹⁵⁵ הבחנה זו בין פעולות משפטיות התלויות בדעת צד אחד לבין פעולות התלויות בדעת שני הצדדים נמצאת גם בדברי בעלי התוספות (כתובות מז ע"ב ד"ה שלא). ראה גם את דברי רא"ל (שיעורי בי"ב, עמ' 190–191) שעמד על הבחנה זו בין מכר למתנה בדברי רמב"ם לגבי תנאי שבלב אחד הצדדים ולא הוציא בשפתיו. במכר אינו מועיל (מכירה יא, ט) ובמתנה מועיל (זכיה ומתנה ו, א).

¹⁵⁶ שטרות, ריב"ב, עמ' 121.

¹⁵⁷ שם, עמ' 53–56.

¹⁵⁸ ריב"ב בהקדמתו (שטרות, ריב"ב, עמ' 26) מתייחס לספר השטרות של רס"ג. עיין בהרחבה על השפעה זו אצל בן ששון (שטרות, רס"ג, עמ' 149–151).

¹⁵⁹ אורבך, התוספות, עמ' 479.

¹⁶⁰ ר' משה בן נחמן, ספרד, המאה ה-13, בי"ב מ ע"ב ד"ה אבל פירוש השמועה.

¹⁶¹ ספרד, המאה ה-13, בי"ב מ ע"א, ד"ה אמרי.

¹⁶² ר' שלמה בן אדרת, ספרד, המאה ה-13, בי"ב מ ע"א, ד"ה אמאי. ר' חיים שבתי (בקונטרס מודעה ואונס ד"ה ולעניין דינא) טען שדעת רשב"א כדעת רשב"ם, אולם לא היו בפניו חידושי רשב"א שבפנינו והוא קבע את קביעתו על סמך ראיות עקיפות בלבד.

בדברי ר"ן ישנה סתירה בין חידושי לתשובותיו. בחידושי הוא כותב שמודעה תקפה בלא כפייה וכך גם הוא מצוטט על ידי תלמידו ר' יוסף חביבא.¹⁶⁴ אולם בתשובותיו הוא מצדד בעמדת רשב"ם ורמב"ן, עליה הוא אומר "ובודאי שזאת הסברא מחוררת".¹⁶⁵

אם כן רוב חכמי ספרד, גם בני המאה ה-13 והמאה ה-14 המכירים את שיטת ראשוני אשכנז, דבקים בשיטת גאוני פומבדיתא, שמודעה במתנה ובגט תקפה גם במקרה שאין כפייה. זיקה זו של חכמי ספרד לתורתם של הגאוניס מתאימה לשיטתם גם בסוגיות אחרות.¹⁶⁶

2.1.2 ראשוני אשכנז וצרפת

רבנו גרשום מאור הגולה (להלן: רגמ"ה), מקדמוני ראשוני אשכנז, אומר שגם במודעה בגט ובמתנה כותבים מודעה רק במקרה של כפייה, אלא שאין צורך שהעדים יעידו על כך.¹⁶⁷ גם רש"י, תלמידו הצרפתי הגדול של רגמ"ה, מתייחס למודעה כפתרון לבעיה של פעולה משפטית בכפייה,¹⁶⁸ וכך עולה גם בדברי חכמי צרפת ואשכנז אחרים: רשב"ם, נכדו של רש"י,¹⁶⁹ בעלי התוספות,¹⁷⁰ וראב"ן האשכנזי.¹⁷¹

¹⁶³ ר' יוסף טוב בן אברהם אשכנזי, דהיינו מהעיר סיביליה, ספרד המאה ה-13, ב"ב מ ע"ב, ד"ה אילימא.
¹⁶⁴ ר' ניסים בן ראובן גירונדי, ספרד המאה ה-14, ב"ב מ ע"ב, ד"ה נקיטינן; ר' יוסף חביבא, ספרד המאה ה-14, בספרו נימוקי יוסף, כא ע"א מדפי הרי"ף.

¹⁶⁵ סי' מג; סי' פה.

¹⁶⁶ על היחס המכבד של חכמי ספרד הקדמונים לדברי הגאוניס ניתן ללמוד מתשובת ר"י אבן מיגאש סי' קיד, בה הוא מתיר לפוסק להסתמך על פסקי הגאוניס גם בלא עיון בסוגיה (אורבך, התוספות, עמ' 738–739; תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, א, עמ' 18, ועמ' 119; ראה לקמן פרק 4 סעיפים 4.3.1 4.4).

¹⁶⁷ רבנו גרשום בן יהודה "מאור הגולה", מגנצא המאה ה-10–11, ד"ה מודעא דמאי. יוחסו לרגמ"ה פירושים לכמה מסכתות בתלמוד, והם נדפסו על דפי התלמוד דפוס וילנא תר"ם (1840) ומאז ברוב מהדורות הש"ס, אך נראה שאלו הם פירושים של תלמידיו ותלמידי תלמידיו מן הישיבה במגנצא.

¹⁶⁸ בהסבירו את דברי הבבלי בכתובות (יט ע"ב). הסוגיה שם מתקשה, מדוע עדים החתומים על שטר נאמנים לומר שהייתה עליו מודעה והוא איננו תקף, ואינם נחשבים כמי שסותרים את עדותם. תשובת הבבלי, מפני ש"מודעה ניתנה לכתב". מסביר רש"י: "מודעא – ניתן לעדים לכתוב את השטר כדי להציל האנוס מאונסו". דהיינו שחכמים התיירו לעדים לסתור את עדותם במודעה בניגוד לכללים הרגילים כדי להציל מוכר שנמצא תחת איוס. מדברי רש"י לא ברור אם דבריו מתייחסים רק למודעה במכר שלכל הדעות איננה נכתבת אלא בנסיבות של כפייה או גם למודעה בגט ומתנה השנויה במחלוקת.

¹⁶⁹ ר' שמואל בן מאיר, צרפת המאה ה-12, ב"ב מ ע"ב ד"ה מודעא דמאי.

¹⁷⁰ צרפת, המאות ה-12–13. בסוגייתנו כתבו (מ ע"א ד"ה אמאן): "תימה מודעא דמאי, אי דגיטא ודמתנתא גילוי מילתא הוא דודאי הוא אנוס בשום ענין שאין [יכול] לבא לב"ד...". רח"ש (ר' חיים שבתאי, סלוניקי,

רשב"ם בפירושו מסביר את שורש עמדה זו.¹⁷² רשב"ם איננו מבחין בין מתנה וגט לבין מכר מבחינת רמת גמירות הדעת הנדרשת. ההבדל בין מודעה במכר למודעה במתנה וגט הוא רק בנאמנותו של המוסר על חוסר גמירות הדעת. במודעה של מכר יש מקום לחשד שהמודעה שקרית, ולמעשה המוכר רוצה במכירה מתוך שיקול דעת כלכלי, מכיוון שהוא זקוק לכסף מזומן. לאחר מכן, כאשר מצבו משתפר ואין לו מחסור במזומנים, הוא מנצל את האופציה של מודעה כדי להערים ולקבל את הקרקע חזרה. בגלל החשש להערמה, אין סומכים על הצהרת המוכר שמכר בכפייה, אלא יש צורך בעדים שיעידו שהמכר נעשה מתוך כפייה. לעומת זאת במתנה וגט שניתנים בלא תמורה, אין מקום לחשוד בנותן שהוא משקר או מערים, באומר שהוא פועל מתוך כפייה, שכן אין הוא מרוויח מקיום הפעולה המשפטית ומביטולה.¹⁷³

עמדה זו, שהוזכרה גם על ידי ריב"ב מברצלונה, היא שיטת ביניים בין גאוני פומבדיתא, שלפיה כותבים גם בלא כפייה, לבין גאוני סורא, שלפיהם מחייבים עדי כפייה.¹⁷⁴ אולם למעשה מדובר בצמצום נוסף באפשרות לכתוב מודעה: בעוד גאוני סורא אפשרו כתיבת מודעה בכל מקרה של אילוץ, וגאוני פומבדיתא צמצמו את כתיבת המודעה במקרה של אילוץ רק למקרה של מתנה וגט, ראשוני אשכנז מחקו אפשרות זו כליל, והותירו רק אפשרות לכתוב מודעה במצב של כפייה מבחוץ. צמצום האפשרות למסור מודעה נובע מהבעייתיות הראייתית במודעה, שעוסקת

המאה ה-16, קונטרס מודעה ואונס ד"ה ומ"מ) הסיק מכאן שלדעת בעלי התוספות גם במתנה וגט יש מודעה רק במקרה של כפייה. בעלי התוספות התייחסו למשמעות המודעה גם כאשר דנו בהלכה בהלכות עדות "מפיהם ולא מפי כתבם" (יבמות לא ע"ב). הלכה זו קובעת, להבנת בעלי התוספות, שעדות צריכה להישמע ישירות מפי העדים, ועדות בכתב איננה מועילה אלא אם כן ניתנה בהוראת המתחייב, שהודאתו בחיובו נאמנת כמו מאה עדים. אולם בשטר המודעה, המקנה באונס הוא זה שנותן את ההוראה, ובזאת הוא חב לקונה, ואם כן חוזרת הבעיה של עדות מפי הכתב: "וגם במודעה תקנת חכמים היא להציל הנאנס". כלומר מכיוון ששטר מודעה מיועד להציל מכפייה, תיקנו חכמים שייחשב כעדות אפילו בכתב.

¹⁷¹ ראב"ן (ר' אליעזר בן נתן, אשכנז המאה ה-12, ראה אורבך, התוספות, עמ' 173), בספרו על בבא בתרא (מ ע"א, ד"ה וכי איכא) בפירושו לסוגיה כותב: "מודעה דמאי אי דגט ומתנה שאונסין אותו ליתן גט או מתנה גילוי מילתא בעלמא הוא שאונס הוא ומאי צייתות דינא שייך הכא", משמע מדבריו שגם בגט ומתנה מודעה נכתבת במציאות של כפייה.

¹⁷² ר' שמואל בן מאיר, צרפת המאה ה-12, שם, ד"ה גילוי מילתא.

¹⁷³ וכ"כ רבנו אשר (ב"ב ג, לב).

¹⁷⁴ אין לנו מקור לכך שראשוני אשכנז שאבו את דבריהם מהגאונים בסוגיה זו. אולם אצל ריב"ב השפעת הגאונים נוכחת. מצד אחד הוא מצטט את תשובת רה"ג שכותבים מודעה במתנה ובגט בלא אונס (עמ' 53–56) ומצד שני הוא מצהיר בתחילת ספרו, שהוא מושפע מספרו של רס"ג מגאוני סורא, שלא חילקו בין מודעה במתנה ובגט למודעה במכר וחיבו עדות כפייה בשניהם (עמ' 26).

במצב הדעת בפעולה המשפטית אך נמסרת לפניה, ומצד שני מהפגיעה ביכולת ההסתמכות על השטרות, כפי שנתבאר בהרחבה בפרק הקודם.¹⁷⁵

ייתכן שאין כוונת ראשונים אלה לומר שרק עילת כפייה מבטלת את הפעולה המשפטית במודעה, אלא שבאופן עקרוני, עדיין מקובלת עליהם התפיסה הקדומה העולה מן התלמוד, שכל חיסרון בגמירות הדעת מבטל את הפעולה המשפטית, אלא שרק בקיומה של כפייה אנו מאמינים שאכן לא הייתה גמירות דעת בשעת העסקה.¹⁷⁶

ר' אפרים מרגנשבורג, שהובאו דבריו על ידי ר' מאיר ב"ר יקותיאל הכהן מרוטנבורג ועל ידי ראשון אשכנזי נוסף, שאין אנו יודעים את שמו, מציגים עמדה המצמצמת עוד יותר את האפשרות למסור מודעה.¹⁷⁷ כך מצוטט רבנו אפרים בתגובתו על שיטת רשב"ם:

¹⁷⁵ ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.3.2.

¹⁷⁶ ר"א"ל (שיעורי ב"ב, עמ' 191) טוען שכך עולה מלשון רשב"ם (שם, מ ע"ב ד"ה גילוי מילתא): "דכיון דלא נאנס כלל אן סהדי דגמר בלבו בשעת מעשה לעשותו גט גמור ולא מהני ביה ביטול דקודם כתיבה אלא א"כ ביטלו אחר כתיבה". וכ"כ הרב מ' הרשער בהערה 342 לרבנו יונה על ב"ב מ ע"א.

¹⁷⁷ ר' אפרים (הגדול) בן יצחק, רגנשבורג המאה ה-12, הוא תלמיד חבר לרבנו תם, לעיתים מכונה רבנו יקיר על שם הפסוק "הבן יקיר לי אפרים" (ירמיה לא, יט) (אורבך, התוספות, עמ' 199). תשובה זו פורסמה בשנת תשס"ב על ידי גאטעסמאן (תשובות, עמ' סא-עז) מתוך גיליונות שבכתב יד מרדכי הארוך (כתב יד ורצ'לי, מספר 1/4) פרק חזקת הבתים דף 68, עמ' א-ב. התשובה הנ"ל איננה דברי רבנו אפרים עצמו, שכן הכותב משתמש בביטוי "לכך נראה כפירוש רבנו יקיר שפירש כך..." ובהמשך "עד כאן לשון רבנו יקיר בקוצר". אולם קשה מאוד לקבוע מיהו המצטט המסכים עם רבנו אפרים. תשובה זו מופיעה באופן מקוטע בתשובות מהר"ם (כ"י טורונטו 12 ספריית תומס פישר 3-012 firdbg 165; דפוס ברלין, עמ' 239, סי' רלט). משום כך אורבך (התוספות, עמ' 538) וטל (עקרונות, עמ' 41) ייחסו תשובה זו למהר"ם ולמדו ממנה על עצמאותו ותעוזתו של מהר"ם לבקר מנהגים שהיו נהוגים בקהילות היהודיות באותם ימים. אולם קשה לבסס את ייחוס התשובה למהר"ם על הימצאותה בתשובותיו, שכן עמנואל הוכיח (תשובות מהר"ם, עמ' 149-205) שבקבצי תשובות מהר"ם ישנן תשובות רבות שלא מהר"ם כתבן. הערה נוספת למחקריהם היא שלאור פרסומה של התשובה בשלמותה, מתברר שהכותב, גם אם הוא אכן מהר"ם עצמו, התבסס על פרשנותו של רבנו אפרים לסוגיה התלמודית, ולכן התעוזה שעליה דיברו חוקרים אלה מתמתנת קמעא. קטע אחר מתשובה זו הובא על ידי ר' מאיר ב"ר יקותיאל הכהן מרוטנבורג (תלמידו של מהר"ם מרוטנבורג) בספרו הגהות מיימוניות (מכירה י, ב), וציטוט קצר מתשובה זו נמצא בתשובות מהר"ק (סי' קיח). ר' יוסף קארו בספרו בית יוסף (חושן משפט רה) דן באריכות בקטע המצוטט בהגהות מיימוניות. גם רבנו ירוחם (תולדות אדם וחווה נתיב כד ח"א) מצטט קטע מתשובה זו, אך הוא מייחס אותה לרא"ש, שגם הוא תלמיד של מהר"ם מרוטנבורג. לפרסום התשובה בשלמותה, כפי שפורסמה על ידי גאטעסמאן, חשיבות גדולה לחקר המודעה. התרומה לחקר המודעה היא בחשיפת משא ומתן שהתקיים בקרב חכמי אשכנז הראשונים בעניין מודעה, כפי שלא היה ידוע עד כה. שנית ר' יוסף קארו (בית יוסף סי' רה) שלא נחשף לתשובה בשלמותה, התקשה ליישב את דברי רבנו אפרים עם לשון התלמוד, רבנו ירוחם אף הסיק שיש בתשובה זו סטייה מדין התלמוד (רבנו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב כד ח"א) וגם טל (עקרונות,

וכל זה חלילה וחלילה (כי לא נעשה כפשע הזה מימי השופטים אשר שפטו את ישראל)¹⁷⁸ דא"כ לא שבקת חיי לכל בריה, כל אדם שאומר לאשתו הרי זה גיטך על מנת שתתני לי מאתיים זוז ולכשתתן לו יביא עדים שאמר לפניהם קודם לכן גט שאני עתיד ליתן לאשתי יהא בטל, וכן אדם שנותן מתנה לחברו אי לאו דאית ליה הנאה מיניה לא יהיב ליה, ואמר בפני שניים דעי כי המתנה שאני נותן היום בטלה ונמצא הפסיד טובת הנאה שעשה לו, לא תהא כזאת בישראל, וכן אם מחל שוה אלף זקוקים והוא קודם לכן עשה מודעה נמצא מפסיד כל מה שנתן לו במחילה ואין זה נכון... ועל כל המפרשים דמודעא מועלת לבטל על העתיד אין אלו אלא דברי הבאי.

רבנו אפרים סבור שמצב המאפשר לבטל פעולה משפטית על ידי הצהרה מוקדמת הוא בלתי אפשרי, מכיוון שבמצב זה אין אדם יכול להסתמך על שום שטר ובלשונו "לא שבקת חיי לכל בריה". לדעתו גם הנותן מתנה או גט פועל מתוך אינטרס כלשהו, ולכן יש לחשוש שהנותן מנצל את המודעה כדי לבטל את הפעולה המשפטית, לאחר שקיבל את מבוקשו. לדעת רבנו אפרים, על פי המשך התשובה הנ"ל, מודעה תקפה רק כאשר העדים של המכירה הם גם העדים שיודעים על הכפייה. לדעתו זו כוונת התלמוד באומרו שלא כותבים מודעה אלא במצב של "מעשה דפרדיסא", ששם ידעו עדי המכר על הכפייה.

בתשובה זו מובאות גם דעות אחרות של חכמי אשכנז וצרפת. על פי התשובה, לדעת רבנו תם וריב"ם ניתן לבטל גט ומתנה בלי כפייה כלל.¹⁷⁹ עמדה זו של ריב"ם מובאת גם במקורות נוספים.¹⁸⁰ זו גם הייתה עמדתו של ר' ישעיה דטראני, מראשוני איטליה.¹⁸¹

עמ' 41) סבר כך. אך מתוך עיון בתשובה בשלמותה מתברר שהתשובה נובעת מפרשנות לתלמוד ואינה סוטה ממנו. לפרסום תשובה זו יש גם תרומה לחקר תשובות מהר"ם, שכן עמנואל (מהר"ם, עמ' 152 הערה 15) מעיר שתשובה זו נמצאת אך ורק בכ"י טורונטו של תשובות מהר"ם וגם שם היא מקוטעת, ולכן לא היה לנו דרך להשלים בה את החסר, עד לפרסומו של גאטעסמאן.

¹⁷⁸ בתשובות מהר"ם (כ"י טורונטו 165ב; דפוס ברלין, סי' רלט) מופיעה השורה שבסוגריים וגם בדברי רבנו ירוחם (תולדות אדם וחווה, נתיב כד ח"א) שכנראה לקוחים מאותה תשובה, אבל בתשובה המלאה שפורסמה על ידי גאטעסמאן (תשובות, עמ' סז) שורה זו איננה מוזכרת.

¹⁷⁹ גאטעסמאן (תשובות, עמ' סו) משער שמדובר ברי' יצחק בן ר' מרדכי מרגנשבורג, שהיה חבר בבית דינו של רבנו אפרים ומתלמידי רבנו תם. יש לציין שהקיצור ריב"ם מקשה לקבוע אם אכן מדובר ברי' יצחק ברי' מרדכי מרגנשבורג או ברי' יצחק ברי' מאיר, אחיו של רשב"ם ור"ת (אורבך, התוספות, עמ' 144).

¹⁸⁰ תוספות רי"ד ב"ב מ ע"ב ד"ה מודעא דמאי; הגהות מרדכי בבא בתרא רמז תרסג..

¹⁸¹ תוספות רי"ד ב"ב מ ע"ב ד"ה מודעא דמאי.

גם החכם האשכנזי ר' ברוך ב"ר יצחק מסכים לעמדה זו.¹⁸² הוא אומר שגם במקרה שאין כפיית גט, צריך לדרוש מנותני הגט לבטל מודעה בשעת מסירת הגט, מחשש שמי שכתב את הגט, כתב מודעה מחמת שנאה. מכאן שגם לדעתו יש מושג של מודעה בגט גם בלא כפייה. ר' משה מקוצי מעתיק את לשון הרמב"ם ומסכים שניתן לכתוב מודעה בלא כפייה.¹⁸³

רא"ש, תלמידו של מהר"ם מרוטנבורג, סובר שמודעה מבטלת מתנה אפילו בלי כפייה. הוא מוכיח זאת מהדין ש"מתנה טמירתא", דהיינו מתנה של שדה שנעשית בחשאי לאדם שלישי לפני נתינתו באופן פומבי לאדם אחר, מבטלת את הנתינה הפומבית. אם "מתנה טמירתא" שבה אין הצהרה מפורשת על חוסר גמירות דעת אלא גילוי דעת לחוסר גמירות דעת, מבטלת מתנה בלא כפייה, על אחת כמה וכמה שמודעה, שהיא הצהרה מפורשת על חוסר גמירות, מבטלת מתנה.¹⁸⁴ צמצום נוסף באפשרות למסור מודעה מובא בדברי רבנו ירוחם תלמידו של רא"ש בשם רבו.¹⁸⁵ לטענתו, רא"ש בתשובה כתב שאף שעל פי התלמוד במתנה ובגט המודעה מבטלת גט גם בלא עדים על כפייה, צריך מוסר המודעה לנמק מה פשר העובדה שכתב גט שהתכוון שלא יחול:

וכתב הרא"ש בתשובה אף על פי שמדין התלמוד נראה כך דאין צריכין העדים לידע אונסו חלילה כי לא נעשה כפשע הזה מימי השופטים אשר שפטו את ישראל דאם כן לא שבקת חיי לכל בריה שכל אדם שאומר לאשתו הרי זה גטיך על מנת שתתן לי מאתים זוז וכשתתן לו יביא עדים שקודם לכן בטל הגט לפנייהם וחלילה מעשות זאת אם לא יתן אמתלאה לדבריו מאחר שלא ידעו העדים האונס וכן כתב לגבי מתנה כי דינם שוה וכתבתיו במישרים בנתיב מוכר או נותן באונס.

ר' חיים שבתי (רח"ש) מבין שיש בדברי רבנו ירוחם מעבר לדרישת הנמקה למודעה בגט: "ונראה א"כ דבגט ג"כ הגט קיים, כל שלא ידעו העדים האונס ואעפ"י שמסר מודעא, שהרי כתב בהדיא במתנה שהיא קיימת והמודעא בטילה וכתב דגט ומתנה דינם שוה".¹⁸⁶

כלומר רח"ש מבין שעל פי תשובת רא"ש שהובאה על ידי רבנו ירוחם, מתנה וגט דינם כמכר, ולכן אם לא ידעו עדי המודעה על כפייה המודעה בטלה והגט כשר

¹⁸² צרפת, המאה ה-12, ספר התרומה הלכות גיטין, סימן קכח.

¹⁸³ ספר מצוות גדול (סמ"ג) סי' פב, צרפת, המאה ה-13.

¹⁸⁴ רבנו אשר בן יחיאל, אשכנז וספרד, המאות ה-13–14, בבא בתרא (ג, לב).

¹⁸⁵ פרובנס-ספרד במאה ה-14, תולדות אדם וחווה נתיב כד ח"א.

¹⁸⁶ ר' חיים שבתי, סלוניקי, המאה ה-16, קונטרס מודעה ואונס ד"ה אמנם דבריו.

והאישה מותרת להינשא. יש בעמדה זו חזרה לעמדת גאוני סורא, שכל מודעה צריכה להיכתב דווקא במצב של כפייה, אך הפעם בהגדרתה המצומצמת של כפייה על ידי הצד השני. נדמה שפרשנות זו של רח"ש לדברי רבנו ירוחם איננה מחויבת. מסתבר שרבנו ירוחם מודה שבמודעה של מתנה וגט אין צורך שהעדים יעידו שראו כפייה, אלא שהוא טוען שמוסר המודעה צריך לתת אמתלה, דהיינו פרשנות להתנהגותו, מדוע מסר מודעה ואח"כ נתן גט.¹⁸⁷ מסתבר שאמתלה זו יכולה להיות גם אילוץ כמו נסיעה או מחלה, שהוגדרו על ידי גאוני סורא ככפייה ולא דווקא כפייה מבחוץ. גם ר' אפרים זלמן מרגליות מצמצם את משמעות דברי רבנו ירוחם, וטוען שכל דבריו הם רק מלכתחילה, דהיינו שיש להימנע מלכתוב מודעה בלא אמתלה, אך אם כתב בלא אמתלה, המודעה כשרה.¹⁸⁸

רח"ש סבר שאין לסמוך על דברי רבנו ירוחם שמצטט את תשובת רא"ש, שכן דברים אלה סותרים את מה שאמר רא"ש בפסקיו (שהבאנו לעיל) ובתשובותיו (עב, ו), שניתן לכתוב מודעה בגט ובמתנה גם בלא כפייה, ובוודאי אין צורך בעדות כפייה. כמו כן רבנו יעקב, בנו של רא"ש, לא הזכיר הלכה זו בספרי הטורים שכתב. מעבר לכך אומר רבנו ירוחם עצמו, שנדרשת זהירות יתירה בקביעת הדברים כדברי רא"ש, שכן לפי דבריו אנחנו עלולים להכשיר גט, שעל פי התלמוד ורוב הראשונים הוא בוטל על ידי המודעה, ולהתיר אשת איש להינשא.

לדעתנו יש להוסיף לדיון על מקור התשובה את העובדה הבאה. המילים: "חלילה כי לא נעשה כפשע הזה מימי השופטים אשר שפטו את ישראל דאם כן לא שבקת חי לכל בריה שכל אדם שאומר לאשתו הרי זה גטיך על מנת שתתן לי מאתים זוז וכשתתן לו יביא עדים שקודם לכן בטל הגט לפניהם" מופיעות בתשובת רבנו אפרים שהבאנו לעיל, ובתשובות מהר"ם בקובץ שנערך כנראה על ידי רא"ש או תלמידיו.¹⁸⁹ אם כן, יש מקום להציע, שהמקור של רבנו ירוחם איננו תשובת רא"ש, אלא התשובה של רבנו אפרים. רבנו ירוחם ייחס את התשובה לרא"ש, בגלל הופעתה יחד

¹⁸⁷ "אמתלא" שורשה "מתל" ובעברית "משל", כמו שפירש רש"י (כתובות כב ע"ב, ד"ה אמתלא) משל וטעם (ילון, ניקוד, עמ' 88).

¹⁸⁸ שו"ת בית אפרים אבן העזר סי' קכה (פולין המאה ה-18).

¹⁸⁹ עמנואל (מהר"ם, עמ' 161) עומד על כך שבכתב יד טורונטו 12 בו נמצאה התשובה שלנו, השתמרה כמות נכבדה מאוד של תשובות שהשיב מהר"ם לרא"ש, הרבה יותר מבכל קובץ אחר של תשובות מהר"ם. באופן נקודתי, החל מהתשובה שאחר התשובה העוסקת במודעה (ד"ב, רמ-רמו עמ' 239-244) ישנו רצף של חמש תשובות שאין ביניהן שום קשר ענייני, אלא שכל החמש הן תשובות שנכתבו ממהר"ם לרא"ש. בהמשך (עמ' 163) עמנואל תומך בהשערתו של איגוס (מהר"ם הקדמה, עמ' xxix) שכ"י טורונטו נערך על ידי רא"ש או בבית מדרשו, לאור הנתונים שהזכרנו ולאור העובדה שכתב היד נכתב בכתובה ספרדית, המתאימה לבית מדרשו של רא"ש.

עם תשובות מהר"ם, שמכילות גם תשובות רבות של רא"ש. העובדה שרבונו ירוחם כתב שיש כאן סטייה מן התלמוד, ושיש צורך באמתלה, דבר שאינו מופיע בתשובת רבנו אפרים, נובעת כנראה מכך שהתשובה הגיעה מקוטעת, כפי שהיא נמצאת מקוטעת גם בקובץ תשובות מהר"ם שבידינו, ורבנו ירוחם לא הצליח ליישבה עם התלמוד לפי הפירושים המקובלים.

אם כן ניתן לסכם, שבעוד חכמי ספרד הראשונים המשיכו במסורת גאוני פומבדיתא, המאפשרת מסירת מודעה בלא כפייה במתנה ובגט, בקרב רוב חכמי צרפת ואשכנז התגבשה העמדה שלא ניתן למסור מודעה במתנה ובגט בהיעדר כפייה. יש אפילו ששללו כליל את האפשרות לבטל מכירה או מתנה או גט במודעה, מלבד מקרים שעדי הפעולה המשפטית הם גם עדי הכפייה. ייתכן שנטייה זו אצל ראשוני אשכנז נובעת מהעובדה שבארצות אשכנז עסקו היהודים במסחר, ולכן המודעה מסוכנת עבורם בגלל שהיא פוגעת ביכולת להסתמך על שטרות. אמנם העיסוק במסחר לא אפיין את ארצות אשכנז דווקא, אך נטייתם של ראשוני אשכנז לפרש את המקורות באופן שיתאימו לדרכי המסחר הנהוגות אצלם, כפי שבא לידי ביטוי בסוגיות רבות.¹⁹⁰ ייתכן גם שנוסחי המודעות שבהם השתמשו, שבהם מוזכרת כפייה גם במתנה ובגט, כפי שנראה בהמשך, השפיעו על ראיית המודעה כמשקפת כפייה, אם כי לא מצאנו עדות להשפעה זו.¹⁹¹

2.1.3 ראשוני פרובנס

ר' יצחק בר אבא מארי, מחכמי פרובנס במאה ה-12, אומר שבגט כותבים מודעה גם בלי כפייה: "מכי אמרינן לסהדי דלא ברעות נפשאי יהיבנא גיטא לא צריך לברורי מאי אונסא דכיון דלא שקיל מידי אע"ג דליכא אונסא אחרינא אלא דלא גמר בדעתיה לאו כלום הוא".¹⁹²

לעומת זאת, רבנו זרחיה הלוי סובר כדברי רשב"ם: "דכיון דלאו דמי שקיל מינייהו אי לאו דאניס למה ליה למיהב גיטא ומתנתא ולמימסר מודעא".¹⁹³ ר' אברהם ב"ר נתן כתב בספר המנהיג שאין צורך בכפייה במודעה בגט ומתנה, אלא "שיגלה בדעתו שאין דעתו נכונה בגט ובמתנה והכל בטל".¹⁹⁴

¹⁹⁰ אורבך, התוספות, עמ' 90-92; שם, עמ' 740-741.

¹⁹¹ ראה להלן פרק 6 סעיפים 5-6.

¹⁹² ספר העיטור, אות מ – מודעא דף מ ע"ב.

¹⁹³ המאור הגדול, ב"ב דף כ ע"ב מדפי הרי"ף; רח"ש, קונטרס מודעא ואונס ד"ה והרב בעל המאור.

המאירי בפירושו לבבא בתרא ובפירושו לכתובות קובע שמודעה במתנה ובגט תקפה גם בלא כפייה.¹⁹⁵ אולם המאירי מביא בשם "גדולי הרבנים", הכינוי שלו לרש"י, שמודעה בגט אינה יכולה להיות סתמית, אלא צריכה להיות מנומקת ב"איזה צד אונס או איזו סיבה", גם אם אין צורך להוכיח את הכפייה. לדעתו אם אין הנמקה, סביר להניח שבשעת מתן הגט הבעל חזר בו ונתנו ברצון. המאירי מסכים לשיטה זו.¹⁹⁶ הבנה זו של המאירי, תומכת בהשערתנו שגם לדעת חכמי אשכנז, הדורשים כפייה גם במודעה במתנה ובגט, הדרישה איננה לכפייה דווקא אלא להנמקה המחזקת את נאמנות המודעה. יש לציין שהמאירי מקבל שיטה זו רק בהקשר לגט ולא בהקשר למתנה. על הבחנה זו נרחיב באחד הסעיפים הבאים.¹⁹⁷

בדברי בן זמנו בפרובנס ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן ובתשובות חכמי פרובינציא (סי' סח) מבואר שמודעה בגט ובמתנה תקפה גם בהיעדר כפייה.¹⁹⁸

ר"י קרקושא, שעבר בשלב מסוים מפרובנס לברצלונה שבספרד ונהיה תלמיד של רמב"ן, בפירושו לבבא בתרא אומר בתחילה שכותבים מודעה בלא כפייה כשיטת רוב חכמי פרובנס, ואחר כך מביא את פירוש רשב"ם כ"יש מפרשים".¹⁹⁹ ייתכן שאת הפירוש הראשון למד בילדותו בפרובנס, ואת הפירוש השני ינק בספרד מרבו רמב"ן, שנקט כרשב"ם כפי שנראה בהמשך.

אם כן ניתן לסכם, שבקרב חכמי פרובנס רווחת העמדה שבמתנה ובגט מודעה תקפה גם בלי כפייה.

2.1.4 ראשוני צפון אפריקה

ריב"ש, תלמידו של ר"ן, ממשיך בדרכו של ר"ן בתשובותיו. בתשובתו הוא מקבל את הבנת רשב"ם בסוגיית מודעה, אך חושש לדברי הרמב"ם כאשר המודעה מנוסחת כביטול גט לעתיד, כדברי רמב"ן.²⁰⁰

¹⁹⁴ ראב"ן הירחי, בעל ספר המנהיג, פרובנס המאה ה-12, קרובו ותלמידו של ר' יצחק ב"ר אבא מרי בעל ספר העיטור, הלכות הגט, עמ' תרעה.

¹⁹⁵ כתובות יט ע"ב ד"ה עדים; ב"ב מ ע"ב ד"ה ממה.

¹⁹⁶ ר' מנחם בן שלמה למשפחת המאירי, פרובנס המאה ה-13, ב"ב מ ע"ב ד"ה ממה. חזר על דבריו גם בפירושו לגיטין (לב ע"א ד"ה ואחר).

¹⁹⁷ להלן סעיף 2.2.2.

¹⁹⁸ נרבונה בפרובנס, המאה ה-13, אורחות חיים דין מוסר מודעא.

¹⁹⁹ רבי יצחק ב"ר אברהם, פרובנס המאה ה-13. לעיתים נקרא ר"י קרקושא או קרקושא, ע"ש העיר קרקסון שבפרובנס, ב"ב מ ע"א, ד"ה אמרי.

²⁰⁰ רבי יצחק בר ששת פרפת, ספרד – אלג'יר, המאה ה-14, שו"ת ריב"ש סימן רלב.

לעומתו, חברו רשב"ץ דווקא סבור שאין הלכה כרשב"ם: "אבל האחרונים ז"ל כתבו אפילו אי טעין טענת אונס בשקרא הויה מודעיה מודעא בגיטא".²⁰¹ הוא מבסס את דבריו על רא"ש רשב"א רמב"ם ור"י קרקושא. גם בתשובה מאוחרת יותר של ר' אברהם בן יעקב אבן טווה (מחכמי אלג'יר במאה ה-16, דור חמישי לרשב"ץ), הכריע שלא כדברי רשב"ם.²⁰² אם כן, נוכל לסכם ולומר שהמחלוקת שקיימת בקרב חכמי ספרד במאות ה-13 וה-14 ממשיכה גם בקרב חכמי צפון אפריקה.

2.1.5 פסיקת השולחן ערוך

לאחר שהבאנו את דעתם של הראשונים נבחן את הפסיקה. ר' יוסף קארו, בספרו שולחן ערוך, פסק להלכה בשלושה מקומות כדברי רמב"ם שמודעה במתנה מועילה גם בלא שום כפייה: בחושן משפט בהלכות מכירה (רה, ו) ובהלכות מתנה (רמב, א) ובאבן העזר הלכות גירושין (קלד, א). ר' משה איסרליש גם הוא לא חלק על הכרעה זו, שכן דרכו המוצהרת היא להכריע על פי מרדכי, רא"ש ובעל הטורים, ובסוגיה זו רא"ש ובעל הטורים נקטו כדעת חכמי ספרד, כפי שראינו לעיל.²⁰³ מעבר לכך גם בקרב חכמי צרפת ואשכנז האחרים לא הייתה אחידות דעים, כפי שראינו לעיל. גם באחרונים לא נראה שיש ערעור על פסיקה זו.²⁰⁴

2.2 הזיקה בין מודעה לביטול גט

2.2.1 שיטת ר"ת וריב"ם – מודעה במתנה ובגט היא פעולת ביטול

הזכרנו בפרק הקודם את סוגיית ביטול גט.²⁰⁵ הזכרנו שביטול גט הוא הליך שונה ממודעה ואיננו בנוי על קביעה שהגט לא נכתב בגמירות דעת כדין, אלא על כך שגט שנכתב כדין, ניתן לבטלו בטרם נכנס לתוקף. בגלל שמדובר בפעולת ביטול של פעולה תקפה, בביטול גט יש צורך בפורום מסוים ובנוסח מסוים ואין די בו בגילוי דעת. בסוגיה התלמודית בגיטין, לאחר שהיא עוסקת בנוסח הביטול ובפורום בו הביטול צריך להיאמר, יש דיון חשוב להבנת המנגנון ההלכתי של פעולת הביטול. הסוגיה דנה בשאלה אם בעל שחזר בו, יכול לגרש את אשתו בגט שהוא עצמו ביטל. להלכה נפסק כרב נחמן, שניתן לחזור ולגרש באותו גט. הנימוק לכך הוא "והכא נהי

²⁰¹ ר' שמעון בן צמח, ספרד אלג'יר, המאות ה-14–15, שו"ת התשב"ץ ח"א סי' א.

²⁰² שו"ת תשב"ץ חלק ד (חוט המשולש) טור ג סימן כז.

²⁰³ הקדמתו לספרו "דרכי משה" על הטור.

²⁰⁴ למשל: ר' יהושע ולק בספר מאירת עיניים על חושן משפט רה ס"ק ח.

²⁰⁵ לעיל פרק 1 סעיפים 1.3.3–1.3.4.

דבטליה לשליחותא דשליח, גיטא גופיה מי קא בטיל".²⁰⁶ לדעת רש"י, רמב"ן ותלמידיו שאלת התלמוד "מי קא בטיל" מתייחסת לשטר עצמו, וקובעת שאינו יכול להתבטל.²⁰⁷ לפי עמדה זו אין אפשרות לבטל את הגט עצמו, וכל המושג ההלכתי של ביטול גט שבמשנה, קיים רק במקרה של שליחות, שניתנת לביטול.

לעומת זאת, בעלי התוספות בגיטין סוברים שניתן לבטל את הגט עצמו, באופן שאי אפשר לגרש בו שוב, אלא שהתלמוד מניח שבדרך כלל הבעל מתכוון לבטל רק את השליחות.²⁰⁸ הם מתבססים על הגרסה שנמצאת בסוגיה המקבילה בקידושין: "נהי דבטליה מתורת שליח, מתורת גט לא בטליה".²⁰⁹ גרסה זו נמצאת בקידושין ברוב הספרים,²¹⁰ ורבנו חננאל גרס כך גם בגיטין.²¹¹

סוגיה זו היא משמעותית כאשר אנו משווים בין מודעה לביטול גט, שכן במודעה מפורש בתלמוד שניתן לבטלה ולהכשיר מחדש את הפעולה המשפטית,²¹² בעוד ביטול גט הוא דבר בלתי הפיך לחלק מהשיטות כאמור. מי שמפרש מודעה כביטול גט, יצטרך להודות שמודעה שנמסרת לפני כתיבת הגט איננה ביטול הגט עצמו, אלא ביטול מינוי שליחות הסופר והעדים, וביטול המודעה הוא מינויים מחדש של הסופר והעדים רגע לפני הכתיבה, כדי שיהיה גט כשר שנכתב לשמה.²¹³

לפי גאוני סורא, ושיטת ראשוני אשכנז ורמב"ן, אין מקום להשוואה בין הפעולות, שכן מודעה נכתבת רק במצב של כפייה, בניגוד לביטול שניתן לבצעו בכל מצב, עד למסירת הגט. לעומת זאת, לפי שיטת גאוני פומבדיתא, שלפיהם ניתן למסור מודעה על גט ועל מתנה בלא כפייה, יש דמיון בין שתי הפעולות מבחינת התוצאה ההלכתית. שתיהן מבטלות גט בלא עילת כפייה. למרות זאת לא מצאנו אצל הגאונים מי שקישר מודעה לסוגיית ביטול גט. כנראה היה ברור להם שמדובר על שני מושגים שונים, כפי שצוין לעיל.

למרות זאת, רשב"ם בדברו על האפשרות של מודעה בלא כפייה שהוא שולל, עובר לדבר במונחים של ביטול גט:

²⁰⁶ שם, לב ע"ב.

²⁰⁷ רש"י שם, ד"ה והכא נהי; רמב"ן שם ד"ה נהי; ריטב"א ד"ה ה"ג גיטא; ר"ן ד"ה נהי; תוס' ר"ד ד"ה איבעיא להו.

²⁰⁸ לב ע"ב ד"ה התם.

²⁰⁹ נט ע"ב.

²¹⁰ עמינת, קידושין, עמ' 216–217. אם כי ציין שישנה בקידושין גרסת "אחרים גורסים" שהובאה ברמב"ן ד"ה קשיא.

²¹¹ אוצר הגאונים, עמ' 21, רמב"ן וריטב"א (גיטין לב ע"ב).

²¹² ערכין כא ע"ב.

²¹³ רא"ל, שיעורי ב"ב, עמ' 197 הערה 7.

ודוקא מודעא שיש בה אונס, אבל בלא אונס אי טעין ואמר: גט שאעשה לא יהא גט, אין זה ביטול, דכיון דלא נאנס כלל אן סהדי דגמר בלבו בשעת מעשה לעשותו גט גמור ולא מהני ביה ביטול דקודם כתיבה, אלא אי"כ ביטלו אחר כתיבה.²¹⁴

ייתכן שהרקע להתייחסות של רשב"ם לעמדה שמודעה מועילה בלא כפייה כנובעת מביטול הגט, נובעת מעמדתם של אחיו רבנו תם ור' יצחק בר מרדכי (להלן: ריב"ם) תלמידו, שהוכיחו את ההלכה שמודעה בגט ובמתנה תקפה בלא כפייה, מביטול גט.²¹⁵ על עמדה זו של רבנו תם וריב"ם אנו לומדים מתשובת רבנו אפרים שהובאה לעיל, מפירוש ר' ישעיה ב"ר מאלי דטרני (להלן: רי"ד) ומדברי ר' שמואל שליט"ט.²¹⁶

ההשוואה הזו בין מודעה לביטול גט זוכה לביקורת נוקבת. רבנו אפרים, חברו של ריב"ם לבית הדין ברגנשבורג,²¹⁷ תוקף את דברי רבנו תם וריב"ם באומרו, שאם אכן מודעה פועלת כמו ביטול גט היה צריך רבן גמליאל לבטל תקנה זו, כמו שיזם את ביטול האפשרות לבטל את הגט שלא בפני האישה, מחשש ממזרות.²¹⁸ רי"ד מקבל את דברי ריב"ם שניתן לכתוב מודעה בגט ומתנה בלא כפייה, אך הוא איננו מוכן לקבל שדין זה קשור לביטול גט. ביטול גט לדעתו הוא ביטול שליחות, ואילו כאן אין שום שליחות, אלא שהבעל מודיע שהפעולה המשפטית שהוא עומד לבצע איננה נעשית בגמירות דעת, ולכן היא בטלה גם בהיעדר כפייה, ובלי קשר לסוגיית ביטול גט. גם ר' שמואל שליט"ט דוחה את דברי ריב"ם המקשרים בין מודעה לביטול גט. הוא מוסיף שגם לפי הגורסים שיש מושג של ביטול הגט עצמו ולא ביטול השליחות, הרי זה רק אחרי כתיבת הגט אך אין אפשרות במסגרת ביטול גט לבטל את הגט לפני שנכתב כמו במודעה.²¹⁹

אם כן, ראינו שרבנו תם וריב"ם הסיקו מכך שמודעה במתנה ובגט תקפה גם בלא כפייה, שהיא פועלת כמו ביטול גט, והראשונים האחרים חלקו עליו. דברי רבנו תם

²¹⁴ ב"ב מ ע"ב ד"ה גילוי.

²¹⁵ אורבך, התוספות, עמ' 196–199.

²¹⁶ גאטעסמאן (תשובות, עמ' סא–עז); רי"ד, ב"ב מ ע"ב, ד"ה מודעא דמאי; הגהות מרדכי בבא בתרא רמז תרסג. שני האחרונים הזכירו רק את ריב"ם.

²¹⁷ אורבך, התוספות, עמ' 196.

²¹⁸ משנה גיטין ד, ב: "בראשונה היה עושה בית דין במקום אחר ומבטלו התקין רבן גמליאל הזקן שלא יהו עושין כן מפני תקון העולם".

²¹⁹ גאטעסמאן (תשובות, עמ' סא–עז); רי"ד, ב"ב מ ע"ב, ד"ה מודעא דמאי; הגהות מרדכי בבא בתרא רמז תרסג. שני האחרונים הזכירו רק את ריב"ם.

ורבי"ם מוסבים רק על מודעה במתנה ובגט, וסביר להניח שלגבי מודעה במכר גם הוא מודה שהיא פועלת מצד הוכחת היעדר גמירות דעת.

2.2.2 שיטת רמב"ם – מודעה בגט היא פעולת ביטול

ראשון נוסף שקישר בין מודעה לבין ביטול גט הוא רמב"ם. אמנם בדברי רמב"ם בהלכות מתנה ובהלכות מכירה אין רמז לזיקה כלשהי להלכות ביטול גט,²²⁰ אך בהלכות גירושין רמב"ם מגדיר ביטול גט מוקדם כמודעה: "וכן מי שאמר לשנים גט שאני כותב לאשתי בטל הוא וכתב אחר כך גט ונתנו לה בפני שנים אחרים הרי זה גט בטל, וזו היא מסירת המודעה על הגט".²²¹ גם נוסח המודעה לפי רמב"ם "גט זה שאני כותב בטל הוא", משקף את עמדתו שמודעה בגט היא פעולת ביטול.

הבחנה בין מודעה במתנה למודעה בגט שמתוארת כפעולת ביטול, ניתן למצוא גם בפירושו של ר' ישמעאל בן חכמון, מתלמידי הרמב"ם במצרים, בפירושו לבבא בתרא בסוגייתנו.²²² לגבי גט, מביא ר' ישמעאל נוסח של ביטול, ואילו לגבי מתנה אומר שגילה דעתו שלא ברצון נפשו הוא נותן.²²³ גם המאירי, כנראה בעקבות רמב"ם, אומר שמודעה בגט היא כמו ביטול גט, אלא שמודעה נמסרת קודם כתיבת הגט ואילו ביטול גט נעשה לאחר כתיבתו.²²⁴

לא ברור מה הביא את רמב"ם להבחנה בין מודעה בגט למודעה במתנה, שכן בקדמונים לא מצאנו רמז להבחנה זו.

ר' אליהו בן יעקב אלפנדרי²²⁵ טען שהבסיס להבחנה היא ההלכה שגילוי דעת אינו מועיל לבטל גט.²²⁶ לכן בגט אי אפשר להסתפק בגילוי דעת שהוא איננו רוצה, אלא יש צורך בביטול מפורש.

לאור דבריו של ר' אליהו, יש עדיין מקום לשאול, מניין ידע רמב"ם שבמתנה המצב שונה? אולי גם במתנה אין די בגילוי דעת? אפשרות אחת היא שרמב"ם התבסס על כך שהתלמוד מכנה מודעה במתנה "גילוי מילתא בעלמא". אמנם ביטוי זה מופיע גם לגבי גט, ובגט לא מועיל גילוי דעת. ייתכן שרמב"ם חשב שמכיוון שלגבי גט נפסק באופן מפורש שגילוי דעת אינו תקף, יש לפסוק בניגוד ללשון התלמוד, אך לגבי

²²⁰ רמב"ם, מתנה ה, ד; מכירה י, ג.

²²¹ שם, גירושין ו, יט.

²²² הרשלה, חידושי ישמעאל, במבוא עמ' 5.

²²³ ב"ב מ ע"ב ד"ה אמרי.

²²⁴ גיטין לב ע"א ד"ה ואחר שפסקנו.

²²⁵ מחכמי טורקיה במאה ה-17, מכתב מאלהו (הלכות גיטין, שער ז פרק ז).

²²⁶ גיטין לד ע"א, כפי שהבאנו לעיל פרק 1 סעיף 1.2.3.

מתנה אין תלמוד יוצא מידי פשוטו. אולם מסתבר להציע, שרמב"ם למד את תוקף גילוי דעת במתנה לא רק מלשון התלמוד, אלא מסוגיה מפורשת. כך עולה מלשונו:

כבר ביארנו שהמוסר מודעה ואחר כך נתן המתנה בטילה אף על פי שאין זה אונס, שאין הולכין במתנה אלא אחר דעת הנותן, הואיל וגילה דעתו שאינו רוצה בה מתנתו בטילה, לפיכך מי שהיו הדברים מוכיחין שאין דעתו ליתן מתנה זו אפילו שנתנה מתנה גלויה ונמצאת שנתנה מקודם מתנה מסותרת הרי שתי המתנות בטלות. הראשונה מפני שהיא מסותרת, והשניה מפני שהדבר מוכיח שאינו רוצה והרי קדמה זו המתנה שנמצאה כמו מודעה לה.²²⁷

לאחר שרמב"ם קובע את ההלכה שגילוי הדעת מבטל את המתנה, הוא מביא בהלכה הבאה את הסיפור שהובא בסוגיה בבבא בתרא, כדי להדגים הלכה זו.²²⁸ דבר זה מצביע על כך שהסיפור הוא הבסיס לטענתו. הסיפור מובא בסוגיה על רקע ההלכה שחייבים לכתוב שטר מתנה בצורה גלויה ולא בחשאי, מפני שאז יש חשש שאינו גומר בדעתו לתת. לאחר מכן מביאה הסוגיה סיפור שבו אישה רוצה להינשא לאיש בתנאי שייתן לה את כל נכסיו ובנו יורשו מבקש למנוע זאת. האב נעתר לבקשת בנו, וכותב לו את כל נכסיו ב"מתנה טמירתא", שמצד אחד אין היא תקפה כפעולת הקנאה, אך מצד שני היא מועילה כמודעה לבטל את המתנה שניתנה לאישה. מכאן למד רמב"ם, שבמתנה מועיל גילוי דעת, דהיינו, שגם אם לא הצהיר במפורש בפני עדים שהוא אינו רוצה במתנה, אם כך משתמע מהתנהגותו, די בכך לבטל את המתנה.

יש לשים לב, שרמב"ם מכנה את מסירת המודעה במתנה במונח "גילה דעתו", שהוא המונח המקביל לגילוי דעת שאינו תקף בגט.

אולם גם אם הבחנה זו יש בה היגיון הלכתי, ואסמכתאות בתלמוד, היא לכאורה סותרת את לשון הסוגיה שהשוותה במפורש בין מודעה בגט למודעה במתנה באומרה: "אי דגיטא ודמתנתא, גלויי מילתא בעלמא היא!"²²⁹

ניתן להציע ליישב את דברי רמב"ם, באופן הבא: אמנם סתמא דתלמוד השווה בין מתנה לגט, אך ניתן לפרש שחכמי הסתמא סברו כדעת רבא בסוגיה בגיטין, שלפיה מועיל גילוי דעת לבטל גט. ההכרעה להלכה כאביי "והלכתא כוותיה דאביי ביע"ל

²²⁷ זכיה ומתנה ה, ד.

²²⁸ ב"ב מ ע"ב.

²²⁹ שאלה זו העלה גם ר' חיים שבתי (קונטרס מודעה ואונס ד"ה ואין לומר): "ואין לומר דדוקא לענין גט כתב כן לפי דגילויי דעתא בגיטא לאו מילתא היא, אבל במתנה לעולם מהני גילוי דעת, דהא בגמרא אשוניהו מתנה לגט כדקאמר אי דגיטא ומתנתא גלויי מילתא וכר".

קג"ם" התקבלה מאוחר יותר. חוקרים כבר הצביעו על כך ש"הלכתא" סתמית מצביעה בדרך כלל על כך, שמדובר בקביעה שנאמרה בסוף תקופת הסבוראים ואולי אפילו בימי הגאונים.²³⁰ רמב"ם שהיה מחויב להכרעה המאוחרת כאביי, שאין גילוי דעת מועיל בגט, נאלץ להבחין בין מתנה לגט בניגוד ללשון התלמוד הקדומה.

ההבחנה בין מכר למתנה העסיקה חכמים וחוקרים, שניסו לרדת לשורשה. א' גורביץ' במאמרו מסביר מדוע גט שונה ממתנה בעניין גילוי דעת.²³¹ לדעתו דווקא במתנה שבה אדם מעביר חפץ מבעלות אחת לבעלות של אדם אחר, אנו זקוקים לדעת מקנה שלמה ולכן כל גילוי דעת פוגע בקניין, אך בגיטין אין כאן הקנייה של ממש, אלא האישה זוכה מחדש בזכויותיה הטבעיות, שהקנתה לבעלה בקידושין, לכן אין צורך בגמירות דעת שלמה, וגילוי דעת על חוסר הסכמה עם הגט אינו מספיק כדי לבטלו. לדעתנו ניתן להציע לחלופין, שהאישה עבור הבעל היא הרבה יותר מסתם "נכס", ולכן אין אדם מגרש את אשתו אלא לאחר שיקול דעת מעמיק, ולכן לא די בגילוי דעת כדי לבטלו.²³²

הרב אהרן ליכטנשטיין (להלן: רא"ל) בשיעוריו מסביר שההבדל בין מודעה במתנה למודעה בגט נובע מכך, שהבסיס למודעה בגט איננו חוסר גמירות דעת כמו במכר ומתנה, אלא דין ייחודי בגט: "וכתב לה – לשמה", הדורש את התייצבותו של הבעל

²³⁰ לוי, רבנן סבוראי, עמ' 46–53; הלבני, ב"ב, עמ' 10 בהקדמה ועמ' ריט; פרידמן, סוגיות, עמ' 289; שפיגל, הוספות, עמ' 184; זייני, רבנן סבוראי, עמ' 71–208, לגבי הילכתא באופן כללי, ובעמ' 347–366 לגבי יע"ל קג"ם.

²³¹ גורביץ', גילוי דעתא, עמ' רנח–רנט.

²³² ההבחנה בין גט למתנה באה לידי ביטוי בדברי רמב"ן בספר הזכות (גיטין לח ע"א ד"ה אמר) ובר"ן בחידושי לסנהדרין (כד ע"ב ד"ה רב ששת) הקובעים שבעיית אסמכתא שמבטלת קניינים על תנאי בגלל היעדר גמירות דעת, איננה קיימת בגיטין וקידושין. גם ר' מנחם המאירי בסנהדרין (כה ע"א ד"ה שני) קובע כי "אין דנין אסמכתא באיסורין כלל". אולם הפרשנות של גורביץ' שזה נובע מכך שבגיטין אין צורך בגמירות דעת אינה נראית סבירה. אולי ניתן למצוא לה בסיס ברמב"ם בהלכות גירושין (א, ב) שלא למד את הצורך ברצון הבעל מהדין הכללי של דעת מקנה כמו במתנה אלא מדין ייחודי בגירושין: "אם לא תמצא חן בעיניו מלמד שאינו מגרש אלא ברצונו". אולם מסתבר יותר שהטעם הפוך. מכיוון שבגיטין לא די בגמירות דעת רגילה, אלא צריך גם רצון שהוא מעבר לגמירות דעת רגילה. ריטב"א על ר"ף נדרים כז ע"א, מפרש שהסיבה שאין אסמכתא בקידושין היא שגיטין וקידושין הם דברים שאדם עושה מרצונו ולכן אין חשש שהוא לא באמת גמר בדעתו. גם דברי ר"ן שהבאנו למעלה יכולים להתפרש באופן זה. כך מסתבר לפרשם לאור דבריו בסוגיה בנדרים (פז ע"א ד"ה והילכתא) כשהוא בא להסביר מדוע בגיטין וקידושין אין אדם יכול לחזור בו תוך כדי דיבור בניגוד לשאר קניינים: "ונראה בעיני דבשאר מילי דלא חמירי כולי האי כשאדם עושה אותם לא בגמר דעתו הוא עושה אלא דעתו שיכול לחזור בו תוך כדי דיבור אבל הני כיון דחמירי כולי האי אין אדם עושה אותם אלא בהסכמה גמורה ומשום הכי חזרה אפי' תוך כדי דיבור לא מהני".

מאחורי כתיבת הגט לאשתו באופן פורמלי.²³³ כאשר הבעל נותן הוראה לסופר ולעדים לכתוב ולחתום על הגט, הרי שהוא מתייצב מאחורי הגט באופן אקטיבי, והגט נחשב כנכתב "לשמה". גילוי דעת על היעדר רצונו להתגרש איננו משנה התייצבות פורמלית זו, כל זמן שלא נעשה הליך פורמלי חיובי של ביטול.²³⁴ הבסיס לדברי רא"ל, הם דברי רמב"ן הקובעים שלשון ביטול בגט גורמת לו להיחשב כנכתב שלא לשמה: "ומ"מ יש להחמיר באומר גט שאכתוב בטל הוא, שבא לבטל שליחות סופר ועדים שיהא כאלו כתבוהו שלא במצותו דלא הוי לשמה ופסול".²³⁵ לסיכום, לדעת רמב"ם מודעה פועלת כביטול רק לגבי גט, אך לגבי מתנה – מודעה היא גילוי של חוסר גמירות דעת. ההבחנה נובעת כנראה מההלכה שגילוי דעת כשלעצמו אינו יכול לבטל גט.

2.2.3 שיטת רמב"ן וריב"ש – האפשרות לבטל גט לפני כתיבתו

בסעיפים הקודמים עסקנו בריב"ם וברמב"ם, הסוברים שישנה חפיפה בין מודעה לביטול גט בגלל שבשניהם בטל הגט בלא כפייה. חפיפה זו התאפשרה בגלל תפיסתם שגם מודעה במתנה ובגט נכתבת גם בהיעדר כפייה כמו ביטול גט. בסעיף זה נעסוק בשיטת רמב"ן וריב"ש, שלדעתם אין מקום לחפיפה בין מודעה לביטול גט מכיוון שמודעה משקפת כפייה בפעולה המשפטית ואיננה פעולת ביטול. ננסה לברר אם לשיטתם יש תוקף לפעולת ביטול גט שלפני הגט, גם אם אין לכנותה מודעה. רמב"ן אומר שיש להחמיר כדברי רמב"ם (שהובאו לעיל) שביטול גט שנעשה לפני שהגט נכתב תקף.²³⁶ מדוע?

²³³ משנה גיטין ג, ב. זוהי דרשה על הפסוק: "כִּי־יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה וְבָעֵלָהּ וְהָיָה אִסְרָא תִמְצָאֶחָן בְּעֵינָיו כִּי־מָצָא בָּהּ עֲרוֹת דָּבָר וְכָתַב לָהּ סֵפֶר כְּרִיתוֹת וְנָתַן בְּיָדָהּ וְשָׁלְחָהּ מִבֵּיתוֹ" (דברים כד, א).

²³⁴ רא"ל, שיעורי ב"ב, עמ' 197; שם, גיטין, עמ' 265; שם, שם, עמ' 324–325.

²³⁵ רמב"ן ב"ב מ ע"ב ד"ה הא. ראה בדברי רא"ל (שיעורי גיטין, עמ' 263–265), שם ביסס את ההתייצבות מאחורי הגט כחלק מההגדרה של לשמה בגט על דברי רא"ש בתוספותיו (גיטין כ ע"א ד"ה אי) ורמב"ן בחידושו (גיטין סו ע"ב ד"ה ואמר רב חסדא), הסוברים שהדין שכותבים את הגט רק לאחר ציווי הבעל נובע מדין לשמה בגט. גם רמב"ם (גירושין ב, ה) מביא את החובה לכתוב בציווי הבעל כחלק מהנגזרות של הפסוק "וכתב לה" אם כי לא מגדיר זאת כחלק מדין לשמה. ברם כבר העיר המהדיר הרב דני וולף (רא"ל, שיעורי גיטין, עמ' 265 הערה 10) שדווקא רמב"ן עצמו, שאצלו לשמה בגט תלוי בציווי הבעל, סבר שאין אפשרות לבטל גופו של גט (גיטין לב ע"א ד"ה נהי; ב"ב מ ע"ב ד"ה הא דאקשינן). אך יש לציין שמפורש שם ברמב"ן, שכל מה שנחלק עם רמב"ם הוא לגבי האפשרות לבטל גט לאחר שנכתב. אך קודם שנכתב לכל הדעות ביטול שליחות העדים והסופר גורם לגט להיות בטל, בגלל שנכתב שלא לשמה או שלא על ידי הבעל כדרישת הפסוק.

²³⁶ חידושים ב"ב מ ע"ב ד"ה הא דאקשינן.

הסבר אחד הוא שיש להניח שאם הוא מבטל את הגט, הגט נכתב בכפייה. לפי הסבר זה, אם אכן יתברר שהגט נכתב שלא בכפייה, הגט איננו בטל.²³⁷ הסבר זה אינו סביר שכן רמב"ם אמר במפורש בהלכות מתנה שמודעה בלא כפייה תקפה,²³⁸ וגם בהלכות גירושין מודעה מוזכרת כאחד היישומים של ביטול גט שאין בו חלוקה בין מצב של כפייה למצב של רצון.²³⁹

הסבר שני של הרמב"ן הוא שלשון ביטול תקפה גם בלא כפייה מכיוון שהיא מבטלת את שליחות העדים והסופרים והופכת את הגט לגט שנכתב שלא לשם האישה שאיננו תקף,²⁴⁰ אך לשון "אנוס אני" איננה מועילה אלא אם כן מתברר שאכן הייתה כפייה, מכיוון שהיא רק גילוי דעת שאינו רוצה בגט, ונפסקה הלכה שלא מועיל גילוי דעת בגט.²⁴¹ גם ריב"ש מקבל הסבר זה להלכה.²⁴² למעשה הסבר זה הוא גם ההסבר שהצענו ברמב"ם, אלא שרמב"ן מסרב להגדיר הליך זה כמודעה. ר"ן בתשובה שולל פירוש זה מכיוון שלדעתו ברגע שהבעל מצווה את הסופר ואת העדים לכתוב ולחתום על הגט, הוא מבטל את הוראתו הראשונה.²⁴³

נוכל לסכם פרק זה ולומר שלדעת רוב הראשונים, גם אלה הסבורים שמודעה תקפה במתנה ובגט בלי כפייה, אין קשר בין מודעה לביטול גט. מודעה מבוססת על גילוי חוסר גמירות דעת בשעת הפעולה המשפטית ואילו ביטול הוא חרטה על פעולה שנעשתה מתוך גמירות דעת. יוצאים מכלל זה הם רבנו תם וריב"ם במתנה ובגט ורמב"ם ותלמידיו בגט. לאחר פסיקת רמב"ם, שביטול שלפני כתיבת הגט תקף, ונחשב למודעה, רמב"ן וריב"ש היו מוכנים לקבל את הפסיקה שלו שנחשב לביטול תקף, אך נשארו איתנים בדעתם שביטול זה אינו מודעה.

²³⁷ הסבר זה של הרמב"ן לדברי הרמב"ם הביא גם ר"ן בתשובותיו סי' פה.

²³⁸ רמב"ם, זכיה ומתנה ה, ד; שם, מכירה י, ג.

²³⁹ רמב"ם, גירושין ו, טז–כא. רח"ש (קונטרס מודעה ואנוס ד"ה ואפשר דהרמב"ן) מציע שמה שכתב הרמב"ם בהלכות מכירה (י, ג) שמודעה במתנה מועילה אפילו בלא אנוס, הכוונה בלא ודאי אנוס, אך אם ברור שאינו אנוס המודעה בטלה. ומסיים באמירה "וכעת צריך לי עיון". גם ר' אפרים זלמן מרגליות (בית אפרים אבן העזר סי' קכה) כתב על דברי הרמב"ן "דאפילו בדוחק אי אפשר להעמיד פירוש זה בלשון הרמב"ם".

²⁴⁰ גיטין כד ע"א–ע"ב; רמב"ם, גירושין ג, א; שולחן ערוך, אבן העזר קלא, א.

²⁴¹ גיטין לד ע"א–ע"ב; רמב"ם, גירושין ו, כה; שולחן ערוך, אבן העזר קמא, סב.

²⁴² סי' רלב; סי' תפב.

²⁴³ סי' פה. סברה זו הובאה גם בדברי רמב"ן (שם).

2.3 גדרי כפייה במודעה במתנה ובגט

בסעיף זה נעסוק בבירור שיטת רשב"ם ורמב"ן, שלפיה גם במתנה ובגט מודעה נכתבת רק במצב של כפייה. ננסה לברר אם לפי שיטה זו ניתן למסור מודעה רק כאשר יש כפייה על ידי לחץ חיצוני של הצד השני או שגם אילוץ פנימי יכול להיחשב ככפייה.

הזכרנו לעיל את הסיפור, שמובא בסוגיה בבבא בתרא, על המתנה הנסתרת שנתן האב לבנו כדי לבטל את המתנה הגלויה שנתן האב לאשתו המיועדת, כדי שתסכים לנישואין.²⁴⁴

בתחילת הסוגיה מסיקים מסיפור זה שכל מתנה נסתרת, לא זו בלבד שהיא איננה מועילה, אלא שהיא נחשבת כמודעה המבטלת את המתנה הגלויה. אולם למסקנה אפשרות זו נדחית, והמסקנה היא: "ולא היא, התם מוכחא מילתא דמחמת אונסא הוא דכתב לה, אבל הכא – מר ניחא ליה דליקני, ומר לא ניחא ליה דליקני".

כלומר כאן המתנה הנסתרת ביטלה את המתנה הגלויה מפני שהיא נבעה מכפייה במתנה הגלויה, אבל במקרה הרגיל המתנה הנסתרת בטלה והמתנה הגלויה תקפה.

את מסקנת הסוגיה ניתן לפרש בשתי אפשרויות: אפשרות אחת היא שבמקרה הספציפי הזה, המתנה הנסתרת שימשה כמודעה המבטלת את המתנה השנייה, מכיוון שהייתה כאן כפייה. אילו הייתה כאן כפייה מוחלטת מבחוץ במובן ההלכתי של "אונס", הייתה המתנה בטלה גם ללא מודעה, אך מכיוון שיש כאן רק אילוץ פנימי, המתנה הנסתרת המשמשת כמודעה נותנת מימד אובייקטיבי לכפייה הסובייקטיבית.²⁴⁵ לפי פירוש זה, סוגיה זו יכולה לשמש בסיס לשיטת גאוני סורא, הרואים בכל אילוץ כפייה המאפשרת מסירת מודעה אפילו במכר, ואילו לשיטת גאוני פומבדיתא וראשוני ספרד, הסבורים שרק כפייה חיצונית נחשבת כפייה, היא משמשת בסיס לכך שבמתנה ניתן לכתוב מודעה בלא כפייה.

אפשרות שנייה היא שכאן המתנה הגלויה בטלה, משום שהנסיבות הוכיחו שלא הייתה כאן נתינה ברצון, ומתנה בלא גמירות דעת שלמה דינה כמתנה כפויה,

²⁴⁴ ב"ב מ ע"ב.

²⁴⁵ רמב"ם, זכיה ומתנה ה, ד; תוספות ב"ב מח ע"ב ד"ה אמר רבא; רא"ש ב"ב ג, נא; רבנו אפרים (גאטעסמאן, תשובות, עמ' סא-עז) בשם ריב"ם; הגהות אשר"י בשם ריב"ם בב"ב ג, לב; שו"ע חו"מ רמב, א.

שבטלה גם בלא מודעה. רשב"א ייחס פירוש זה לר"ח.²⁴⁶ לפי פרשנות זו מתנה בטלה גם בלי כפייה כאשר מתברר שאין גמירות דעת שלמה.²⁴⁷

התומכים בפירוש הראשון, סוברים כשיטת הגאונים ורמב"ם, שמתנה מתבטלת על ידי מודעה גם בלא כפייה, וחלק מן המפרשים אף הביאו סוגיה זו כראיה לשיטה זו,²⁴⁸ ולכן אין שום חידוש בעובדה שהם סוברים שמודעה מועילה גם במקרה של אילוץ פנימי. לעומת זאת רשב"ם ורמב"ן, הסבורים שאין מקום למודעה במתנה בלא כפייה, יפרשו סוגיה זו כדברי ר"ח שהסיבה לביטול המתנה איננה המודעה, אלא היעדר גמירות דעת במתנה.²⁴⁹

אולם ריב"ש בתשובה, אף על פי שהוא סובר כשיטת רשב"ם שאין מודעה במתנה בהיעדר כפייה, טוען שניתן לכתוב מודעה גם במקרה של אילוץ פנימי.²⁵⁰ ריב"ש מתייחס למקרה שאדם קידש אישה בניגוד לתקנת הקהל שאין לקדש אלא בנוכחות עשרה אנשים, ולכן הושם במעצר. נאמר לו, שאם יגרש את אשתו הוא יצא מהמעצר. מבחינה אובייקטיבית אין זה מוגדר כמצב של כפייה על הגירושין מכיוון שהמעצר אינו לחץ כדי שיגרש, אלא עונש על שעבר על תקנת הקהילות. אולם העצור מרגיש שכופים אותו לגרש ומוסר מודעה. אומר ריב"ש, שאף על פי שאין זו כפייה גמורה, די בכפייה שכזו כדי שתועיל על זה מודעה כמו שמצאנו בסוגיית התלמוד על מתנה סמויה.

רח"ש מודע לכך שמסקנת ריב"ש איננה הכרחית מהסוגיה אם נפרש את הסוגיה כשיטת ר"ח, אך בכל זאת מקבל אותה מפני שהיא מסתברת בעיניו.²⁵¹ גם הרב יעקב לורברבוים מקבל את דברי ריב"ש ורח"ש כדבר ברור. בביאורו לשולחן ערוך מתקשה הרב בשאלה, כיצד מועיל ביטול מודעה לשיטת רשב"ם

²⁴⁶ רבנו חננאל, קירואן, המאות ה-10-11.

²⁴⁷ שתי אפשרויות אלה מובאות בר"י מיגש (ד"ה אמר) וברשב"א (ד"ה הא) ובריטב"א (ד"ה ולא היא) ובר"ן (ד"ה נקיטין). רבנו יונה (ד"ה ולא היא) והמאירי מביאים רק את הפרשנות הראשונה, ר"י מיגש משאיר את הפירוש של ר"ח בצריך עיון, וגם ריטב"א מצדד בפירוש הראשון. ראה גם פרנצוס, מתנה טמירתא, עמ' רכ-רכא. לדעתו דעת רי"ף (שו"ת רי"ף סי' ב) כדעת ר"ח שאין כאן מודעה כלל, אולם רמב"ם סבר שיש כאן מודעה.

²⁴⁸ רבנו אפרים (גאטעסמאן תשובות, עמ' סא-עז) ורי"ד (מ ע"ב ד"ה מודעא דמאי) בשם ריב"ם; רא"ש ב"ב ג, לב. אולם רי"ד דחה ראיה זו, מכיוון שניתן לפרש את הסוגיה כדברי ר"ח.

²⁴⁹ לשון רשב"ם עצמה אינה ברורה. מצד אחד אומר (ד"ה ולא היא): "דמתנה טמירתא כמאן דליתיה היא ולא היא מודעא". מצד שני (בד"ה אבל) אומר: "דמתנתא טמירתא לא היא מודעא לחברתה אלא היא דאיכא אונס בבתייתא אונס דמוכח", משמע שבצירוף כפייה היא כן נחשבת מודעה.

²⁵⁰ סי' רלב. גם במאירי (ב"ב מ ע"ב ד"ה ממה) עולה שגם לשיטת רשב"ם לא צריך דווקא כפייה כדי שמודעה תפעל: "צריך מ"מ שיהא שם איזה צד אונס או איזו סבה אף על פי שאינו צריך לבררה".

²⁵¹ קונטרס מודעא ואונס ד"ה ונראה מדברי הריב"ש.

במתנה, הרי גם אם בטלה המודעה יש כאן מתנה בכפייה, שהרי לא נכתבת מודעה אלא במקרה של כפייה לפי רשב"ם. הרב מיישב שביטול מודעה במתנה מועיל כדי לקיים מתנה שנכתבה עליה מודעה, כאשר אין בה כפייה גמורה אלא אילוץ.²⁵² נדמה שפרשנות מצמצמת זו לשיטת רשב"ם נובעת מההבנה שגם רשב"ם לא סבר שמודעה מבוססת על כפייה דווקא, אלא כל חוסר גמירות דעת מבטל פעולה משפטית כפי שמשמע בתלמוד. לפי הבנה זו, גם חכמי נהרדעא שחייבו עדי כפייה לא סברו שמודעה מבטלת פעולה רק בעילת כפייה, אלא שיש צורך ראייתי בכפייה מסוימת כדי להוכיח שאכן יש כאן חוסר גמירות דעת, אף על פי שהפעולה המשפטית נראית על פניה כאילו נעשתה מרצון, וכפי שהצענו בסעיפים קודמים בפרשנות רשב"ם.²⁵³

אולם מדברי רמב"ן נראה שמודעה היא עדות על כפייה דווקא. רמב"ן טוען שאם ראו העדים שהקונה מאיים על המוכר שאם יסרב למכור יטען כנגדו בבית הדין שכבר מכר לו את השדה, ובית הדין יקבל את טענתו מכיוון שהקונה החזיק בשדה שלוש שנים, העדים יכולים לכתוב מודעה אף שהמוכר לא מסר מודעה. זאת מכיוון שברור שלא הייתה גמירות דעת במכירה זו. הקושי שאִתו מתמודד רמב"ן הוא כיצד ניתן לכנות שטר זה מודעה, כאשר המוכר עצמו לא מסר שום מודעה:

ואם יש שמשלב עליך מלשון מודעה אי בלא מסירת מודעה היאך לשון מודעה חל עליו, אף אתה אמור לו אין לשון מודעה שמודיע לעדים, אלא פירוש מודעה אונס ויסורין, כמו שכתוב ויודע בהם את אנשי סכות, וכן הודע את ירושלם, ואף יש לפרש כמשמעו כמו ידיעה, וכן מודע לאישה ידוע לאישה, אף בזה ידיעת העדים היא המודעה בין שידעו מעצמם בין שאחר הודיעם, ומפני שכל העדיות ראייה וידיעה הם, וזה ידיעה בלא ראייה שאינם יודעים אם גמר בלבו אם לא, לפיכך נקראת מודעה, והראשון שמענו ונכון הוא.²⁵⁴

רמב"ן מתלבט אם פירוש המילה "מודעה" הוא הודעה על חוסר גמירות דעת, או ש"מודעה" פירושה כפייה וייסורין. הסיבה לכנות דווקא הודעה על חוסר גמירות דעת מודעה היא מפני שהם מעידים על משהו שהם יודעים ולא רואים מכיוון שאי אפשר לראות מה בליבו של אדם. לבסוף הוא מקבל את הפירוש של כפייה וייסורין. לכן גם כשלא נמסרה מודעה, ניתן לכתוב מודעה שהיא עדות של עדים על כפייה

²⁵² נתיבות המשפט, סי' רה ס"ק ז-ח.

²⁵³ ר"ל, שיעורי ב"ב, עמ' 191 ושם בהערה 4.

²⁵⁴ ב"ב מ ע"ב ד"ה אבל; מלחמת ה', ב"ב כ ע"ב מדפי רי"ף ד"ה אמר הכותב.

וויסורין. לפי פירוש זה נראה שאין מקום לקבל הודעה על חוסר גמירות דעת בלא כפייה כמודעה, כמו שהצענו בדברי רשב"ם.

מפירוש רשב"ם נראה שפירש את המושג "מודעה" מלשון ידיעה, שכן הוא הדגיש בפירושו שצריך "להודיע" ולומר "דעו", וזה לשונו: "מי שאנסוהו למכור וליתן את שלו בעל כרחו ולכתוב שטר מכירה או מתנה בפני עדים צריך להודיע קודם לכן לשני עדים ולומר דעו לכם...".²⁵⁵ גם רבנו יונה כתב שמודעה היא לשון הודעת דברים. ריטב"א הביא את פירוש רמב"ן וכתב שהוא דחוק.²⁵⁶ מסתבר שכך סוברים גם שאר הראשונים שלדעתם כותבים מודעה במתנה ובגט בהיעדר כפייה.²⁵⁷

אם כן, ניתן לסכם שלפי רוב הראשונים, משמעות מודעה היא הודעה על חוסר גמירות דעת, ולא דווקא עדות על כפייה, ואפילו בקרב המחייבים כפייה בכל מודעה רק רמב"ן סבור שהמושג "מודעה" משמעותו עדות על כפייה.

2.4 מודעה במכר בתמורה חלקית ובפשרה

רשב"ם אומר, שהסיבה שמכר בכפייה תקף היא: "הואיל ואיכא תרתי יסורים ומתן מעות דלא מפסיד מידי". ניתן להסיק מדבריו, שרק כאשר המוכר מקבל תמורה מלאה ואינו מפסיד דבר, אנו מניחים שהסכים למכירה בכפייה, אך אם קיבל רק תמורה חלקית, אין להניח שהסכים והמכירה אינה תקפה.²⁵⁸ בשיטה זו תומכים גם ראשונים רבים נוספים.²⁵⁹ לעומת עמדה זו, דעת רבנו יונה, שאם המכר נעשה באופן שהוא תקף מהבחינה הפורמלית, דהיינו שהמוכר קרקע קיבל פרוטה והמוכר מיטלטלין קיבל תמורתם דמים פחות ממחירם אבל עדיין אינם בגדר אונאה, המכר הכפוי תקף אף שלא נתקבלה תמורה מלאה.²⁶⁰

²⁵⁵ רשב"ם, ב"ב מ ע"א ד"ה וכן .

²⁵⁶ ריטב"א, ב"ב מ ע"ב ד"ה אלא. אולם מהרי"ט ח"ב חושן משפט, סי' מג הסכים לפירוש רמב"ן.

²⁵⁷ הרב יהושע פלק כץ בפירושו לשולחן ערוך (סמ"ע חושן משפט רה ס"ק ו) מביא את שני הפירושים למושג 'מודעה'. הוא מנסה ליישב את פירוש רמב"ן למושג מודעה עם ההלכה שכותבים מודעה במתנה ובגט בלא כפייה, וטוען שהשם מודעה הוא על שם מודעה במכר שבה יש כפייה.

²⁵⁸ ב"ב מח ע"א ד"ה אלא.

²⁵⁹ רשב"א ב"ב מח ע"ב ד"ה דהא; ריטב"א שם ד"ה והילכתא; ר"ן שם.

²⁶⁰ מח ע"ב ד"ה דהא. ר' יוסף קולון תומך בעמדת רבנו יונה (מהרי"ק שורש קפה). לכאורה זו גם עמדת רמב"ם (זכיה ומתנה ה, ד), שהובאה לעיל סעיף 2.1.1, שמתנה בטלה בכפייה בגלל שהיא תלויה רק בדעת הנותן. לפי שיטה זו ברגע שהקונה נותן תשלום כלשהו, אין המתנה תלויה רק בנותן ולכן דינה כמכר. ר' יעקב בן רא"ש ור' יוסף קארו (חושן משפט, רה, ד) סברו שדברי רבנו יונה מתקבלים על הדעת רק במקרה שהוסכם על הסכום המועט, ובכך למעשה הסכימו לעמדת רשב"ם שתמורה חלקית דינה כמתנה, שבטלה בכפייה.

לדעת ריב"ש, גם גט כפוי תמורת מעות הוא מקרה של מכר כפוי בתמורה חלקית. הוא מגיע למסקנה זו מתוך הנחה "שאינן דמים לאישה", כלומר אין סכום שניתן להגדירו כתמורה שוות ערך לאישה. הואיל ועמדתו הבסיסית בנושא מכר בתמורה חלקית היא כעמדת רשב"ם, שאדם אינו מתרצה במכר כזה בכפייה, ריב"ש קובע שגט תמורת מעות בטל במקרה של כפייה, כדין מתנה.²⁶¹ למרות קביעתו זו, לעניין מודעה, לדעתו יש צורך בעדי כפייה כמו במכירה.

הלכה זו משקפת את עמדת ריב"ש ורשב"ם, שהצורך בעדי כפייה במודעה איננו נוגע דווקא למכירה, אלא שייך בכל מקום שיש בו צורך ראייתי. במקרה שמתקבלת תמורה מסוימת, ייתכן שאדם החליט לתת מתנה או גט תמורת דמים מועטים ולא בגלל כפייה, ולכן כאן יש צורך בעדי כפייה כדי להוכיח שהמודעה אכן משקפת חוסר גמירות דעת. ר' משה איסרליש (הרמ"א) מביא את דברי ריב"ש אלה להלכה.²⁶²

הבנה דומה עולה בדברי אחד האחרונים, לגבי פשרה. ר' יוסף קארו פוסק מצד אחד בדברי רמב"ם, שפשרה היא כמכר שדורש מודעה עם עדי כפייה,²⁶³ ומצד שני פוסק את תשובת רשב"א, שאם אדם איים על חברו שימסור אותו למלכות אם לא ישלם, ועשו קניין ופשרה, דינו כמתנה שבטלה בעדים על כפייה גם בלא מודעה.²⁶⁴

רח"ש מציע שני הסברים לפסיקה כרשב"א: א. מכיוון שהנותן כאן לא קיבל שום תמורה כספית, אין מקום לומר כמו במכר שהתרצה בגלל המעות. ב. מדובר כאן במקרה שלמשלם יש ראיות חותכות שהוא פטור, ולכן אין לו שום סיבה להתפשר, ונחשבת מחילה.²⁶⁵ תירוץ זה מופיע בספרי אחרונים רבים.²⁶⁶ ר' עוזר מקלימנטוב סבור שפשרה דינה כמכר רק לעניין זה שצריך עדי הכפייה במודעה, אבל אם יודעים

²⁶¹ סי' קכז. תפיסה זו, שאין אפשרות להכשיר גירושין בכפייה, כאשר הבעל מקבל תמורה כספית נמצאת כבר בדברי ריטב"א, קידושין נ ע"א ד"ה והא, ובדברי ריא"ז בשם מורו זקנו (גיטין מט ע"א מדפי רי"ף) וכן פסק רמ"א (אבן העזר, קלד, ח). אולם הסברה ש"אין דמים לאישה" התחדשה על ידי ריב"ש, ואחר כך הובאה על ידי ר' יעקב לוברבוים (תורת גיטין קלד, ד ד"ה שם קנסות) ור' אברהם בורנשטיין (אבני נזר אבן העזר סי' קסז). בפתחי תשובה (שם, ס"ק טז) מובאות דעות שלפיהם אם קיבלה מעות הגט הכפוי כשר.

²⁶² חושן משפט, רה, ד, וכ"כ ר' שמואל בן פייבוש (בית שמואל אבן העזר קלד ס"ק יד).
²⁶³ רמב"ם, מכירה י, ג; ר' משה מקוצי ספר מצוות גדול עשין פב; רבנו ירוחם, נתיב יח נ ע"א; חושן משפט רה, ג.

²⁶⁴ שו"ת רשב"א חלק ג סי' קב; חושן משפט יב, יא.

²⁶⁵ קונטרס מודעה ואונס ד"ה וכיוון שכן.

²⁶⁶ מהרי"ט, חושן משפט, ב צח; ר' יואל סרקיס (בית חדש חושן משפט רה טז); ר' אריה ליב הכהן (קצות החושן רה ס"ק ב).

על כפייה, התבטלה הפשרה גם בלא מודעה.²⁶⁷ עמדה זו משקפת את היותם של עדי הכפייה רק חיזוק ראייתי לחוסר גמירות דעת, ולא דרישה מהותית במודעה.

2.5 כתיבת מודעה במכר בהיעדר עדות על כפייה

רשב"א בחידושיו טוען שעדים יכולים לחתום על מודעה אפילו במכר, גם מבלי שהם יודעים על הכפייה. לדעתו, הקביעה של חכמי נהרדעא, שצריך עדי כפייה, איננה שוללת את מסירת המודעה בפני עדים שאינם יודעים על הכפייה, אלא שהיא דורשת גם הבאת עדי כפייה לאחר מכן. רשב"א מסיק זאת מלשונם: "אמרי נהרדעי: כל מודעא דלא כתיב בה אנן ידעינן ביה באונסא דפלניא, לאו מודעא היא", לא נאמר שאין כותבים מודעה בלא ידיעת הכפייה, אלא שכל זמן שאין עדות על הכפייה המודעה איננה מועילה. לאור זאת טוען רשב"א, שאם אנו רואים מודעה במכר ולא מפורש בה שהיו יודעים על הכפייה, אין אנו יכולים לסמוך על חזקת כשרותם של העדים ולומר שוודאי לא היו כותבים אם לא היו יודעים על הכפייה.²⁶⁸ כך הסכימו גם ראשונים נוספים.²⁶⁹ רבנו יונה אומר, שאסור לעדים לכתוב מודעה אם הם אינם יודעים על הכפייה, וזאת משום שברגע שנתיר כתיבת מודעה, הדבר יוריד את מחיר הקרקע שנמכרה, מפני שאנשים יחששו מפקפוק על המכירה, גם אם לא יבואו עדי כפייה בסופו של דבר.²⁷⁰

²⁶⁷ בהוספותיו על ספר "באר היטב" (נדפסו לראשונה בשנת תקי"ג (1853) באמסטרדם). הובא גם על ידי ר' אברהם צבי איזנשטט בפתחי תשובה ס"ק ה. גם ר' יעקב לורברבוים בנתיבות המשפט רה ס"ק ט, נוטה לקבל הסבר זה, אלא שמבטל דעתו, מכיוון שרוב הפוסקים סוברים שהוא כמכר. אולם במקרה שהדין היה ידוע אלא שהתפשר בגלל הכפייה, הפשרה כמחילה ובטלה.

²⁶⁸ ב"ב מ ע"ב ד"ה אמרי.

²⁶⁹ ריטב"א מ ע"א ד"ה אמרי; ר"ן מ ע"ב ד"ה כל; מגיד משנה מכירה י, ב.

²⁷⁰ מ ע"ב ד"ה אי דזביני. הובאו דבריו גם אצל ר' יוסף חביבא (נימוקי יוסף ב"ב כא ע"א מדפי הרי"ף) ור' יעקב בעל הטורים (חושן משפט סי' רה). רח"ש (קונטרס מודעא ואונס, ד"ה וכתב הרבנו יונה) מנתח את מחלוקת זו כמחלוקת בשאלה אם חוששין לבית דין שטעה ולא ידע את ההלכה שבסוגייתנו, שאם לא היו עדים על הכפייה המודעה אינה תקפה אלא יסברו שאף שלא כתבו במודעה שידעו על הכפייה, ניתן להניח שעדים בוודאי לא חותמים על מודעה בלא ידיעת הכפייה. כך ביאר גם ר' יוסף קארו (בית יוסף חושן משפט סי' רה) ור' יהושע פלק כץ (סמ"ע רה ס"ק יג). ר' ישראל איסר וולף (שער המשפט ס"ק ב) דחה דבריהם, משום שאין מקום לחשוש לבית דין טועים. הוא עומד על כך שהאחרונים הנ"ל לא ראו את דברי רבנו יונה במקורם אלא סמכו על הציטוט של ר' יוסף חביבא, ולכן לא ידעו שטעמו של רבנו הוא חשש מירידה במחיר הקרקע, וכן העיר הרב משה הרש"ר (רבנו יונה, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תש"ן, מ ע"ב ד"ה אי דזביני. בהערה 347).

ר' יוסף קארו בספרו בית יוסף טוען, שגם לפי רבנו יונה, מודעה שאין בה עדי כפייה איננה נפסלת אלא שלכתחילה אין לכתוב מודעה כזו.²⁷¹ נדמה שקביעה זו של רשב"א וראשונים נוספים, שמודעה יכולה להיכתב בלא עדי כפייה אפילו במכר, מחזקת את התפיסה שהמודעה היא ביטוי לחוסר גמירות דעת, העומדת לעצמה מלבד עדי הכפייה. עדי הכפייה נועדו רק לחזק את אמינות המודעה כביטוי לחוסר גמירות דעת.

2.6 מודעה בכפיית מכירה של נכס שאינו ספציפי

בסוגיה בבבא בתרא יש דיון בשאלת תוקף מכירה בכפייה:

אמר רבא, הלכתא: תליוהו וזבין – זביניה זביני. ולא אמרן בשדה סתם, אבל בשדה זו – לא.... והלכתא: בכולהו דהווי 272 זביניה זביני, ואפי' בשדה זו, דהא אשה כשדה זו דמיא, ואמר אמימר: תליוה וקדיש – קדושיו קדושין.²⁷³

רבא טוען שדברי רב הונא, שמכר כפוי תקף, נאמרו רק כאשר דרש הכופה שדה כלשהו והמוכר הביע את הסכמתו בכך שבחר שדה מסוים, אך אם כפו אותו על שדה מסוים, ולא היה שום גילוי של רצון, אין המכר הכפוי תקף.²⁷⁴ בסוף הסוגיה ישנה קביעה גורפת החולקת על רבא וקובעת, שמכר כפוי תקף גם בכפייה על שדה מסוים.

קביעה זו היא תחת הכותרת "הלכתא" סתמית (בניגוד לזו המיוחסת לרבא), אשר מצביעה בדרך כלל על כך שמדובר בקביעה שנאמרה בסוף תקופת הסבוראים, ואולי

²⁷¹ בית יוסף חושן משפט סי' רה. ר' ישראל איסר וולף (שער המשפט, סי' ק ג) חולק על מסקנה זו של ר' יוסף קארו, וטוען שהשטר פסול מפני שלא נכתב כדין.

²⁷² בכתבי היד "הווי זביני" בלא ד', ואכן אין מקום לד' מבחינה תחבירית במשפט זה.

²⁷³ מח ע"א.

²⁷⁴ אינני מוצא מקום לפקפק בייחוס ההלכות שנפתחות בלשון "לא אמרן" לרבא, שכן הדין עצמו של "תליוהו וזבין" מיוחס לרב הונא כמה פעמים בתלמוד בסוגיה זו (ב"ב מז ע"ב; מח ע"א; מח ע"ב) ולכן סביר שהדברים המיוחסים לרבא הם ההסתייגויות מהדין. כמו כן הניסוח "ולא אמרן אלא" מצוי בדברי אביי, בן זמנו של רבא, בברכות ח ע"ב: "אמר אביי: ולא אמרן אלא דליכא פתחא אחרינא", וכן בדברי רבא עצמו בברכות נ ע"ב: "אמר רבא ולא אמרן – אלא דלא אקדימו הנך ואזמון עליהו בדוכתייהו, אבל אזמון עליהו בדוכתייהו – פרח זימון מינייהו". ראה בדברי הלבני, שהובאו לעיל בהערה 72, בעניין דברי רב הונא.

אפילו בימי הגאונים, כפי שכבר הוזכר.²⁷⁵ בסוגיה זו מוכח גם מתוכה, שמדובר בקביעה מאוחרת, שכן היא מסתמכת על מימרה של האמורא אממר, בן הדור השישי לאמוראי בבל.²⁷⁶

השאלה היא אם האמירה של רבא, שבמקרה של כפייה כללית ישנו רצון מסוים, מונעת את האפשרות למסור עליו מודעה, לאור קביעת חכמי נהרדעא שמודעה נכתבת רק במצבים של כפייה. הראשונים דנים בשאלה זו בפירושיהם על הסוגיה בבבא בתרא האומרת: "ואי דזביני, והאמר רבא: לא כתבינן מודעא אזביני! לעולם דזביני, מודי רבא היכא דאניס, וכמעשה דפרדיסא".²⁷⁷ כלומר, לא ייתכן שחכמי נהרדעא, שקבעו שיש צורך בעדי כפייה במודעה דיברו על מכר, שהרי רבא אמר שלא כותבים מודעה על מכר. מסקנת הסוגיה היא שגם רבא מודה, שכותבים מודעה במקרה של מכר במקרה של פרדס. המקרה של הפרדס הוא מקרה שמלווה לקח פרדס כאמצעי לפירעון חובו על ידי אכילת פירות במשך שלוש שנים, ואז איים על הלווה שאם לא ימכור לו פרדס זה תמורת דמים, הוא יעלים את שטר החוב ויטען שהפרדס קנוי לו ויהיה נאמן, כדין כל מי שטוען קניתי והביא ראיה שהחזיק שלוש שנים.²⁷⁸

מהי כוונת התלמוד כשהוא אומר, שלדעת רבא אין מודעה במקרה של מכר חוץ מהמקרה של פרדס?

לדעת רשב"ם יש לפרש את עמדת רבא כאן בהתאם לשיטתו בסוגיית מכר כפוי שהובא לעיל. עמדת רבא היא שאין כותבים מודעה במכר כלל, ממה נפשך: אם הכפייה הייתה על שדה מסוים, המכר לא תקף גם ללא מודעה, ואם הייתה כפייה כללית, והמוכר בחר שדה מסוים, מודעה לא תועיל, מכיוון שלא הייתה כפייה.²⁷⁹ פרשנות זו לסוגיה מניחה שלפי הקביעה של רבא, שמכר כפוי תקף כאשר המוכר

²⁷⁵ לוי, רבנן סבוראי, עמ' 46–53; הלבני, ב"ב, עמ' 10 ועמ' ריט; פרידמן, סוגיות, עמ' 289; שפיגל, הוספות, עמ' 184; זייני, רבנן סבוראי, עמ' 145. כל זה כמובן כאשר ה"הלכתא" היא סתמית, אך אין להטיל ספק ב"הלכתא" שמיוחסת לרבא במפורש.

²⁷⁶ אלבק, מבוא, עמ' 426. זייני (רבנן סבוראי, עמ' 145) עומד על כך שהעובדה שאממר מסתמך על מימרה זו מוכיחה שהיא אכן מאוחרת ולא כדברי שפיגל (הוספות, עמ' 184) שסבר שזו הלכתא מוקדמת בגלל שרב אשי התייחס אליה בהמשך. גם הלבני (ב"ב, עמ' צט), מסכים שאין דברי רב אשי מתייחסים ל"הלכתא" שהיא סתמאית ומאוחרת.

²⁷⁷ ב"ב מ ע"ב.

²⁷⁸ משנה, ב"ב ג, א

²⁷⁹ מ ע"ב ד"ה לא כתבינן.

בחר שדה מסוים מרצונו, מקרה זה איננו מוגדר כמקרה של כפייה גם לעניין מודעה.²⁸⁰

אולם רמב"ן מקשה על רשב"ם, אם אכן לדעת רבא במקרה של כפייה על שדה מסוים אין מקום למודעה, כיצד מועילה מודעה במקרה של הפרדס, הרי שם הכפייה הייתה על שדה מסוים שנלקח כמשכון.²⁸¹ רשב"ם עצמו איננו מתייחס לבעיה זו, ומסתפק באמירה שכאן מדובר על אונס גמור, שכן המוכר עלול להפסיד הכול, ולכן מודה רבא שכותבים מודעה.²⁸² אולם ר' יוסף קארו אומר שאין באמירות אלה כדי להסביר מדוע זה שונה ממקרים שמאיימים על נפשו של אדם למכור שדה מסוים, ובכל זאת לא כותבים מודעה לשיטת רבא.²⁸³ ייתכן לומר, שיש כאן שוני מכפייה אחרת, שכן בכל כפייה אחרת יכול המוכר להימנע מאיבוד השדה אם יסכן את רכושו או חייו, אך במקרה של הפרדס אין אפשרות כזו.²⁸⁴ לדעת ר' יוסף קארו, ההסבר לכתיבת המודעה במקרה של פרדס, אף על פי שמדובר בשדה מסוים גם לפי רבא מבוסס על דברי רבנו חננאל שהובאו ברשב"ם.²⁸⁵ לפי דבריו מדובר במקרה שהעדים רואים שהלוקח טוען בפני המוכר שהוא כבר קנה ואכל שלוש שנים ואחר כך רואים שהמוכר מעביר לו שטר מכירה בתאריך מאוחר, ולולי המודעה העדים יכולים היו להבין שבסופו של דבר המוכר התרצה, ולכן עדותם לבדה לא תוכל לבטל את המכר. אם כן, דווקא במקרה זה של כפייה על שדה מסוים, מכיוון שאין העדים יכולים להעיד על הכפייה ולבטל את המכר בלי המודעה, כותבים מודעה.²⁸⁶

²⁸⁰ ב"ב מח ע"ב ד"ה אבל וד"ה אמר.

²⁸¹ ב"ב מ ע"ב ד"ה ודאקשינן.

²⁸² ד"ה ומשני מודי.

²⁸³ בית יוסף, חושן משפט רה.

²⁸⁴ ראב"ן, בבא בתרא ד"ה אמר רב נחמן.

²⁸⁵ ד"ה האי עובדא.

²⁸⁶ כ"כ גם ריטב"א (מ ע"ב ד"ה ובתוספות). יש לציין שר' יצחק בר אבא (העיטור אות מ – מודעה דף מ ע"ג) מביא בשם רב האי גאון, שגם הוא התקשה, איזה צורך יש במודעה, כאשר העדים בעדותם יכולים לבטל את המכר כאשר הם שומעים את דברי הלוקח, שלמעשה יש לו שטר משכון, אלא שהוא מעלים אותו. לכן הגיע למסקנה, שאכן במקרה של פרדס אין מודעה, אלא שהמעשה הובא כדוגמה לכפייה. לדעת רב האי (שהובא בספר העיטור) ורבנו חננאל (כפי שהובא ברבנו יונה ד"ה אי; רשב"א ד"ה אי; ר"ן ד"ה אלא) הסיבה שהבאנו דווקא דוגמה של כפייה מהמקרה של פרדס היא לומר שכל איום שהוא בר מימוש וביצוע, כמו העלמת שטר המשכון, הוא בגדר כפייה. ראב"ד (שיטה מקובצת ד"ה אלא) אומר שהחידוש במעשה זה הוא שגם כפייה ממונית נחשבת כפייה, או שהעובדה שהמוכר שלח עדים בעורמה לראות את המכירה, נחשבת כמסירת מודעה, אף על פי שלא הייתה מודעה מפורשת וידיעת כפייה גמורה וכן הביאו רשב"א (ד"ה אי) ור"ן (ד"ה אי) בשמו. לפי ראב"ן ורמב"ן, המקרה של פרדס הובא מפני שהוא דוגמה למקרה יוצא

רשב"ם טוען שרב הונא חולק על רבא, וסובר שגם בכפייה על שדה מסוים המכר תקף, כפי פרשנות ה"הילכתא", ולדעתו בכל כפייה על מכירת שדה מסוים ניתן לכתוב מודעה כפי שעולה מן התלמוד במקום אחר.²⁸⁷ עוד קובע רשב"ם, שלהלכה התלמוד הכריע כדעת רב הונא כמו שעולה מה"הילכתא".²⁸⁸

ר' מאיר בר יקותיאל מרוטנבורג בהגהותיו על רמב"ם אומר שר' שמשון ור' משה מקוצי הביאו את אמירתו של רבנו יצחק מבעלי התוספות שהלכה כרבא, ולשיטה זו אין כותבים מודעה כלל במכר פרט למקרה כמו פרדס. אולם ר' מאיר עצמו מונה רשימה ארוכה של חכמי צרפת ואשכנז שפסקו כרב הונא (רשב"ם, ריב"ן, ר' אליעזר, רבנו חיים, ראבי"ה, ריצב"א).²⁸⁹ אולם גם לפי ההכרעה כרב הונא, מודעה אינה תקפה בכפייה כללית, שהרי בזה לא ידוע לנו שרב הונא חלק על רבא, וכך מפורש בדברי ר' מאיר בר יקותיאל מרוטנבורג בשם ריצב"א ורבנו חיים, וכך כותב גם ר' מרדכי בר הלל אשכנזי.²⁹⁰ גם ריטב"א מראשוני ספרד מקבל את פירושו של רשב"ם, ופוסק שבכפייה כללית מודעה לא תועיל.²⁹¹

אולם רוב הראשונים לא פירשו את הסוגיה כרשב"ם וראשוני אשכנז. לדעתם האמירה "האמר רבא לא כתבין מודעה אזביני" אינה מתייחסת ספציפית לשיטת רבא שכפייה כללית נחשבת כרצון, אלא להלכה של רב הונא שהובאה על ידי רבא "תליוהו וזבין זביני אזביני",²⁹² דהיינו שמכר גם בכפייה תקף. התלמוד סבר תחילה שלאור הלכה זו אין מקום למסור מודעה במכר, מכיוון שמכר תקף גם בכפייה, ומסקנתו שבמקום שהייתה כפייה וגם מסר מודעה מראש כמו במקרה של הפרדס, המכר בטל.²⁹³

דופן, שבו כותבים מודעה בלי מסירת מודעה. לדעת ר' יצחק בר אבא, המקרה של פרדס הוא דוגמה לכפייה חיצונית אובייקטיבית ולא אילוץ פנימי.

²⁸⁷ ב"ב מח ע"ב: "אמר רב הונא: מאן דחתים אמודעא – שפיר חתים, ומאן דחתים אאשקלתא – שפיר חתים".

²⁸⁸ ב"ב מח ע"ב ד"ה רב הונא לטעמיה.

²⁸⁹ הגהות מימוניות, מכירה י ס"ק ו; סמ"ג עשין פב. יש לציין שר' משה מקוצי בסמ"ג עצמו לא פסק כרבא.

²⁹⁰ ב"ב תקמד, וכך הבין גם רמב"ן (מ ע"ב בד"ה ודאקשינן) בדברי רשב"ם.

²⁹¹ מ ע"ב ד"ה אלא מודעא.

²⁹² ב"ב מח ע"ב.

²⁹³ רי"ף ב"ב כו ע"ב; רמ"ה מ ע"ב ד"ה אמרי נהרדעי ס"ק קט; רבנו יונה שם ד"ה אי בזביני; רמב"ן שם ד"ה דאקשינן; רשב"א, שם ד"ה אי דזביני; ר"ן שם ד"ה אי דזביני; תוס' רא"ש שם ד"ה והאמר רבא; המאירי שם ד"ה לפי מה; ר' ברוך הספרדי שם ע"ב ד"ה האמר רבא.

גם רי"ד, שרואה מחלוקת בין רב הונא לבין רבא בשאלת כתיבת מודעה במכר, איננו קושר זאת לשיטת רבא שבכפייה כללית יש רצון והסכמה.²⁹⁴

שיטת חכמי אשכנז וצרפת שאין מודעה בכפייה כללית לא הגיעה לידי ביטוי בהלכה, ואפילו ר' משה איסרליש, שבדרך כלל קשוב לשיטת חכמי אשכנז, לא פסק כמותה, מפני שרוב הפוסקים חולקים עליה.²⁹⁵

נדמה שתפיסה זו של חלק גדול מראשוני אשכנז וצרפת, המצמצמת את מודעה במכר רק למקרה של כפייה על שדה ספציפי, משתלבת במגמה שזיהינו אצלם,²⁹⁶ לצמצם את היכולת לבטל קניין בעזרת מודעה.

2.7 זמן מסירת המודעה

2.7.1 ההגבלה של זמן המודעה בימי הראשונים

בפרק שעסק בתקופת התלמוד והגאונים, עמדנו על כך שאין במקורות אלה הגבלה על פרק הזמן שבו אמורה להימסר המודעה, לפני הפעולה המשפטית ואחריה. אולם, בתקופת הראשונים, מצאנו שיטות שקבעו שמודעה אינה תקפה אם לא הוכח שהכפייה או חוסר גמירות דעת, עליה דווח במודעה, נמשכת עד לפעולה המשפטית. רבנו אפרים, שהזכרנו לעיל, סבר שרק אם עדי הפעולה המשפטית הם גם עדי הכפייה, המודעה תקפה, מכיוון שרק במקרה זה ברור שהפעולה המשפטית איננה סותרת את המודעה.²⁹⁷

רמב"ם כתב: "וצריכין העדים לידע שהוא מוכר מפני האונס ושהוא אנוס ודאי, לא שישמכו על פיו" ונפסקו הדברים גם בשולחן ערוך.²⁹⁸ בדברי רמב"ם לא מבואר כיצד העדים של המכירה יודעים שהמכירה היא בגלל הכפייה. האם די בכך שהם רואים את הקשר בשעת מסירת המודעה או שהם בודקים את הדבר גם בשעת המכירה עצמה. רח"ש מסיק מלשון זו, שלא די בכך שידעו שהייתה כפייה, אלא שידעו שהייתה כפייה בשעת המכירה.²⁹⁹ ר' יהושע ולק הסיק מדברי רמב"ם שצריך שיעידו

²⁹⁴ פסקי רי"ד מ ע"ב ד"ה ואלא דזביני; תוס' רי"ד שם ד"ה והאמר רבא ס"ק כו.

²⁹⁵ דרכי משה, רה ס"ק ה.

²⁹⁶ לעיל סעיף 2.1.2.

²⁹⁷ גאטעסמאן (תשובות, עמ' סא-עז); הגהות מיימוניות (מכירה י ס"ק ב).

²⁹⁸ רמב"ם מכירה י, ב; חושן משפט רה, א.

²⁹⁹ קונטרס מודעה ואונס ד"ה נראה קצת

שהכפייה שהייתה בשעת כתיבת המודעה נמשכה עד שעת המכירה.³⁰⁰ ר' יעקב לורברבוים³⁰¹ דוחה את טענות רח"ש ור' יהושע ולק וטוען שרוב הראשונים חולקים על כך, ואפילו במקרה שברור שהכפייה הסתיימה המודעה תקפה, מפני שייתכן בהחלט שהמוכר עדיין חושש שהכפייה תחזור, אלא אם כן הגורם המאיים נעלם או נחלש.³⁰² אולם נדמה שגם הוא יודה שכאשר טווח הזמן הוא ארוך מהסביר, יש חשש שהמודעה איננה רלוונטית.

לגבי גט, רמב"ם אומר במפורש שניתן לבטל גט זמן רב לפני שנכתב: "וכן אם אמר להם כל גט שיכתוב לי פלוני בטל, או כל גט שאכתוב בבית דינו של פלוני הרי הוא בטל, או כל גט שאכתוב מהיום ועד עשרים שנה בטל, הרי זה בטל".³⁰³ סביר להניח, שדברי רמב"ם נוגעים רק לגיטין, והם בהתאם לשיטתו שהובאה לעיל המשווה בין מודעה בגיטין לביטול גט.³⁰⁴ זאת משום שביטול גט מנתק באופן מידי בין נותן הגט לגט שנכתב, ולכן כל זמן שלא חודש הקשר באופן אקטיבי, על ידי מינוי הסופר והעדים מחדש, הגט פסול ונחשב כגט שנכתב שלא לשמה. אך במתנה ובמכר, שבהם מודעה פועלת כעדות על חוסר גמירות דעת בפעולה המשפטית גם לדעת רמב"ם, יש צורך בכך שיוכח שהפעולה המשפטית נעשתה עקב המצב שמוזכר במודעה, כפי שכתב רמב"ם לגבי מכירה.

מסתבר ששאר הראשונים, שלא התבטאו בתחום זה, אך אינם משווים מודעה לביטול גט, יסכימו גם הם שמודעה תקפה רק אם ניתנה בזמן שסביר להניח שלא השתנה מצב הכפייה או חוסר גמירות הדעת שהיה בזמן המודעה עד לפעולה המשפטית. אם כן, גם בתקופת הראשונים, כמו בתקופת התלמוד והגאונים, אין הגבלה פורמלית על אורך התקופה שלפני הפעולה המשפטית, שבו יכולה להימסר מודעה.

לעומת זאת, ישנו שינוי משמעותי בין הגאונים לראשונים בעניין האפשרות למסור מודעה אחרי הפעולה המשפטית. בעוד בימי הגאונים לא מוזכרת הגבלה, בדברי הראשונים ישנה קביעה ברורה שאין לאפשר מסירת מודעה לאחר הפעולה המשפטית. רי"ף בתשובה פסל מודעה שהתאריך שלה מאוחר לתאריך המתנה.³⁰⁵

³⁰⁰ פולין, 1555–1614 בפירושו ספר מאירת עינים (סמ"ע שם ס"ק ט).

³⁰¹ להלן: הרב מליסא (ליטא, 1770–1832) בפירושו "נתיבות המשפט" על שולחן ערוך, חושן משפט (סי' רה ס"ק ו).

³⁰² טענה זו מתבססת על דברי מהרי"ק שורש סג, א–ב.

³⁰³ שם.

³⁰⁴ ראה לעיל סעיף 2.2.2.

³⁰⁵ שו"ת רי"ף סי' ה (הובא גם בשטרות, ריב"ב, עמ' 53).

רמב"ם אומר בהלכות מכירה: "לפיכך אם מסר מודעה קודם שימכור..."³⁰⁶ וכן מופיע בדברי רבנו ירוחם,³⁰⁷ וכך נפסק גם בשולחן ערוך.³⁰⁸

ניתן להציע שני הסברים להגבלה זו, שאינה קיימת בעילות ביטול אחרות. הסבר אחד הוא שרמב"ם וסיעתו סבורים, שמודעה גם במכר פועלת כמו פעולת ביטול הגט, ולא כמו עילת ביטול טעות הטעיה וכפייה, ולכן אי אפשר לבצעה ברגע שהקניין נכנס לתוקף. הסבר זה בעייתי לאור מה שהזכרנו לעיל, שרוב הראשונים דחו את ההשוואה לביטול גט וגם רמב"ם קיבל אותה רק לגבי גיטין ולא לגבי מכירה ומתנה.

הסבר שני הוא שאמנם מודעה איננה פעולת ביטול, אלא היא ראייה לקיומה של עילת ביטול של כפייה, אך כפי שהוזכר לעיל מדובר בראייה בעייתית.³⁰⁹ בניגוד לעדות מובהקת על קיומה של עילת כפייה שמתקבלת גם לאחר ביצוע הפעולה המשפטית, מודעה שהיא רק הצהרה מפיו של מבצע הפעולה המשפטית איננה ראייה מובהקת לכפייה, במיוחד לאחר שהפעולה המשפטית נכנסה לתוקף. זאת משום שאנו חוששים שהפעולה התבצעה באופן תקין בגמירות דעת מלאה והמבצע מנסה לחזור בו בלא עילה מוצדקת, בהצהרה שקרית שהפעולה לא התבצעה בגמירות דעת. ניסוח נוסף לטיעון זה הציע אלבק.³¹⁰ לדעתו רוב בני אדם מסכימים למכר אפילו בכפייה, אך יש מיעוט ניכר שאינם מסכימים. מודעה מועילה בהיותה גילוי דעת לגיטימי שבו האדם מראה שהוא שייך למיעוט הניכר. אך בני אדם השותקים עד שעת מכירה, רובם ככולם מסכימים למכירה, ואין כאן אפילו מיעוט הניכר שאינם מסכימים, ולכן אין מתחשבים בדעתו של יחיד זה. זאת בניגוד לראייה מובהקת על קיומה של עילת ביטול, שאם היא מובאת בפרק זמן סביר אחר הפעולה המשפטית, היא מבטאת חוסר גמירות אצל רוב בני אדם, ולכן מבטלת את תוקף הפעולה המשפטית.

ניתן אפוא לומר שהמגמה של חכמי ישראל בתקופת הראשונים לצמצם את השימוש במודעה, בגלל הבעיה הראייתית ומתוך החשש שהיא תיפגע ביכולת להסתמך על

³⁰⁶ מכירה י, א.

³⁰⁷ מישרים נתיב יח. יש לציין שר' יוסף קארו בבית יוסף, חושן משפט, סי' רה, ואחריו רח"ש (בקונטרס מודעה ואונס ד"ה וגרסינן) חשבו שמדברי רמב"ם ורבנו ירוחם ניתן לדייק שהם מסכימים עם רש"ם בגלל שכתבו שמוסר מודעה קודם שמוכר, אך, לדעתי, אין לדייק כך ברמב"ם, מכיוון שרמב"ם אמר "קודם שמוכר" ולא "קודם שכתב שטר מכר".

³⁰⁸ שולחן ערוך, חושן משפט רה, א.

³⁰⁹ ראה לעיל פרק 1 סעיפים 1.2 ו-1.3.

³¹⁰ ממונות, עמ' 245–246.

שטרות, לא הסתכמה רק בצמצום המצבים שבהם ניתן לכתוב מודעה, כפי שראינו בסעיפים הקודמים, אלא גם בצמצום פרק הזמן שבו ניתן לכתוב מודעה, לזמן שלפני הפעולה המשפטית בלבד.

2.7.2 שיטת רשב"ם בעניין סוף זמן מסירת מודעה

רשב"ם מסתייג מכתובת מודעה לאחר כתיבת השטר: "ודוקא קודם כתיבת השטר אבל אחרי כן אין המודעה שוה כלום, דאם כן כל השטרות שבעולם כשיתחרט אחר שנעשו ונמסרו בכשרות יבא לפוסלן".³¹¹

רשב"ם אומר באופן ברור שהסיבה להגבלת זמן המודעה היא חשש מרמאות. דברי רשב"ם מצוטטים על ידי כמה מראשוני אשכנז, ר' מאיר ב"ר יקותיאל הכהן מרוטנבורג בחיבורו הגהות מימוניות³¹² ור' מרדכי בן הלל.³¹³ גם ר' יוסף קארו מביא את דבריו בספרו בית יוסף,³¹⁴ ואחריו ר' חיים שבת³¹⁵ ור' שמואל ב"ר דוד משה הלוי סג"ל.³¹⁶

השאלה המתבקשת היא מדוע קבע רשב"ם שמיד לאחר כתיבת השטר כבר יש חשש שהוא חוזר בו באופן לא לגיטימי, הרי בכתובת השטר עוד לא נכנסה המכירה לתוקף עד למסירתו של השטר?³¹⁷

ייתכן שרשב"ם חשש שמכיוון שלפי ההלכה יש לכתוב בשטר את תאריך הכתיבה ולא את תאריך המסירה,³¹⁸ אין דרך להבחין מתוך השטר אם המודעה שהתאריך עליה מאוחר לתאריך שבשטר נכתבה בין הכתיבה למסירה ואין בה חשש רמאות או לאחר המסירה ויש בה חשש רמאות, ולכן יש לפסול באופן גורף כל מודעה שנכתבה לאחר כתיבת השטר. כמו כן ייתכן שמכיוון שהגבלת הזמן אינה נובעת מהיותה של מודעה פעולת ביטול שצריכה להתבצע עד כניסת הפעולה לתוקף, אלא מבעייה באמינות ההצהרה, סבור רשב"ם שהגבול אינו צריך להיות כניסת הפעולה המשפטית לתוקף, אלא השאלה מתי ההצהרה מפסיקה להיות אמינה. לדעת

³¹¹ רשב"ם, ב"ב מ ע"ב ד"ה וכן מודעה.

³¹² מכירה י, א.

³¹³ ב"ב תקל.

³¹⁴ חושן משפט סי' רה.

³¹⁵ קונטרס מודעה ואונס ד"ה גרסינן

³¹⁶ נחלת שבעה סי' מג אות ג.

³¹⁷ רמב"ם מכירה א, ז; שולחן ערוך, חושן משפט קצא, א.

³¹⁸ גיטין פ ע"א; יבמות קטז ע"א; רמב"ם, גירושין א, כה; שולחן ערוך, אבן העזר קכז, ד-ה; שם, חושן משפט מג, כ.

רשב"ם, מי שלא מסר מודעה עד לשעת כתיבת השטר, יש בכך כדי לערער על אמינות הצהרתו.

ר' מנחם המאירי מפרובנס איננו מצטט את רשב"ם, אך גם הוא אומר שמודעה צריכה להימסר לפני הכתיבה: "מ"מ אם לא מסר מודעה זו, אלא לאחר שנעשה השטר אין מודעה מבטלת המעשה שהרי מ"מ נגמר המעשה בשעת כתיבת השטר אף על פי שהיה אנוס".³¹⁹ מדבריו נראה שהטעם למניעה מכתובת מודעה מאוחרת איננו חשש רמאות כדברי רשב"ם, אלא שהוא סובר שהמודעה היא פעולת ביטול וחרטה, שאי אפשר לעשותה לאחר שנגמר מעשה הקניין, כמו הטעם הראשון שהבאנו לעיל למניעה ממסירת מודעה לאחר כתיבה. ר' מנחם המאירי מגדיר את זמן כתיבת השטר, ולא את זמן מסירת השטר כשעת המעשה, כנראה מפני שמבחינה הלכתית אנו מתייחסים לתאריך שבשטר כתאריך של המעשה כל זמן שעדי מסירה לא יוכיחו אחרת.³²⁰

יש לציין שרדב"ז, כאשר ציטט את דברי רשב"ם, אמר: "כתב רשב"ם ז"ל דדוקא קודם נתינת השטר, אבל אחרי כן אין המוציא מודעה כלום דאם כן כל השטרות שבעולם כשיתחרט אחר שנעשו בכשרות יבא לפוסלם".³²¹ בדבריו הוא מחליף את "כתיבת השטר" ב"נתינת השטר". החלפה זו למעשה מצדדת בעמדה שהזכרנו בשם רמב"ם ורבנו ירוחם, שהמודעה צריכה להיות קודמת למכירה עצמה, דהיינו לנתינת השטר, ולא קודמת לכתיבתו.

מהרש"א,³²² שבפניו הייתה הגירסה "כתיבת השטר" בדברי רשב"ם, סבור שיש שיבוש בדברי רשב"ם: "ומ"ש לעיל דאחר הכתיבה אין המודעה שוה כלום לאו דוקא אלא אחר מסירת השטר וכן מוכיחין דבריו שכתב לבסוף דא"כ כל כו' אחר שנעשו ונמסרו בכשרות כו' וק"ל". כלומר, לדעתו רשב"ם מעולם לא התכוון לאסור כתיבת מודעה לאחר כתיבה אלא לאחר נתינה. הוא מוכיח זאת מסוף דברי רשב"ם שמעלה חשש שיוציאו שטרי מודעה לאחר שנמסרו ולא לאחר שנכתבו.

ייתכן שהקפדה יתירה זו, שמודעה לא תימסר לאחר כתיבת השטר מתוך חשש לרמאות, בקרב רשב"ם וממשיכיו ראשוני אשכנז, היא חלק ממגמת ראשוני אלה לצמצם את האפשרות למסור מודעה ככל הניתן, מגמה שראינו כשדנו בצמצום

³¹⁹ ב"ב מ ע"א ד"ה כשם.

³²⁰ שולחן ערוך חושן משפט מג, כ; שם אבן העזר קכז, ה. לגבי גט יש מחלוקת באחרונים אם גט שנמסר אחרי התאריך הכתוב על השטר הוא גט כשר אם הוא לא נמסר על ידי שליח (פתחי תשובה קכז ס"ק ו-ז).

³²¹ רבי דוד בן שלמה אבן זמרא, חי בצפת – מצרים במאה ה-16, שו"ת רדב"ז ד, נד.

³²² ר' שמואל אליעזר ב"ר יהודה הלוי איידלס (או איידלש), פולין המאה ה-16, ד"ה בפרשב"ם בד"ה גילוי.

האפשרות לכתיבת מודעה גם במתנה ובגט במקרים שאינם כפייה.³²³ לעומתם הראשונים שאינם מצמצמים את האפשרות למסור מודעה במתנה ובגט מאפשרים מסירת מודעה כל זמן שהפעולה המשפטית לא נכנסת לתוקף, דהיינו זמן מסירת השטר, אם בגלל שסברו שמודעה פועלת כפעולת ביטול, ואם בגלל שאין סיבה לחשוש לרמאות במודעה שנמסרה לפני מסירת השטר.

2.8 סיכום

בפרק זה סקרנו את היחס אל המודעה בימי הראשונים והאחרונים. בדקנו אם מודעה נשארה בלא הגדרות פורמליות כפי שהיה בימי התלמוד והגאונים, ואם מגמת הצמצום בהיקף השימוש במודעה שהחלה בימי התלמוד, ממשיכה בתקופה זו.

תחילה בחנו את ההבחנה בין מודעה במכירה למודעה במתנה וגט. ראשוני ספרד עד המאה ה-12 דבקו בשיטת גאוני פומבדיתא, שלפיה במודעה במתנה ובגט כותבים מודעה גם בלא כפייה. שיטתם של גאוני סורא, שלא הבחינה בין מודעה בגט ומתנה למודעה במכר, לא באה לידי ביטוי בראשונים. אנו מניחים שהסיבה לכך היא שהראשונים הכירו בעיקר את תשובותיהם של גאוני פומבדיתא, שהיו קרובים להם יותר בזמן והרבו בתשובות ובעיסוק בפרשנות.

בקרב חכמי אשכנז הייתה סיעה שצמצמה עוד יותר את האפשרות למסור מודעה, וקבעה שגם במתנה וגט מודעה יכולה להיכתב רק כשהפעולה המשפטית נעשתה בכפייה כמו במכר, אלא שאין צורך בעדים על כפייה, מכיוון שהאדם נאמן לומר שהייתה כפייה משום שאין לו אינטרס לשקר. היה גם מי שצמצם עוד יותר את האפשרות למסור מודעה למקרים שבהם עדי הכפייה הם עדי הפעולה המשפטית שיודעים שהפעולה נעשתה בכפייה. כמו כן בקרב חכמי צרפת ואשכנז היו שקבעו שגם בכפייה לא כותבים מודעה אלא במקרה שהכפייה הייתה על הקניית שדה ספציפי. אולם תפיסות אלה היו שנויות במחלוקת אפילו בקרב חכמי צרפת ואשכנז, ובקרב חכמי ספרד המאוחרים יותר ובקרב חכמי פרובנס וחכמי צפון אפריקה כמעט לא הייתה להן תמיכה. גם ר' יוסף קארו ור' משה איסרליש לא הביאו להלכה את שיטת המצמצמים מודעה במתנה וגט למקרים של כפייה.

³²³ בהמשך נראה שמגמה זו אצל ראשוני אשכנז באה לידי ביטוי גם בחסימת האפשרות למודעה בכפייה שאינה מתמקדת בנכס ספציפי.

ייתכן שמגמת הצמצום הייתה חזקה יותר באשכנז בגלל נטייתם של חכמי צרפת ואשכנז להתאים את פרשנות התלמוד לצורכי המסחר והחיים בכלל, ואולי בגלל הכבוד שהם רכשו לנוסחי המודעה שבהם תמיד הופיעה כפייה, כפי שנראה בהמשך. סקרנו את הבחנת הראשונים בין מודעה לביטול גט. אצל הרבה מראשוני אשכנז ההבחנה ברורה, שכן לשיטתם מודעה פועלת רק במצב של כפייה וביטול גט פועל בכל מצב. גם הראשונים שסברו שמודעה במתנה ובגט תקפה גם בלא כפייה, הבחינו בין מודעה שעוקרת את הפעולה המשפטית מעיקרה בגלל שהיא נעשתה בלא גמירות דעת, לבין ביטול גט שאינו מפקפק בכשרות הפעולה, אלא שמבטלה לפני שנכנסה לתוקף. למרות זאת היו ראשונים שסברו שמודעה בגט ובמתנה פועלת כמו ביטול, שכן בשניהם אין צורך בכפייה. רמב"ם השווה בין מודעה לביטול רק בנושא של גיטין, כנראה בגלל שהכריע שבגט גילוי דעת אינו מספיק. גם בקרב בעלי התפיסה המצמצמת מודעה למקרים של כפייה, היו שהסכימו שניתן לעשות ביטול גט לפני נתינת גט. נראה שלא מדובר בביטול גט גמור שהוא בלתי הפיך, בניגוד למודעה שניתן לבטלה בביטול מודעה. אם כן, מסתבר שמדובר על ביטול שליחות הסופר והעדים.

בדקנו גם אם לפי שיטת הדורשים כפייה גם במודעה במתנה ובגט, דהיינו ראשוני אשכנז ורמב"ן, יש צורך בכפייה מוחלטת. ראינו שלחלק מהדעות גם לחץ או אילוץ שאינו כפייה די בו כדי לאפשר כתיבת מודעה במתנה ובגט. שיטה זו מוכיחה שגם ראשוני אשכנז שדרשו כפייה לא סברו בהכרח שרק עילת כפייה מצדיקה כתיבת מודעה אלא כל חוסר גמירות דעת. בכל אופן, יש צורך לציין עילה כלשהי כדי לוודא שההצהרה אמינה. לעומת זאת רמב"ן, שסבר שמשמעות המושג מודעה היא כפייה, הבין כנראה שאין הצדקה לכתיבת מודעה בלי כפייה של ממש, אך שיטה זו היא שיטת יחיד.

מסקנה דומה עולה גם מדיון במקרה של מודעה במכר שיש בו תמורה חלקית או פשרה. חלק מהראשונים סברו שמצד אחד יש לפעולות אלה דין מתנה והן בטלות בכפייה, אך לצורך מודעה צריך עדים על הכפייה מכיוון שיש צורך בחיזוק אמינות המודעה, בגלל שיש תמורה. דבר זה מוכיח שעדים על כפייה נדרשים לחזק את אמינות המודעה על חוסר גמירות דעת ולא משום שמודעה היא עדות על כפייה. ראשונים רבים אומרים שגם במכר אפשר לכתוב מודעה בלא עדי כפייה ולסמוך על כך שיבואו עדי כפייה בהמשך. גם סוגיה זו מוכיחה שעדים על הכפייה הם רק נספח למודעה לצורך חיזוק אמינות, אך עיקרה הוא הצהרה על חוסר גמירות דעת. סוגיה נוספת שנבחנה היא מסירת מודעה על נכס שאינו ספציפי, באופן שהמוכר הוא זה שבחר את הנכס שיימכר. רבים מראשוני אשכנז סברו שבמקרה זה אין

מקום לכתיבת מודעה, מכיוון שהמכר נעשה ברצון, והיו שסברו שאין מודעה במכר כלל חוץ ממקרה יוצא דופן. אולם רובם הגדול של הראשונים סברו שניתן לכתוב מודעה גם במקרה שהקונה בחר את הנכס. גם כאן אנו רואים שאף בכפייה שאינה גמורה ניתן לכתוב מודעה, וראשוני אשכנז ממשיכים לצמצם את השימוש במודעה. בחנו גם את שאלת זמן מסירת המודעה. בתקופת הגאונים לא ראינו התייחסות מפורשת לסוגיה זו. בתקופת הראשונים אין התייחסויות מפורשות לשאלה כמה זמן לפני הפעולה המשפטית ניתן למסור מודעה. רמב"ם דרש שהעדים ידעו שהפעולה המשפטית נעשית מחמת הכפייה, אך לא ביאר גדרים ברורים לביצוע הדבר. לגבי גיטין רמב"ם סבר שמודעה יכולה להימסר גם זמן רב לפני הפעולה המשפטית, אך זאת כנראה רק משום שמודעה בגיטין לשיטתו פועלת כמו ביטול גט. לגבי סוף זמן מסירת המודעה, הראשונים הגבילו אותו עד זמן הפעולה המשפטית. נראה שההגבלה אינה נובעת מהשקפה שמודעה דומה לביטול, אלא נובעת מצורך לחזק את אמינות המודעה, מכיוון שלא מדובר בעדות גמורה על כפייה. אצל חכמי אשכנז מצאנו הגבלה שלא למסור מודעה כבר משעת כתיבת השטר. הגבלה זו מצטרפת להגבלות נוספות שהטילו באשכנז על מסירת המודעה, כדי לצמצם את היקף השימוש בה ולחזק את אינטרס ההסתמכות.

3 פרק שלישי: ביטול מודעה בימי התלמוד והגאונים

3.1 הבסיס התלמודי לביטול מודעה

ביטול מודעה הוא הצהרה של אדם העומד לבצע פעולה משפטית, שלפיה המודעה שמסר על ביטולה של הפעולה המשפטית, איננה תקפה, ולכן הפעולה המשפטית תהיה תקפה. כפי שנראה בהמשך, מימות הגאונים ואילך, נהגו לצרף לכל הגיטין, ובחלק מהמקומות אף לשטרות אחרים, ביטול מודעה, כדי להגן על תוקף השטר מפני מודעות.

בפרק זה נבחן את מוסד ביטול המודעה, מקורותיו, דיניו ותולדותיו. בניגוד למודעה, שהלכותיה נידונו בהרחבה בסוגיות רבות בתלמוד,³²⁴ ביטול מודעה מופיע בתלמוד רק במקום אחד. התלמוד עוסק בביטול מודעה, אגב המשנה בערכין (ה, ו) שאומרת: "... וכן אתה אומר בגטי נשים כופין אותו עד שיאמר רוצה אני". המשנה קובעת שניתן לכפות על אדם שנדר קרבנות להקריב, אף על פי שבאופן בסיסי נדרש רצון להקרבה, וכך הוא גם בנתינת גט. על דברי המשנה הללו מובאים דברי רב ששת (ערכין כא ע"ב):

אמר רב ששת: האי מאן דמסר מודעא אגיטא, מודעיה מודעא. פשיטא!
לא צריכא דעשאוה ואירצי, מהו דתימא בטולי בטליה, קמ"ל, דא"כ
ליתני עד שיתן, מאי עד שיאמר? עד דמבטל ליה למודעיה.

רב ששת אומר שמי שמוסר מודעה על גט, מודעתו תקפה והגט בטל. התלמוד מקשה על אמירה זו את הקושיה "פשיטא", שמשמעותה שלא ניתן להבין את דברי רב ששת כמשמעם, שכן אין בדבריו כל חידוש ביחס לדברי המשנה. התלמוד מיישב, שהחידוש בדברי רב ששת איננו היכולת לבטל גט על ידי מודעה אלא שגם אם הסכים הבעל בעקבות הכפייה לתת גט, אין זה נחשב לביטול מודעה, כל זמן שלא ניתנה הצהרה מפורשת. התלמוד מביא ראיה לדין זה ממה שכתוב במשנה שצריך לומר "רוצה אני".

³²⁴ כפי שראינו לעיל בפרק 1.

3.1.1 פרשנות הסוגיה בערכין

מהלך הסוגיה הנ"ל דורש הסבר, שכן המשנה אינה מדברת כלל על מודעה ועל ביטול מודעה, ואם כן כיצד יכול רב ששת להסיק ממנה על דין מודעה, וכיצד יכול התלמוד ללמוד ממנה על ביטול מודעה?

בבואנו ליישב קושי זה, עלינו להסתפק בדברי החכמים האחרונים, שכן בידנו רק פירושים מעטים של הראשונים על הסוגיה בערכין, וגם הם מתמקדים בפרשנות מילולית של הסוגיה, ולא עסקו בשאלות אלה.³²⁵ גם רי"ף ורא"ש, שהביאו קטע זה בחיבוריהם למסכת גיטין, התמקדו בהשלכותיה ההלכתיות של הסוגיה ולא בביאור הסוגיה כשלעצמה. ר"ן בהערותיו לרי"ף בגיטין הסתפק בהערה פרשנית קצרה "מלישנא יתירא דייקין הכי" ולא ביאר כוונתו.³²⁶

חכמי סלוניקי במאה ה-16 מתייחסים לקשר בין הסוגיה לביטול מודעה, אגב עיסוקם בשאלת הצורך באמירה של הבעל "רוצה אני" בגט כפוי.³²⁷ לדעתם, גט כפוי איננו כשר ללא אמירת "רוצה אני". זאת על פי דברי התלמוד ביבמות (קו ע"א). משום כך התקשו מה פשר קושיית התלמוד "מאי עד שיאמר", הרי ברור שצריך לומר "רוצה אני" מצד הדין. משום כך פירשו שהתלמוד באומר: "מאי עד שיאמר?" איננו שואל מה הצורך באמירת "רוצה אני", אלא מדוע היה צורך לכתוב במשנה "עד שיאמר רוצה אני", שכן ניתן להסיק את הצורך באמירת "רוצה אני", גם אם היה כתוב רק "עד שיתן". זאת משום שנאמר במשנה בערכין (ה, ו) קודם לכן שצריך לומר "רוצה אני" בכפייה על קרבנות, ואם כן כשנאמר "וכן אתה אומר בגטי נשים" אין צורך לחזור על כך שצריך בגיטין לומר "רוצה אני". לכן התלמוד מסיק שייתור הלשון בא לרמוז על כך שמעבר לאמירת "רוצה אני" בגט שנכפה בבית דין, יש חובה על הצהרה פורמלית לביטול מודעה במקרה שנמסרה מודעה. ייתכן שלפירוש זה רמז ר"ן שהובא לעיל באומר, שהדין נלמד מייתור לשון.

ר' יאיר בכרך, בגרמניה במאה ה-17, עוסק גם הוא בסוגיה זו אגב העיסוק בצורך לומר "רוצה אני".³²⁸ הוא מציע שתי אפשרויות אחרות לפרש את הסוגיה. אפשרות אחת מניחה כדברי חכמי סלוניקי, שיש צורך באמירה מפורשת של "רוצה אני" שתגלה את הסכמתו, כפי שעולה גם מהתלמוד ביבמות (קו ע"א). אולם לדעתו שאלת התלמוד "מאי עד שיאמר רוצה אני" משמעותה, מה ניתן להקיש מדין

³²⁵ רש"י ורבנו גרשום על אתר.

³²⁶ רי"ף ורי"ן גיטין טז ע"ב-יז ע"א מדפי רי"ף; רא"ש גיטין ד, ו.

³²⁷ ר' אברהם בן משה די בוטון, לחם משנה אישות ד, א; ר' חיים שבתי, קונטרס מודעה ואונס ד"ה ולכן נראה דאפשר לומר בדוחק.

³²⁸ חוות יאיר סי' נה.

אמירת "רוצה אני" לגבי מקרה של מודעה, והתשובה היא שכשם שבכפייה לא די בנתינה אלא צריך לומר "רוצה אני", כך במקרה של מודעה, יש צורך באמירה פורמלית של ביטול מודעה.³²⁹

אם נקבל הצעות אלה, דין התלמוד קובע שני דברים: א. יש אפשרות לבטל מודעה. ב. יש צורך לבטלה באמירה מפורשת. ההנהגה לבטל מודעה בכל גט כפוי מחשש למסירת מודעה, איננה מפורשת בתלמוד, והיא הנהגה של החכמים שאחר התלמוד.³³⁰

אפשרות שנייה שמעלה ר' יאיר בכרך היא שבמקרה של כפייה רגילה אין צורך באמירת "רוצה אני", בניגוד לפשטות הסוגיה ביבמות (קו ע"א).³³¹ מסיבה זו, המילים "רוצה אני" שבמשנה נתפסות כמיותרות, ומהן למדה הסוגיה על מקרה שנמסרה מודעה, שבו יש צורך באמירת "רוצה אני" שרומזת על ביטול מודעה.³³²

³²⁹ כך נראה מדברי ר' ישעיה דיטרני (פסקי הרי"ד גיטין פח ע"ב ד"ה מתניתין; שו"ת הרי"ד סי' כב; שם סי' נד); רמב"ם (גירושין ב, כ לגבי כפייה; גירושין ו, כ לגבי ביטול מודעה).

³³⁰ כך עולה גם מדברי ריבלין (פסוקא דגיטא, עמ' 429). בארי (תקנות גאונים, עמ' 10) סבר שהצורך בביטול מודעה בכל גט כפוי מפורש בתלמוד וכן כתב ריבלין במקום אחר (ריבלין, אליסאנה, עמ' 33; ריבלין, מודעה, עמ' 221).

³³¹ ר' חיים שבתי (קונטרס מודעה ואונס "ומ"מ כיוון דאתא לידן") והרב יאיר בכרך התקשו בשאלה כיצד אפשר ליישב את השיטה שלא צריך לומר "רוצה אני" עם הסוגיה ביבמות, ואף ליברמן (תוספתא יבמות, עמ' 144) מתקשה בכך. ר' חיים שבתי יישב שכוונת הסוגיה ביבמות שגט מעושה פסול בלא אמירת "רוצה אני" כשנמסרה מודעה. ליברמן מיישב שסוגיית התלמוד ביבמות שמחייבת אמירת "רוצה אני" היא לפי רבא שסובר כרב ששת שמועיל גילוי דעת בגט (גיטין לד ע"א). לפי רבא, עצם הכפייה מהווה מודעה בגט ולכן יש צורך לבטלה באמירת "רוצה אני". אך לפי אבבי רק במקרה של מודעה מפורשת יש צורך באמירת "רוצה אני" כמו שעולה בתלמוד בערכין. דבריו מבוססים על גרסת שאילתות דרב אחאי (כי תצא, קנד), שכל הסוגיה ביבמות נשנית מפיו של רבא. אם כן, ליברמן תומך בעמדת כהן (רב ששת, עמ' 255) וכהנא (גילוי דעת, עמ' 229, הערה 16), שקושרים את דין גילוי דעת בגט לדין מודעה. ברם ליברמן טען כתב שהסוגיה בערכין כאבבי ואילו כהן וכהנא העירו שהדובר בסוגיה בערכין הוא רב ששת, הסובר כרבא בגיטין (לד ע"א). אולם ייתכן שאין כאן מחלוקת אלא שיש להבחין בין הרבדים השונים כפי שנציע לקמן: רב ששת עצמו סובר שגילוי דעת מהווה מודעה, ולכן לדעתו כפייה היא מודעה המחייבת אמירת "רוצה אני" כדי לבטלה גם בהיעדר מסירת מודעה מפורשת, כדברי ליברמן. אולם הסבוראים, השואלים "פשיטא" בסוגיה בערכין (כא ע"ב), סוברים כאבבי שרק במודעה פורמלית יש צורך בביטול מודעה. לשיטתם ייתכן לומר כדברי האחרונים הנ"ל שאין צורך באמירת "רוצה אני" בכפייה רגילה, מכיוון שהיא רק גילוי דעת על חוסר רצון, ולא מודעה מפורשת.

³³² ר' יאיר בכרך (חוות יאיר סי' נה) הקשה על הצעתו זו קושיה: אם הצורך באמירת "רוצה אני" נובע מחשש מודעה, מדוע במשנה בערכין כתוב שגם בקרבן נדרשת אמירת "רוצה אני", הרי אדם לא ימסור מודעה על קרבן שהולך לשחיטה, שהרי שחיטה אינה יכולה להתבטל. ר' יאיר מיישב שבקרבן אין שום פעולה המבטאת הסכמה לאחר הכפייה, לכן נדרשת אמירת "רוצה אני" גם בהיעדר מודעה, אך בגט שיש נתינה לאחר הכפייה, לא נדרשת אמירה אם אין מודעה. ר' שלמה מחעלמא (פולין מאה ה-18, מרכבת

ר' יאיר בכרך נוטה לקבל את הפירוש זה. גם ר' יהודה אריה ליב אלטר (פולין במאה ה-19)³³³ מעדיף פירוש זה, אולם הוא מתקשה בשאלה מניין לתלמוד שיש צורך באמירת נוסח ביטול מודעה, ולא די באמירת "רוצה אני" כדי לבטל מודעה. אכן, רס"ג אומר שלגבי מודעה שנכתבה בעקבות אילוץ ולא בעקבות כפייה על ידי צד שני, גם האמירה שהשטר נכתב בלא אונס נחשבת ביטול מודעה.³³⁴ ר' מנחם המאירי סבר שאמירת "רוצה אני" כשלעצמה דינה כביטול מודעה אפילו בגט שנכפה על ידי בית הדין: "לענין גט מיהא באותם שכופין להוציא כל שאמר בפני בית דין 'רוצה אני' אין מודעתו מבטלתו".³³⁵ לכך הסכימו גם כמה אחרונים.³³⁶

המשנה מכירה י, א) מיישב שלגבי קרבן יש קביעה מיוחדת בפסוק "לרצונו" המחייבת הבעת רצון באמירה. אולם לפי דברינו שעצם הכפייה מהווה מודעה גם בלא מודעה פורמלית אין מקום לקושיה, וההשוואה לקרבן מתקבלת.

³³³ שפת אמת ערכין כא ע"ב ד"ה שם. לענ"ד צריך לתקן שם את הגרסה: "דעיקר ראיית הגמ' מדבעי אמירה רוצה אני ונתינה גרידא לא מהני משום דבלב אינו רוצה א"כ ה"ה אפי' אמר רוצה אני או מסר מודעה הרי אינו רוצה כל שלא ביטל המודעה בפירושו", ובמקום "או" לגרוס "אני" וכוונתו שכשם שבלא מודעה צריך אמירה מפורשת כך אם מסר מודעה מפורשת, צריך ביטול מודעה מפורש.
³³⁴ שטרות, רס"ג, עמ' 243.

³³⁵ ב"ב מ ע"ב ד"ה ממה שכתבנו. ייתכן ששיטה זו עולה גם מתשובת הגאונים בעניין מודעה בחליצה כפויה: "אחר שכופין אותו לחלוץ, אחר שאמר בפיו 'לא חפצתי לקחתה', אין המודעה שמסר שווה כלום" [שו"ת הגאונים הקצרות (ווילנא תרמ"ה) סי' רמז; תשובת הגאון שבפרדס לרש"י ד"ק כ"ו ע"ג; אוצה"ג עמ' 208; ר' מסעוד חי רקח (מעשה רקח רמב"ם הלכות יבום ד, כה)]. אך ייתכן שיש לראות תשובה זו על רקע הייחודיות של המודעה בחליצה, שאיננה מבוססת על חוסר גמירות דעת אלא על חוסר כוונה, ולכן ברגע שאמר "לא חפצתי לקחתה", לא ניתן לומר שאינו מתכוון לחלוץ, אך לגבי גט שבו נדרשת גמירות דעת ייתכן שגם לדעת הגאון אין די באמירת "רוצה אני".

³³⁶ נקדים תחילה שלגבי מכירה וקידושין כפויים רמב"ם (מכירה י, א; אישות ד, א) קובע שהם תקפים גם במקרה של כפייה ללא אמירת "רוצה אני". אולם ראב"ד (אישות ד, א) לגבי קידושין אומר שצריך לומר "רוצה אני" וכך עולה גם מרשב"ם לגבי מכר (ב"ב מז ע"ב ד"ה תלויהו). לגבי גיטין לכאורה גם רמב"ם מודה שצריך לומר "רוצה אני" (גירושין ב, כ). למרות זאת חלק גדול מהאחרונים סוברים שגם בגט כפוי לא צריך לומר "רוצה אני" והם מוכיחים מהסוגיה בערכין, שהצורך באמירת "רוצה אני" הוא רק במקרה שיש מודעה. לחלק מאחרונים אלה נראה שאמירת "רוצה אני" כשלעצמה מבטלת מודעה, ולחלק מהם אמירת "רוצה אני" רומזת לצורך בביטול מודעה פורמלי. אלו האחרונים שנראה מדבריהם שאמירת "רוצה אני" מועילה לבטל מודעה: ר' יום טוב ליפמן ה"ר (אשכנז המאה ה-17, תוס' יו"ט ערכין ה, ו ד"ה עד שיאמר); ר' יוסף זרקא (תוניס המאה ה-18, עוד יוסף חי קידושין ב ע"ב ד"ה עוד ראיתי); ר' יהודה ליב אלטר (פולין המאה ה-19, שפת אמת ערכין כא ע"ב ד"ה שם בגמ'); ר' שלמה כהן (ליטא המאה ה-19, חשק שלמה ערכין כא ע"ב ד"ה מאי עד שיאמר); ר' נחום פרצוביץ (ליטא ישראל המאה ה-20, שיעורי ר' נחום בבא בתרא כה, ג); ר' מנשה קליין (אמריקה המאה ה-20, בפירושו להלכות גדולות עמ' ח); ר' יעקב שולביץ (חברותא, ערכין כא ע"ב). אלו האחרונים שסברו שצריך גם ביטול מודעה פורמלי: ר' חיים שבת (קונטרס מודעה ואונס "ומי"מ כיוון דאתא לידין"); ר' יאיר בכרך (חוות יאיר נה); ר' שלמה מחעלמא (פולין המאה ה-

אם נאמץ את דברי המאירי, בתלמוד נאמר שניתן לבטל מודעה, אך גם אמירת "רוצה אני", שאינה ביטול פורמלי אלא הבעת הסכמה באמירה, מבטלת מודעה.

3.1.2 הזיקה בין דברי רב ששת למשנה

ההצעות שסקרנו עד כה ביארו את הזיקה בין מסקנת הסוגיה לגבי הצורך בביטול מודעה מפורש, לדברי המשנה, אך לא עסקו בהסבר הזיקה של דברי רב ששת עצמם למשנה. הצורך בחיפוש זיקה כזו נדרש, אם נאמץ את עמדתו של אבינעם כהן. כהן טוען שסוגיות ה"פשיטא" בתלמוד, כדוגמת הסוגיה שלפנינו, הינן סוגיות סבוראיות, שמתאפיינות בכך שאין הן מקשות על עצם ההלכה אלא על הצורך בה מהבחינה הספרותית.³³⁷ לאור זאת, ננסה להבין את דברי רב ששת וזיקתם למשנה, בנפרד מדברי ה"פשיטא".

ב"ש כהן הסביר, שרב ששת סבר שמציאות של אדם שכופים אותו לגרש, המתוארת במשנה, דינה כמודעה גם אם לא מסר מודעה פורמלית, שכן התנהגות זו מגלה על דעתו של האדם, שאין הוא מעוניין בגט.³³⁸ לכן, לדעתו, הלימוד מהמשנה על מודעה איננו בגלל היקש, או בגלל לשון מיותרת, אלא ההלכה שהגט הכפוי לא תקף עד שיאמר "רוצה אני" מוכיחה שגם כשבעל מוסר מודעה באופן פורמלי, הגט בטל אם לא יאמר "רוצה אני" ובכך יבטל את המודעה. לדעת ב"ש כהן וכהנא,³³⁹ משנה זו וניתוחו של רב ששת, הם הבסיס לעמדתו של רב ששת גם במסכת גיטין (לד ע"א), שלפיה גילוי דעת על חוסר רצון לגרש, מועיל לבטל גט כשיטת רבא שם. אולם לא

18, מרכבת המשנה מכירה י, א; ר' משה סופר (פרנקפורט המאה ה-18, חתם סופר בבא בתרא מז ע"ב ד"ה וכתב רשב"ם; שו"ת חתם סופר ח"ז סי' כה).

³³⁷ כהן, פשיטא, עמ' 191; כהן, ביקורת, עמ' שמב, הערה 54 ובצינונים הביבליוגרפיים שם בעמ' שמג, הערה 60; ד' שפרבר וצ' קפלן, סבוראים, אנציקלופדיה עברית (כה, עמ' 424). לגבי הבדל זה בין התלמוד למה שהוסיפו עליו ראה גם בדברי פרידמן, סוגיות, עמ' 16.

³³⁸ כהן, רב ששת, עמ' 255. תפיסה זו מתיישבת עם דברי ר' ישעיה דיטראני (שו"ת הרי"ד צג; פסקי רי"ד גיטין מז ע"א, להלן 6.3.1) לפיהם גם גילוי של חוסר רצון נחשב כמודעה, וכן לפי רמב"ן (ב"ב מ ע"ב ד"ה אבל, הובא לעיל 2.3) שטען שהמילה מודעה משמעותה כפייה. כך גם ציין זילברג (תלמוד, עמ' 2 הערה 5): "מודעא הוא השם הטכני לטענת בטלותה של פעולה משפטית מסוימת מחמת אינוס וכפיה". חיזוק לתפיסה זו עולה מהסוגיה בשבת פח ע"א: "אמר רב אבדימי בר חמא בר חסא: מלמד שכפה הקדוש ברוך הוא עליהם את ההר כגיגית, ...אמר רב אחא בר יעקב: מכאן מודעא רבה לאורייתא". הכפייה עצמה מהווה מודעה. יש לציין שר' ישעיה סובר שגילוי דעת מועיל כמודעה רק לפני כתיבת הגט אך מודה שאם הגט כבר כתוב, ורק לאחר מכן חזר בו, לא מועיל גילוי דעת בגט וצריך ביטול פורמלי, לאור הכרעת התלמוד כאביי שגילוי דעת אינו תקף בגיטין (גיטין לד ע"א).

³³⁹ כהנא (גילוי דעת, עמ' 229, הערה 16). ליברמן (תוספתא יבמות, עמ' 144) גם הוא סבור שדווקא לרבא ורב ששת שמועיל גילוי דעת בגט (גיטין לד ע"א), נחשבת כפייה כמודעה.

מצאנו בדברי האמוראים זיקה בין מודעה לביטול גט, ולהערכתנו השוואה זו מאוחרת.³⁴⁰

לאור דברי ב"ש כהן, בדברי רב ששת אין סטייה מההלכה התנאית שבמשנה במסכת ערכין. היעדר סטייה זה מאפיין את דרכו של רב ששת לאורך התלמוד כפי שהוכיח ב"ש כהן במחקרו.³⁴¹ ברם הקביעה של קיומה של מודעה בגיטין יש בה חידוש מסוים, שכן העיסוק במודעה בתקופת התלמוד היה בעיקר במכר ולא בגט.³⁴² לפי פרשנות זו, רב ששת לא התייחס ישירות לביטול מודעה, אך יש להניח שאם הכפייה שבמשנה היא מודעה, "רוצה אני" נחשב לביטולה, ולכן הגט תקף.

חכמי התלמוד הסבורים אינם מקבלים פירוש זה משתי סיבות אפשריות, או מפני שלתפיסתם אמוראים לא אומרים דברים המפורשים במשנה,³⁴³ או מפני שהסבורים קיבלו את הכרעת ההלכה המאוחרת בגיטין (לד ע"ב) כאביי, שגילוי

³⁴⁰ ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.3.4 ופרק 2 סעיף 2.2. לפי ההקבלה של כהנא (גילוי דעת, עמ' 229 הערה 16) וכהן (עמ' 256 הערה 180) בין גילוי דעת בגט למודעה, דינם צריך להיות דומה, ואם פסק רב ששת בסיפור על גילוי דעת בגט (גיטין לד ע"א) שצריך לכתוב גט חדש, גם במקרה של מודעה אי אפשר להסתפק באמירת "רוצה אני" (וכן הקשה בהערות לרא"ל, שיעורי ב"ב עמ' 197, הערה 7). אולם נראה שיש לחלק בין גילוי דעת שקודם כתיבה כמו בערכין שמתבטל כאשר נכתב גט תוך אמירת "רוצה אני", לבין מקרה שיש גילוי דעת לאחר שהגט נכתב, שאז אין לדבר תקנה.

³⁴¹ כהן, רב ששת, עמ' 255.

³⁴² עיסוק במודעה במכר נמצא בסוגיות בבבא בתרא מ ע"א-ע"ב; שם, מח ע"ב; שם, מט ע"א. במסכת בבא בתרא (מ ע"ב) מוזכרת גם מודעה בגט, ונאמר עליה שהיא "גילוי מילתא", אך זו אמירה שנאמרה בתגובה לחכמי נהרדעא המאוחרים לרב ששת (כהן, נהרדעי, עמ' 99-104; כהן, ניגודים, עמ' ד). אמנם בסוגיה בקידושין (יב ע"ב) מוזכר שרב (שקדם לרב ששת) היה מלקה מי שמסר מודעה על גט, דבר שמראה שמסירת מודעה בגיטין היא מעשה לא ראוי, אבל תקף, ואם כן רב ששת בסוגיה בערכין אומר במפורש את המשתמע מהמסורת על רב (לפי תוד"ה ועל דמבטל שם בקידושין, העובדה שרב מלקה איננה מוכיחה שמודעה תקפה בגיטין, שכן לדעתם מלקים את הבעל גם אם ביטול גט אינו תקף משום שגם ביטול שאינו תקף בכל אופן מוציא לעז על הגט. ברם בפשטות המלקות הן על מסירת מודעה תקפה שמבטלת גט ויוצרת עיגון וממזרות). גם המלומדים שחקרו את היווצרות המודעה (גולאק, יסודי המשפט, עמ' 60, הערה 12; ריבלין, מודעה, עמ' 219-221) סוברים, שהרקע ליסוד המודעה הוא ההלכה שמכירת קרקע בכפייה תקפה. ייתכן שניתן לראות פער זה בין מכר לגט כבר במשניות. אמנם נאמר במשנה בגיטין שהאיש מגרש רק לרצונו (יבמות יד, א), ולפי הפרשנות של ב"ש כהן, ניתן להסיק מכך שמודעה תבטל גט, כשייוודע שהגט לא נכתב ברצון הבעל. מאידך גיסא במשניות אחרות נאמר שגט המעושה בישראל כשר (גיטין ט, ח), ומוזכרים מקרים שכופים את הבעל לגרש (כתובות ז, י). זאת בניגוד למצב במכר, שם אומרת המשנה שמכר שנעשה בכפייה בטל (גיטין ה, ו), ולכן קיומה של מודעה במכר ברור.

³⁴³ כהן, פשיטא, עמ' 191; כהן, ביקורת, עמ' שמב, הערה 54 ובציונים הביבליוגרפיים שם בעמ' שמג, הערה 60; ד' שפרבר וצ' קפלן, סבוראים, אנציקלופדיה עברית (כה, עמ' 424). לגבי הבדל זה בין התלמוד למה שהוסיפו עליו עיין גם בדברי פרידמן, סוגיות, עמ' 16.

דעת אינו מועיל לבטל גט, כל זמן שאין הצהרה פורמלית,³⁴⁴ ולכן לדעתם אין לקבל את פרשנות רב ששת למשנה, שלפיה כפייה היא מודעה ו"רוצה אני" הוא ביטולה. לאור ייחוס מסקנת הסוגיה לסבוראים, מתחזקת הסברה שלא לקבל את פירוש המאירי שדי באמירת "רוצה אני", שהיא מפורשת במשנה, אלא שצריך ביטול מודעה פורמלי, כפי ההצעות האחרות שהזכרנו. לסיכום, האופציה לבטל מודעה הייתה קיימת כבר מהתקופה התנאית והאמוראית, אך לא בצורתה הפורמלית. המודעה הייתה חוסר רצון או כפייה, וביטולה היה הבעת רצון ואמירת "רוצה אני". הסבוראים דרשו ביטול פורמלי, מפני שהניחו שרב ששת מחדש על פני המשנה, וגם משום שהם קיבלו את דברי אביי שדרש מודעה פורמלית לביטול גט, וממילא גם הצהרה פורמלית על ביטול מודעה. האחרונים התקשו לבאר את הקשר בין המשנה לבין מודעה וביטול מודעה, שמוכרים להם כמושגים פורמליים. מכל מקום, לרוב הדעות מסקנת הסוגיה היא שכאשר נמסרת מודעה פורמלית, הדרך היחידה לבטלה היא על ידי הצהרת ביטול פורמלית. אין בסוגיה התלמודית קביעה שצריך לבטל מודעה בכל גט כפוי אם לא נמסרה בו מודעה.

3.2 ביטול מודעה בספרות הגאונים

ענה ננסה לבחון כיצד יושם ביטול המודעה בתקופת הגאונים. כדי להגדיר את תרומתם של הגאונים בסוגיה זו, ניעזר בקטגוריות השונות שהציע ברודי לפעילות הגאונים:³⁴⁵ א. חקיקה – פעולה על ידי סמכות הלכתית המודעת לחידוש שבחקיקה. לקטגוריה זו לדעת ברודי, משתייכות רק שתי תקנות:³⁴⁶ תקנת מורדת שתוקנה על ידי מר רבא גאון פומבדיתא ומר רב הונא גאון סורא בשנת 651,³⁴⁷ בראשית ימי

³⁴⁴ לוי, רבנן סבוראי, עמ' 46–53; הלבני, ב"ב, עמ' 10 בהקדמה ועמ' ריט; פרידמן, סוגיות, עמ' 289; שפיגל, הוספות, עמ' 184; זייני, רבנן סבוראי, עמ' 71–208 לגבי הלכתא באופן כללי, ובעמ' 347–366 לגבי יע"ל קג"ם.

³⁴⁵ ברודי, מחוקקים, עמ' 280.

³⁴⁶ תמכו בעמדה זו שלא ראתה בגאונים מחוקקים גם הלוי (דורות ראשונים, ח"ו, עמ' 215); שוחטמן, קים ליה, עמ' 667. לעומתם היו מי שראו בגאונים מחוקקים והם גרץ (דברי ימי ישראל, חלק ג עמ' 137); ווייס (דור דור ושורשיו, ח"ד עמ' 178); אסף (תקופת הגאונים, עמ' סא); אלון (המשפט העברי, עמ' 529–530).

דעה אמצעית מביעים טיקוצ'ינסקי (תקנות, עמ' 10) ושציפנסקי (תקנות) שהגאונים תיקנו בעת הצורך.
³⁴⁷ אגרת רש"י, עמ' 100–101; ספר העיטור אות מ-מרד, דף סט ע"א; אוצה"ג יבמות תשובה קעה.

הגאונים על גבול ימי הסבוראים,³⁴⁸ ותקנת גבייה ממיטלטלין במקום גבייה מקרקעות שתוקנה על ידי מר רב הונא הלוי גאון פומבדיתא ומר רב ביבוי הלוי גאון סורא בשנת 781,³⁴⁹ שבמידה רבה פעלה מכוח הנהגה ולא כתקנה.³⁵⁰ הדבר מעיד לדעת ברודי על כך שהגאונים לא ראו עצמם כמחוקקים אלא כמפרשי תלמוד.³⁵¹ ב. פרשנות מחדשת – גם אם יש בה חידוש הלכתי שאיננו הכרחי מהתלמוד, זה איננו בגדר חקיקה אלא פרשנות. ג. הוראות – הנחיות של גאון לקיים הליך ידוע בהלכה במקרה ספציפי, אף על פי שההלכה אינה דורשת לקיימו, שהפכו לתקדים מחייב באופן ספונטני. ד. הנהגות – שהן הוראות לקיים הליך הלכתי ידוע, אף שההלכה אינה דורשת לקיימו, שהגאונים בצורה יזומה רצו להנחיל לכלל ישראל.³⁵²

3.2.1 הלכות פסוקות

המקור הקדום ביותר בימי הגאונים שמתייחס לביטול מודעה הוא בספר הלכות פסוקות לרב יהודאי בן נחמן גאון (אמצע המאה ה-8) בהלכות הלוואה:

ומאן דמסר מודעא במודעיה אף על גב דאמר לשהדי בעידנא דקא מסר מודעה, 'דאי מבטילנא מודעאי לא ניבטלוי', לא קא אמר ולא כלום, אי מבטיל להון למודעי ההוא עידנא דיקנו מיניה, אף על גב דאמר בעידנא דמודעא 'מבטילנא מודעאי לא ניבטלוי', בטלי.³⁵³

³⁴⁸ ייחוס התקנה לרבנן סבוראי או מיד אחריה נמצא באוצה"ג כתובות תשובה תעא, תעח; אוצה"ג תשובה קעג. לגבי תחילת תקופת הגאונים וסוף ימי הסבוראים, דעת רש"יג (אגרת רש"יג, עמ' 99-100) שהמעבר היה באמצע המאה השישית כאשר בסוף התקופה הסאסנית היו שמדות שלא אפשרו לישיבות לתפקד וכאשר חזרו הישיבות לתפקד עמדו בראשן הגאונים, שלא ראו עצמם יוצרי תלמוד אלא מפרשיו (ברודי, צהר, עמ' 14). גם דעת הלוי (דורות ראשונים ח"ג, עמ' 147) ויעבץ (תולדות ישראל ט, עמ' 313-316) שתחילת תקופת הגאונים בשנת 589 עם רב חנן מאישקיא מחדש הישיבה בפומבדיתא כדברי רש"יג. אולם בסדר תנאים ואמוראים (חלק א) הסוראי נאמר שר' גידא ור' סימונא סוף הסבוראים. גם דעת הראב"ד בספר הקבלה, המאירי בפתיחתו למסכת אבות, וספר היוחסין (ר' אברהם זכות, המאה ה-15, מאמר שלישי עמ' 204) שסוף תקופת הסבוראים היא במות רב שישנא בשנת 689. אולם אפרתי (הסבוראים, עמ' פ) אומר שלא קרה שינוי דרמטי בשנה זו, אך סביר לקבוע את הזמן סמוך לתקופה זו, עם חידוש האוטונומיה היהודית ומינוי ראש הגולה על ידי החליף עלי (656-661).

³⁴⁹ אגרת רש"יג, עמ' 105, 108; שערי שבעות לר"י הברצלוני, שער יג; אוצה"ג כתובות תשובה תקלא.

³⁵⁰ ברודי, מחוקקים, עמ' 314.

³⁵¹ ברודי, צהר, עמ' 17.

³⁵² ברודי, מחוקקים, עמ' 279-290.

³⁵³ עמ' סז. זמנו של ספר הלכות פסוקות שנוי במחלוקת בין החוקרים. לדעת ששון (ה"פ, עמ' 9-10) הוא נכתב על ידי רב יהודאי גאון (אמצע המאה ה-8). לדעת אפשטיין (טהרות, עמ' 81) הוא נכתב בספרד על ידי רב נטרונאי בן חביבאי נשיא, תלמיד רב יהודאי גאון. לדעת הילדסהיימר (ה"ג ח"ב, עמ' כד-לו) הוא עיבוד

ה"פ קובע שניתן לכתוב מודעה שתבטל ביטול מודעה עתידי, אך ניתן להתגבר עליה על ידי הצמדת הביטול לפעולה המשפטית.³⁵⁴ ניתן ללמוד מדבריו שכבר בתקופתו, ביטול מודעה מיושם לא רק בגיטין כפי שהוזכר בתלמוד, אלא גם בדיני ממונות, וכבר אז ניסו אנשים לעקוף את ביטול המודעה בעזרת מודעה המתייחסת לביטול. אין בדברי ה"פ אזכור של הנהגה או הוראה לכתוב ביטול מודעה בכל גט או בכל שטר, ואפילו לא בכל גט כפוי, וגם אין אזכור של נוסח של ביטול מודעה המבטל את כל המודעות, אף שהדבר מתבקש מההקשר.

3.2.2 פירושי גאונים לסוגיה בערכין

ה"ג שחובר על ידי ר' שמעון קיירא (המאה ה-9)³⁵⁵ מעתיק את הקטע בה"פ שהובא לעיל בהלכות הלוואה.³⁵⁶ בהלכות יבום וחליצה הוא מצטט את הסוגיה בערכין שלא

מאוחר לספרו של ר' שמעון קיירא ה"ג. ברודי (צהר, עמ' 115) סבור שגם אם אין כאן שיקוף של עמדותיו האישיות של רב יהודאי יש בספר זה שיקוף של ההלכה המקובלת בישיבות הגאונים בסוף המאה ה-8 ותחילת המאה ה-9. ברם מורל (ה"פ, עמ' 510–532), ואחריו דנציג (מבוא לה"פ, עמ' 75–76) דחו מכול וכול את דברי המקשים, וביססו את ההשקפה שהלכות פסוקות הן הלכות רב יהודאי המוזכרות בגאונים ובפוסקים.

³⁵⁴ ה"פ מביא הלכה זו לאחר שהביא את שאר הלכות מודעה עם ביסוסם המפורש בתלמוד. נשאלת השאלה מדוע לא הביא את מקור דין ביטול מודעה בסוגיה בערכין. ייתכן שהסיבה לכך טמונה בדברי דנציג (מבוא לה"פ, עמ' 151, ועמ' 193) שה"פ ממעט להביא מובאות ממסכתות שלא נלמדו בישיבות בבל. אך פתרון זה אינו מסתבר שכן למרות שמסכת ערכין כלולה בסדר קודשים היא אינה נכללת במסכתות שלא נלמדו בישיבות (לפי מרמורשטיין, הלכות, עמ' 134–135 המסכתות שלא נלמדו הן נדרים, נזיר, תמורה מעילה וכריתות). ייתכן שה"פ סובר כשיטת רמב"ם, שאין לפסוק על פי משא ומתן כמו שעולה בשו"ת רמב"ם סי' שמה, במיוחד לאור השערותנו שמדובר בקטע סבוראי. על גישתו של רמב"ם למשא ומתן התלמודי, ראה פלדבלום, פירושים, עמ' 4; פרידמן, סוגיות, עמ' 77–88; הלבני, חגיגה, עמ' תרג; לוינגר, הרמב"ם, עמ' 155–181; בנדיקט, הרמב"ם, עמ' קמה–קסז; אדלר, הרמב"ם, עמ' 144–175. ברם לא ידוע לנו ממקור אחר שזו שיטתו של ה"פ. לחלופין ניתן להציע שהיות שה"פ עסק בשאלה אם ביטול מודעה גובר על מודעה כנגד ביטול מודעה בדיני ממונות, שאינה נידונה בסוגיה בערכין העוסקת בגיטין ובצורך לבטל מודעה, הוא לא ראה טעם לצטט סוגיה זו.

³⁵⁵ גינצבורג (גאוניקה א, עמ' 99–107) ייחס בעקבות חכמי צרפת ואשכנז את ה"ג לרב יהודאי גאון, אלא שנוסח מחדש על ידי ר' שמעון קיירא. אולם עפשטיין (הלכות גדולות, עמ' שעה–תט) הוכיח שנכתב על ידי ר' שמעון קיירא. עפשטיין (שם, עמ' שפג) טוען שזמנו של החיבור הוא לא לפני 824 ולא אחרי 838. דנציג (מבוא לה"פ, עמ' 185) סובר שהוא חובר ברבע האחרון של המאה ה-9. ישנה מחלוקת בין החוקרים על זמנה של מהדורת הילדסהיימר לה"ג. המהדורה של הילדסהיימר מבוססת על כ"י מילאנו, שנערך על ידי ק' ברנהיימר כמס' 14, הדומה לדפוס ברלין. עפשטיין (הלכות גדולות, עמ' שצט) ואסף (תקופת הגאונים, עמ' קסט) טענו שמהדורה זו מאוחרת וזמנה במאה העשירית, מכיוון שמופיעות בה תשובות של גאונים מאוחרים, והקדומה היא זו של דפוס וינציה שנת ש"ח. אך הילדסהיימר טען שמהדורתו היא קדומה,

הובאה בה"פ, ומסיק ממנה את האפשרות לבטל מודעה: "שמעינן מינה דכל היכא דמסר מודעא ואמר ליבטיל, בטל מודעא".³⁵⁷ מלשונו ברור שהאפשרות לבטל מודעה היא פרשנות של הסוגיה התלמודית ולא חקיקה.³⁵⁸ כמו כן עולה מדבריו שצריך להצהיר "ליבטיל", כדי לבטל מודעה, ואין להסתפק באמירת "רוצה אני". לא נראה מדבריו שניתן להסיק מהסוגיה שבכל גט, אפילו כפוי, יש חובה לבטל מודעה. אולם בתשובה שמייחס הרכבי לרס"ג נראה שיש בסיס לביטול מודעה בכל גט כפוי בתלמוד. כך לשונה: "ואימא הכי נמי? אם כן נתני כופין אותו 'עד שיתן גט', או (מאי)³⁵⁹ 'עד שיאמר רוצה אני?' הכי קתאני כופין אותו עד דאמ' רוצה אני ומבטיל ליה למודעיה קמא".³⁶⁰ הוספת המילים "הכי קתאני" רומזת לסגנון פרשנות נפוץ של התלמוד הפותח במילים "חיסורי מחסרא והכי קתני", שמשמעותו שאף שלא מוזכר במשנה ביטול מודעה כלל, צריך לראות את ביטול המודעה כאילו נכתב כאשר המשנה אומרת "עד שיאמר רוצה אני". העובדה שיש ו' החיבור לפני "ומבטל ליה למודעא קמא" מוכיחה שהגאון הבין שביטול המודעה איננו הפירוש לאמירת "רוצה אני" אלא משהו נוסף. היא גם מוכיחה, שלדעת הגאון הצורך בביטול מודעה איננו רק במקרה של מודעה הנרמז מיותר לשון או הקבלה, אלא הוא מחויב בכל כפיית גט בדיוק כמו אמירת "רוצה אני".³⁶¹ אם נקבל פירוש זה, הנוהג לכתוב ביטול מודעה בכל גט כפוי איננו חקיקה או הנהגה אלא פרשנות מחדשת.

ותשובות הגאונים נוספו אליה בשלב מאוחר יותר (עמ' כ), וכך מסכים גם דנציג (מבוא לה"פ, עמ' 187). ברם הקטע שלפנינו מופיע בשתי המהדורות ולכן אין לפקפק בקדמותו.

³⁵⁶ ה"ג, הלכות הלוואה, עמ' 531. ברודי (מחוקקים, עמ' 300 הערה 98) מעיר שבמקום שאין סתירה מפורשת בין ה"ג לה"פ אין דרכו של ה"ג לשנות מההעתיקה של דברי ה"פ. על פי עיקרון זה, אפשר להסביר מדוע לא העיר ה"ג על דברי ה"פ בהלכות הלוואה, על כך שיש מנהג לכתוב ביטול מודעה.

³⁵⁷ ה"ג, הלכות יבום וחליצה, עמ' 84. דנציג (מבוא לה"פ, עמ' 151, 193) מעיר שאחד ההבדלים המרכזיים בין ה"פ לה"ג הוא שה"ג לא נמנע מלצטט גם ממסכתות שלא נלמדו בישיבות בבל. כבר הערנו שמסכת ערכין נלמדה בישיבות.

³⁵⁸ כך כתב גם בארי (תקנות, עמ' 18 הערה 31).

³⁵⁹ בתג"ה ס"י תקלה כתוב "או", אך גרסת התלמוד וגם גרסת מקורות גאוניים אחרים (תג"ה ס"י שלה; תג"ה ס"י שמו; ה"ג הלכות יבום וחליצה, עמ' 84) "מאי". בכל המקורות הגאוניים הנ"ל הגרסה "מאי עד שיאמר רוצה אני – עד דמבטל ליה להך מודעה קמא" ולא כגרסת התלמוד בכל כתבי היד "מאי עד שיאמר" ולא כגרסה שכאן (תג"ה ס"י תקלה) "ומבטל". בכל מקרה אין בכך להעיד על גרסה אחרת וסביר יותר שמדובר על עיבוד דברי התלמוד להבהרת הדברים.

³⁶⁰ תג"ה ס"י תקלד; שם, עמ' 387; מילר, מפתח, עמ' 165.

³⁶¹ גם בתשובת רב צמח גאון בנוסחה המובא בספר הפרדס לרש"י עמ' פ מוכנס ביטול המודעה לתוך לשון התלמוד: "ותו גמרינן גט מעושה כשר לכשיאמר רוצה אני, מיד מבטל המודעא שלו בפני עדים ואינו יכול לחזור בו".

בתשובת רב האי גאון יש גרסה: "הכין אמרינן אמ' רב ששת האי מאן דמסר מודעא אגיטא מודעיה [ע"ב] מודעא ואי מבטיל באטילי".³⁶² בתשובה זו ביטול מודעה פורמלי נמצא כבר בדברי רב ששת עצמם ולא רק בהערה המאוחרת יותר הפותחת במילה "פשיטא".

ייתכן שהנטייה של הגאונים, שראינו כאן, לעגן את הנוהג של ביטול המודעה הפורמלי בתלמוד, נובעת מהראייה שלהם את עצמם כמפרשים ולא כמחוקקים, ולכן ניסו לצמצם את הפער שבין התקנה לתלמוד.³⁶³

3.2.3 תקנות ביטול מודעה לשיטת ה"ג

ראינו בסעיף הקודם את פירושו של ה"ג לסוגיה התלמודית בערכין, ועתה נביא דבריו בשלמותם כדי להבין כיצד התגבשה ההנהגה לבטל מודעה אחר התלמוד: שמעינן מינה דכל היכא דמסר מודעא ואמר ליבטיל, בטל מודעא, דאי לא בטיל מודעא ליכא איתתא דמיגרשא, וראיה לדבר דאתחלתא דגיטא מקנא מן בעל בביטול מודעי, וכי היכי דתקינן רבנן בגיטין תקינן בשטרות שלא תחלוק בין גיטין לשטרות.³⁶⁴

דבריו לגבי פרשנות הסוגיה כבר נתבארו, אך המשך דבריו "דאי לא בטיל מודעה ליכא איתתא דמגרש וראייה לדבר דאתחלתא דגיטא..."³⁶⁴, דורש הסבר. לכאורה פירוש משפט זה משמעותו, שחייבים לומר שביטול מודעה תקף, שאם לא כן נשים

³⁶² תג"ה סי' שלה; הובא גם אצל ריב"ב (שטרות, ריב"ב עמ' 18), בשם רב האי וראה גם באברמסון, עניינות, עמ' 119.

³⁶³ ייתכן שמגמה זו של צמצום החידוש בתקנות הגאונים באה לידי ביטוי גם בדברי רב שרירא בתשובה (תשוה"ג, ש"צ ח"ד סי' טו; תשוה"ג, ח"ג סי' קמ; שו"ת הרי"ד סי' נט; תוספות הרי"ד כתובות סד ע"א; שפירא, מאיסה, עמ' 120) הקובעים שכבר לפני תקנת הגאונים הייתה נהוגה כפייה באומרת "מאיס עליי אחרי י"ב חודש, ומה שחידשו הגאונים היא הפיכת הכפייה למיידית. סיוע לעובדה שפירוש זה הוא מגמתי הם דבריו של רמב"ן (כתובות סג ע"ב ד"ה הא דאמרינן) שדוחה טענה זו מכול וכול: "ובמקצת תשובות לרב שרירא ז"ל נמי ראיתי שפ"י דמדינא אין כופין וכשאמרנו משהינן לה תריסר ירחי אגיטא תקנתא אחריתי הות לומר דאח"כ כופין את הבעל בגט, ואין לדברים הללו עיקר כלום ודבר ברור הוא שאין כאן תקנה חדשה לכופ ומעולם לא עלתה על דעת חכמי התלמוד כפייה זו לעולם". אולם וסטרייך במאמריו (מורדת, עמ' 123–128; כפיית גט בתלמוד, עמ' 563–591) העלה שכפייה במקרה של "מאיס עליי" עולה מהתלמוד עצמו, ואדרבה דווקא דברי רבנו תם המתנגדים לכפייה מושפעים מסביבתו הקתולית שהתנגדה לגירושין (מורדת, עמ' 146) ואם כן אין כאן ביטוי למגמה של הגאונים בפרשנות התלמוד לצמצם את הפער. גם דברי רב שרירא, שכפיית גט אחרי י"ב חודש הייתה נהוגה עוד בימי התלמוד, היו מוסכמים גם על גאונים קדומים כמו רב יהודאי גאון במאה ה-8 (ה"פ עמ' קיד; הלכות ראו עמ' 88; תשוה"ג (אסף) סי' נח; ה"ג הלכות כתובות סי' לו עמ' שע), ואם כן קשה לראות בפרשנות זו חלק ממגמת הגאונים לצמצם את חידושיהם.

³⁶⁴ ה"ג, הלכות יבום וחליצה, עמ' 84.

לא תוכלנה להתגרש. ראייה לכך היא "אתחלתא דגיטא". אולם פירוש זה אינו סביר, שהרי הדין שביטול מודעה תקף ומבטל מודעה כבר מפורש בתלמוד, ואין צורך להוכיחו מסברה, ולהביא לו ראייה. לכן נדמה שניתן לבאר משפט זה לאור משפט מקביל שנמצא בדברי רב נטרונאי גאון:

ה"ג	רב נטרונאי גאון
שמעינן מינה דכל היכא דמסר מודעא ואמר ליבטיל, בטל מודעא, דאי לא בטיל מודעא, ליכא איתתא דמיגרשא ³⁶⁶	אף על גב דידיע אונסיה ומסר מודעא, כיון דבטליה בטליה, דאי לא תימא הכי אין לך אשה שמתגרשת שלא לרצון בעלה לעולם ³⁶⁵

רב נטרונאי גאון, שכיהן כגאון בסורא באמצע המאה ה-9, אומר שחייבים להניח שביטול מודעה תקף גם במקרה של כפייה, שאם לא כן אין אפשרות שאישה תתגרש שלא לרצון בעלה. נוסח דומה נמצא גם בתשובה של רב נחשון גאון שכיהן כגאון בסורא כמה שנים אחריו (872–879).³⁶⁷ הואיל וגם ה"ג נכתב בהשפעה סוראית במאה ה-9,³⁶⁸ ולאור ההקבלה התחבירית שהצבענו עליה, סביר שכוונת ה"ג באומרו "דכל היכא דמסר" לרבות גם מקרים של ביטול מודעה בכפייה.³⁶⁹ פירוש זה מתיישב גם עם המשך דברי ה"ג, בהם הוא מביא ראייה לדבר מ"אתחלתא דגיטא", שכן העובדה שביטול מודעה מופיע ב"אתחלתא דגיטא" הנהוג כבר באותה תקופה בכל גט, מוכיחה שביטול מודעה תקף גם בכפייה. דבר שלא ניתן להסיקו מהסוגיה העוסקת במקרה ספציפי של כפייה על פי דין.

³⁶⁵ תר"ן (ברודי), סי' שנט.

³⁶⁶ ה"ג, הלכות יבום וחליצה, עמ' 84.

³⁶⁷ רב נחשון גאון (תגמו"מ סי' כא): "ומבטלין כל מודעי ותנאי עד סוף כל מודעי אף על פי שיודעין באונסו ומעידין שאנוס הוא אינו מועיל שטר מודעה שלו כלום שכבר בטל שטר מודעה שלו שטר שיש ביד חברו שאם אין אנו אומרים כן נמצאו כל שטרות שבעולם בטלים".

³⁶⁸ אסף, תקופת הגאונים, עמ' קסט; תשוה"ג (אסף), עמ' 39.

³⁶⁹ כך פירש גם הילדסהיימר בהערותיו לה"ג שם (הערה 8) על פי תשובת רב נחשון שהוזכרה לעיל. ר' מנשה קליין בפירושו על הלכות גדולות (עמ' ח) מתקשה גם הוא בביאור משפט זה, וגם הוא מסיק שהביטוי "ליכא איתתא דמיגרשא" רומז למקרים שבהם האישה היא שיוזמת את הגירושין והגט נכתב בכפייה של הבעל. אכן, במקרים שהבעל יוזם מרצונו את הליך הגירושין, אין חשש שהבעל ימסור מודעה והאישה לא תתגרש.

המושג "אתחלתא דגיטא" שהוזכר, איננו מוכר לנו ממקור אחר בספרות הגאונים, אולם הוא כנראה רומז ל"פסוקא דגיטא"³⁷⁰ שמוזכר בכמה מקומות בה"ג, וגם במקורות גאונים אחרים³⁷¹ ובתעודות מהגניזה הקהירית.³⁷² על פי מקורות אלה מדובר בקובץ של משפטים שהיו מקריאים לבעל, כדי שיאמר אותם לפני שהוא מגרש את אשתו. יש בידינו כמה מקורות גאונים, המצביעים על כך ש"פסוקא דגיטא" נפתח בביטול מודעה, כפי שעולה כאן, ואחריו הרשאה לכתובת גט ולשליחות מסירת גט.³⁷³

מ"אתחלתא דגיטא" אנו למדים על נוהג של ביטול מודעה בתחילתו של כל גט, אפילו אינו כפוי, שהיה קיים כבר לפני תקופת ה"ג. נוהג זה לכל הדעות אין לו בסיס בתלמוד. נוהג זה, המכונה כאן תקנה, איננו חקיקה, שכן האפשרות לבטל מודעה כבר קבועה בתלמוד, אלא יש כאן הנהגה, מהלך יזום של הגאונים, לבצע הליך זה בכל גט ואחר כך גם בכל שטר, אף שמדין התלמוד אין חובה כזו.

מדברי ה"ג "וכי היכי דתקיננו רבנן בגיטין תקיננו בשטרות" עולה שהתקנה התחילה בגיטין ורק אחר כך עברה לשאר שטרות. ככל הנראה הסיבה לכך היא שהבעיה שהוזכרה, שהאישה לא תוכל להתגרש בלא רצון בעלה, דבר היכול להביא לידי עיגון וממזרות, הטרידה את החכמים יותר מבעיות במסחר.³⁷⁴ גם בתלמוד אנו מוצאים שרב מוטרד ומלקה על מודעה דווקא בגיטין.³⁷⁵ עוד ייתכן, שהסיבה להנהגה בגיטין היא שהצורך בהנהגה בגיטין התעורר כבר בראשית ימי הגאונים עם תיקון תקנת מורדת, ואילו הצורך בהנהגה בשטרות התעורר רק מאוחר יותר עם התפתחות המסחר, כפי שנרחיב בהמשך.

³⁷⁰ כך העיר גם הילדסהיימר בהערותיו לה"ג על אתר (הערה 9).

³⁷¹ ה"ג הלכות גיטין סי' לט, עמ' תט; ה"ג הלכות כתובות סי' לו עמ' שעד; אוצה"ג כתובות חלק התשובות, סי' תעה, עמ' 190-191; תשוה"ג, ש"צ, ח"ג, שער ב, סי' ט-י (שם נקרא "פסק הגט"); אסף, שטרות רס"ג, עמ' פו; אסף, שטרות רה"ג, עמ' 19; ריבלין, פסוקא דגיטא, עמ' 428.

³⁷² פרידמן, כתובה, עמ' 47; פרידמן, רמב"ם עמ' 177-188; פרידמן, נישואין עמ' 332 והערה 66; דוד, הגירושין, עמ' 15-22; דוד, פסוקא דגיטא, עמ' ג-כב.

³⁷³ כך גם עולה מתשוה"ג (אסף ח"א סי' נז) בתשובה המיוחסת לרב צמח בן פלטוי גאון פומבדיתא (873): "או דילמא כיוון דאקרויה פסוקא דגיטא לא צריך דהא אמר ליה כל מודע"י; אסף, שטרות רס"ג, עמ' פו; אסף, שטרות רה"ג, עמ' 19.

³⁷⁴ הילדסהיימר (ה"ג, עמ' 84 הערה 11) עומד גם הוא על כך שהתקנה תוקנה בגיטין תחילה ורק אח"כ עברה לשאר שטרות. הוא מביא לכך שני נימוקים: א. חומרת חשש ממזרות, ב. חשש מודעה בגיטין גבוה יותר מכיוון שמודעה יכולה להיכתב בקלות גם ללא הוכחת כפייה. נימוק זה מופיע אצל רש"י (תגי"ה סי' כ). אולם לדעתנו נימוק זה של רש"י התחדש רק אצל גאוני פומבדיתא במאה ה-10, ואיננו יכול לשמש הסבר לדברי ה"ג במאה ה-9.

³⁷⁵ קידושין יב ע"ב.

לדעת ה"ג, העתיקו את ההנהגה הזו לשאר שטרות רק כדי להשוות אותם לגט. מגמה זו של השוואה בין גיטין לשטרות מוזכרת כבר בתלמוד, אך בתלמוד ההשוואה היא רק בדרך כתיבת השטר, ואילו ה"ג מדבר על פעולת ביטול שנעשית לפני הגט, ואיננה חלק משטר הגט. לכן נדמה שהרצון להשוות בין שאר שטרות לגט בנושא ביטול מודעה הוא מעבר למגמה המוזכרת בתלמוד.³⁷⁶

יש לציין שלפי דפוס ברלין הגרסה היא "ואמור רבנן כי הכי דתקיננו בגיטין תקיננו נמי בשאר שטרות". מנוסח זה ברור יותר שהתקנה בשאר שטרות היא מאוחרת יותר בזמן, אך גם לפי גרסת דפוס ונציה ודפוס ורשה שהבאנו, ברור שהיסוד הוא בגיטין, וכך עולה גם מהביסוס על "פסוקא דגיטא" שבגיטין.³⁷⁷

3.2.4 שיטת גאוני סורא בביטול מודעה

גאוני סורא באמצע המאה ה-9, מקבלים את עמדת ה"ג³⁷⁸ על אודות הנהגת ביטול מודעה בכל הגיטין והתפשטותה לשאר שטרות, אולם הם אינם מזכירים את ה"ג במפורש. דבר זה לא צריך להפתיע אותנו, שכן הגאונים כמעט שלא ציטטו את ה"ג, ומעמדו כספר יסוד, עלה בעיקר בתקופת הראשונים.³⁷⁹

גם בנושא תוקפו של ביטול המודעה הכפוי, ממשיכים גאוני סורא לדבוק בשיטת ה"ג. רב נטרונאי גאון, רב נחשון ורב צמח גאוני סורא הדגישו שכשם שבגט כפוי על פי דין, ביטול מודעה תקף גם כשהוא נעשה בכפייה, כך גם בשאר שטרות.³⁸⁰

נושא נוסף שבו ממשיכים גאוני סורא את שיטת ה"ג הוא הצורך לבצע פעולת קניין סודר בצמוד לביטול המודעה. בה"ג נאמר "דאתחלתא דגיטא מקנא מן בעל בביטול

³⁷⁶ התלמוד (ב"ב קס ע"ב) מסביר שעושים גט מקושר, שעריכתו לוקחת הרבה זמן, כדי לעכב כוהנים מלגרש נשותיהם בחיפזון. זאת משום שאצל כוהנים גירושין הוא צעד בלתי הפיך, מכיוון שכוהן אסור בגרושה. אולם התלמוד שואל, מדוע יש גם שטר מקושר שאינו גט, ומיישב "כדי שלא תחלק בין גיטין לשטרות".

³⁷⁷ בארי (תקנות הגאונים עמ' 18 בהערה 32) טוען שלפי גרסת דפוס ונציה "כי היכי דתקיננו רבנן בגיטין תקיננו בשטרות" מסתבר יותר שתיקנו ביחד גם בשאר שטרות מלכתחילה. אך לעני"ד הלשון אינה מכרעת, ובהחלט ייתכן שהתקנה נולדה בגיטין ששם היה כבר "פסוקא דגיטא".

³⁷⁸ ה"ג, סימן לא – הלכות יבום וחליצה, עמ' 84.

³⁷⁹ הילדסהיימר (ה"ג, מבוא לח"ב עמ' כא-כב). אפשטיין (טהרות, עמ' 80) ודנציג (מבוא לה"פ, עמ' 183-184) העירו שהגאון הראשון שהתייחס לדברי ה"ג היה רס"ג (גאון סורא 928-942).

³⁸⁰ תר"ן (ברודי), חושן משפט, שנט-שס; אסף, מספרות הגאונים, תשובה ג', עמ' 134; תשובה"ג ח"ג סי' יג; רב צמח גאון בתגמו"מ סי' כא. תשובה דומה מופיעה בספר הפרדס (עמ' פ הלכות מודעה) לרב צמח גאון שמלך אחרי רב נחשון. שיטת רס"ג בסוגיה זו דורשת דיון נפרד, ובארי (תקנות, עמ' 29 הערה 62) כבר עמד על כך שדברי רס"ג צריכים עיון. נקיים דיון זה בפרקים הבאים כשנדון בספרי השטרות.

מודעיי".³⁸¹ כך מופיע גם בנוסח תשובת רב נטרונאי גאון, תשובת רב נחשון גאון מסורא, בספר השטרות לרס"ג,³⁸² ובתשובות גאוני נוספות.³⁸³ ייתכן שמטרת הקניין היא לתת תוקף לביטול המודעה גם בכפייה, שכן אז הביטול דומה למכר, שבו בגלל קבלת התמורה על ידי המתחייב נאמר "תליוהו וזבין זביניה זביני".³⁸⁴ ברם, ישנם שני הבדלים בין דברי ה"ג לדברי גאוני סורא. ראשית, בניגוד לה"ג, שסבר שההתפשטות של נוהג ביטול המודעה נבע רק מהרצון להשוות שאר שטרות לגיטין, בדברי רב נחשון ורב צמח מופיע נימוק חדש לביטול מודעה בשאר שטרות: "שאם אין אנו אומרים כן, נמצאו כל שטרות שבעולם בטלים, שכל מי שכותב שטר שובר על חברו, למחר מוציא עליו שטר מודעה ויבטלו".³⁸⁵ כלומר, כשם שבגיטין יש סכנה של ממזרות ללא תקנה זו, כך בשאר שטרות ישנו חשש ליציבות הכלכלה ללא תקנה זו.

שנית, בניגוד לדברי ה"ג³⁸⁶ שהדגיש שהתקנה התחילה בגיטין ורק אחר כך עברה לשאר שטרות, בדברי גאוני סורא מוזכרת התקנה בגיטין ובשאר שטרות באותה מידה. אולם הואיל ואין הם עוסקים ישירות בהשתלשלות התקנה, אין לנו סיבה לפקפק בדבריו של ה"ג כי התקנה החלה בגיטין.

גאוני סורא גם עוסקים בנוסח ביטול המודעה ועל הסיבות לתיקונו, נושא שלא עלה בדברי ה"ג. המקור הראשון לעיסוק בנוסח הוא תשובת רב נטרונאי גאון, העוסקת במקרה שבו נמסרה מודעה ולאחר מכן בוטלה, אבל לאחר מכן נכתבה מודעה על ביטול המודעה. הפסיקה בתשובתו היא שמודעה על ביטול מודעה היא דבר תקף.

³⁸¹ ה"ג, הלכות יבום וחליצה, עמ' 84.

³⁸² תר"ן (ברודי), חושן משפט, שנט-שס; אסף, מספרות הגאוני, תשובה ג', עמ' 134; תשובה"ג ח"ג סי' יג. רב נחשון גאון בתשובה"ג ג"ק סי' ו. רס"ג בשטרות (רס"ג, עמ' 226) בניגוד לפרשנותו של רקובר (שליחות, עמ' 370) לעמדת רס"ג. הילדסהיימר (ה"ג, הלכות גיטין, עמ' 168 הערה 37) עומד על כך שרס"ג מחייב קניין אבל מצד שני בנוסח שטר ביטול מודעה אצלו לא נזכר קניין, אך בנוסח שבידנו לשטר ביטול מודעה של רס"ג מופיע קניין (שטרות, רס"ג עמ' 244 שורה 23). יש לציין שהילדסהיימר הביא דיון זה בהלכות גיטין בעניין ביטול גט, ולכאורה זה איננו מקומו, שהרי אנו עוסקים בביטול מודעה, ולא בביטול גט.

³⁸³ תשובה"ג, ג"ק סי' ו; תשובה"ג, ג"ק, סי' נב. ברודי [תר"ן (ברודי) חושן משפט, סי' שס עמ' 533 בהערה 10] טוען שקניין זה מיותר מצד הדין, והוא מצטרף לשורה של מקרים שבהם נהגו להשתמש בפעולת קניין מעבר לנדרש. אולם לדעתנו דבר זה שנוי במחלוקת בין גאוני סורא במאה ה-9 לגאוני פומבדיתא במאה ה-10 כפי שצינו בן ששון (שטרות, רס"ג עמ' 226 הערה 25) וריבלין (אליסאנה, עמ' 34-35).

³⁸⁴ ב"ב מז ע"ב. אמנם התמורה בקניין סודר היא סמלית בלבד, אך גם לגבי מכר מצאנו שיטות הסוברות שדי בתמורה סמלית כדי שהמכר יהיה תקף בכפייה. ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.4.

³⁸⁵ תגמו"מ סי' כא. תשובה דומה מופיעה בספר הפרדס (עמ' פ) לרב צמח גאון, שמלך בישיבת סורא אחרי רב נחשון.

³⁸⁶ ה"ג, סימן לא – הלכות יבום וחליצה, עמוד 84.

ראייתנו לכך היא מתקנת נוסח המודעה: "משום הכין תקינו בתי דינין ראשונים למכתב 'ובטילי מודעי ומודעי דמודעי עד סוף כל מודעיי'".³⁸⁷ עצם העובדה שתוקן נוסח על ידי בתי הדין הראשונים, הקובע שיש לבטל לא רק את המודעה אלא לבטל גם כל מודעה שתינתן על ביטולה, מוכיח לדעת רב נטרונאי גאון שמודעה על ביטול מודעה היא דבר תקף. לדעתו, תופעה זו של מסירת מודעה על ביטול מודעה, היא עצמה הייתה הגורם לתקנת נוסח זה, שהוא נוסח סופי ומוחלט שאי אפשר לבטלו גם על ידי מודעה על ביטול מודעה. גם בתשובות של רב נחשון גאון, ואחריו של רב צמח גאון (המאה ה-9), שמלכו בסורא כמה שנים לאחר נטרונאי גאון, אנו מוצאים נוסח דומה, וגם הדגשה שנוסח זה מהווה פתרון גורף וסופי לחשש מביטול השטר:

הלכך תקנה ותרופה שעשו חכמים לשטר מודעא זה שכותבין אנו בשטר שובר ומבטלין כל מודעי ותנאי עד סוף כל מודעי הלכך אין לחוש לא לעדים ולא לשטר מודעי שיש בידו שכיון שבטל הוא מודעי בשטר שיש עליו ביד חברו בטלה מודעא מאליה ואין בדבריו כלום.³⁸⁸

אם כן אנו למדים כאן על שלב נוסף בתקנת ביטול המודעה, והוא תיקון נוסח שמבטל כל מודעה שנכתבה על ביטולי המודעות, כאשר הרקע לתקנה זו הוא תופעה של אנשים שניסו לעקוף את ביטולי המודעה הקלאסיים שנכתבו בשטרות. יש לציין שבקטע שהבאנו לעיל מה"פ והובא גם בה"ג, כבר עלתה הבעיה של מודעה על ביטול, אך שם מופיע פתרון אחר לבעיה זו, והוא שיבטל מודעה סמוך לפעולה המשפטית. בארי ראה בהוראה זו של ה"פ בסיס לתקנה שהזכירו גאוני המאה ה-9 מרב נטרונאי גאון ואילך, שכן היא קובעת שיש ביטול שגובר על כל מודעה על ביטולי המודעות.³⁸⁹ אולם, למיטב הבנתנו, דברי ה"פ וה"ג שונים מדברי גאוני סורא במאה ה-9 בכך שהם תולים את ההתגברות על המודעה בעיתוי של ביטול המודעה בסמוך לקניין ואינם מזכירים נוסח מיוחד לביטול כל המודעות.³⁹⁰ נדמה שעמדתם

³⁸⁷ תר"ן (ברודי), חושן משפט, שנט-שס; אסף, מספרות הגאונים, תשובה ג, עמ' 134; תשוה"ג ח"ג סי' יג.

³⁸⁸ תגמו"מ סי' כא.

³⁸⁹ בארי (תקנות גאונים, עמ' 13 הערה 15).

³⁹⁰ ששון (ה"פ, עמ' סז, הערה ד) דייק מלשון רב יהודאי "אי מבטל להון למודעיי" שכתב לשון רבים שכוונת רב יהודאי לא לביטול מודעה רגיל אלא לביטול כל המודעות כמו הנוסח המופיע אצל גאוני סורא במאה ה-9, ולדעתו בזכות הנוסח הביטול גובר על המודעה. גם בהלכות ראו (עמ' 53) נאמר "אם מבטל מודעיו" שהוא לשון רבים. אך יש לציין שעץ חיים במהדורתו לה"פ (ח"ב עמ' קלז) מביא שבעדי נוסח רבים הנוסח הוא "אי מבטל להו למודעיה" בלשון יחיד, ולא "מבטל להון למודעיי" כמו בכ"י ששון. מעבר לכך, גם לפי הנוסח שבכ"י ששון אילו הכוח של הביטול היה מצד הנוסח המלא, היה צריך לציין את הנוסח בצורה מפורשת. לכן מסתבר שכוונת ה"פ באומרו "מבטל להון למודעיי" שמבטל כל דבר שעלול להיחשב כמודעה. גם אם נקבל את הפירוש שה"פ רומז לנוסח הארוך של גאוני סורא, ה"פ חלוק על גאוני סורא במאה ה-9,

משקפת תפיסה שביטול מודעה הוא גילוי דעת על מצב של גמירות דעת בשעת הפעולה המשפטית, לכן גילוי הדעת הצמוד לפעולה המשפטית, הוא החזק ביותר מבחינה ראייתית.³⁹¹ ייתכן שמצב משפטי זה, שבו ניתן לבטל ביטולי מודעות עד הרגע האחרון, הוא שאפשר את התופעה של ריבוי מבטלי הביטולים, והביא את המתקנים לתקן נוסח משופר שיפתור לדעתם בעיה זו, כפי שצינו רב נטרונאי גאון וסיעתו. אמנם רב נטרונאי גאון מציין שהנוסח המשופר תוקן כבר על ידי "בתי דין הראשונים",³⁹² אך ייתכן שהייתה תקופה קדומה יותר שבה נהג ביטול מודעה, בלא נוסח זה.³⁹³ רמב"ם, כשלוש מאות שנה אחרי רב נטרונאי גאון, לא הסכים שהנוסח הארוך פותר את אופציית המודעה, ולכן דרש גם את הנוסח של רב נטרונאי גאון, וגם להקפיד על העיתוי כה"פ.³⁹⁴

ניתן לסכם, שגאוני סורא במאה ה-9 ממשיכים את תפיסתו של ה"ג, לפיה הנוהג לכתוב ביטול מודעה נוהג לא רק בכל הגיטין אלא גם בכל שאר השטרות והוא צריך להיתמך במעשה קניין והוא תקף גם במצבים של כפייה. אולם ההנהגה של ביטול מודעה בשאר השטרות אינה מנומקת אצלם ברצון להשוותם לגיטין כדברי ה"ג אלא בצורך להציל את הכלכלה. מתוך צורך זה, גאוני סורא מדגישים את העובדה שהמודעה תקפה גם במצבי כפייה, וגם נוסחה עמיד בפני תרגילים משפטיים של מודעה על ביטול מודעות, שלדבריהם היו שכיחים באותם ימים. נדמה שפעולת

באומרו שהנוסח מועיל רק במקרה שהוא נמסר אחרון, ואילו לדבריהם הנוסח מועיל גם על העתיד, כפי שעולה מהמקרה שהובא אצל רב נטרונאי גאון, שבו ביטול המודעה קדם למודעה על ביטולי המודעות.³⁹¹ יש לציין שרב נטרונאי גאון בתחילת התשובה [תר"ן (ברודי), סי' שנט-שס] כתב נוסח דומה מאוד לדברי ה"פ: "והכי אמר רב נטרונאי גאון: ומאן דמסר מודעה ואמר לשהדוהי בעידנא דמסר מודעה: דידעו דאף על גב דבטילנא ליה למודעאי בשהדי לא ליבטיל. כך ראינו: דלא אמר כלום, אלא מכיון דבטיליה בטילי". ייתכן גם שלשונו "כך ראינו" רומזת להלכות רב יהודאי שקדמו לו. אולם דווקא מתוך העתקה זו מה"פ ניכר ההבדל ביניהם, שכן ה"פ הדגיש שהביטול פועל בגלל היותו סמוך לפעולת הקניין, ואילו אצל רב נטרונאי גאון הביטול מתגבר על המודעה בכל מקרה. להערכתנו הסיבה לכך היא שמדובר בביטול בנוסח הכולל את המודעות על ביטול מודעות. בתשובה לאחר מכן (שם) רב נטרונאי גאון אומר שמודעה על ביטול מודעה מתגברת על ביטול מודעה. אך שם מפורש שמדובר בנוסח ביטול שאינו כולל את כל המודעות.

³⁹² תר"ן (ברודי), חושן משפט, שנט-שס; אסף, מספרות הגאונים, תשובה ג, עמ' 134; תשובה"ג ח"ג סי' יג.
³⁹³ דברינו יוצאים מתוך נקודת הנחה שספר ה"פ משקף את עמדת גאוני סורא בתקופתו. לאור זאת מתברר שדברי גאוני סורא במאה ה-9 משקפים שינוי מעמדת גאוני סורא במאה ה-8 המתבטאת בדברי רב יהודאי גאון. אולם דנציג (עמ' 115-122) מעיר שרב יהודאי אמנם היה גאון סורא (758-762), אך על פי רש"י מרבית חינוכו דווקא בפומבדיתא, ובכמה סוגיות הוא פוסק כמותם, וגאוני פומבדיתא האחרונים מרבים להביא מדבריו. אם כן ייתכן שרב יהודאי אינו משקף את עמדת גאוני סורא הקדומים אלא את עמדת גאוני פומבדיתא. אולם לדעתנו מסתבר שאם הייתה תקנה של גאוני סורא באותה תקופה לכתוב נוסח מסוים של ביטול הנובר על כל המודעות, לא היה יכול רב יהודאי כגאון סורא להתעלם ממסורת זו.

³⁹⁴ גירושין ו, כ.

הקניין שלשיטתם מצורפת לנוהג ביטול המודעה נועדה לתת תוקף משפטי לביטול המודעה גם במקרה של כפייה.

3.3 שיטת גאוני סורא בביטול מודעה

3.3.1 הרקע והעיתוי של הנהגת ביטול מודעה בגיטין

אסף ובארי משערים שזמנו של הנוהג לכתוב ביטול מודעות בכל הגיטין הוא תקופת הסבוראים או ראשוני הגאונים, שכן אם רב נטרונאי גאון במאה ה-9 מכנה את המתקנים "בתי דין הראשונים"³⁹⁵, יש להניח שמדובר בזמן רב לפני זמנו, ומדובר כנראה על סבוראים או על הגאונים הראשונים.³⁹⁶ ברם, כינוי זה כשלעצמו הוא עמום, ואין לו מקבילות בגאונים, כך שקשה להתבסס עליו לקביעת זמן התקנה.³⁹⁷ נוסף על כך נראה שביטוי זה מתייחס רק לנוסח המבטל כל מודעות על ביטולים ולא לעצם התקנה. למרות זאת, מסתבר שהתקנה תוקנה בימי הגאונים הראשונים, שכן היא תוקנה בעקבות תקנת הגאונים הראשונים במורדת. נרחיב כעת על הרקע לתקנה, מפני שעוד נזדקק לרקע זה, בדיון על התפתחות ביטול המודעה.

³⁹⁵ בנוסח אחר של אותה תשובה (תשובה"ג, ח"ג יג) הם מכונים "רבנן הראשונים". הילדסהיימר (ה"ג, ב, עמ' 84 הערה 10) הביא כאן את דברי בעל העיטור (אות ש – שלישות גט דף מה ע"ד) כמקור נוסף לתקנה: "דאי אמר ליה זכי זה לאשתי אינו יכול לבטלו וזו הורית רבי' ואבינו ראש ישיבה גאון יעקב שער ישיבה של ימין והורה תיקון שלא יהא הבעל יכול לבטל גט אשתו. ומסתברא דכיון דאמר זכי והאשה רצונה לקבל כאלו אמר האשה התקבל אבל בעל כרחא אינה מתגרשת". אולם דומני שאין קשר בין שתי הנהגות אלה של הגאונים. בדברי בעל העיטור מדובר בהנהגה בשעת מינוי השליח לומר לו זכה, כדי למנוע ביטול גט, ואילו אצלנו מדובר בהנהגה שמטרתה ביטול מודעה.

³⁹⁶ שטרות, רה"ג (אסף), עמ' 8, ובהערה 6; בארי, תקנות גאונים, עמ' 13.

³⁹⁷ לשם השוואה יש לציין שלגבי תקנת הגאונים הקדומה במורדת נאמר בתשובה (תג"ה רל): "אבל עכשיו [ע"ב] דתקינן רבנן בתראי לגרושה למורדת דתבעה גירושין אלתר מגרשינן לה ולית לה עליה תוספת". אם מתקני תקנה זו, שבמקום אחר [תשובה"ג, ח"ג פט; תר"ן (ברודי), אבן העזר שד] מכונים על ידי רב נטרונאי "רבנן סבוראי דבתר הוראה", מכונים "רבנן בתראי", מסתבר שתקנת ביטול מודעה שתוקנה על ידי בתי דין הראשונים, תוקנה עוד לפניו. ברם ספק אם הייתה חלוקה ידועה בין גאונים ראשונים ואחרונים, ומסתבר שהגאון שכונה את מתקני תקנת המורדת "בתראי" התכוון לכך שמדובר ברבנן בתראי במובן זה שהם בטר תלמודיים, אך לא גאונים מאוחרים. ראה בדברי בארי (תקנות גאונים, עמ' 13, הערה 19), שהעיר על עניין זה ובדברי שפירא (מאיסה, עמ' 124).

3.3.2 הרקע לתקנת מורדת

תקנת מורדת קובעת שבניגוד לדין התלמוד כופים על בעל לגרש את אשתו מיד בכל מקרה שהיא מצהירה "מאיס עליי", דהיינו שהיא מואסת בו.³⁹⁸

תקנה זו נתקנה על ידי מר רבא מפומבדיתא ומר רב הונא מסורא, גאוני בבל בשנת 651.³⁹⁹ בדברי רב נטרונאי גאון נאמר שהסיבה לתקנה היא "כדי שלא תצאנה בנות ישראל לתרבות רעה",⁴⁰⁰ אולם לא מפורש מה פשר חשש זה בתקופה זו.

רוב החוקרים מצביעים על כך שהתקנה היא תגובה לבעיה שנוצרה בעקבות הכיבוש המוסלמי בעיראק בשנת 637,⁴⁰¹ ארבע-עשרה שנים לפני תיקון התקנה.⁴⁰² אולם לגבי אופן ההשפעה חלוקות הדעות:

ויס ופאלק טענו שהשלטון המוסלמי התחיל לדון את היהודים לפי החוק המוסלמי גם בענייני דת.⁴⁰³ טיקוצ'ינסקי סבור שהרקע לתקנת מורדת היה שמורדות יהודיות ביקשו מהגויים להפעיל לחץ על בתי הדין היהודיים לכפיית גט. לדעתו, עם עליית

³⁹⁸ טיקוצ'ינסקי (תקנות, עמ' 23) סבר שחלק מהתקנה היה כפיית הגט, אולם ברודי (מחוקקים, עמ' 300), שפירא (מאיסה, עמ' 122–123) ווסטרייך במאמריו (מורדת, עמ' 123–128; כפיית גט בתלמוד, עמ' 563–591) מעירים, שכפייה במקרה של "מאיס עליי" עולה מדברי התלמוד עצמו (כתובות סג ע"ב-סד ע"א), והתקנה הייתה שאין צורך בהמתנה י"ב חודש עד לכפיית הגט ושהמורדת מקבלת את כל מה שהכניסה אפילו לא תפסה.

³⁹⁹ אגרת רש"י, עמ' 100–101; ספר העיטור, אות מ-מרד, דף סט ע"א; אוצה"ג יבמות תשובה קעה. ראה גם בתשובת רב שרירא (הובא בתשובה"ג ח"ג סי' קמ; תשובה"ג ג"ק סי' צא; פסקי הרי"ד כתובות סד ע"א; שו"ת הרי"ד סי' נט). יש לציין שהתאריך "תתקס"ב למנין השטרות" מופיע רק בספר העיטור (אות מ-מרד דף סט ע"א). טיקוצ'ינסקי (תקנות, עמ' 24) ערער על תאריך זה, אך ברודי (עמ' 291) הראה שדבריו מבוססים על הבנה מוטעית באגרת רש"י, שמונה את גאוני פומבדיתא באותה תקופה ברצף ואת גאוני סורא מזכיר רק במידה ויש לו מידע עליהם ולא לפי רצף.

⁴⁰⁰ תר"ן (ברודי), אבן העזר ס' שד. בתשובה של רש"י (תשובה"ג, ש"צ ח"ד שער ד סי' טו) במאה ה-10 נאמר: "ואחרי רבנן סבוראי כשראו חכמים שבנות ישראל הולכות ונתלות בגויים ליטול להן גטין באונס מבעליהן ויש כותבין גיטין באונס ומסתפק גט מעושה בדין או שלא בדין וקא נפיק מינה חורבא תקינו בימי מר רב רבה בר מר הונאי נוחם עדן למורדת ותובעת גירושין..."

⁴⁰¹ ז'ולטק, ארבעת החליפים, עמ' 108; קנדי, מחמד והחליפות, עמ' 62; לואיס, הערבים בהיסטוריה, עמ' 59; כאהן, האיסלאם, עמ' 39; גיל, במלכות ישמעאל, עמ' 56.

⁴⁰² גרץ, דברי ימי ישראל, ח"ג, עמ' 130; וייס, דור דור ודורשיו, ח"ד, עמ' 8; פלק, המורדת, עמ' קפג-קפד; הירשברג, צפון אפריקה, עמ' 131. יוצא מכלל זה הוא שפירא (מאיסה, עמ' 127–128). לטענתו התקנה תוקנה מיד אחרי הכיבוש המוסלמי ולכן לא סביר שמיד אחרי הכיבוש, המוסלמים שעוד לא פיתחו מערכת משפט מסודרת, כבר ינסו להתערב בשיפוט בין היהודים. לכן הוא נוטה לקבל את דברי המאירי בשם רבותיו (כתובות סג ע"ב ד"ה זהו דין), שטוען שתקנת הגאונים הייתה מיסוד של נוהג נפוץ בבל לכתוב בכתובה, שאם הוא שונאה הוא יגרש וייתן כתובה, ואם היא שונאת אותו, הוא יגרש אותה וייתן כתובה מלאה או חלקית או שלא ייתן, לפי מה שהתנו. נוהג זה מובא בירושלמי (כתובות פ"ה ה"ח).

⁴⁰³ וייס, דור דור ודורשיו, ח"ד, עמ' 8; פאלק, המורדת, עמ' קפג-קפד.

המוסלמים התחבורה התפתחה והביאה לקשר הדוק יותר בין יהודים לשאינם יהודים ואפשרה למורדות לפנות לגויים כדי שיכפו גיטין.⁴⁰⁴ הירשברג סבור שמעמדה של האישה במשפט המוסלמי גרם לחיזוק מעמדה בדיני ישראל.⁴⁰⁵ וסטרייך טוען שיייתכן שהיה כאן חיקוי של ההלכה בדין המוסלמי המאפשר לאישה לגרש את בעלה אם הותנה כך מראש.⁴⁰⁶

שפירא מערער על תפיסות אלה. לטענתו, הואיל ועברו רק ארבע-עשרה שנים מאז הכיבוש המוסלמי של עיראק בשנת 637,⁴⁰⁷ אין זה סביר שכבר חלו שינויים דרמטיים ברמת הקשר בין יהודים למוסלמים בבבל כפי שטוען טיקוצ'ינסקי. כמו כן, המשפט המוסלמי התגבש רק במאה ה-8,⁴⁰⁸ ולכן לא סביר להניח שהוראות חוקיות במשפט המוסלמי ישפיעו על תקנה במאה ה-7, כפי שטוענים הירשברג ווסטרייך. גם אין זה סביר שבתקופה זו יהיה למוסלמים עניין לכפות את המשפט שלהם על היהודים כפי שטוענים ויס ופאלק.⁴⁰⁹

ברודי טוען שהחשש של הגאונים מפני יציאה לתרבות רעה נבע מכך שמגמתו המוצהרת של הכיבוש המוסלמי הייתה לעודד אנשים להצטרף לאיסלאם, בניגוד לגישת הדת הזורואסטריית שהייתה שלטת בתקופה הסאסאנית, שלא עודדה המרת דת. כחלק ממגמה זו החוק המוסלמי קבע שיהודייה שהתאסלמה יכולה להשתחרר מבעלה שאינו מוסלמי.⁴¹⁰ חוק זה עודד נשים להתאסלם, וייתכן שהמוסלמים אף הציעו לנשים מורדות סעד של כפיית גט אף אם לא רצו להתאסלם, מתוך רצון לקרבם לאיסלאם.⁴¹¹

אנו נוטים לקבל השערה זו, למרות העובדה שהמשפט המוסלמי עדיין לא היה מגובש במאה ה-7, מפני שסביר שחוק זה הוא חלק ממשטר האפליה במיסוי ובמעמד בין מוסלמים לשאינם מוסלמים, שניסח כבר החליף השני עמר אבן אלחטאב (634-644) שבזמנו נכבשה עיראק.⁴¹² יש להוסיף, שמשטר זה הביא לכך

⁴⁰⁴ טיקוצ'ינסקי, תקנות, עמ' 26.

⁴⁰⁵ הירשברג, היהודים באסלאם, עמ' 285.

⁴⁰⁶ וסטרייך, מורדת, עמ' 145-146.

⁴⁰⁷ ז'ולטק, ארבעת החליפים, עמ' 108; קנדי, מחמד והחליפות, עמ' 62; לואיס, הערבים בהיסטוריה, עמ' 59.

59; כאהן, האיסלאם, עמ' 39; גיל, במלכות ישמעאל, עמ' 56.

⁴⁰⁸ כאהן, האיסלאם, עמ' 106-110.

⁴⁰⁹ שפירא, מאיסה, עמ' 127. ראה גם כאהן (האיסלאם, עמ' 42): "הערבים בשלב זה היו עסוקים בשלב זה

הרבה יותר בבעיות שלהם, התארגנותם בתנאים החדשים שנוצרו בעקבות המלחמות והכיבושים...".

⁴¹⁰ שאכט, החוק המוסלמי, עמ' 132-133; פטאל, מעמד הלא מוסלמים, עמ' 134-135.

⁴¹¹ ברודי, מחוקקים עמ' 295; גרוסמן, חסידות, עמ' 434-435.

⁴¹² ז'ולטק, ארבעת החליפים, עמ' 116; כאהן, האיסלאם, עמ' 42; הירשברג, היהודים באסלאם, עמ' 305.

שמהז הכיבוש המוסלמי בתוך מאות שנים מעטות הצטרפו לדת האיסלאם רובם המכריע של התושבים ברוב הארצות הכבושות, כדי ליהנות מהטבות כלכליות.⁴¹³ מסתבר אפוא שתופעה זו לא פסחה על היהודים, במיוחד לאור העובדה שהיה ליהודים ולראשי הגולה יחס חיובי לכובש המוסלמי, ויש שראו בו מושיע מעול המלכויות הקודמות.⁴¹⁴ חיזוק לכך ניתן למצוא בעיסוק נרחב ומחמיר של הגאונים בדיני מומר,⁴¹⁵ דבר המעלה את הסבירות שמדובר בתגובתם לתופעה של התאסלמות בקרב יהודים.⁴¹⁶ לאור זאת החשש מהתאסלמות מיד אחרי הכיבוש היה כבד, ולכן מצב שבו להתאסלמות יש יתרון עבור נשים מורדות דרש תיקון מצד גאוני בבל.

3.3.3 ביטול מודעה כתגובה לתקנת מורדת

ריבלין טען שהנהגת תקנה מורדת בבבל, היא שהביאה את הגאונים להנהיג ביטול מודעות בכל הגיטין הכפויים, בין אם ידוע שנמסרה מודעה ובין אם לא.⁴¹⁷ חיזוק

⁴¹³ כאהן, האיסלאם, עמ' 65-66; לבציון, התאסלמות, עמ' 9-11, 19-23, 35-36.

⁴¹⁴ הירשברג (היהודים באסלאם, עמ' 268-269) מזכיר בהקשר זה תיעוד של יהודים המסייעים לכובש הערבי, מדרשים המאתרים אותו כגואל, תיעוד המפגש בין החליף עמר בן אלחטאב החליף השני עם בוסתנאי ראש הגולה (למקורות לפגישה זו ראה גרוסמן, ראשות הגולה, עמ' 22-44) ותיעוד קבלת הפנים בספר פנים יפות של מר רב יצחק עם תשעים אלף איש מישראל את החליף הרביעי, עלי בן אבו טלב, כמובא באגרת רש"ג (עמ' 101). על יחס חיובי זה כתב גם גרוסמן (ראשות הגולה, עמ' 10, 20-21 הערה 19); אבן וירגה (שבט יהודה, עמ' כא); אסף (תקופת הגאונים, עמ' יח); שפירא (מאיסה, עמ' 128). ברם, גיל (במלכות ישמעאל, עמ' 67) מפקפק במהימנות הסיפור של המפגש עם בוסתנאי מכיוון שהוא איננו מופיע במקורות ערביים, ואף לא ידוע שהחליף עמר הגיע לעיראק, לכן לדעתו המפגש היה במדינה, שנים לפני הכיבוש המוסלמי בעיראק. ברם, גיל מקבל את עדות רש"ג על המפגש של מר רב יצחק עם החליף עלי, אך מסתפק אם באמת ניתן להסיק ממנה על יחס חיובי (שם, עמ' 292). לגבי היהודים שמחוץ לבבל גם גיל מסכים שקיבלו את המוסלמים בזרועות פתוחות (שם, עמ' 293). מהמקורות הערביים עולה שבוסתנאי דווקא התנגד לכיבוש הערבי, שכן היה נאמן למלך פרס שמינה אותו (שם, עמ' 76).

⁴¹⁵ אוצה"ג יבמות חלק התשובות ס"י עז ואילך; אוצה"ג לכתובות חלק התשובות ס"י תשפט-תשץ; אוצה"ג לגיטין חלק התשובות ס"י תפז-תפח.

⁴¹⁶ לבציון, התאסלמות, עמ' 9-11, 19-23, 35-36. עיר-שי (מומר כיורש, עמ' 435 הערה 1) עומד על כך שאין לנו מידע מוצק על המרה של יהודים לאיסלאם במאות הראשונות לשלטונו, ומציין שם מאמרים בנושא זה. ר' מנחם המאירי (יבמות כב ע"א ד"ה וגאוני) העלה שהעמדה המיוחסת לרב יהודאי גאון (ספר העיטור אות ג-גט חליצה דף ו ע"ב), שלפיה דינו של מומר כגוי גמור, בניגוד לנאמר בתלמוד (יבמות יז ע"א), נבעה מיוזמה של הגאונים להתמודדות עם תופעה של המרה: "שנראה לי שהם סומכים על מה שאמרו בסוף פרק ראשון ט"ז ב' על עשרת השבטים שבתי דינין שבדורם עשאו כגוים גמורים מרוב מה שניטמעו בהם והיו גאונים אלו דנין שאף בזמן הזה ניטמעים הם לגמרי". ראה שציפנסקי, תקנות הגאונים, עמ' ת.

⁴¹⁷ ריבלין, פסוקא דגיטא, עמ' 432-434.

לטענה זו ניתן למצוא בדברי ה"ג ורב נטרונאי גאון שהובאו לעיל, שביטול מודעה בגיטין הוא כדי לתת תוקף לגירושים כפויים, שבהם ישנו חשש שנמסרה מודעה, ובלשונם "דאי לא תימא הכי אין לך אשה שמתגרשת שלא לרצון בעלה לעולם".⁴¹⁸ אמנם גם בזמן התלמוד הייתה כפיית גט, אך היא הייתה תופעה נדירה, ולכן לא היה צורך להנהיג בה הנהגות. אולם בתקופת הגאונים, בעקבות חשש ההתאסלמות שהביא עמו הכיבוש המוסלמי ותקנת מורדת שבעקבותיו, גט כפוי הפך לתופעה רווחת, שראוי לגאונים להתייחס אליה.

כמו כן מסתבר שהקביעה שכל אישה יכולה לדרוש כפיית גט עוררה בעלים להתקומם ולעקוף את הכפייה בעזרת מודעה, הרבה יותר מאשר בתקופת התלמוד, שבה הגט נכפה רק במקרים של בעיות אובייקטיביות של מחלה או ריח רע.⁴¹⁹

עדות לכך שהתופעה של כתיבת מודעה על גט הייתה רווחת ניתן להסיק מניסוח שנוקט ה"ג: "דאי לא בטיל מודעא, ליכא איתתא דמיגרשא".⁴²⁰ ה"ג אומר שאין אישה יכולה להתגרש, בהיעדר ביטול מודעה באופן סתמי, אף על פי שדבריו מתייחסים רק למצב של גט שנכתבה עליו מודעה. ניסוח סתמי זה נובע כנראה מכך שגט כפוי שנכתבה עליו מודעה הפך לרווח, ולכן אפשר לומר שאין אישה יכולה להתגרש, כאשר לא כותבים ביטול מודעה.

לפי ריבלין מסתבר שנוהג זה, לבטל מודעה בכל גט כפוי, הונהג בסמוך לתקנת הגאונים, כבר במאה ה-7.

3.4 התפשטות ביטול מודעה לכל הגיטין

ה"ג מוכיח מ"פסוקא דגיטא" הנוהג בכל הגיטין, שביטול מודעה הכלול בו גם הוא נוהג בכל הגיטין.⁴²¹ אם כן ייתכן ששילובו של ביטול מודעה בתוך "פסוקא דגיטא" הנוהג בכל הגיטין, גרם להתפשטות ביטול המודעה מגט כפוי לכל הגיטין.

ברם ריבלין משער שגם "פסוקא דגיטא" לא תוקן עבור כל הגיטין, אלא עבור גיטין כפויים על פי תקנת הגאונים במורדת.⁴²² לדעתנו מטרת "פסוקא דגיטא" הייתה לרכז את השינוי ההלכתי שיצרה התקנה, כשקבעה שניתן לכפות גט בטענת "מאיס

⁴¹⁸ תר"ן (ברודי), חושן משפט, ס"י שנט-שס; אסף, מספרות הגאונים, תשובה ג, עמ' 134; תשוה"ג ח"ג ס"י יג. בה"ג (הלכות יבום וחליצה, עמוד 84) הניסוח הוא: "דאי לא בטיל מודעא ליכא איתתא דמיגרשא" והילדסהיימר (שם, הערה 8) מפרשו באופן דומה.

⁴¹⁹ משנה כתובות ז, י.

⁴²⁰ ה"ג, הלכות יבום וחליצה, ס"י לא, עמוד 84.

⁴²¹ שם.

⁴²² ריבלין, פסוקא דגיטא, עמ' 432-434.

עלי" של האישה, קביעה העומדת בניגוד לדרישה ההלכתית הבסיסית, שגט יינתן מרצונו החופשי של הבעל בלבד.⁴²³ מדרישה זו נגזרת ההלכה שגט כפוי שלא על פי דין, הוא גט בטל או פסול.⁴²⁴ אישה שמתחתנת על פי גט זה, היא ובעלה החדש עוברים על גילוי עריות ונאסרים זה לזה, ובניהם ממזרים. ביקורת זו הוזכרה על ידי רבנו תם כלפי תקנת הגאונים במורדת.⁴²⁵

לטענת ריבלין, "פסוקא דגיטא" מרכז חידוש זה מכיוון שאין כופים את הבעל על נתינת הגט עצמו בידי האישה אלא על אמירת הנוסח, שיש בו ביטול מודעה, מינוי שליח לכתובת גט, ומינוי שליח למסירת גט, לפני כתיבת הגט, בלא המגע הישיר של הבעל עם האישה והגירושין, דבר שמקל על הבעל בפן הפסיכולוגי. מהרגע שאמר הבעל את נוסח "פסוקא דגיטא" לבית הדין, בית הדין קיבל ייפוי כוח סופי מהבעל לכתוב ולמסור את הגט לאישה על ידי השליחים שמינה, בלא להזדקק עוד לבעל. ריבלין אומר שמבחינה מסוימת "פסוקא דגיטא" דומה ל"הרחקות רבנו תם", שממירות את כפיית הגט על ידי פגיעה בגופו של אדם, במניעת זכויות עד שיתן גט.⁴²⁶ ריבלין מבסס את הזיקה בין תקנות הגאונים בכפיית גט להקראת "פסוקא דגיטא", על כך ש"פסוקא דגיטא" לטענתו מוזכר בעיקר בהקשר של גט שנכפה על הבעל.⁴²⁷

לאור הקביעה ש"פסוקא דגיטא" כמו ביטול מודעה, גם הוא תגובה לתקנת מורדת, מסתבר שנוהג ביטול מודעה התגבש מלכתחילה יחד עם "פסוקא דגיטא" במהלך המאה ה-7, ובכל אופן לא היה פער זמנים גדול ביניהם.⁴²⁸

אם "פסוקא דגיטא" וביטול מודעה הם תגובה לתקנת מורדת, מדוע הם נוהגים בכל הגיטין ולא רק בגיטין כפויים? כנראה מכיוון שהתופעה של גיטין כפויים עם מודעות הייתה רווחת החל מאמצע המאה ה-7 בעקבות תקנת מורדת, התפשט נוהג "פסוקא

⁴²³ משנה יבמות יד, א; רמב"ם גירושין א, ב.

⁴²⁴ גיטין פח ע"ב: "אמר ר"נ אמר שמואל: גט המעושה בישראל, כדין – כשר, שלא כדין – פסול ופוסל; ובעובדי כוכבים, כדין – פסול ופוסל, שלא כדין – אפי' ריח הגט אין בו"; רמב"ם גירושין ב, כ.

⁴²⁵ ספר הישר לר"ת סי' כד.

⁴²⁶ שם. יש לציין שהדין הישראלי בחוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין), התשנ"ה/1995 סעיף 2, מבוסס על עקרונות הרחקות רבנו תם. ברם יש לציין שבהרחקות רבנו תם יש מעבר מכפייה בשוטים להימנעות ממענק זכויות שאיננה נחשבת כפייה מבחינה הלכתית (עיין לביא, עטרת דבורה סי' פ), כך שיש הבדל הלכתי בין ההרחקות לכפייה. ב"פסוקא דגיטא" השינוי איננו מההיבט ההלכתי, שלפיו עדיין יש כפייה אלא שמבחינה פסיכולוגית ברגע שאין כפייה בשעת מתן הגט הדבר יותר נוח, קל ומתקבל.

⁴²⁷ ריבלין, פסוקא דגיטא, עמ' 432.

⁴²⁸ גם דוד (פסוקא דגיטא, עמ' ז) מזהה את עיתוי תיקון "פסוקא דגיטא" עם עיתוי הנהגת ביטול מודעה.

דגיטא" לכל הגיטין. איננו יודעים מתי בדיוק התרחש תהליך זה, אך אנו יודעים שהוא הושלם עד המאה ה-9, שכן נוהג זה הוזכר בתקופה זו, בדברי ה"ג.

3.5 הרקע למעבר מגיטין לשאר שטרות

כפי שציין ה"ג,⁴²⁹ נוהג ביטול המודעה עבר מגיטין לשאר שטרות. ה"ג סבר שהמעבר היה כדי להשוות שאר שטרות לגיטין, ואם כן לפי דבריו הדבר אירע בסמוך להתחלת הנוהג של ביטול מודעה בכל הגיטין, שאין אנו יודעים לקבוע את זמנו במדויק. אולם לפי גאוני סורא במאה ה-9, הצורך בהנהגת ביטול מודעה נבע מהחשש מביטול שטרות בעזרת מודעות. קביעה זו מחייבת הסבר: מתי נוצר צורך לטפל בתופעה של ביטול שטרות? לדעתנו צורך זה נבע מהתמורות שחלו באורח חייהם של יהודי בבל במאה ה-8, כפי שנרחיב עתה.

3.5.1 התמורות בבבל במאה ה-8

תקנת הגאונים במורדת תוקנה שנים מעטות לאחר הכיבוש המוסלמי בבבל בשנת 637,⁴³⁰ בעקבות גל ההתאסלמות שבא מיד בעקבותיו, אך בטרם נוצרו שינויים דרמטיים בצורת החיים היהודיים.⁴³¹ ברם, כעבור כמאה שנים, הכיבוש שינה את אורח החיים של יהודי בבל באופן דרמטי, כפי שמתאר אסף: "עבודת האדמה שהייתה יסוד קיומם של יהודי בבל נעזבת יותר ויותר. הם משתווים לאחיהם ביתר ארצות הגולה העוסקים כמעט רק במסחר ומלאכה".⁴³²

היסטוריונים מונים סיבות מספר לתהליך זה: ראשית, מדיניות הקרקעות והמיסים של החליף השני עמר אל חטאב (634-644), שכללה שיעור מס גבוה על הקרקע במיוחד על מי שאינו מוסלמי (החראג'), דבר שהוריד את הכדאיות של החזקת הקרקע על ידי יהודים.⁴³³ שנית, החליף עמר אל חטאב יזם הקמת מחנות שנקראו "אמצאר", שהפכו בהמשך לערים, בעבור החיילים הערבים ברחבי האימפריה.

⁴²⁹ ה"ג, הלכות יבום וחליצה, סי' לא, עמ' 84.

⁴³⁰ ז'ולטק, ארבעת החליפים, עמ' 108; קנדי, מחמד והחליפות, עמ' 62.

⁴³¹ שפירא, מאיסה, עמ' 127.

⁴³² אסף, תקופת הגאונים, עמ' יד-טו. ראה בן יעקב, יהודי בבל, עמ' 15. הירשברג (היהודים באסלאם, עמ' 308-309) הביא את דבריו של הגיאוגרף אבן חרדאדה, שחי בסוף המאה ה-9, המתאר את הראדאנים, שהם הסוחרים היהודים, כאנשים השולטים בכל הלשונויות ומביאים כל מיני סחורות, מכל רחבי הממלכה האיסלאמית. רב משה גאון מסורא בתחילת המאה ה-9 אומר "דהכא בבבל רובא דעלמא לית להון מקרקעיי" (תשוה"ג, ח"ג סי' סה).

⁴³³ ז'ולטק, ארבעת החליפים, עמ' 116; כאהן, האיסלאם, עמ' 69; הירשברג, היהודים באסלאם, עמ' 305.

חיילים אלה היו זקוקים לשירותים רבים והציעו שכר גבוה למספקי השירותים. אלה גרמו לעובדי אדמה רבים לנטוש את הכפרים לטובת ערים אלה.⁴³⁴ שלישית, החליף עבד אלמלכ (685-705) מבית אומיה משפר עד למאוד את מנגנון הפיקוח על כל שטחי הממלכה האיסלאמית בין השאר בעזרת שיפור הדואר המלכותי (אלבריד) שמשמעותו שיפור בתחבורה, ואיחוד המטבע והשפה.⁴³⁵ שינויים אלה שיפרו את יכולת המסחר בין חלקי הממלכה ויצרו הזדמנויות חדשות עבור יהודים בתחום המסחר. רביעית, החליף שאחריו, אלווליד (705-715), מביא את הממלכה האיסלאמית לשיא גודלה, מגבול סין והודו במזרח ועד האוקיינוס האטלנטי במערב.⁴³⁶ מציאות כזו מקלה על סחר בין-לאומי. חמישית, אלמנצור (754-775), החליף העבאסי השני, הקים את העיר בגדד ובחר בה בשנת 762 להיות הבירה החדשה מטעמים אסטרטגיים וכלכליים.⁴³⁷ דבר זה הפך את בגדד ובבל כולה לבירת המסחר של כל האימפריה האיסלאמית, וחיזק את האופציות למסחר עבור יהודי בבל.

3.5.2 תקנות הגאונים בעקבות התמורות

החל ממחצית המאה ה-8 גאוני בבל מתקנים כמה תקנות, הבאות לתת מענה לשינויים אלה. למשל: הגאונים מר רב הונא הלוי גאון פומבדיתא ומר רב ביבוי הלוי גאון סורא בשנת 781 מחוקקים תקנה שמאפשרת גבייה ממיטלטלין בהיעדר קרקע, בנימוק שבאותה תקופה כבר לא היו לרוב היהודים קרקעות שעליהן יכלו נושיהם לסמוך.⁴³⁸ תקנת גאוני בבל מאפשרת לאדם שאין לו קרקע להקנות אגב קרקע מיטלטלין בהסתמך על ד' אמות שיש לכל יהודי בארץ ישראל.⁴³⁹ אסף וריבלין

⁴³⁴ ז'ולטק, ארבעת החליפים, עמ' 115; כאהן, האיסלאם, עמ' 67; הירשברג, היהודים באסלאם, עמ' 305.

⁴³⁵ עירון, בית אמיה, עמ' 138; כאהן, האיסלאם, עמ' 63-64.

⁴³⁶ עירון, בית אמיה, עמ' 140; כאהן, האיסלאם, עמ' 52-57.

⁴³⁷ ברודי, צהר, עמ' 15; ברודי, רס"ג, עמ' 13; קנדי, מחמד והחליפות, עמ' 124.

⁴³⁸ אגרת רש"ג, עמ' 105, 108; אוצה"ג כתובות תשובה תקכח, תקלא-תקלב; שערי שבועות לר"י הברצלוני, שער יג; טיקוצ'ינסקי, תקנות, עמ' 46; אסף, תקופת הגאונים, עמ' סא-סד; ברודי, מחוקקים, עמ' 304-305.

⁴³⁹ תקנה זו מוזכרת אצל גאוני המאה ה-9: רב נחשון גאון מסורא (שו"ת מהר"ם ח"ד סי' תקלו) ורב צמח בן פלטי גאון מפומבדיתא [תשוה"ג (אסף), סי' נה]. לגבי תשובת מהר"ם, אברמסון (עניינות, עמ' 37) ואסף [תשוה"ג (אסף) עמ' יד] מייחסים אותה לרב נחשון, בניגוד לדברי טיקוצ'ינסקי (תקנות, עמ' 89 הערה 14) שסבר שהמילים "הכי אמר רב נחשון" מתייחסות לתשובה הבאה.

מייחסים תקנה זו לרב הילאי גאון הראשון שחי בסוף המאה השמינית (789-798).⁴⁴⁰ אם אכן כך הדברים, מדובר בתקנה שתוקנה כעשר שנים אחרי התקנה של גבייה ממיטלטלין, בשל מצוקת הקרקעות.⁴⁴¹ כמו כן חידשו הגאונים שלא רק המודה במקצת או הכופר בפיקדון צריכים להישבע, אלא גם מי שמודה שהוא חייב אלא שטוען שאין לו במה לשלם. תקנה זו מוזכרת בתשובת רב האי גאון במאה ה-10,⁴⁴² ורמב"ם מייחס אותה ל"גאונים ראשונים שעמדו אחר חבור הגמרא",⁴⁴³ אך לא ברור לנו מתי נתקנה ועל ידי מי. לפי השערנו, זמן התקנה הוא סוף המאה ה-8 בסמוך לתקנת מיטלטלין והרשאה, מפני שהרקע דומה.

החוקרים עומדים על כך שכל התקנות הללו, ואולי גם אחרות, הן תגובה של הגאונים למעבר מעבודת אדמה למסחר. היעדר בעלות על הקרקע מחייב מתן אפשרות גבייה ממיטלטלין, ומחייב מתן אפשרות לכתיבת הרשאה בלא קרקע.

⁴⁴⁰ בתשובת רב האי נאמר על הרשאה שכזו "כמו שמצאנו בתשובות הגאונים הראשונים ששאלו אבותיהם מן מר הילאי גאון" (תג"ה ס"י רעט, קצט-ר). לאור העובדה שרב האי מתבטא כלפי רב הילאי זה, בתואר "גאונים הראשונים" אסף (תקופת הגאונים, עמ' רעז), פוזננסקי (גאונים, עמ' 53) וריבלין (אליסאנה, עמ' 37 הערה 95) סבורים שמדובר ברב הילאי הקדום. ראה גם שציפנסקי, תקנות הגאונים, עמ' רלו הערה 10. ברם טיקוצ'ינסקי (תקנות, עמ' 83) לא הכריע באיזה מהגאונים בשם זה שפעלו בסורא מסוף המאה ה-8 עד המאה ה-10 מדובר. אחרים שייכו זאת לרב הילאי בן נטרוני המאוחר (896-904), מכיוון שממנו יש לנו תשובות רבות (מילר, מפתח, עמ' 152; רקובר, שליחות, עמ' 254 הערה 11; הלכות הנגיד, עמ' 1-10). יש מחלוקת בין החוקרים בהבנת תשובה זו. גינצבורג (גנזי שכטר, ב עמ' 11), אפטוביצר (מונטסשריפט, עמ' 381) ואסף (תקופת הגאונים, עמ' רעז) סבורים שרב האי סבר שצריך קרקע ממשית לקניין אגב בניגוד לחכמי סורא שסמכו על ד' אמות בארץ ישראל. אך טיקוצ'ינסקי (תקנות, עמ' 88) ורקובר (שליחות, עמ' 269-268) סברו שאין מחלוקת. אברמסון (עניינות, עמ' 37) סבר שזו מחלוקת אבל היא אינה תלויה באסכולות ישיבתיות שונות. ריבלין (אליסאנה, עמ' 38) איננו מכריע, אך קובע שגאוני סורא במאה ה-9 בוודאי סמכו על ד' אמות בארץ ישראל.

⁴⁴¹ לפי רמב"ם (שלוחין ושותפין ג, ז) הגאונים תיקנו כאן תקנה נוספת, שמחזקת את מוסד ההרשאה לגביית חובות ממרחקים, והיא להקנות למורשה מעות חוב כדי שיוכל לגבותם, אף על פי שאינן ברשותו של המלווה בזמן ההקנאה. דבר שהוא מנוגד לדברי התלמוד (בבא קמא ע ע"ב). תקנה זו איננה מופיעה במפורש במקורות גאונים שבידנו, ואפילו לא בכתבי רב האי גאון מפומבדיתא במאה ה-10. טיקוצ'ינסקי איננו מזכיר תקנה זו בספרו תקנות הגאונים. חבצלת, שתרגם את טיקוצ'ינסקי והוסיף תקנות נוספות, הביא תקנה זו (טיקוצ'ינסקי, תקנות, עמ' 137), אך הוא מסתפק אם זו אכן תקנת גאונים, מכיוון שאיננו מוזכר במפורש בדבריהם אלא באזכורים מאוחרים כמו רמב"ם שהובא למעלה ועוד (רשב"א ח"ג ס"י קלט; ר"ת ספר הישר ס"י תנט; ספר העיטור אות ה- הרשאה דף עד ע"א, טור חו"מ ס"י צח; אוצה"ג בבא קמא קנא-קנב). רשב"א עצמו בחידושי תמה (בבא קמא ע ע"א ד"ה מיהו) "אלא שאני תמה מי תיקן, אם הגאונים ז"ל לא תיקנו מי תיקן?".

⁴⁴² תג"ה קפב; שם קפד; משפטי שבועות טז ע"ב. תקנה זו הובאה על ידי ראשונים שונים: רמב"ם מלווה ולוה ב, ב; רשב"א ח"ב ס"י רכה; סמ"ג עשין צג ועוד.

⁴⁴³ רמב"ם מלווה ולוה ב, ב.

מאידיך גיסא, המעבר למסחר עם ארצות רחוקות מחזק את הצורך לכתיבת הרשאות כדי לגבות חובות על ידי שליח לארצות רחוקות, וגם מחייב להשביע אדם שאומר שאין לו נכסים, שכן מיטלטלין ניתנים להברחה בקלות, בניגוד לקרקעות.⁴⁴⁴

3.5.3 ביטול המודעה בשטרות כתגובה לתמורות

לאור זאת מסתבר לומר שגם תקנת ביטול מודעה בשאר שטרות, שאנו שומעים עליה במאה ה-9, היא חלק מתקנות הגאונים המגיבות למעבר למסחר שבמאה ה-8. לפני המעבר למסחר, העובדה ששטרות עשויים להתבטל לא הייתה בעיה קריטית עבור יהודים, מכיוון שהם התפרנסו בעיקר מעבודת אדמה. אך מהמאה ה-8, כאשר עיקר פרנסתם של היהודים הוא ממסחר, מצב שבו עסקאות מתבטלות פוגע ביהודים נואשות.

ייתכן שהמעבר למסחר הוא גם הרקע לנוסח הגורף החוסם כל מודעה על ביטול מודעה המדגיש שביטול מודעה תקף גם בכפייה ומעניק לו גיבוי משפטי על ידי קניין, מבית מדרשם של גאוני סורא במאה ה-9. זאת על פי השערותנו, שהנוסח הגורף של ביטול מודעה ואולי גם הקניין לא היו בנוסח המקורי של ביטול מודעה ו"פסוקא דגיטא", שתוקנו במאה ה-7 בעקבות תקנת מורדת על פי ריבלין.

3.5.4 סגירת מעגל בביטול מודעה בשטרות

הנוהג לכתוב בכל השטרות ביטול מודעה מבטל למעשה כל אפשרות להפעיל את ההלכה התלמודית של מודעה, המאפשרת למי שאנוס להשתחרר מעסקה שהוא חותם עליה בעל כורחו.

ריבלין רואה במהלך זה, של העברת ביטול מודעה מגיטין לשאר שטרות, סגירת מעגל בן ארבעה שלבים בהתפתחות המודעה.⁴⁴⁵ לדעתו, בשלב הראשון נתקנה מודעה כדי לתת ליהודים בעלי קרקע כלי משפטי להתמודד עם תופעה של גוזלי אדמות רומאים במאות ה-1 וה-2, שהכריחו אותם למכור קרקע בעל כורחם.⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ טיקוצ'ינסקי, תקנות הגאונים, עמ' 56, 87; הירשברג, היהודים באסלאם, עמ' 285; אסף, תקופת הגאונים, עמ' סא-סד; ברודי, מחוקקים, עמ' 305 הערה 126. חבצלת (טיקוצ'ינסקי, תקנות הגאונים, עמ' 137) אומר שגם התקנות הבאות נבעו מפיתוח המסחר באותם ימים: תקנת חרם סתם, קניין בדבר שאינו קונה, שבועה על קרקעות שבועת אפוטרופוס, החובה לברר את טענותיהם, נשבע והוחזק חשוד שבועת בטלה. אך כאן הקשר למעבר למסחר הינו מובהק פחות.

⁴⁴⁵ ריבלין, ביטול מודעה, עמ' 220-221.

בשלב השני, משנקבעה המודעה כפעולה משפטית לגיטימית המבטלת פעולה משפטית אחרת, הועברה המודעה לגיטין שלא ברצון חכמים על ידי בעלים שרצו לבטל את גיטיהם. מהלך זה ספג ביקורת כבר בימיו של רב (המאה ה-3), שהורה להלקות את מי שמוסר מודעה על גט, בגלל חשש עיגון וממזרות.⁴⁴⁷

בשלב השלישי, בימי הגאונים, הונהג לבטל את המודעה בכל הגיטין. לפי הצעתו של ריבלין שהוזכרה לעיל, הנהגה זו נקבעה תחילה בגיטין כפויים במסגרת "פסוקא דגיטא" במאה ה-7, כדי לרכז את תקנת מורדת. בשלב שני, מכיוון שגט כפוי באותה תקופה היה תופעה רווחת, היא התפשטה לכל הגיטין.

בשלב הרביעי, נסגר המעגל, כאשר ביטול מודעה הועבר גם לקרקעות, שעבורן נוצרה המודעה מלכתחילה לטובת יהודים שהיו בעלי קרקע. להערכתנו דבר זה אירע במאה ה-8, בעקבות המעבר של היהודים מעבודת אדמה למסחר והפיכתו לגורם מרכזי בפרנסת יהודי בבל.⁴⁴⁸

3.6 שיטת גאוני פומבדיתא בביטול מודעה

גאון פומבדיתא במאה ה-10, רב שרירא גאון, נשאל אם גט שלא נעשה בו ביטול מודעה כראוי תקף, ואם יש צורך בקניין בביטול מודעה. רב שרירא גאון משיב:

ואף כשמבטל מודעא אין צריך קניין אלא בדברי פיו בטל המודעא. וודאי לכתחלה תיקנו חכמי שמבטל הבעל מודעין, אולי מסר מודעא על הגט הואיל ושאני מודעא דגט ומתנה ממודעא דזביני והלואה ושטר פיצוי דאילו מודעי דזביני וכיוצא בהן לא האוו אלא בשהדי דאונסא. אבל מודעא דגט ומתנה לא צריך אונס...⁴⁴⁹

תשובתו של רב שרירא גאון חושפת כמה הבדלים בין שיטתו לבין שיטת גאוני סורא. ראשית, לדעתו אין צורך בפעולת קניין סודר לצורך ביטול מודעה. גם בתשובת רב

⁴⁴⁶ המשנה בגיטין (ה, ו) מכנה גזלנים אלה סיקריקון. מלומדים אחרים (גולאק, יסודי המשפט, עמ' 60, הערה 12; זילברג ע"א 457/61 אדולף (אברהם אליהו) גרין נגד חנה גרין, פ"ד טז, 318, עמ' 329, בין האותיות א-ג) סבורים שמודעה נתקנה כדי לתת מענה להלכה של רב הונא במאה ה-3 שמכר כפוי תקף. עיין בהרחבה לעיל פרק 1 סעיף 1.2.

⁴⁴⁷ קידושין יב ע"ב.

⁴⁴⁸ ריבלין, ביטול מודעה, עמ' 220-221.

⁴⁴⁹ תג"ה ס"י כ. בתשובה זו לא מפורש מי כתב אותה אבל בתשובה"ג ש"צ ח"ג ש"ב, ס"י ה מפורש שתשובה זו נכתבה על ידי רב שרירא גאון, וגם הרכבי בהערותיו (עמ' 346) מייחסה לרב שרירא.

האי בנו מפורש שאין צורך בקניין.⁴⁵⁰ עמדה זו מנוגדת לדברי ה"ג וגאוני סורא כפי שהובאו לעיל.

שנית, רב שרירא גאון אומר שהסיבה לתקנה לכתוב ביטול מודעה דווקא בגט היא לא בגלל החשש שאישה לא תוכל להתגרש שלא ברצון בעלה, כפי שכתבו גאוני סורא במאה ה-9, אלא משום שמעיקר דין התלמוד (בבא בתרא מ ע"ב) גט במודעה נכתב גם בלא הוכחת כפייה, בניגוד לגט במכר שאינו נכתב בלא עדים על כפייה. היות שמודעה נכתבת בגט ובמתנה בקלות רבה יותר, החשש שנכתבה מודעה בגט ומתנה גדול יותר.

בארי טוען שהסבר זה של רב שרירא גאון מטרתו לנמק רק את ביטול המודעה בגט שאינו כפוי, אך בגט כפוי גם לדעת רב שרירא גאון הצורך בביטול מחשש מודעה מובן מאליו.⁴⁵¹ אם כן, אין האמירה של רב שרירא גאון סותרת את הצעת ריבלין שביטול מודעה בגט כפוי נתקן בעקבות תקנת מורדת שהפכה את הגט הכפוי לתופעה רווחת. כמו כן אין בדברי רב שרירא גאון הסבר אלטרנטיבי לשאלה מדוע לא תוקנה תקנה זו כבר בימי התלמוד.

ייתכן שהצורך של רב שרירא גאון להסביר את ביטול המודעה בגט שאינו כפוי מעיד על כך שבימיו גט כפוי כבר אינו רווח כפי שהיה במאה ה-7 בעקבות ההתאסלמות שבאה עם הכיבוש המוסלמי, ולכן אינו יכול להוות הסבר למנהג בכל הגיטין. הבדל זה לגבי הרקע להנהגת ביטול מודעה מוביל להבדל שלישי: לפי ה"ג וגאוני סורא במאה ה-9, ביטול מודעה נכתב לא רק בגיטין אלא גם בשאר שטרות, ואילו רב האי בשטרותיו מזכיר ביטול מודעה רק בגיטין, שהרי רק בגיטין ובמתנה מודעה נמסרת בקלות גם ללא הוכחת כפייה.⁴⁵² כך מפורש גם בתשובת רב האי:

היו יודעים דלאו מטופסא דשטרא ביטול מודעי לא בהני (נ"ו): בשטרי מכר) ולא במתנה. וכבר פרישנא לעילא, דלית להון לשהדי למיכתב ביטול מודעי ותנאיי לא בשטר מכר ולא בשטר מתנה ולא בשטר אביזאריה, אילא כדאמי' להו בבירור ובטילית כל מודעי ותנאיי.

⁴⁵⁰ תג"ה ס"י שלה: "וכשמבטלין אותו בדבריהם בטל" (תשובה זו נמצאת בקבוצת תשובות המתחילה בסיי שכט וכותרתה מודיעה שהיא מיוחסת לרב האי גאון). כך עולה גם מספר המקח והממכר לרב האי גאון שער לא ובתשוה"ג הקצרות ס"י קנד וסי כב. ריבלין (אליסאנה, עמ' 34 הערה 73) העיר שבספר השטרות לרה"ג מוזכר קניין בחלק מהשטרות (שטר מודעא, עמ' 47 ובהמשך השטר בעניין ביטול מודעה במכר, עמ' 48) אך לאור דברי רב האי הנ"ל אינו אלא שופרא דשטרא. העובדה שבגט פשוט (שם, עמ' 19) ובגט שחרור עבדים (שם, עמ' 43) לא נזכר הקניין, מחזקת את ההשערה שהקניין אינו הכרחי לשיטתו.

⁴⁵¹ בארי, תקנות גאוניס, עמ' 21.

⁴⁵² רה"ג מפומבדיתא (שטרות, רה"ג, עמ' 46) לעומת רס"ג מסורא (שטרות רס"ג, עמ' 244). רס"ג (שם) אומר שבשטר צוואה (עמ' 217) ובשטר הלוואה (עמ' 200) אין כותבים ביטול מודעה.

כלומר אין לעדים לכתוב ביטול מודעה כחלק מטופס השטר, בשטר שאינו גט, בלא הצהרה מפורשת של המתחייב על ביטול מודעה.

רב האי איננו מסביר מדוע אין כותבים ביטול מודעה במתנה, שגם בה ניתן לכתוב מודעה בלא כפייה. מסתבר שהטעם לכך הוא שבמתנה, גם אם תימסר מודעה ולא תבוטל, לא יהיה שום נזק מלבד אי-קבלת מתנה, בניגוד לגט שם יש חשש שהאישה תחשוש למודעה ותתעגן או תינשא שלא כדין ותוליד ממזרים, לכן הנהיגו כתיבת ביטול מודעה רק בגיטין.⁴⁵³

בתשובת רב האי הנ"ל, נמצא הבדל רביעי בין גאוני הישיבות:

וכי אמ' להו מוכר כתובו דבטילית כל מודעי וכאתבין אילא אנוס הוא, לא שנא כתבו ולא שנא לא כתבו, אי מסר מודעא לא מהני ליה, ואי אנוס אף על גב דאמ' להו בטילית כל מודעי ומודעי דמודעי ומודעי דנפקין מיגו מודעי עד סוף כל מודעי, כיון דבההוא אנוס דאיניס לזבוני איתניס נמי למימר הכין.⁴⁵⁴

אומר רב האי, שאם הייתה כפייה בזמן כתיבת ביטול המודעה, גם אם הביטול מנוסח כביטול של כל המודעות על ביטולי המודעות, אין הביטול תקף.

לאור דברים אלו, הסיבה לאי-כתיבת ביטול מודעה במכר איננה רק מפני שאין צורך כי מודעה איננה נכתבת בקלות במכר, כפי שעולה מדברי רב שרירא גאון, אלא מפני שמודעה במכר יש בה עדי כפייה, ואם יש כפייה, ביטול איננו תקף.⁴⁵⁵

כך גם עולה מכך שהוא כותב במפורש שאם כתוב ביטול מודעה במתנה ובגט, שבהם אין עדות על כפייה במודעה, הביטול תקף, מכיוון שאנו מניחים שהביטול נעשה ברצון.⁴⁵⁶

בהמשך דבריו רב האי מתמודד עם הקושי העולה מתוך נוסחי שטרי המכר שבידי השואלים, בהם מופיע נוסח ביטול מודעה, המוכיח שביטול מודעה תקף גם במקרה

⁴⁵³ כשריב"ב מעתיק תשובה זו בספר השטרות שלו (שטרות, ריב"ב, עמ' 19), הוא מזכיר שהתקינו ביטול מודעה גם במתנה, אך כוונתו רק לנוסח הביטול, במקרה שהחליט הנותן לבטל המודעה, ולא לנוהג קבוע, כפי שהעיר בארי (תקנות גאונים, עמ' 24 הערה 49).

⁴⁵⁴ תג"ה ס"י שלה. ושם נאמר שזו גם שיטת קודמיו; שטרות, רה"ג, עמ' 48; המקח והממכר, שער לא.

⁴⁵⁵ בארי כותב (תקנות גאונים, עמ' 26) שהעובדה שביטול אינו תקף בכפייה הוא גם ההסבר לשיטת רש"ג שאין ביטול מודעה במכר, אף על פי שקודם לכן (שם, עמ' 21) הוא עצמו הסביר שהסיבה שאין ביטול מודעה לשיטת רש"ג במכר היא שהמודעה נכתבת רק כאשר יש עדי כפייה.

⁴⁵⁶ תג"ה ס"י שלה; שטרות, רה"ג, עמ' 46; המקח והממכר, שער לא.

של כפייה. על זה משיב רב האי כך: "ומאן דכתיב הכין בזביני ואביזאריה לשופרא דשטרא ולהנפוי מילי הוא דכתיב". דהיינו שהדבר נכתב רק ליופי השטר.⁴⁵⁷ רב האי מודה שביטול מודעה בכפייה מועיל במקרה של כפיית גט על פי דין כפי שמופיע בתלמוד.⁴⁵⁸ רב האי מוסיף שגם שם ביטול המודעה נחשב כאילו נעשה מרצונו, בגלל המצווה לשמוע בקול חכמים, כמו שמבואר בתלמוד.⁴⁵⁹ זאת בניגוד לעמדת ה"ג וגאוני סורא במאה ה-9, שכתבו שביטול מודעה מועיל גם במקרים של כפייה, כפי שהזכרנו לעיל.⁴⁶⁰

3.7 ניתוח ההבדלים בין גאוני סורא לגאוני פומבדיתא

הקו המחבר בין נקודות המחלוקת ברור. לדעת גאוני סורא במאה ה-9, אחת ממטרות הנהגת ביטול המודעה היא חיזוק המסחר, בעידן שבו המסחר הופך להיות מקור פרנסתם המרכזי של היהודים, ולכן הם מנהיגים את הביטול בכל השטרות ולא רק בגיטין. כדי לחזק את המסחר ולייצב אותו, הם רוצים שהפעולה תפעל גם בכפייה, לכן הם מחייבים לצרף לביטול המודעה פעולת קניין, שהיא תאפשר לביטול המודעה להיות תקף גם במצב של כפייה, כמו מכר. כשם שמכר תקף בכפייה לחלק מהשיטות גם כשהתמורה סימלית, גם קניין סודר יהיה תקף בכפייה שהרי גם בו המוכר מקבל תמורה סימלית.⁴⁶¹

לעומתם, גאוני פומבדיתא במאה ה-10 מתייחסים למודעה כביטוי לחוסר גמירות דעת בפעולה המשפטית, ולביטול מודעה כביטוי לגמירות דעת בשעת ביצוע הפעולה המשפטית. מסיבה זו הם סבורים שביטול מודעה אינו דורש פעולת קניין פורמלית, ואף סבורים שכאשר כופים את האדם לבטל מודעה, ביטול המודעה, האמור לשקף

⁴⁵⁷ מקור הביטוי בתלמוד בבבא בתרא סט ע"ב: "אמר רב יהודה: האי מאן דמזבן ארעא לחבריה, צריך למכתב ליה: קני לך דיקלין ותאלין והוצין וציצין, ואף על גב דכי לא כתב ליה הכי קני, אפ"ה שופרא דשטרא הוא". משמעות דברי התלמוד, שאף שמצד הדין אין צורך לפרט בשטר מכר של שדה את כל מה שיש בתוכו, מכל מקום כך נאה לעשות. לכן "שופרא דשטרא" הוא כינוי לכל דבר שאין חובה לכותבו בשטר מצד הדין, ולמרות זאת נכתב.

⁴⁵⁸ ערכין כא ע"ב.

⁴⁵⁹ בבא בתרא מח ע"א. ברודי (מחוקקים, עמ' 531 הערה 4) מתקשה מדוע לא נאמר שכשם שמועילה כפייה על ביטול גט משום מצווה לשמוע בקול דברי חכמים, כך תועיל כפייה על ביטול מודעה במכר מכיוון שקיבל תמורה, ומיישב שהתשלום מהווה תמורה רק לנכס, אך לא לביטול מודעה, ולגבי הנכס המודעה כבר גילתה שהתמורה איננה משכנעת אותו.

⁴⁶⁰ תגמו"מ, ס"י כא. כך עולה גם בתשובת גאון אחד שחי בסמוך לרב נטרונאי גאון (שטרות, רס"ג (אסף), עמ' 48 הערה 5).

⁴⁶¹ בבא בתרא מז ע"ב. ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.4.

גמירות דעת, הוא ריק מתוכן. לאור העובדה שאין משמעות לביטול כפוי, אין טעם לכתוב ביטול מודעה במכר, שהרי מודעה במכר נכתבת רק במקרה של כפייה, בניגוד למודעה בגט.

בארי, בנתחו את יסוד ההבדלים הללו בין שתי התפיסות, כותב כך:

דעת הסוברים, כי ביטול מודעה כפוי תקף ולפיכך נקבעה במכר אפשרות לביטול מודעה, רואה ב"טובת הכלל", הדורשת ששטרות יהיו תקפים ועמידים גורם מכריע בסוגיה הזאת. לעומת זאת גישתם של חכמי פומבדיתא מביאה להעדפת הפרט במאבקו נגד כוחות אלמים וחזקים, וגורם זה הוא שיקול עיקרי הגובר על כל שיקול אחר.⁴⁶²

אם כן, לדעתו, גאוני סורא במאה ה-9 מעדיפים את טובת הכלל, וגאוני פומבדיתא במאה ה-10 מעדיפים את זכויות הפרט.

נדמה שישנו עוד הבדל יסודי בין גישת גאוני סורא במאה ה-9 לגישת גאוני פומבדיתא במאה ה-10 והוא היחס לדין התלמוד.

דין התלמוד מזכיר ביטול מודעה רק בהקשר של מודעה בגט או כפיית גט על פי דין. גאוני סורא במאה ה-9 יצרו מציאות משפטית שונה לחלוטין מדין התלמוד על ידי הנהגותיהם. ביטול מודעה הונהג לא רק בגיטין כפויים אלא בכל הגיטין והשטרות אפילו בכפייה, ומודעה המוזכרת בתלמוד באופן מעשי נחסמה לחלוטין. לעומתם גאוני פומבדיתא השאירו את ביטול המודעה בגיטין בלבד, אלא שבניגוד למוזכר בתלמוד, ביטול מודעה הונהג לא רק כשנמסרה מודעה אלא בכל הגיטין. גם הרחבה זו התבססה על הבחנה תלמודית המאפשרת כתיבת מודעה בגיטין ללא הוכחת כפייה. האפשרות למסור מודעה המוזכרת בתלמוד נשארה במקומה במכר ובמתנה, ואפילו בגיטין האפשרות למסור מודעה הוסיפה להתקיים, אם התברר שביטול המודעה נעשה בכפייה שלא על פי דין.

מה גרם לשינוי התפיסה?

ברצוני להציע הצעות אחדות להסבר שינוי זה.⁴⁶³

⁴⁶² בארי, תקנות גאונים, עמ' 30–31.

⁴⁶³ יש במחקר הנוטים לייחס מחלוקות בימי הגאונים למסורות ישיבתיות שונות (אסף, תקופת הגאונים, עמ' רסא–רעח; לוי, מתיבות, עמ' V–I; לוי, אוצה"ג קידושין, עמ' ז; גינצבורג, גנזי שכטר ב, עמ' 168 ועמ' 635–636). ברם, אברמסון (רב שמואל הנגיד, עמ' מג) קבע "שלא היו מסורות פרשניות בכל ישיבה וישיבה של גאונים אלא הגאונים פרשו לפי הבנתם שלהם" ובמקום אחר כתב (עניינות, עמ' 37) שאין לבדות מחלוקות בין הישיבות במקום שאין לנו על כך עדות מפורשת. פוקס (נוסח הגאונים, עמ' 261–267) דחה את הראיות לכך שהבדלי נוסחאות התלמוד בימי הגאונים נבעו מהבדלים בין הישיבות. העדפנו שיטה זו לגבי הבנת גאוני פומבדיתא במאה ה-10, שכן בתקופה זו אין פערים של ממש בין ישיבת סורא לישיבת

הצעה אחת מבוססת על דברי ברודי.⁴⁶⁴ ברודי הצביע על כך שהגאונים לא ראו עצמם מחוקקים והתקנה היחידה שהיה בה שינוי מהותי מודע ויזום מדין התלמוד, הייתה תקנת הגאונים במורדת שנתקנה בתקופה שהשיקה לימי הסבוראים באמצע המאה ה-7. אמנם תקנת גביית מיטלטלין בסוף המאה ה-8 הייתה חקיקה הסוטה מדין התלמוד, אבל היא עסקה בנושא של דיני ממונות שנוח יותר לתקן בו, ולמרות זאת קיבלה את תוקפה בעיקר מכוח ההנהגה שלא לגבות מקרקעות. אם כן, מתברר שככל שחולפות השנים, נכונות הגאונים לשנות מדין התלמוד פוחתת והולכת. ייתכן שנכונות זו נפגעה עוד יותר אצל גאוני פומבדיתא במאה ה-10, שבשנים שקודם מינוי של רב שרירא לגאון חוותה משבר חריף ומעמדה הועמד בספק.⁴⁶⁵ על הרקע הזה ניתן לומר שגאוני סורא במאה ה-9 משקפים שינויים מדין התלמוד, שאירעו בסוף המאה ה-8, בזמן שעדיין שינויים מדין התלמוד היו מקובלים, לפחות בדרך של הנהגה. לעומתם, גאוני פומבדיתא במאה ה-10 כבר רואים סטייה מדין התלמוד כדבר לגיטימי פחות, ולכן מנסים לצמצם אותה ככל הניתן. הכלי שהשתמשו בו לצמצום היקף השימוש במודעה הוא הפרשנות המצמצמת, כאשר הם מפרשים שניתן לכתוב מודעה רק בכפייה מבחוץ, ולא בכל אילוץ.

הצעה נוספת היא שגאוני סורא במאה ה-9 חיים בצל התמורות המשמעותיות שאירעו בסוף המאה ה-8, שבמרכזן העברת בירת ממלכת בית עבאס לבגדד, שכבר הוזכרה לעיל.⁴⁶⁶ בזמנם שינויים אלה עדיין מאיימים לערער את היציבות הכלכלית בקרב יהודי בבל. כך עולה מהביטויים שבהם משתמש רב נחשון גאון: "שאם אין אנו אומרים כן נמצאו כל שטרות שבעולם בטלים... ואף גיטי נשים... למחר מוציא עליה שטר מודעא שכתוב בו באונס כתבתיו ומבטל את הגט ונמצא כל העולם כולו

פומבדיתא: שתי הישיבות שוכנות זו לצד זו בבגדד (אסף תקופת הגאונים, עמ' טו; ברודי, צהר, עמ' 16), רס"ג שממונה לאלוף בישיבת פומבדיתא (922) נהיה ראש ישיבה סורא (928) (ברודי, רס"ג, עמ' 38; שלוסברג, רס"ג, עמ' 216 ובהערה 17), ובתו של רב שמואל בן חפני מסורא נישאה לרב האי גאון מפומבדיתא (אסף, תקופת הגאונים, עמ' קצח).

⁴⁶⁴ ברודי, מחוקקים, עמ' 314.

⁴⁶⁵ באיגרות של רב נחמיה גאון ורב שרירא גאון הם מתארים מציאות שבה התפוצות השונות הפסיקו לשאול אותם שאלות, וכתוצאה מכך הפסיקו לתרום לשיבות [אגרת רש"ג (ליקוטים עמ' XXIII–XXVIII)]. מצב זה מתחיל לפי איגרת אחת במותו של רב כהן צדק (917–922) ולפי איגרת אחרת במותו של רב צמח גאון (935–937) [אגרות רש"ג (ליקוטים עמ' XXXIV–XXIII)]. הם קוראים נואשות לתפוצות לחזור ולשאול ולתרום. אסף מסביר, שתהליך זה אירע מפני שלאחר כמאתיים שנה של תשובות של גאונים לתפוצות, הגולה הגדולה מסוגלת להעמיד תלמידי חכמים שאינם נופלים מגאוני בבל, ולהסתדר בעצמה מהבחינה התורנית (אסף, תקופת הגאונים, עמ' נג).

⁴⁶⁶ ברודי, צהר, עמ' 15; ברודי, רס"ג, עמ' 13; קנדי, מחמד והחליפות, עמ' 124.

ממזרים".⁴⁶⁷ לפיכך הם רואים צורך בתיקון תקנות ובשינויים הלכתיים. כמו כן לפי השערותנו פרשנותם למושג "אונסא" כוללת גם אילוצים כמו מחלה ונסיעה, דבר המרחיב את היקף השימוש במודעה ומחריף את הצורך בביטול. לעומת זאת גאוני פומבדיתא במאה ה-10, היושבים בבגדד, כבר חיים בעידן שלאחר התמורות הגדולות שיצר הכיבוש המוסלמי,⁴⁶⁸ ולכן אין הם רואים עוד צורך לסטות מדין התלמוד,⁴⁶⁹ במיוחד לאור פרשנותם שרק כפייה מבחוץ נחשבת לכפייה. ראייה לכך היא ההדגשה בדבריהם שההנהגה של ביטול מודעה היא רק מלכתחילה, וגם האמירה שלהם שהרקע לתקנה איננו משבר כזה או אחר אלא דין התלמוד המקל בכתובת מודעות בגיטין.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ תגמו"מ סי' כא.

⁴⁶⁸ קאהן (האיסלאם, עמ' 101) אומר, שאף שהיו מרידות ותככים בכל התקופה, ברמה הכללית מדובר על תקופה של יציבות ותנופה.

⁴⁶⁹ ייתכן שתופעה דומה באה לידי ביטוי בשינוי בעמדת הגאונים בתקנת מורדת. עמדת הגאונים במאה ה-9 היא שאישה שאמרה "מאיס עלי" וכפו את הבעל לגרשה אינה נוטלת כתובה כלל. כך עולה מכתבי הגאונים מתקופה זו (ה"פ הלכות קידושין, עמ' קיד; ה"ג הלכות כתובות, עמ' 244; רב נטרונאי גאון אוצה"ג כתובות תשובה תעא; רס"ג אוצה"ג כתובות תעא). לעומת זאת, גאוני המאה ה-10 (רב חנניה גאון אביו של רב שרירא, אוצה"ג כתובות תשובות קסב; רש"ג, אוצה"ג כתובות תשובות תעח; רה"ג, אוצה"ג נדרים תשובה קנט; רב שמואל בר עלי אוצה"ג יבמות תשובה קעת) חייבו את הבעל בכתובה ופטרו אותו רק מתוספת. ריבלין (מתנה לחוד, עמ' קעא-קעב) סבר שגם התופעה של "מתנה לחוד", המאפשרת למורדת לזכות במתנה, צמחה במקביל לשינוי זה. ברודי (מחוקקים, עמ' 302-303) גם עומד על כך שגאוני פומבדיתא במאה ה-10 המחייבים לתת כתובה למורדת הם גם אלה המחייבים את הבעל לשלם לאשתו נכסי צאן ברזל בניגוד לעמדת ה"פ וה"ג הפוטרים את הבעל מלשלם מה שאינו בעין. ייתכן ששינוי זה נובע מכך שבתחילת ימי התקנה עדיין היה צורך להילחם בתופעה שששים מתאסלמות או נעזרות במוסלמים, כדי לצאת מבעליהן, לכן היה צורך דחוף להילחם בתופעה, ולצורך כך, כפו את הבעל לגרש מצד אחד ואת האישה עודדו שלא לטעון "מאיס עלי" מצד שני, כשקבעו שאין לאישה כתובה, נכסי צאן ברזל ומתנות. במאה ה-10, כשהמצב התייצב, יכלו גאוני התקופה לאפשר לאישה לקבל כתובה, ולגבות גם נכסי צאן ברזל שהתחייב לה הבעל, כדין כל אישה שיוצאת בעל כורחו של בעל שמקבלת כתובה בלא תוספת [שולחן ערוך אבן העזר (קנד, א) ושם בבית שמואל ס"ק א].

⁴⁷⁰ תג"ה סי' כ. בתשובה זו לא מפורש מי כתב אותה אבל בתשובה"ג ש"צ ח"ג ש"ב, סי' ה, מפורש שתשובה זו היא לרב שרירא גאון, וגם הרכבי בהערותיו (עמ' 346) מייחסה לרב שרירא.

3.8 האפשרות להתגבר על ביטול כל המודעות

3.8.1 התמודדות עם מודעה עתידית

מדברי הגאונים עולה שביטול מודעה הוא חלק מ"פסוקא דגיטא" שקודם לכתיבת גט⁴⁷¹ או חלק בלתי נפרד מנוסח השטר בשאר שטרות.⁴⁷² עיתוי זה מבטיח שכל מודעה שנכתבה לפני כתיבת השטר תתבטל. אולם האם ביטול זה יכול להועיל גם כדי למנוע מודעות עתידיות, או שמא חרב הביטול לעולם מונפת עד לסיום האקט המשפטי.

ניתן למצוא תשובה לשאלה זו בתשובת רב נטרונאי גאון.⁴⁷³ שם מסופר על אדון שכתב מודעה על שחרור עבדו, ואחר כך ביטלה ושוב כתב מודעה על ביטול מודעה. רב נטרונאי גאון קובע שמכיוון שהאדון השתמש בנוסח של ביטול מודעה סתמי, העבד אינו משוחרר ויכול האדון למוכרו, מפני שהמודעה על ביטול המודעה ביטלה אותה. אך אם היה האדון משתמש בביטול מודעה המבטל כל מודעה על ביטול מודעות, כנוסח המלא של הגאונים, ביטול המודעה היה גובר גם על המודעה על ביטול המודעה שבאה לאחריה. מכאן ניתן להסיק שעמדת רב נטרונאי גאון היא שביטול מודעה על ביטול מודעות יכול לחסום גם מודעה עתידית.

בנוסח שטר ביטול מודעה שבספר השטרות של ריב"ב: "ויש נמי מי שמוסיפין וכותבין ואע"פ שהיא מילתא דלא צריכא 'או שעתיד אני למסור'".⁴⁷⁴ נוסח זה "שעתיד אני למסור" מופיע כבר בשאלה שנשאל רב האי גאון ובעוד ספרי שטרות קדומים ומאוחרים.⁴⁷⁵ גם מנוסח זה אנו למדים, שאפשר לבטל מודעה עתידית.⁴⁷⁶

⁴⁷¹ ה"ג, הלכות יבום וחליצה, עמוד 84.

⁴⁷² תגמו"מ סי' כא; תג"ה סי' שלה.

⁴⁷³ תר"ן (ברודי) סי' שס.

⁴⁷⁴ שטרות, ריב"ב, עמ' 57.

⁴⁷⁵ תג"ה סי' שלה; מחזור ויטרי, סי' תקס בנוסח שטר מחילה; סי' תקסא שטר מתנה; סי' תקעא שטר שובר; שו"ת בנימין זאב, סי' נב שטר מתנה מחיים; נחלת שבעה, סי' טז תוספת כתובה; נודע ביהודה, חושן משפט סי' כה. ראה גם שפיצר, מעשה בית דין, עמ' יד-טז.

⁴⁷⁶ ריב"ב עצמו (שטרות, ריב"ב עמ' 57) טוען שאין בנוסחה זו צורך. לא ברור מדבריו מדוע. ייתכן שריב"ב סבר, שאין אפשרות טכנית למסור מודעות עתידיות, מכיוון שלדעתו אין למסור מודעה אחרי הפעולה המשפטית (שטרות, ריב"ב עמ' 53, על פי תשובת רי"ף סי' ה) וביטול המודעה נעשה בסוף הפעולה המשפטית או כחלק ממנה. ייתכן גם שסבר שהמודעות העתידיות כלולות גם בלא ציון מפורש כמו שעולה מתשובת רב נטרונאי גאון.

3.8.2 התמודדות עם ביטול גט עתידי

לא מצאנו בדברי הגאונים התייחסות מפורשת להתמודדות עם ביטול גט, שעלול להתרחש בין כתיבת הגט לבין נתינתו. לכאורה חשש זה היה צריך להביא את הגאונים להנהיג ביטול של ביטול הגט לפני נתינת הגט, שכן גם ביטול גט, יכול היה לשבש את כפיית הגט שבתקנת מורדת. שאלה זו מתחזקת לאור שתי נקודות: ראשית, מפשטות הסוגיה בערכין עולה שביטול מודעה נעשה סמוך לאמירת "רוצה אני" הסמוכה לנתינה.⁴⁷⁷ שנית, המעבר של יהודים למסחר בין-לאומי, התרחש כבר במאה ה-8 והגאונים במאה ה-9 היו מודעים לו והגיבו אליו, כפי שראינו בפרקים קודמים. מעבר זה גרם ליהודים לשלוח גיטין מרחוק, דבר שמרחיב את הזמן בין כתיבה לנתינה ומעלה את החשש לביטול גט בזמן זה. אם אכן העיתוי של שעת נתינה מתבקש הן מהסוגיה והן מהמצב המציאותי, כיצד התעלמו מכך הגאונים ודרשו ביטול קודם כתיבה?⁴⁷⁸

אפשרות אחת היא שהגאונים סברו שביטול מודעה סמוך לכתיבה מונע לא רק מודעות עתידיות, כפי שהזכרנו בסעיף הקודם, אלא גם ביטולי גט עתידיים. לכאורה אפשרות זו אינה סבירה, שכן התלמוד לא הציע פתרון זה גם כשהיה מתבקש.⁴⁷⁹ ברם ייתכן לומר שבזמן התלמוד, לפני תקנת מורדת, מכיוון שהתופעה של ביטולי גיטין ומודעות לא רווחה, לא ראו חכמי התלמוד צורך לתקן נוסח שמבטל את האפשרות החוקית של ביטול גט ומודעה בכל גט. אולם בתקופת הגאונים, כשהיה צורך ותוקן הנוסח, הוא פתר את חשש ביטול גט יחד עם חשש המודעה.

⁴⁷⁷ כך עולה גם מדברי ר' ברוך בר יצחק (ספר התרומה ס"י קכח). ריבלין (פסוקא דגיטא, עמ' 434) טען שהמעבר משעת נתינה לשעת כתיבה שהתרחב בעקבות תקנת הגאונים במורדת, נועד לרכך את התקנה.

⁴⁷⁸ לא מסתבר שהגאונים הנחו להצמיד את הכתיבה למסירה כפי שמציע מאוחר יותר רמב"ם (גירושין ו, כ) משתי סיבות: ראשית, לא מצאנו הנחיה כזו בדברי הגאונים. שנית, הנחיה כזו איננה מציאותית, במצב בו הרבה גיטין נשלחים מרחוק ונמסרים זמן רב אחרי הכתיבה.

⁴⁷⁹ כך עולה ממסכת גיטין (לד ע"א), שם מובא שרב יהודה חייב גט את חתנו של ר' ירמיה ביראה, והחתן ביטל את הגט, והדבר חזר על עצמו. החליט רב יהודה להוציא מהחתן גט בכפייה, ואמר לעדים לסתום את אוזניהם עד סוף מסירת הגט, כדי שלא יוכל לבטלו באוזניהם. אילו הייתה אופציה לכתוב ביטול על העתיד, בוודאי לא היה מטריח רב יהודה את עדיו להתנהל באופן כל כך משונה. כך הביא ר"ן בתשובה (סי' מג). ר' יוסף בן דוד אבן לב (טורקיה, המאה ה-16) בתשובה (ח"ג סי' צג) מביא ראיה נוספת מכך שרבן גמליאל תיקן, שלא יבטלו את הגט בפני בית דין (משנה גיטין ד, ב), כדי למנוע מצב שהבעל מבטל את הגט בזמן שהאישה מקבלת אותו, ועל סמך זה מתחנת באיסור ויולדת ממזרים. אולם להלכה נפסק כדברי רבי, שלמרות התקנה של רבן גמליאל, אם ביטל את הגט בפני בית דין הביטול חל (גיטין לג ע"א-ע"ב). אילו הייתה אופציה לכתוב ביטול מודעה גם על האפשרות של ביטול גט בעתיד, היה יכול רבן גמליאל לסתום את הפרצה לחלוטין. אך ייתכן שרבן גמליאל חיפש תקנה שלא תהיה תלויה ברצון הבעל לכתוב ביטול מודעה עתידי, שכן מדובר בבעלים שאינם רוצים לגרש. ייתכן שמסיבה זו, ר"ן לא הביא ראיה זו.

אפשרות שנייה היא שבימי הגאונים הייתה תקנה אחרת שמנעה ביטולי גיטין שנמסרו על ידי שליח. ר' אברהם בן יצחק ממרסיליה מביא דברים שמצא אצל "בעל מתיבתא עתיקתא" בשם אביו ראש הישיבה של ימין, שכאשר ממנים שליח למסור גט יש להשתמש בלשון "זכה" ולא בלשון "הולך".⁴⁸⁰ כאשר הבעל משתמש בלשון "זכה" הוא קובע שהאישה תזכה בגט בשעת מסירתו לשליח ובאופן זה לא ניתן יהיה לבטלו.⁴⁸¹ לדעת לוין, "בעל מתיבתא עתיקתא" הוא בנו של רב שר שלום גאון (843-853) שהיה ראש ישיבה בסורא, שהיא הישיבה של ימין.⁴⁸² פתרון דומה מופיע בתשובת גאונים המיוחסת לרב שר שלום גאון עצמו, שבה נאמר שיש לתת את הגט רק ביד אדם שמונה על ידי האישה לשליח קבלה, ובאופן זה לא ניתן יהיה לבטל את הגט.⁴⁸³ העיתוי של תקנות אלה – אמצע המאה ה-9 – מובן על רקע התפתחות המסחר באותם ימים, שהביאה לריבוי גיטין על ידי שליח, שמגדיל את החשש לביטול גט בין כתיבה לנתינה.

ברם יש לציין שלא מצאנו תיעוד נוסף לתקנה זו בספרות הגאונים, ולכן לא ברור לנו עד כמה היא פשטה כפתרון לחשש מביטולי גט בתקופת הגאונים.

3.9 סיכום

בפרק זה סקרנו את גלגוליו של המושג ביטול מודעה, מהדרישה לאמירת "רוצה אני" בגט כפוי שבמשנה בערכין (ה, ו) ועד לנוהג להזכיר ביטול מודעה על כל המודעות בכל הגיטין בסוף ימי הגאונים.

⁴⁸⁰ ספר העיטור אות ש- שלישות גט דף מה ע"ד.

⁴⁸¹ ר' יעקב בן רא"ש (טור אבן העזר סי' קמ) מביא עמדה זו, אך חולק וסובר שכל זמן שהאישה לא מינתה את השליח כשליח קבלה יכול הבעל לחזור אע"פ שאמר "זכה" ור' יוסף קארו בבית יוסף (שם) הראה שעוד ראשונים סברו כך. ברם, התקנה למנות שליח בלשון "זכה" כדי למנוע ביטול גט נפסקה להלכה על ידי ר' ישראל איסרלן (תרומת הדשן סי' רלז) לגבי מומר שמצד אחד יש חשש גדול שינסה לבטל את הגט ומצד שני יש סברא לומר שהגט הוא זכות לאישה. אולם מכיוון שהסתפק אם תיקון זה יועיל, תיקן שמיד לאחר שמסר לשליח ייקח ממנו שוב וימסור לו כשליח הולכה (ראה שו"ע קמ, יא; רמ"א קמא, נט).

⁴⁸² לוין, מתיבות, עמ' XVII. שיי"ר (רב האי, עמ' 92) כתב שפומבדיתא היא ישיבה של ימין ובעל "מתיבתא עתיקתא" הוא רב האי גאון. אולם הרכבי (זיכרון לראשונים, עמ' 29 הערה 73) דחה את דבריו.

⁴⁸³ תשוה"ג ש"צ, ח"ג ש"ב סי' ג. לוין מבסס את הזיהוי של "בעל המתיבתא עתיקתא" כבנו רב שר שלום גאון, על הדמיון בין שתי התקנות. אולם יש לציין שיש הבדל בין התקנות. לפי תשובת רב שר שלום גאון התקנה היא רק כאשר האישה מינתה שליח קבלה, אולם לפי התקנה שהביא ר' אברהם ממרסיליה, התקנה היא להשתמש במינוח "זכה" במינוי שליח ההולכה, אפילו בלא מינוי שליח קבלה, כמו שהבין ר' יעקב בן רא"ש שהביא את דבריו (טור אבן העזר סי' קמ). לוין (מתיבות, עמ' 50) הניח שלא ייתכן שהבעל נוקט בלשון "זכה" אם האישה לא מינתה שליח קבלה, ולכן זיהה את דברי רב שר שלום גאון עם דברי בעל המתיבתא עתיקתא. גם אסף (תקופת הגאונים עמ' רד) פקפק בזיהוי זה.

לטענתנו, מההלכה התנאית ומדברי רב ששת בסוגיה עולה שהמציאות של הבעת חוסר רצון למסור גט נחשבת כמודעה המבטלת את הגט, ובאמירת "רוצה אני" המודעה בטלה והגט קיים. אולם מסוגיית ה"פשיטא" שכנראה נכתבה על ידי הסבוראים, עולה שיש להצהיר על ביטול המודעה באופן פורמלי במקרה שנמסרה מודעה. מסקנה זו תואמת את ההכרעה המאוחרת שהלכה כאב"י ש"גילוי דעתא" אינו מועיל לבטל גט, ולכן המודעה צריכה להיות פורמלית כדי לבטל את הגט וגם ביטולה. זאת בניגוד לעמדת רב ששת, התומך בגישת רבא ש"גילוי דעתא" מועיל לבטל גט, לכן גם סירוב לתת גט ללא כפייה יכול להיחשב מודעה, וגם הבעת רצון לתת גט יכול להיחשב ביטולה. ההנהגה לכתוב ביטול מודעה בכל גט כפוי, מחשש שתימסר מודעה היא כנראה בתר תלמודית, אם כי מצאנו בדברי הגאונים גם מי שלמד הנהגה זאת מדברי התלמוד עצמו.

הנוהג לכתוב ביטול מודעה בכל גט הוא חידוש מימות הגאונים. ה"ג הוא המקור הראשון שמזכיר נוהג זה, ומבסס אותו על נוהג הקראת "פסוקא דגיטא", או בלשונו "אתחלתא דגיטא", שכולל את ביטול המודעה, יחד עם מינוי הסופר והעדים ושליח להולכת הגט. ה"ג אומר שנוהל זה הועתק גם לשטרות, כדי להשוותם לגיטין. בקרב גאוני סורא במאה ה-9, אנו מוצאים שנוהג ביטול המודעה בשטרות נובע מחשש לביטולם של שטרות. גאוני סורא מספרים על שלב נוסף בתקנה והוא תיקון נוסח שלפיו מבטלים לא רק מודעה רגילה אלא גם ביטולי מודעות. נוסח זה נוצר בתגובה לתופעה של אנשים שהחלו לכתוב מודעות על ביטולי מודעות.

לפי ריבלין, הרקע להנהגת ביטול מודעה בכל גט כפוי הייתה תקנת הגאונים במורדת שנתקנה בשנת 651. כפיית גט, שהייתה נדירה בתקופת התלמוד לא הצריכה הנהגה של ביטול מודעה. מי שחשש למודעה דאג לביטולה. אולם בעקבות תקנת מורדת, שאיפשרה כפיית גט בכל מקרה שאישה אומרת "מאיס עלי", כפיית גט הפכה לתופעה רווחת, שמצריכה הנהגה של הגאונים. במיוחד לאור העובדה שהיה חשש שלולי הנהגה זו, בעלים סרבנים עלולים לבטל את התקנה בעזרת מודעותיהם ולהחזיר את בנות ישראל למצב של חשש שמד.

ריבלין סבור שלא רק ביטול מודעה אלא כל הנוהג של "פסוקא דגיטא" הוא תגובה לתקנת מורדת שמטרתו לרככה. "פסוקא דגיטא" יוצר מצב שבמקום לכפות על האדם למסור גט לאשתו, כופים אותו רק לקרוא טקסט של ביטול מודעה, מינוי הסופר והעדים ומינוי השליח לפני כתיבת הגט. הליך זה מקל על הבעל בכפיית הגט בפן הפסיכולוגי. לפי זה יש להניח ש"פסוקא דגיטא" וביטול מודעה בתוכו הונהג במאה ה-7 זמן לא רב אחרי תקנת מורדת. הנוהג התחיל בגט כפוי, אך מכיוון שהתופעה של גט כפוי הייתה רווחת היא התפשטה לכל הגיטין.

מאוחר יותר עבר ביטול מודעה גם לשטרות אחרים. ה"ג כתב שמעבר זה נבע מהצורך להשוות גיטין לשאר שטרות, ולפי דבריו יש להניח שביטול מודעה התחיל לנהוג בשאר שטרות לא הרבה אחרי המאה ה-7, שבה התחיל ביטול מודעה בגיטין בעקבות תקנת מורדת, לפי ריבלין.

אולם גאוני סורא במאה ה-9 תיארו את המנהג של ביטול מודעה בשאר שטרות כנובע מהחשש מביטול השטרות. להערכתנו, חשש זה בא בעקבות התמורות הפוליטיות בבבל במאה ה-8 שהביאו למעבר של היהודים מעבודת אדמה למסחר. כתגובה למעבר למסחר תיקנו הגאונים כמה תקנות כגון גבייה ממיטלטלין, כתיבת הרשאה אגב ד' אמות בארץ ישראל, ותביעת שבועה ממי שטוען שאין לו נכסים. מסתבר שגם הנוהג לבטל מודעות בשאר שטרות וביצור הנוהג כפתרון גורף הן למצבים של כפייה והן למצבים של מודעה על ביטול מודעה על ידי קניין, היה חלק מהניסיון של גאוני בבל להגן על המסחר שהפך למקור פרנסתם העיקרי של יהודי בבל באותם ימים.

ריבלין עמד על כך שיש בביטול מודעה בשאר שטרות סגירת מעגל. מודעה התחילה בדיני ממונות כדי להתמודד עם תופעה של כפייה על מכירת קרקעות שאימה על היהודים שהיו עובדי אדמה, משם עברה לגיטין שלא ברצון חכמים. ביטול מודעה התחיל בגט, כדי להימנע ממצבים של עגינות וממזרות, ועבר לדיני ממונות כדי להגן על המסחר מפני רמאים, בתקופה שבה עברו היהודים למסחר.

גאוני פומבדיתא במאה ה-10 חלקו על גאוני סורא במאה ה-9 בכמה דברים: הם לא חייבו לעשות קניין בביטול מודעה, והם סברו שיש מקום לביטול מודעה רק בגיטין ורק ברצון, חוץ ממקרה של כפייה על פי דין בגט המופיע בתלמוד. הם גם סברו שהצורך בתיקון ביטול מודעה בשאר הגיטין איננו משום ריבוי הנשים שמתגרשות שלא ברצון הבעל, מצב שנבע מתקנת מורדת במאה ה-7, אלא מדין התלמוד שמודעה בגיטין יכולה להיכתב גם בלא כפייה.

יסוד מחלוקת זו הוא שלשית גאוני סורא במאה ה-9 ביטול מודעה היא פעולה משפטית פורמלית, שמגמתה תקנת הכלל במשפחה ובמסחר, ואילו גאוני פומבדיתא במאה ה-10 מאפשרים ליחיד המצוי בכפייה לבטל את הפעולה המשפטית, כפי שעולה מהאפשרות למסירת מודעה בתלמוד, ומצמצמים את הנהגת ביטול המודעה למקרים שהאדם באמת רוצה בפעולה המשפטית.

הצענו שתי הצעות להסבר הבדלי הגישות. אפשרות אחת היא שככל שחולפות השנים הגאונים ראו את עצמם מוסמכים פחות לחדש ולסטות מדין התלמוד. גאוני המאה ה-9 מזכירים הנהגות לתיקון הכלל גם אם הן מביאות לסטייה מדין התלמוד, מכיוון שספרותם משקפת את תקנות סוף המאה ה-8, שבה עדיין הגאונים

רואים עצמם כמוסמכים לשנות מדין התלמוד לתיקון העולם, גם אם לא באמצעות חקיקה אלא באמצעות הנהגה. לעומת זאת, גאוני המאה ה-10, במיוחד לאחר המשבר החריף שפקד את ישיבות בבל בתחילת המאה ה-10, רואים עצמם מוסמכים פחות, ולכן הם חוזרים לדין התלמוד. לכן הם מצמצמים את השימוש במודעה בעזרת פרשנות המצמצמת את הכפייה שבה כותבים מודעה לכפייה מבחוץ ולא בדרך של תקנות. אפשרות שנייה היא שגאוני סורא במאה ה-9 עדיין מושפעים מהתמורות הפוליטיות של סוף המאה ה-8, שהביאו למעבר של יהודי בבל לעיסוק במסחר, לכן הם מנסים בכל כוחם לתקן את המצב, ולייצב את המסחר בעזרת חיזוק נוהג ביטול המודעות. גאוני פומבדיתא במאה ה-10 כבר אינם חשים חוסר יציבות, במיוחד לאחר שצמצמו את המודעה במכר למקרים של כפייה מבחוץ, ולכן הם מחזירים את דין התלמוד.

הגאונים נהגו לעשות ביטול מודעה קודם כתיבת השטר בגט, ובשטרי ממון ביטול מודעה הוא חלק מהשטר עצמו. עיתוי זה מאפשר לבטל כל מודעה שנמסרה עד זמן זה. מתשובת רב נטרונאי ומנוסח השטרות עולה שנוסח ביטול כל המודעות מאפשר גם ביטול מודעות שיימסרו בעתיד. אולם אין בדברי הגאונים התמודדות עם חשש לביטול גט בין כתיבה ונתינה, אף שכבר מהמאה ה-8 היהודים עוסקים במסחר בין-לאומי והגיטין על ידי שליח הם תופעה שכיחה. הצענו כמה הצעות להסבר התופעה: ייתכן שהם סברו שביטול מודעה יכול להתגבר גם על ביטול גט עתידי כפי שהוא מתגבר על מודעה עתידית, אם כי זה לכאורה מנוגד לעולה מסוגיות התלמוד. ייתכן שהיה להם פתרון אחר והוא שבכל מינוי שליח גט היה הבעל אומר לשליח "זכה" או נותן ביד שליח קבלה. באופן זה אין אפשרות לבטל את הגט כשהוא ביד השליח. פתרון זה היה אפשרי במציאות של בבל, שבה רווחה התופעה שהאישה יוזמת את הגירושין בטענת "מאיס עלי", בעקבות תקנת מורדת. ברם לא מצאנו תיעוד לתקנה שכזו מלבד שני מקורות בגאונים.

4 פרק רביעי: ביטול מודעה בתקופת הראשונים

4.1 המעבר מימי הגאונים לימי הראשונים

הנהגת הגאונים לבטל מודעות בכל גט המשיכה גם בתקופת הראשונים, כפי שצינו בארי וריבלין במחקריהם.⁴⁸⁴ רשב"ם מכנה הנהגה זו "תקנה": "ומשום הכי תקינו בגיטין דלא למיכתב גיטא עד שיבטל הבעל כל מודעות שמסר",⁴⁸⁵ אך בדרך כלל הנהגה זו מוזכרת בראשונים כמנהג או כמעשה נכון ומומלץ גרידא.⁴⁸⁶ בארי העלה השערה, שנוהג ביטול המודעה התפשט לאשכנז רק במאה ה-12.⁴⁸⁷ הוא למד זאת מכך שראב"ן⁴⁸⁸ וראב"ה⁴⁸⁹ לא הזכירו ביטול מודעה בסדר הגט שלהם. אולם לדעתנו קשה לקבל השערה זו מכמה סיבות: ראשית, ביטול מודעה מופיע בספרים קדומים ומקבילים לתקופת ראב"ן וראב"ה באשכנז: בשטר הולכת גט המיוחס לרבנו גרשום, בספר האורה המיוחס לרש"י ובפירוש רשב"ם על הש"ס.⁴⁹⁰ שנית, גם ראב"ן⁴⁹¹ וראב"ה,⁴⁹² שמשמיטים ביטול מודעה בסדר הגט, מזכירים את הנוהג של ביטול המודעה בספריהם במקום אחר. לכן מסתבר שנוהג ביטול מודעה לא פסק מאז הוזכר אצל ה"ג.

⁴⁸⁴ בארי, תקנות גאונים, עמ' 43-44; ריבלין, פסוקא דגיטא, עמ' 438. להלן אזכורי נוהג ביטול המודעה בדברי הראשונים: בספרד: ר"י מיגש תשובה קטו; רמב"ם גירושין ו, כ; שו"ת רשב"א ח"ז סי' שצו סדר הגט לרשב"א; בפרובנס ספר העיטור, אות ג-גט דף ד ע"ב; ספר המנהיג, עמ' תרעה; בצרפת ואשכנז: שו"ת רבנו גרשום, סי' מז; רש"י ספר האורה (ח"ב סי' קכד עמ' 218); רשב"ם ב"ב מ ע"ב ד"ה גילוי; התרומה סי' קכח (הובא גם במחזור ויטרי סי' קלד); מרדכי גיטין סי' שסח; רא"ש סדר הגט. יש להעיר שבארי כתב (שם) שיש סתירה בין דברי רא"ש בפסקיו (גיטין ד, ו) שלא חייב למסור ביטול מודעה לבין דבריו בסדר הגט שחייב לעשות ביטול מודעה. אולם לדעתנו אין כאן בהכרח סתירה. דברי רא"ש בפסקיו הם (שם): "והמגרש את אשתו מרצונו ולא בטל מודעה אין בו חשש דכיון דמדעתו מגרשה אין חשוד לקלקלה בידי שמים". דבריו אלה מתייחסים רק לכשרות הגט בדיעבד, במקרה שבו לא נכתב ביטול מודעה בגט שנכתב מרצון, אך מסתבר שלכתחילה ראוי לכתוב ביטול גט בכל הגיטין כמו שנאמר בסדר הגט.

⁴⁸⁵ רשב"ם ב"ב מ ע"ב ד"ה גילוי; ספר העיטור אות ג-גט דף ד ע"ב.

⁴⁸⁶ תוד"ה האי מאן ערכין כא ע"ב; בעל התרומה סי' קכח; מרדכי גיטין סי' שסח; אגודה ד, נא.

⁴⁸⁷ בארי, תקנות גאונים, עמ' 44.

⁴⁸⁸ ראב"ן גיטין ד"ה עתה ארשום.

⁴⁸⁹ ראב"ה ח"ד סי' תתצד.

⁴⁹⁰ שו"ת רבנו גרשום סי' מז; רש"י ספר האורה (ח"ב סי' קכד עמ' 218); רשב"ם ב"ב מ ע"ב ד"ה גילוי

⁴⁹¹ ב"ב ד"ה וכי איכא אונסא.

⁴⁹² תשובות וביאורי סוגיות סי' תתקצא.

מעבר של נוהג מימות הגאונים לימות הראשונים איננו מפתיע. תקנות רבות של הגאונים המשיכו לנהוג גם אחרי תקופתם, בצורה מלאה או חלקית.⁴⁹³ קשרי מסחר ודרכי תחבורה מפותחות אפשרו את העברת תשובות מהגאונים, ובהן הנהגותיהם, לספרד, לצפון אפריקה ואפילו לאשכנז, אף על פי שלא הייתה תחת השפעה מוסלמית.⁴⁹⁴ תקנות גאונים בטלו רק כשהייתה סיבה לכך. למשל: תקנת מורדת דעכה, בגלל החשש לממזרות בגלל גט שנכפה על הבעל שלא על פי דין המשנה והתלמוד,⁴⁹⁵ תיקון ברכות חדשות על ידי הגאונים, שיש בהן חשש ברכה לבטלה אם אין בסמכותם לתקן,⁴⁹⁶ וביטול האפשרות להתרת נדרים על ידי הגאונים, שגרם לאנשים לעבור על איסור חילול הנדר.⁴⁹⁷ לכאורה, לא הייתה סיבה שהנהגת ביטול מודעה תתבטל, מכיוון שהיא איננה יוצרת בעיות הלכתיות.

אולם לאור הצעתו של ריבלין שהובאה בפרק הקודם, שהנהגה של ביטול מודעה בגיטין נולדה בעקבות תקנת מורדת, שהלכה ובטלה בימי הראשונים,⁴⁹⁸ ובעקבות השתלבותה בתיקון "פסוקא דגיטא" שדעך בימי הראשונים לפי ריבלין,⁴⁹⁹ ניתן היה לצפות, שגם ביטול מודעה בגיטין ידעך עמהן.

כנראה חברו כאן כמה גורמים שגרמו להנהגה של ביטול מודעה בגיטין לשרוד: ראשית, כפי שצוין, אין בעיה הלכתית בביטול מודעה עצמו, בניגוד לתקנה לכפות גט במורדת הטוענת "מאיס עלי". שנית, ביטול מודעה הפך להיות חלק מסדר הגט לא רק בגט הניתן בכפייה אלא בכל הגיטין, וגם בשאר השטרות בסורא, כבר בתקופת הגאונים, כך שהזיקה בין כפיית גט לביטול מודעה למעשה נותקה. שלישית, ביטול מודעה הופיע בספרי השטרות של רס"ג ושל רב האי גאון. ספרי השטרות הללו של הגאונים היו הבסיס לספרי השטרות של הראשונים כפי שבולט אצל ר' יהודה בן ברזילי (ריב"ב) מברצלונה ובעקבותיו אצל חכמי פרובנס ר' יצחק בן אבא מארי ממרסיליה ור' אברהם בן נתן.⁵⁰⁰ רביעית, הצורך בתקנה לא בטל לחלוטין. אמנם לא

⁴⁹³ שציפנסקי (תקנות, עמ' לד-מב) סוקר את תקנות הגאונים ובוחרן אילו מהן שרדו ובאיזה אופן.

⁴⁹⁴ גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 19, 157. ושם (עמ' 19) העיר: "התיאורים המצויים במחקרים על ניתוקה של יהדות אשכנז ממרכזים אחרים, בטעות יסודם".

⁴⁹⁵ רבנו תם ספר הישר סי' כד; שו"ת רא"ש מג, ח. ובספרות המחקר: שפירא, מאיסה, עמ' 146-153; גרוסמן, חסידות, עמ' 438-443; וסטרייך, מורדת, עמ' 123-147.

⁴⁹⁶ רא"ש, קידושין א, מא. ראה בהרחבה שציפנסקי, תקנות הגאונים, עמ' כא-כד.

⁴⁹⁷ רא"ש נדרים ג, ב. ראה בהרחבה שציפנסקי, תקנות הגאונים, עמ' קפט-קצ.

⁴⁹⁸ שפירא, מאיסה, עמ' 146-153; גרוסמן, חסידות, עמ' 438-443; וסטרייך, מורדת, עמ' 123-147.

⁴⁹⁹ ריבלין, פסוקא דגיטא, עמ' 435-436.

⁵⁰⁰ שטרות, ריב"ב, עמ' 53; ספר העיטור אות ג- גט דף ד ע"ב; ספר המנהיג, עמ' תרעה. ראה גם ריבלין (אליסאנה, עמ' 12) ובן ששון (שטרות, רס"ג, עמ' 149).

היו כותבי מודעות רבים כמו בתקופת תקנת מורדת, שבה כפיית גיטין הייתה רווחת, אך הגורם שעליו הצביעו גאוני פומבדיתא, שחשש מודעה בגיטין הוא גדול מכיוון שמודעה נכתבת בקלות משום שאין בה דרישה להוכחת כפייה, נותר בעינו. כמו כן המציאות של יהודים העוסקים במסחר בין-לאומי ומתניידים למרחקים לתקופות זמן ממושכות⁵⁰¹ השפיעה על הצורך בביטול מודעה בגיטין בשני אופנים. ראשית, הריחוק מהבית לפרקי זמן ארוכים גרם לגידול במספר מקרי הגירושין,⁵⁰² שנית, ריחוק זה גרם לכך שרבים מגירושין אלה נעשו על ידי שליח,⁵⁰³ והגיטין הגיעו ליעדם זמן רב לאחר כתיבתם. במצב זה מרחב הזמן שבו אפשר לבטל את הגט באופנים שונים התרחב, ולכן נוצר צורך בביטול מודעה.

4.2 קניין בביטול מודעה

אחת ממחלוקות הגאונים שהזכרנו לעיל היא שגאוני סורא במאה ה-9 הזכירו בנוסחאותיהם קניין כחלק מהליך ביטול מודעה,⁵⁰⁴ ואילו גאוני פומבדיתא במאה ה-10 כתבו שאין צורך בקניין.⁵⁰⁵ בתקופת הראשונים הצורך בקניין מופיע רק בקרב ראשוני ספרד עד המאה ה-12: בספר השטרות של ר' יהודה בן ברזילי (ריב"ב) מברצלונה (מאה ה-11–12)⁵⁰⁶ וברמ"ה.⁵⁰⁷ ר' אברהם בן נתן ור' יצחק בר אבא מארי ממרסיליה חכמי פרובנס במאה ה-12, ורשב"א בספרד במאה ה-13 מביאים מחלוקת בנושא הצורך בקניין בביטול מודעה, ומכריעים שלא צריך קניין כרב האי.⁵⁰⁸ מכאן ואילך שיטה זו המחייבת קניין נעלמת, והוכרע שאין צורך בקניין.⁵⁰⁹

⁵⁰¹ גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 10 ועמ' 18; גרוסמן, חסידות, עמ' 128–133, עמ' 414–415.

⁵⁰² גרוסמן, חסידות, עמ' 414–415, עמ' 443–456. לגבי נשות אשכנז מתבסס גרוסמן בעיקר על תקנות מהר"ם ותלמידיו המנסים להילחם בריבוי הגירושין אך לגבי קהילות ספרד הוא כותב "כל ניסיון לשער את היקף הגירושין בספרד הוא בגדר השערה בלבד" (עמ' 454). לפי גרוסמן, גם תקנת רבנו גרשום יסודה לא רק בהשפעה נוצרית או ארץ-ישראלית, אלא בפעילות הכלכלית של סחר בינלאומי שהיה מצוי בקרב יהודי גרמניה (עמ' 126–132).

⁵⁰³ גרוסמן (שם, עמ' 453) העיר שריבוי השאלות והנוסחים באותה תקופה שיש בהם מינוי שליח בגט מבעל השוהה ממרחקים, גם כן נובע מתופעה זו.

⁵⁰⁴ תר"ן (ברודי), חושן משפט, שנט-שס; אסף, מספרות הגאונים, תשובה ג, עמ' 134; תשוה"ג ח"ג ס"י יג; תשוה"ג ג"ק ס"י ו. ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.2.4.

⁵⁰⁵ תג"ה ס"י כ; שם ס"י שלה; ספר המקח והממכר לרב האי גאון שער לא; תשוה"ג הקצרות ס"י קנד וסי כב. ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.6.

⁵⁰⁶ שטרות, ריב"ב, עמ' 57.

⁵⁰⁷ יד רמ"ה ב"ב מח ע"א ס"י קפה ד"ה וכי תימא.

⁵⁰⁸ ספר המנהיג, הלכות גט, עמ' תרעה; ספר העיטור, אות ג גט דף ד טור ב; שו"ת רשב"א ח"ז ס"י קעו.

נדמה שהיעלמותה של השיטה המחייבת קניין נעוצה במספר גורמים: ראשית, בידי הראשונים היו בעיקר התשובות של רב האי גאון הפוטר מקניין.⁵¹⁰ שנית, כפי שנראה להלן, הראשונים נטו לאמץ את גישתם העקרונית של גאוני פומבדיתא, שביטול מודעה הוא גילוי דעת שלא דורש קניין. גישה זו משתקפת בכך שלדעתם ביטול מודעה פועל רק במקרה של רצון. שלישית, עם השנים הנוהג של ביטול מודעה, שהיה בראשיתו פעולה משפטית נפרדת, השתרש בתוך ספרי השטרות כחלק מהשטר ומהפעולה המשפטית של המכר, המתנה או הגט, לכן בטל הצורך לעשות עבורו פעולה משפטית נוספת.

4.3 תוקפו של ביטול מודעה שנעשה בכפייה

4.3.1 הסוברים שאין ביטול מודעה בכפייה

מחלוקת גאוניים נוספת שהזכרנו היא שגאוני סורא במאה ה-9 טוענים שביטול מודעה כפוי תקף,⁵¹¹ ואילו רב האי, גאון פומבדיתא במאה ה-10, אומר שאינו תקף.⁵¹² ממחלוקת זו נגזר הבדל נוסף, שגאוני סורא הזכירו ביטול מודעה גם בשטרי מכר שבהם המודעה נכתבת כשיש כפייה,⁵¹³ אך רב האי גאון סבר שאין מקום לכלול ביטול מודעה בשטר מכר בגלל כפייה זו.⁵¹⁴ רבנו חננאל (קירואן המאה ה-11) תומך בעמדת רב האי, שאין ביטול מודעה כפוי תקף, חוץ מגט כפוי על פי דין.⁵¹⁵ כך סברו גם רי"ף⁵¹⁶ וריב"ב.⁵¹⁷ דברי רמב"ם אינם חד-משמעיים.⁵¹⁸ רמב"ם מזכיר את קיומה של האפשרות לבטל מודעה במכר, ומכך הסיק ר' יוסף קארו, שלדעתו ביטול מודעה תקף גם בכפייה,

⁵⁰⁹ רמב"ם גירושין ו, כ; שם, מכירה ה, יא; ספר העיטור, אות ג גט דף ד טור ב; רשב"א בסדר הגט ח"ז סי' שצו; שו"ת רשב"א החדשות, סי' רכו לא מזכיר קניין; רא"ש גיטין ד, ו; מאירי ב"ב מ ע"ב ד"ה במסכת ערכין; סמ"ג עשין פב.

⁵¹⁰ שטרות, ריב"ב, עמ' 57; ספר המנהיג, הלכות גט, עמ' תרעה; ספר העיטור, אות ג-גט דף ד ע"ב.

⁵¹¹ תר"ן (ברודי), חושן משפט, שנט-שס; אסף, מספרות הגאונים, תשובה ג, עמ' 134; תשוה"ג ח"ג סי' יג.

תגמו"מ סי' כא; ספר הפרדס (עמ' פ הלכות מודעה). ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.2.4.

⁵¹² תג"ה סי' שלה; שטרות, רה"ג, עמ' 48; המקח והממכר, שער לא. ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.6.

⁵¹³ עיין לעיל פרק 3 סעיף 3.2.4.

⁵¹⁴ תג"ה סי' שלה. ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.6.

⁵¹⁵ הובאו דבריו בספר העיטור (אות מ-מודעא דף מ ע"ג-ע"ד) ובתשובת חכמי פרויניציה (סי' סח).

⁵¹⁶ שו"ת רי"ף סי' מא.

⁵¹⁷ שטרות, ריב"ב, עמ' 51-57.

⁵¹⁸ מכירה י, ח.

שכן מודעה במכר מתבצעת רק בכפייה, ואם מוזכר ביטול גם הוא נעשה בכפייה.⁵¹⁹ אולם ר' יעקב בן רא"ש סובר שדעת רמב"ם שאין ביטול בכפייה.⁵²⁰ בארי קיבל את סברת ר' יוסף קארו,⁵²¹ אך לדעתנו מסתבר, שרמב"ם סבר שאין ביטול בכפייה, שכן דרכו של רמב"ם ללכת אחרי שיטת רי"ף המוכרת לו, כפי שהוא עצמו העיד בהקדמת פירוש המשנה.⁵²² ייתכן שניתן לדייק זאת גם מדברי רמב"ם: "העידו עליו עדי המכר שביטל המודעה הרי המודעה בטלה". מבואר שאין לכתוב ביטול מודעה על מכר באופן אוטומטי בלא עדות ברורה, וכנראה צריכים להעיד שהמוכר מבטל מרצונו. זאת בניגוד לדבריו בהלכות גירושין, שם מודעה אינה מעידה על כפייה ולכן ביטול מודעה מובא כנורמה בכל הגיטין. בהמשך הלכות מכירה מפורש שאם מסר מודעה על ביטול המודעה ובה אמר "ואיני אומר כך אלא מפני האונס", ביטול המודעה אינו תקף, בגלל שהייתה כפייה, וגם לא מוזכרת אפשרות להתגבר על מודעה זו.⁵²³ לעומת זאת בהלכות גירושין, שם המודעה איננה מוכיחה כפייה, ניתן להתגבר על מודעה על ביטול מודעה.⁵²⁴

⁵¹⁹ כסף משנה מכירה י, ח; בית יוסף חושן משפט סי' רה. לדעת ר' יוסף קארו כך ניתן לדייק גם בלשון ר' וידאל די טולושא בפירושו מגיד משנה, שהביא כמקור לרמב"ם את דברי התלמוד בערכין שמדבר על ביטול בכפייה בגט שנכפה על פי דין, ואמר שכך הדין גם במכר ולא חילק בין ביטול בכפייה לביטול שאינו בכפייה. ⁵²⁰ טור חושן משפט סי' רה. כך סברו גם ר' יוסף טראני (מהרי"ט חושן משפט ח"ב סי' מג), מחכמי צפת מבני דורו של ר' יוסף קארו, ור' יהושע ולק תלמיד רמ"א בפירושו דרישה ס"ק טו וסמ"ע רה ס"ק כו. ⁵²¹ בארי, תקנות גאונים, עמ' 37 ובהערה 99.

⁵²² הקדמת רמב"ם לפירוש המשנה: "וההלכות שעשה הרב הגדול רבינו יצחק זצ"ל הספיקו במקום כולם... ולא הוקשו לנו בהם אלא הלכות מעטות לא יגיעו לעשר בשום פנים". באגרת ששלח אל ר' נהוראי בר' הלל הדיין (שו"ת הרמב"ם רנא) כתב: "אמנם מה שזכרתם על רבנו יצחק ז"ל [הרי"ף]... אנחנו חלקנו עליו בקצת מקומות, כמו ל' מקום או יותר". על פי מקור זה כתבו רבים שיש להשתדל לפרש רמב"ם בהתאם לשיטת רי"ף. למשל רדב"ז (חלק ד סימן סח); ר' יוסף קארו (בית יוסף חו"מ סי' קטו); נצי"ב (משיב דבר, ח"ב סי' פד; קדמת העמק א, טו). ועיין אורבך, התוספות, עמ' 738-739; תא-שמע, הספרות, א, עמ' 18, ועמ' 119; ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.1.1 וסעיף 4.4.

⁵²³ כך דייק ר' מסעוד רוקח (מעשה רוקח מכירה י, ו).

⁵²⁴ ר' חיים שבתי (ח"ב, קונטרס מודעה ואונס, ד"ה והנראה אלי בזה). ר' איסר זלמן מלצר (אבן האזל מכירה י, ח) טוען שהסיבה שאין אפשרות ליצור מודעה שתבטל ביטול מודעה בגיטין היא מפני שמודעה בגיטין עובדת רק כאשר היא מתפקדת כביטול גט וכל לשון אחרת היא רק גילוי דעת שאינו תקף בגיטין. רא"ל (שיעורי ב"ב, עמ' 197) הציע שהסיבה להבדל הוא שבמכר ומתנה הביטול דורש דעת, וכיוון שאין גמירות דעת, הביטול אינו תקף, אך בגיטין מהותו של הביטול היא התייצבותו הפורמלית של הבעל מאחורי הגט כדי שייחשב שנכתב לשמה ולכן לא אכפת לי שאין דעת. הסבר זה מניח שביטול מודעה בגיטין אינו מחייב גמירות דעת, בניגוד להצעתנו. ישנם הסבורים שלדעת רמב"ם הפתרון של גיטין תקף גם במכר ורמב"ם בהלכות מכירה סמך על מה שכתב בהלכות גירושין (מהרי"ל אבן חביב סי' לד), אך ר' חיים שבתי אינו מסכים לעמדה זו (ח"ב, קונטרס מודעה ואונס, ד"ה ומ"מ הראשון שכתבתי נראה).

רמ"ה שחי בספרד אחרי רמב"ם, וכבר הכיר את עמדת בעלי התוספות המאמצים את עמדת גאוני סורא במאה ה-9, מנמק את הכרעתו כרב האי גאון.⁵²⁵ לטענתו, לא ייתכן שחז"ל ישאירו את הנגזל בלא תקנה, לכן אם יש הלכה שמכר כפוי תקף, חייבת להיות הלכה של מודעה שמועילה לבטל את המכר.⁵²⁶

גם מחוץ לספרד היו שתמכו בעמדת רב האי. למשל ר' אליעזר בן נתן, מראשוני אשכנז במאה ה-12,⁵²⁷ ור' יצחק בר אבא ממרסיליה שבפרובנס במאה ה-12.⁵²⁸ חלק מראשוני אלה גם כותבים שכתובת ביטול מודעה בשטר איננה יכולה להיות משהו אוטומטי, אלא היא צריכה להיעשות רק לאחר שמוודאים שזהו רצונו של כותב השטר כפי שכתב רב האי.⁵²⁹

4.3.2 הסוברים שביטול מודעה בכפייה תקף

בעלי התוספות חולקים על רב האי, וסוברים שביטול מודעה במכר, שכולל גם ביטול של ביטולי מודעות, תקף גם בכפייה.⁵³⁰ נימוקם הוא שכיוון שיש תמורה במכר, יש להניח שהאדם מתרצה בביטול מודעה, כמו שאנו מניחים במכר עצמו.⁵³¹ הם מתבססים על הסוגיה בערכין (כא ע"ב) שבה אנו מוצאים שביטול מודעה תקף בכפיית גט. בעלי התוספות גם מציינים שמנהגם היה לכתוב ביטול מודעה בכל שטרי המכר ובכל שטרי מתנה. השיטה שביטול בכפייה תקף ונכתב בכל השטרות מופיעה אצל הרבה מראשוני אשכנז, וגם נפסקה ברמ"א.⁵³²

⁵²⁵ יד רמ"ה ב"ב מח ע"א ד"ה ואי הדר.

⁵²⁶ עמדה זו של רמ"ה מאפיינת את שיטתו שמצד אחד כבר מכירה את עמדתם של בעלי התוספות מראשית המאה ה-12 אך מצד שני נוטה דווקא לבסס את מסורת ספרד הקדומה (תא-שמע, הספרות, ב, עמ' 15).

⁵²⁷ ד"ה וכי איכא. עמדה זו מתאימה לשיטתו העקרונית של ראב"ן, המעדיפה את הדבקות בשיטות הקדמונים (אורבך, התוספות, עמ' 175).

⁵²⁸ ספר העיטור, אות מ- מודעה דף מ ע"ג.

⁵²⁹ שטרות, ריב"ב, עמ' 52; ר"י קרקושא בשם הר"י ב"ב מח ע"ב ד"ה מצאתי לרב; מאירי ב"ב מ ע"ב ד"ה מה שנהגו.

⁵³⁰ ב"ב מח ע"א-ע"ב ד"ה אמר רבא.

⁵³¹ ב"ב מז ע"ב-מח ע"א.

⁵³² רשב"ם ב"ב מ ע"א ד"ה ואין צריך לומר; תוספות ב"ב מח ע"ב ד"ה אמר רבא; רא"ש ב"ב ג, נא; טור חושן משפט רה; שו"ת זכרון יהודה סי' עג; מרדכי ב"ב סי' תקל; אגודה ב"ב ג, פט; רמ"א חושן משפט רה, יא. בארי (תקנות גאוני, עמ' 44) טען, שאין להוכיח מעצם הופעת ביטול מודעה בשטרי מכר על נוהג לעשות כן, וייתכן שהדבר הוא רק "לשופרא דשטרי", כפי שטען רב האי לגבי שטרות שבהם מופיע ביטול מודעה. אולם למרות דבריו, העובדה שראשוני אשכנז הנ"ל מזכירים את הנוהג לכתוב ביטול מודעה בשטרי מתנה ומנסים להצדיק אותו הלכתית מראה שבעיניהם יש לו משמעות הלכתית.

מהקביעה שכך היה המנהג עולה שבאשכנז כלל לא התייעצו עם המוכר בטרם כתבו ביטול מודעה. כך עולה כבר מדברי אחד מקדמוני אשכנז, ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן): "ואפילו לא בטיל בפירוש, כיון דאקני סתם קניין לכתובה עומד אדעתא דליכתבי ליה כתיקון חכמים אקני, והוי כאילו בטיל בפירוש דאמר כל דמקדש אדעתא דרבנן מקדש הכא נמי כל דמקני אדעתא דרבנן מקני, ורבנן תקינו ביטול מודעי בשטרי דמתנה". לעמדה זו הצטרפו ראשונים אשכנזים נוספים.⁵³³

חשוב להדגיש שהלכה זו, שברגע שנעשה קניין אין צורך שבעל השטר יגיד דבריו בצורה מפורשת, איננה ייחודית לביטול מודעה, אלא לכל הרכיבים הקבועים בשטר.⁵³⁴ החידוש כאן הוא שגם ביטול מודעה כלול בכך.

ברם ר' יצחק ממרסיליה מביא בשם רב האי אמירה המחריגה את ביטול מודעה במתנה: "מאי דסבירא לן לרבינו האי מאן דמקבל למיכתב בכל לשון דזכותא ולא ידע ספרא לאחזוקי כראוי כיון דכתב ביה ואחריות שטרא דנן קבילית עלי כחומר כל שטרא דנהיגין בישראל דלא כאסמכתא ודלא כטופסא דשטרי קיים לכל כללי דתחות ענייניה אבל תנאין כגון נאמנות בהלואה אי נמי ביטול מודעי במתנה לא מיחשבא ביה עד דמיפרשן". אמירה זו הובאה על ידי ראשונים רבים ונפסקה להלכה על ידי רמ"א.⁵³⁵

אמנם רב האי לא דן כאן על השאלה מה יכול הסופר לכתוב לבעל השטר כשאין בעל השטר מפרש אלא עושה קניין, אלא דן במקרה שהסופר עצמו החסיר דברים שנהוג לכותבם בשטר,⁵³⁶ אולם היו שהסיקו מכאן שאין לכתוב ביטול מודעה במתנה בלא דרישה מפורשת של בעל השטר.⁵³⁷ על כך נרחיב בסעיף הבא.

⁵³³ ראב"ן ב"ב מ ע"ב ד"ה וכי איכא; ראב"ה, תשובות וביאורי סוגיות, אלף ו; שו"ת מהר"ח אור זרוע סי' קכז; אגודה ב"ב ג, עח.

⁵³⁴ שו"ת רא"ש סח, יב (הובאו דבריו בטור ח"מ סי' סא).

⁵³⁵ ספר העיטור מאמר ה – נאמנות דף כד ע"ב; שו"ת ריטב"א סי' יב (הובאו דבריו בב"י חו"מ סי' עא); רבינו ירוחם – מישרים נתיב ד חלק א דף יט טור ג (הובאו דבריו בב"י חו"מ סי' סא); רשב"ש בשם ר"י אלברצלוני (יבין שמועה דף סב ע"ב); רמ"א חו"מ סא, ה.

⁵³⁶ שו"ת ריטב"א סי' יב; ש"ך חו"מ סי' סא ס"ק ט. ש"ך (שם) אומר שמדובר במקום שבעל השטר איננו יודע שכותבים ביטול מודעה במתנה אך אם הוא יודע שכותבים הרי זה כאילו כתוב גם אם אינו כתוב במפורש.

⁵³⁷ רשב"ש (יבין שמועה דף סב ע"ב); ר' חיים שבתאי (שו"ת מהר"ש ח"ב סי' טז); ר' שמואל הלוי (נחלת שבעה סי' לו). יש לציין שגם אם לא ברור מתשובה זו של רב האי שצריך להימלך בבעל השטר, ברור שאחרונים אלה מכוונים לדעת רב האי כפי שהיא משתקפת במקום אחר (תגי"ה סי' שלה, הובאה גם בשטרות ריב"ב עמ' 55): "והולכך לית להון לעידי שטר מתנה למיכתב ביטול מודעי בשטר מתנה, אילא כד אמ' להו הנותן מתנה בפירוש בטילית כל מודעי. ואי אמ' להו כתובו והבו ליה שטר מתנה בכל לישאני דזכותא ולא אמ' להו בטילית מודעי, לית להון למיכתב עליה ביטול מודעי...". אולם לדברי רה"ג הוראה

שיטה זו של ראשוני צרפת ואשכנז שאחרי בעלי התוספות, מהמאה ה-13 ואילך, מתאימה לשיטת גאוני סורא במאה ה-9, הן בכך שביטול בכפייה תקף, והן בכך שנוהג ביטול מודעה מתקיים כנוהל קבוע לא רק בגיטין אלא גם בשאר שטרות.⁵³⁸

4.3.3 מנהג צרפת ואשכנז לכתוב ביטול מודעה במתנה

בעלי התוספות אומרים שביטול מודעה במתנה בכפייה אינו תקף, כמו שמתנה בכפייה אינה תקפה,⁵³⁹ מכיוון שבניגוד למכר, במתנה אין תמורה שמשכנעת את הנותן להסכים למתנה שנכפתה עליו. רא"ש אומר שהסיבה לכך היא שהמתנה בטלה בגלל הכפייה עצמה ולא בגלל המודעה, ולכן ביטול המודעה לא יועיל.⁵⁴⁰ אולם דין זה איננו מתיישב עם המנהג לכתוב ביטול מודעה בכל שטרי מתנה. בעלי התוספות ורא"ש מיישבים, שאם אין במודעה במתנה עדות על כפייה, אנו מניחים שביטול המודעה נכתב מדעת הנותן, לכן נוהגים לכתוב ביטול מודעה, וכן הובא בטור ובשולחן ערוך.⁵⁴¹ מדבריהם עולה, שבמקרה שיש לנו עדות על כפייה במתנה, אין לכתוב ביטול מודעה במתנה, אם כי ברוב המקרים במתנה אין עדות על כפייה מכיוון שההלכה אינה דורשת עדות על כפייה במודעה במתנה.⁵⁴² ר' אלכסנדר זויסלין מביא בשם ריב"ם שיש ספק אם ביטול מודעה מועיל במתנה גם במקרה שידוע שהייתה כפייה, שמא בטלה הכפייה.⁵⁴³ ר' מאיר בן יקותיאל מרוטנבורג סובר שגם כשאנו יודעים על הכפייה במתנה, יש להניח שבטלה הכפייה וכתב את ביטול המודעה מדעתו.⁵⁴⁴ יש לציין שבגלל בעיה זו ר' שמואל הלוי (המאה ה-17) קבע שאין

זו איננה דווקא במתנה אלא בכל השטרות (שם): "וכבר פרישנא לעילא דלית להון לשהדי למיכתב ביטול מודעי ותנאיי לא בשטר מכר ולא בשטר מתנה ולא בשטר אביזאריה אילא כדאמי' להו בבירור ובטילית כל מודעי ותנאיי".

⁵³⁸ תר"ן (ברודי), חושן משפט, שנט-שס; אסף, מספרות הגאונים, תשובה ג, עמ' 134; תשוה"ג ח"ג סי' יג.

תגמו"מ סי' כא; ספר הפרדס (עמ' פ הלכות מודעה). ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.2.4.

⁵³⁹ רשב"ם ב"ב מח ע"א ד"ה מודה שמואל; תוספות ב"ב מח ע"א ד"ה אמר רבא; רא"ש ב"ב ג, נא; רבנו יונה ב"ב מז ע"ב ד"ה אמר רב הונא.

⁵⁴⁰ רא"ש ב"ב ג, נא; טור חושן משפט סי' רה; מרדכי ב"ב תקמד.

⁵⁴¹ תוד"ה אמר רבא מח ע"א-ע"ב; רא"ש ב"ב ג, נא; טור חו"מ סי' רמב; שולחן ערוך חו"מ רמב, ב.

⁵⁴² ב"ב מ ע"ב. ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.4.1.1 ופרק 2 סעיף 2.1.

⁵⁴³ אגודה, ב"ב ג, סי' פט.

⁵⁴⁴ הגהות מימוניות מכירה י, ח. ייתכן שנשמטה המילה "לא" וכוונתו שרק במקרה ש"לא ידעינן באונסיה" מועיל ביטול מדעתו, כדברי התוספות. בכל אופן, ר' שמואל שליצטט (הגהות מרדכי ב"ב סי' תרסד) אומר במפורש שניתן להניח שביטול מדעתו, גם כאשר בשעת המודעה הייתה כפייה.

לכתוב ביטול מודעה במתנה בלי דרישה מפורשת ואף לא הזכיר ביטול מודעה בשטר מתנה שלו.⁵⁴⁵

המאמץ שעושים ראשוני צרפת ואשכנז ליישב את ההלכה עם המנהג לכתוב ביטול מודעה בכל מתנה, במקום לשנות מהמנהג, משתלב בשיטתם הכללית להימנע מסטייה מן המנהג. שיטה שכבר עמדו עליה חוקרי ראשונים אלה.⁵⁴⁶

ר' אריה ליב הכהן⁵⁴⁷ מעורר בעיה נוספת בביטול מודעה במתנה. אם אנו מקבלים את שיטת רשב"ם, שגם במתנה ובגט כותבים מודעה רק במקרה של כפייה,⁵⁴⁸ ומקבלים את דברי בעלי התוספות שאין ביטול מודעה מועיל במקרה של כפייה במתנה, אין מצב שבו אפשר לכתוב מודעה וגם ביטול מודעה.

ר' אריה ליב הכהן מסיק שלשיטת רשב"ם אין ביטול מודעה במתנה. ברם רשב"ם בפירושו הזכיר שכותבים ביטול מודעה במתנה, והדברים צריכים יישוב.⁵⁴⁹ ר' יעקב לורברבוים סבור, שגם רשב"ם מודה שלא רק במקרים של כפייה גמורה כותבים מודעה אלא גם במקרים של אילוץ פנימי כותבים מודעה, כפי שהצענו בפרק העוסק במודעה, ובמקרים אלה שאין כפייה, המודעה מבטלת אך ביטול מודעה יגבר עליה.⁵⁵⁰ ייתכן שרשב"ם סבר שביטול מודעה במתנה פועל גם במקרה שהייתה כפייה גמורה בשעת מודעה, בהנחה שביטול המודעה הוא סימן לסיום הכפייה ונעשה מדעתו, כפי שעולה מדברי ר' מאיר בן יקותיאל מרוטנבורג שהובאו לעיל.

4.3.4 הבעייתיות בעמדת הסוברים שביטול בכפייה תקף

ר' יצחק קרקווא (המאה ה-13, פרובנס וספרד) אומר שלשיטת בעלי התוספות שביטול מודעה מועיל במכר אפילו בכפייה, מודעה על ביטול מודעה צריכה להיות

⁵⁴⁵ נחלת שבעה סי' לו.

⁵⁴⁶ גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 413; אורבך, התוספות, עמ' 80–82; תא-שמע, מנהג אשכנז, עמ' 27–104; סולוביצ'יק, הלכה כלכלה, עמ' 111–112. לעומת זאת אצל הגאונים ובספרד לא היה יחס של כבוד לנוסח השטר, וגם לא לסופריו שכוננו הדיוטות: "והשטרות [שנכתבו] בלשון הסותרת את הכונה שיכונו אליה. – אין לנו לבטל הדינים שעל פיהם יתקיימו השטרות ולחזור אחר מנהגי הדיוטות כי על ידי זה ישובו שטרותינו וכל דברינו לדברי הדיוט" (תג"ה סי' קמא); "עייננו בשטר זה וראינו שאע"פ שכתבו מי שאינו בקי בשטרות אפילו הכי יש בו דברים שהמתנה קיימת בהן" (שו"ת רי"ף סי' כה). ראה תא-שמע (הלכה, עמ' 47–48).

⁵⁴⁷ קצות החושן, רה ס"ק ח.

⁵⁴⁸ ראה בהרחבה לעיל פרק 2 סעיף 2.1.2.

⁵⁴⁹ ב"ב מ ע"א ד"ה ואין צריך לומר.

⁵⁵⁰ נתיבות המשפט, רה ס"ק ז.

תקפה, כדי לאפשר לכפוי להתגונן.⁵⁵¹ הערה זו דומה להערת רמ"ה שהובאה לעיל.⁵⁵² אולם שיטת בעלי התוספות היא שמודעה על ביטול מודעה אינה תקפה כשכותבים נוסח מלא של ביטול מודעה אפילו בכפיה. מה פשר עמדה זו?⁵⁵³ ייתכן שהרקע לעמדתם הוא שהמנהג בכתיבת השטרות שהתקבל בקרב בעלי התוספות מלכתחילה כלל בתוכו נוסח של ביטול מודעה של כל המודעות שהנהיגו גאוני בבל בשטרות. מנהג זה גרם לכך שבעלי התוספות ראו בביטול המודעה של כל המודעות ובפעולה המשפטית עצמה יחידה אחת, לכן לשיטתם אם מכירה תקפה בכפייה, כך גם דינו של ביטול מודעה על כל המודעות. תפיסה זו באה לידי ביטוי גם בכך שכאשר בעלי התוספות דנים בביטול מודעה, הם מתייחסים רק לנוסח המלא של ביטול הכולל ביטול של כל דבר המבטל את הגט ולא לביטול מודעה קצר.⁵⁵⁴ זאת בניגוד לעמדתם של ר"י מיגש ורמב"ם, מחכמי אנדלוס במאה ה-12, הקרובים יותר לימי הגאונים ולתורתם, ולכן הם עדיין מבחינים בין מכירה שתקפה בכפייה לביטול מודעה שאינו תקף בכפייה, ומבחינים בין ביטול מודעה סתמי וקצר שניתן לבטלו בעזרת מודעה על ביטול מודעה, לבין ביטול מודעה על ביטולי מודעה שלא ניתן לבטלו.

⁵⁵¹ ב"ב מח ע"ב ד"ה מצאתי.

⁵⁵² יד רמ"ה ב"ב מח ע"א ד"ה ואי הדר. לעיל סעיף 4.3.1.

⁵⁵³ ייתכן להציע שתמיכת בעלי התוספות בביטול מודעה אפילו במקרה של כפייה נובעת מתלותם של היהודים במסחר לפרנסה במקומם ובזמנם של בעלי התוספות, שיצרה צורך לתקן שלא יבטלו שטרות אפילו במקרה של כפייה, כפי שהיה צורך בתקופת גאוני סורא במאה ה-9, להרחיב את ביטול המודעה לכל השטרות בגלל המעבר למסחר בבבל מהמאה ה-8 ואילך. כבר העירו חוקרים שבעלי התוספות חיו בתקופה ובמקום שבהם היה המסחר גורם הפרנסה העיקרי, והדבר חייב אותם להתייחס בפסיקתם למציאות זו [אורבך, התוספות, עמ' 19; שם, עמ' 62–63, 89–93; י" כץ, דפוסי ישראל, עמ' 12–13; תא-שמע, הלכה, עמ' 34–35]. ברם אין בדברי בעלי התוספות ביטוי לצורך גדול או צורך השעה בהקשר של ביטול מודעה, כפי שמצוי אצל בעלי התוספות כשהם מושפעים מצורך שעה כמו הלוואה בריבית, ובמסחר ביין של גויים, שהיו ענפי מסחר מרכזיים באותה תקופה. (שו"ת מהר"ם ס"י תשצו; שם, ס"י שעג. הובא על ידי אורבך, התוספות, עמ' 62–63).

⁵⁵⁴ לדעתנו תופעה זו יכולה להסביר את דברי ר' יצחק קרקושא (בבא בתרא דף מח ע"ב ד"ה מצאתי שהובאו לעיל) על כך שלשיטת תוספות ניתן לבטל ביטול מודעה שניתן בכפייה בניגוד לדברי בעלי התוספות שלפנינו (כפי שהעיר על כך המהדיר הרב משה יהודה בלוי שם אות תקלו). ייתכן שדברי ר"י קרקושא מתייחסים רק לביטול מודעה קצר שניתן לביטול גם לפי בעלי התוספות, אך בביטול הכולל את כל המודעות, אין אפשרות לבטלו, כדברי התוספות שבפנינו.

4.3.5 ההבחנה בין עמדת בעלי התוספות לעמדת גאוני סורא

בארי עומד על כך שאף על פי ששיטת בעלי התוספות דומה לעמדת גאוני סורא במאה ה-9 הסוברים שביטול מודעה מועיל גם במקרה של כפייה, יש ביניהם שוני עקרוני.⁵⁵⁵ גאוני סורא מנמקים את תוקף ביטול המודעה גם במצב של כפייה, בצורך בתיקון עולם "שאם אין אנו אומרים כן נמצאו כל השטרות שבעולם בטילין".⁵⁵⁶ לעומת זאת בעלי התוספות אינם מנסים לתקן עולם, אלא מנסים ליישב את המנהג עם ההלכה התלמודית הדורשת רצון. לכן הם מתבססים על הסוגיה בערכין (כא ע"ב) שמזכירה ביטול מודעה בהקשר של כפיית גט, ועל התקדים התלמודי של מכר כפוי, שתקף מתוך הנחה שבסופו של דבר היה רצון.⁵⁵⁷ הבחנה זו בין שיטת בעלי התוספות לבין שיטת גאוני סורא באה לידי ביטוי בדיון על ביטול מודעה במתנה. לפי גאוני סורא, שביטול מודעה מטרתו לתקן עולם, תוקף ביטול מודעה הוא גורף לגבי כל השטרות. לעומת זאת לפי בעלי התוספות, ביטול מודעה בכפייה תקף רק משום שאנו מניחים שיש כאן רצון, דהיינו במכר ובגט שנכפה על פי דין, אבל במתנה לא.⁵⁵⁸

4.3.6 שיטתם של ראשוני המאה ה-13

רבנו יונה אומר שביטול מודעה על ביטולי מודעה במכר תקף גם בכפייה ומוסיף: "וכן דעת רבותי ז"ל". אמירה זו מובנת לאור העובדה שלמד אצל בעלי התוספות.⁵⁵⁹ ברם, לדעתו גם במתנה ובגט ביטול מודעה תקף בכפייה, בניגוד לעמדת בעלי התוספות. ר' יוסף קארו תמה על שיטתו, שכן אין סיבה שביטול מודעה בכפייה

⁵⁵⁵ בארי, תקנות גאונים, עמ' 36.

⁵⁵⁶ רב נטרוני גאון [תר"ן (ברודי) סי' שנט-שס]; רבנו נחשון גאון (תגמו"מ סי' כא); רב צמח גאון (ספר הפרדס עמ' פ). גאונים אלה אפילו לא חיפשו ביסוס בסוגיה בערכין (כא ע"ב) המדברת על ביטול מודעה בסוגיה של כפיית גט.

⁵⁵⁷ בבא בתרא מח ע"א.

⁵⁵⁸ ייתכן שההסבר לשיטת גאוני סורא במאה ה-9 הוא שהם סברו שמתנה בכפייה תקפה ולכן סברו שגם ביטול מודעה בכפייה במתנה תקף. אמנם רוב הראשונים סברו שמתנה בכפייה אינה תקפה (רשב"ם בבא בתרא מח ע"א ד"ה מודה שמואל; תוד"ה אמר רבא שם מח ע"א; רא"ש שם ג, נא; רבנו יונה שם מז ע"ב ד"ה אמר רב הונא), אבל הלכה זו אינה מפורשת בתלמוד, ולדעת ר' יוסף קולון (שו"ת מהרי"ק סי' קפה) לדעת ריב"ב המתנה תקפה אם לא נמסרה מודעה. ר' שלמא מחעלמא (מרכבת המשנה, מכירה י, א וגם י, ח) סובר שכך גם דעת רמב"ם. אם כן, ייתכן שזו הייתה עמדת גאוני סורא. ברם אין בדברי גאוני סורא בסיס לטענה זו. יש לציין שר' יהודה רוזאניס (משנה למלך מכירה י, א) כתב שכל חכמי ישראל חולקים על ריב"ב בטענה זו ותמה על מהרי"ק שהביא דבריו.

⁵⁵⁹ עליות דרבנו יונה דף מ ע"א ד"ה עלה בידנו. על יניקתו של רבנו יונה מבעלי התוספות ראה אורבך, התוספות, עמ' 479; תא-שמע, הספרות, ב, עמ' 19-20.

יהיה תקף, בשעה שמתנה עצמה בכפייה אינה תקפה.⁵⁶⁰ ייתכן שהיות שרבנו יונה סבור שמודעה במתנה וגט איננה משקפת קיומה של כפייה, אלא רק חוסר רצון, ניתן להחזיר לפעולה המשפטית את כוחה ולבטל את המודעה בקלות ואפילו בכפייה.⁵⁶¹

נקודה נוספת שבה רבנו יונה מתנגד לעמדת בעלי התוספות היא קביעתו שבגיטין יש לחוש ולהחמיר שמודעה על ביטולי מודעה תקפה אף אם היה ביטול מודעה על ביטולי מודעות. לכאורה, לפי דבריו, אם אדם ימסור מודעה על ביטולי מודעות אי אפשר יהיה לכפות עליו גט לעולם, ונעקרה ההלכה התלמודית של כפיית גט על פי דין. אולם סביר יותר להניח, שרבנו יונה לא דיבר על ביטול מודעה בכפייה על פי דין אלא על גט שנכפה שלא על פי דין. הצעה זו מתאפשרת לאור דברי רבנו יונה לעיל, שגם בגט ובמתנה ביטול מודעה בכפייה שלא על פי דין תקף, אם לא כתב מודעה על ביטול מודעות.⁵⁶²

רשב"א, תלמידו של רבנו יונה, מסכים לעמדת בעלי התוספות שביטול מודעה בכפייה תקף במכר.⁵⁶³ אולם בניגוד לעמדת בעלי התוספות הוא קובע שאם ימסור מודעה על ביטול מודעה, המבוססת על עדות כפייה, המכר יתבטל וביטול מודעה על ביטולי מודעה לא יהיה תקף, וגם אינו מזכיר מנהג לכתוב ביטולי מודעה בכל שטר מכר. לעומת זאת לגבי גט, בו המודעה וביטולה אינם משקפים כפייה, הוא נוטה לומר שביטול מודעה על ביטולי מודעה תקף.⁵⁶⁴ ייתכן שמאחורי הקבלה של ביטול מודעה בגיטין כביטול תקף באופן סופי עומד גם הרצון להתיר אישה מעיגונה, אף שלא נאמר כך במפורש.

⁵⁶⁰ בית יוסף אבן העזר סי' קלד ד"ה כתב א"א. ראה גם בארי, תקנות גאוניס, עמ' 39, הערה 107. ר' יהודה בר שמואל רוזאניס (משנה למלך מכירה י, ג) טוען שיתכן ששורש שיטת רבנו יונה היא שהוא סובר שגם מתנה בכפייה מועילה כפי שמציע ר' יוסף קולון בשם ר' יהודה בן ברזילי. אך בידינו נמצא פירוש רבנו יונה ובו מפורש שלדעתו מתנה בכפייה בטלה (בבא בתרא מז ע"ב ד"ה אמר רב הונא).

⁵⁶¹ גם רשב"ם כתב לגבי ההלכה של ביטול מודעה בגט שהוא הדין לשאר שטרות ולכאורה גם במתנה. אך בדברי רשב"ם סביר לומר שהוא התכוון רק לדין הכללי של ביטול מודעה ולא לעובדה שגם כפייה בביטול מודעה תקפה, שכן קשה להניח שאם נמסרה מודעה המשקפת כפייה לדעת רשב"ם ואחר כך בוטלה בכפייה, שהמתנה תהיה תקפה.

⁵⁶² כך גם הציע בארי, תקנות גאוניס, עמ' 39, הערה 107.

⁵⁶³ רשב"א מח ע"ב ד"ה ואסיקנא.

⁵⁶⁴ רשב"א גיטין לד ע"א ד"ה ולעניין.

לעמדה זו שותפים גם המאירי⁵⁶⁵ ור"ן.⁵⁶⁶ ר' יוסף קארו בשולחן ערוך⁵⁶⁷ גם הוא הסכים לעמדה זו. אמנם הוא העתיק את לשון רמב"ם בהלכות מכירה (י, ח), אך פירש את דבריו כמסכימים לעמדת רשב"א וסיעתו.⁵⁶⁸

רשב"א עצמו בסוף דבריו מפקפק בביטול של ביטולי מודעה גם בגיטין ומציע פתרון של פסילת עדי מודעה, פתרון שנדון בו בסעיפים הבאים.⁵⁶⁹

ריטב"א מסכים לשיטת רב האי שביטול מודעה בכפייה איננו תקף במכר אפילו בלא מודעה על ביטול מודעה. לדעתו, אפילו אם נעשה הביטול ברצון, מודעה על ביטול מודעה תפקיע אותו אלא אם כן יפסול את עדי המודעה.⁵⁷⁰ לגבי גיטין לדעתו ביטול של מודעה על ביטולי מודעה תקף רק בצירוף הצהרה שכל אמירה שמבטלת את הגט בטלה בדומה לנוסח רמב"ם, ושבועה שאין מודעה. ביטול מודעה במקרה של כפייה תקף רק במקרה שכופין להוציא.⁵⁷¹

שיטה זו של חכמי ספרד ופרובנס במאה ה-13 (מלבד רבנו יונה וריטב"א), שביטול כפוי תקף כשיטת כבעלי התוספות מצד אחד ומצד שני במקרה שיש מודעה על הביטול שמוכיחה כפייה אינו תקף כשיטת רב האי וראשוני ספרד הקדומים, מתאימה לשיטתם הכללית שהיא סינתזה בין חכמי ספרד במאה ה-11 וה-12 לבין בעלי התוספות.⁵⁷²

⁵⁶⁵ מאירי בבא בתרא מ ע"ב ד"ה במסכת ערכין ; ד"ה גט ומתנה.

⁵⁶⁶ ר"ן בבא בתרא מח ע"ב ד"ה אי לאו ; נימוקי יוסף בבא בתרא כו ע"ב ד"ה אי לאו ; ר"ן גיטין יז ע"א מדפי רי"ף ד"ה מאי לאו ; שו"ת ר"ן סי' מג.

⁵⁶⁷ חושן משפט רה, יא.

⁵⁶⁸ כסף משנה מכירה י, ח ; בית יוסף חושן משפט רה.

⁵⁶⁹ רשב"א בבא בתרא מח ע"ב ד"ה ואסיקנא ; גיטין לד ע"א ד"ה ולעניין.

⁵⁷⁰ ריטב"א בבא בתרא מח ע"א ד"ה וכן אתה. יש לציין שקביעה זו שמודעה על ביטול מודעה מועילה גם במקרה שהביטול נעשה ברצון, נראית תמוהה, שכן אין מקום למודעה במכר במקרה שיש רצון. ר"י קרקושא בדבריו (בבא בתרא מח ע"ב ד"ה מצאתי) אמר בצורה מפורשת שלשיטת רי"ף שביטול מודעה נעשה ברצון אין מקום למודעה על ביטול שכזה. אולי ניתן ליישב שכוונת ריטב"א שהביטול נעשה ברצון רק למראית עין, אך המודעה באה ומוכיחה שהייתה כפייה גם מאחוריה.

⁵⁷¹ כך מסתבר לפרש את דברי ריטב"א (שם) : "ומודעא דגט שכתוב בה זכרנו וכו' אין ביטול מודעא כלום אלא באותם שכופין להוציא". מסתבר ש"זכרנו וכו'" הכוונה לכך שהעדים זוכרים שהייתה כפייה.

⁵⁷² אורבך, התוספות, עמ' 586 ; תא-שמע, ספרות, ב, עמ' 39-40 ; אברמסון, רמב"ן, עמ' 8-9 ; לגבי המאירי ראה תא-שמע, הספרות ב, עמ' 170-173. לגבי השפעתם של חכמי אנדלוס על פרובנס באופן כללי ראה בנדיקט, פרובאנס, עמ' 99-106.

4.4 נוסח ביטול כל המודעות לפי שיטת רמב"ם

רב נטרונאי גאון ושאר גאוני סורא במאה ה-9 מזכירים נוסח לביטול מודעה שמבטל כל מודעות שלפניו: "משום הכין תקינו בתי דינין ראשוניים למכתב ובטילי מודעי ומודעי דמודעי עד סוף כל מודעי".⁵⁷³ גם גאוני פומבדיתא הסכימו לנוסח זה, ובלבד שהביטול ייעשה ברצון ולא בכפייה.⁵⁷⁴ נוסח זה מוזכר גם בר"י מיגש⁵⁷⁵ ובריב"ב⁵⁷⁶ חכמי ספרד, בתחילת המאה ה-12, וגם אצל בעלי התוספות.⁵⁷⁷

אולם רמב"ם אומר: "אם אמר לשנים כל גט שאכתוב לפלונית אשתי בטל הוא וכל דבר שאבטל בו מודעא זו הרי הוא בטל וכתב אחר כך גט ונתנו לה אף על פי שביטל המודעא קודם שיכתוב הגט ויתנו לה הרי הגט בטל". מלשון זו ניתן להסיק שיש אפשרות לבטל כל ביטול מודעה. לאחר מכן רמב"ם מנסח ביטול מודעה שגובר על כל הביטולים: "שכל הדברים שמסרת שגורמין כשיתקיימו אותן הדברים לבטל גט זה הרי הן בטלים".⁵⁷⁸

רא"ש,⁵⁷⁹ ובעקבותיו ר' שמעון בר צמח⁵⁸⁰ ור' משה איסרליש,⁵⁸¹ טוענים שכאשר רמב"ם אומר שמודעה על ביטול מודעות מתגברת על ביטול מודעה, כוונתו רק למקרה שבו הבעל אומר ביטול מודעה סתמי, אך כאשר אומר ביטול מודעה המתייחס במפורש גם למודעה על ביטולי מודעות, גם רמב"ם מסכים שנוסח הגאונים של מודעה על כל ביטולי מודעות מועיל אלא שניסח את הדברים בצורה שונה.

ברם רשב"א⁵⁸² ר"ן⁵⁸³ ור' יעקב בן רא"ש⁵⁸⁴ ורבים מאחרוני פולין⁵⁸⁵ הבינו שרמב"ם התכוון לומר שהנוסח "ביטול מודעה על מודעות" שבתקנת הגאונים איננו יכול להתגבר על מודעה על ביטולי מודעות ולכן יש להשתמש דווקא בנוסח של

⁵⁷³ תר"ן (ברודי) ס"י שנט-שס; וכן רב נחשון תגמו"מ ס"י כא; רב צמח ספר הפרדס עמ' פ.

⁵⁷⁴ תג"ה ס"י שלה.

⁵⁷⁵ שו"ת ר"י מיגש ס"י קטו.

⁵⁷⁶ ספר השטרות, ריב"ב, עמ' 57.

⁵⁷⁷ תוד"ה האי מאן, ערכין כא ע"ב.

⁵⁷⁸ רמב"ם, גירושין ו, יט-כ.

⁵⁷⁹ גיטין ד, ו. ראה גם ברבנו ירוחם (תולדות אדם וחווה, נתיב כד ח"א דף רא ט"א).

⁵⁸⁰ תשב"ץ ח"א ס"י א; תשב"ץ ח"ד טור ג ס"י לה.

⁵⁸¹ דרכי משה אבן העזר קלד ס"ק ב.

⁵⁸² רשב"א גיטין לד ע"א.

⁵⁸³ גיטין יז ע"א מדפי רי"ף ד"ה מאי.

⁵⁸⁴ טור אבן העזר ס"י קלד.

⁵⁸⁵ ר' שלמה לוריא (שו"ת רש"ל ס"י כה); ר' יושע ולק (דרישה אבן העזר קלד ס"ק ה); יואל סירקיש (ב"ח

אבן העזר קלד); ר' דוד הלוי (טז קלד ס"ק ג).

רמב"ם.⁵⁸⁶ בארי מקבל סברה זו בהתבסס על שתי ראיות: ראשית, על כך שרמב"ם אינו מזכיר את הגאונים ואת הנוסח שלהם. שנית, על כך שרמב"ם בהלכות מכירה (י, ח) אינו מזכיר נוסח המתגבר על מודעה על ביטולי מודעות.⁵⁸⁷ לדעתנו סביר יותר שרמב"ם כדרכו לא חלק על הגאונים ועל חכמי ספרד שלפניו.⁵⁸⁸ ניסוחו השונה, כנראה נובע משיטתו המשווה מודעה בגט לביטול גט כפי שהובא לעיל, בניגוד לעמדת הגאונים.⁵⁸⁹ העובדה שרמב"ם אינו מזכיר את הגאונים אינה חריגה, שכן גם ראשונים אחרים אינם מייחסים את הנוסח לגאונים.⁵⁹⁰ הסיבה שרמב"ם אינו מזכיר ביטול על כל המודעות במכר, נובעת מכך שבמכר מודעה משקפת כפייה ולשיטתו ביטול מודעה בכפייה אינו תקף. לעומת זאת בגיטין, מודעה אינה משקפת כפייה, ולכן יש להניח שהביטול נכתב ברצון, ולכן הוא תקף, כעמדת רב האי גאון.

4.5 הצעות נוספות לביטול כל המודעות

4.5.1 הודאת בעל דין שלא נמסרה מודעה

בחידושו של ר' מאיר הלוי (ספרד, סוף המאה ה-12) על מסכת בבא בתרא ישנו פתרון נוסף לבעיה של שטרות שמאבדים את תוקפם בגלל מודעה: "וקיימא לן תליוה וזבין [זבינא זביני] היכא דאודי ליה דלא מסר מודעא מקמי הכין, דהודאת בעל דין כמאה עדים דמי. דהא פסלינהו לסהדי דמודעא ואשתכח דליכא מודעא לבטולינהו לזביני".⁵⁹¹ לדעתו, אם ימסור המוכר הודאת בעל דין שלא מסר מודעה, ממילא ייפסלו כל העדים על מודעות שנמסרו, שכן הודאת בעל דין גוברת על עדים. יש להעיר שרמ"ה איננו מציע זאת כפתרון לבעיית מודעה אלא מזכיר הלכה זו באופן סתמי אגב עיסוק בהלכות מודעה.

⁵⁸⁶ מסתבר שכך סובר גם ר' יוסף קארו שהביא להלכה את נוסח רמב"ם (שולחן ערוך אבן העזר קלד, ב).

⁵⁸⁷ בארי, תקנות גאונים, עמ' 41.

⁵⁸⁸ אורבך, התוספות, עמ' 738–739; תא-שמע, הספרות, א, עמ' 18, ועמ' 119; ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.1.1 וסעיף 4.3.1.

⁵⁸⁹ ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.2.2. אבן האזל מכירה ו, ח; רא"ל, שיעורי ב"ב, עמ' 197.

⁵⁹⁰ בארי עצמו (תקנות גאונים, עמ' 44) עמד על כך שהראשונים לא ייחסו את המנהג לבטל מודעה לגאונים. מבחינה מסוימת אי אֶזכור הגאונים מוכיח שרמב"ם לא חלק עליהם, שהרי בדרך כלל כאשר רמב"ם חולק על תקנה של גאונים, הוא אומר זאת בצורה מפורשת, כמו למשל בתקנת מורדת (אישות יד, יד) ובתקנת מיטלטלין (שם טז, ז–ט).

⁵⁹¹ רמ"ה, בבא בתרא מח ע"א סי' קפה ד"ה וכי תימא.

רוב חכמי דורו ומקומו של רמ"ה לא התייחסו לדבריו, וייתכן שכתביו על מסכת בבא בתרא לא היו מפורסמים באותה עת. אולם ר' יעקב בעל הטורים הביא דבריו אגב הבאת שיטת רמ"ה שביטול בכפייה אינו תקף.⁵⁹²

הבאת דברי רמ"ה בטור הביאה את ר' יוסף קארו במאה ה-16 ואת בני דורו ומקומו לעסוק בפתרון זה.⁵⁹³ בפירוש על הטור, שואל ר' יוסף קארו מה היתרון בפתרון זה, שכן מאותה סיבה שביטול בכפייה אינו תקף, גם הודאת בעל דין בכפייה אינה תקפה.⁵⁹⁴ שאלה זו מתבקשת, לאור עמדתו הברורה של רמ"ה נגד ביטול מודעה בכפייה גם במכר כשיטת רב האי גאון. ר' חיים שבתי מוסיף להוכיח שפתרון זה אינו יעיל מכך שלא הובא בפוסקים.⁵⁹⁵ לעומת זאת חלק מחכמי סלוניקי במאה ה-16, כתבו את דברי רמ"ה כפתרון יעיל, ולדעתם חלק מההודאה הוא גם שלא הייתה כפייה או שהכפייה הסתלקה.⁵⁹⁶

4.5.2 תקנת פסילת העדים

כפי שהזכרנו לעיל, רשב"א סבר, כמו ראשוני ספרד אחרים במאה ה-13, שמודעה על ביטול מודעה במכר גוברת על כל ביטול מודעה, ואם כן כל מכירה היא בת ביטול.⁵⁹⁷ בגט, אף שנטה לומר שנוסח ביטול מודעה על כל המודעות תקף ואינו בר ביטול מפני שכנראה נעשה ברצון, במסקנתו ערער עליו. זאת מפני שמצד אחד הוא הזדהה עם דברי רמב"ם שלהבנתו פקפק בנוסח זה, כפי שהוזכר, ומצד שני לדעתו אין לנוסח של רמב"ם יתרון על נוסח הגאונים, שכן גם הוא בר ביטול.⁵⁹⁸

⁵⁹² טור חו"מ סי' רה.

⁵⁹³ דברי רמ"ה הוזכרו גם אצל ר' חיים בן משה די בוטון (שו"ת לחם רב סי' לב); ר' אליהו בן חיים (שו"ת ראנ"ח סי' סג); מהר"י בן לב (ח"ג סי' כח); רשד"ם (יו"ד סי' פח); ר' חיים שבתי (מהרח"ש ח"א סי' עח; ח"ב קונטרס מודעה ואונס ד"ה ואם מסר מודעה).

⁵⁹⁴ בית יוסף, שם, אות טו, ד"ה וכן כתב הרמ"ה. גם ר' חיים שבתי מצטרף לקושיה זו (מהרח"ש ח"א סי' עח).

⁵⁹⁵ מהרח"ש ח"א סי' עח; שם, ח"ב, קונטרס מודעה ואונס, ד"ה ובמחילה דמר אומר.

⁵⁹⁶ רשד"ם יו"ד סי' קב; שם חו"מ סי' שלד; מהר"י בן לב ח"ג סי' כח. ראה בביאור דבריהם אצל ר' חיים שבתי (מהרח"ש ח"ב, קונטרס מודעה ואונס ד"ה ומדברי ה"ה מהר"י).

⁵⁹⁷ רשב"א מח ע"ב ד"ה ואסיקנא.

⁵⁹⁸ רשב"א גיטין לד ע"א ד"ה ולענין. ר' איסר זלמן מלצר (אבן האזל מכירה י, ח) מציע הסבר מדוע לפי רמב"ם אין נוסח שיכול להתגבר על נוסחת ביטול כל המודעות בגיטין. לדעתו, שורש הדבר בעמדת רמב"ם, שמודעה בגט איננה גילוי דעת, שהרי גילוי דעת אינו תקף בגיטין כפי שנפסק בתלמוד אלא רק ביטול הגט עצמו, כפי שהראינו בפרקים קודמים (לעיל פרק 2 סעיף 2.2.2). לכן לפי רמב"ם בגיטין כאשר אדם יאמר במודעה שהוא מבטל את ביטול המודעות לפי נוסח רמב"ם, לא יהיה לכך תוקף, מכיוון שאין בדבריו ביטול של הגט הספציפי עצמו אלא ביטול של ביטול של כל דבר שיגרום לביטול, וזו רק אמירה שאינו רוצה בגט,

מתוך שאיפה ליצור אפשרות של פעולה משפטית שאינה בת ביטול, הציע רשב"א ביטול מודעה, שכולל בתוכו פסילת כל העדים שהעידו על מודעה או ביטול גט.⁵⁹⁹ רשב"א אינו מזכיר את הפתרון של רמ"ה שקדם לו, למרות הדמיון בין הפתרונות. ייתכן ששיטתם של בעלי התוספות, שאצלם ביטול מודעה אינו בר ביטול, היא זו שהשפיעה על רשב"א לחפש פתרון כזה.⁶⁰⁰

התקנה של רשב"א של פסילת עדי המודעה ספגה ביקורת משני כיוונים: כיוון אחד הוא שפסילת עדים תקפה בדיני ממונות אך לא בגיטין, שיש בהם ממד איסורי שאיננו תלוי בדעת האדם. אמנם רשב"א הביא ראיה לשיטתו שפסילת עדים תקפה גם בגיטין,⁶⁰¹ אך היא לא התקבלה על דעת ריטב"א ור"ן.⁶⁰² לדעת ריטב"א בגיטין, צריך לצרף להצהרה בנוסח רמב"ם שכל מה שאמר לבטל את הגט מבוטל, גם שבועה שלא נשאה עליו שום מודעה.⁶⁰³

כיוון שני של ביקורת הוא שגם בדיני ממונות, שבהם פסילת עדים תקפה לכל הדעות, ניתן להתגבר גם עליה במודעה מתאימה, ואם כן, אין פסילת עדים עדיפה על כל נוסח אחר של ביטול מודעה.⁶⁰⁴ רשב"א עצמו נשאל על מי שכתב מודעה גם על פיסול עדים וטען שמודעה כזו אינה מועילה. לטענתו כל מי שכתב מודעה על פסילת עדים יודע שעדיו פסולים, ולכן לא התכוון באמת לפסול.⁶⁰⁵

ר"ן מעיד שבגלל אי ההסכמות עם עמדת רשב"א, לא סמכו על תקנתו.⁶⁰⁶ מכשול נוסף שעמד בדרכה של התקנה הוא התפשטות הנוהג לכתוב ביטול מודעה כנוסח רמב"ם לביטול מודעה, כפי שרשב"א עצמו העיד בתשובה: "ואף על פי שאין דבריו ברורים בעיני בדבר זה, ואיני רואה בהם עיקר כ"כ, ליסמך עליהם. מ"מ כל הארץ ההיא נסמכין עליו בדיניהן, ומי ישמע לנו לבטל דבר מדבריו?"⁶⁰⁷

אמירה שאינה תקפה בגיטין. לעומת זאת, במכירה המודעה מבוססת על גילוי דעת של חוסר רצון, לכן המודעה תקפה ואין דרך לבטלה בשום נוסח.

⁵⁹⁹ הבסיס לרעיון של רשב"א כבר מופיע כמאה שנים לפניו בדברי רמ"ה שהובאו לעיל בסעיף 4.5.1.

⁶⁰⁰ אורבך, התוספות, עמ' 586; תא-שמע, ספרות ב, עמ' 39-40; אברמסון, רמב"ן, עמ' 8-9.

⁶⁰¹ גיטין עו ע"ב: "באומר נאמנת עלי שלא באתי".

⁶⁰² ריטב"א בבא בתרא מח ע"א ד"ה וכן; ור"ן בתשובותיו (סי' מג; סי' פה).

⁶⁰³ ריטב"א בבא בתרא מח ע"א ד"ה וכן.

⁶⁰⁴ ר"ן בבא בתרא מח ע"ב ד"ה אי לאו; נימוקי יוסף בבא בתרא כו ע"ב ד"ה אי לאו; שו"ת מהרי"ט ב חושן משפט מג.

⁶⁰⁵ שו"ת הרשב"א החדשות, סי' רטז.

⁶⁰⁶ שו"ת ר"ן סי' מג. ברם בפירושו על ר"ף (גיטין יז ע"א מדפי ר"ף ד"ה מאי לאו) יישב את דברי רשב"א.

⁶⁰⁷ שו"ת רשב"א ח"ה סי' קסג.

הביקורות על התקנה, יחד עם התפשטות הנוהג לכתוב כנוסח רמב"ם, גרמו לכך שתקנת רשב"א לא פשטה בצפון אפריקה אלא באירופה בלבד, כפי שמעיד ר' אברהם אבן טאוה מצפון אפריקה במאה ה-16: "וברוב מלכויות אדום נהגו לעשות על פי הוראת הרב ז"ל, אבל כאן לא נהגו כן, אלא עתה מחדש קצת מקפידין ולרווחא דמילתא כדי שלא ליתן פתחון פה לבעל דין לחלוק, התחילו במנהג זה עם היות שלפי האמת אינו צריך".⁶⁰⁸

ר' יוסף קארו, אף שהביא את תקנת רשב"א לגבי גיטין, לא הזכיר אותה לגבי מכר. ייתכן שההסבר לכך הוא שמבחינה עקרונית קיבל ר' יוסף קארו את עמדת המתנגדים לתקנה, אלא שלגבי גיטין הביאה מכיוון שנהגה בספרד וגם משום שבאיסור אשת איש כדאי להימנע מספקות. רמ"א לא הביא להלכה את תקנת רשב"א גם בגיטין, כנראה משום שבאשכנז לא היה מנהג לכותבה.⁶⁰⁹

4.5.3 שילוב כל הפתרונות

סיכום לשלל הפתרונות לבעיית מודעה נמצא בדברי ר' יוסף בן דוד אבן לב, מחכמי סלוניקי במאה ה-16, בן דורו של ר' יוסף קארו:

נמצא שיש ארבעה מיני תקנות כדי שיתקיים המקח אף בדאניס ובמתנה ובמחילה היכא דלא אניס חדא מה שכתבו התוספות ושאר המפרשים שיבטל מודעי ומודעי כו' והתקון השני מה שכתב הרשב"א פסול העדים התקון הג' מה שכתב הרמב"ם אומר / אמור / בפנינו שכל הדברים שמסרת שגורמין כו' התקון הדי' מה שכתב הרמ"ה שיעיד על עצמו שלא מסר מודעי ושנסתלק האונס. והשנים מאלו התקנות הם שמודה שמסר מודעות אלא שהו' מבטלם והשנים מהם הוא שאומר שלא מסר מודעא וכיון דכן הוא צריך עיון אי מצי למכתב כולו כיון דסותרות זו לזו וחזינא לספרי דוקני דכתבי כולו בשטרי.

ר' יוסף בן דוד מוסיף שהוא מכיר נוסחי שטרות המשלבים את כל ארבעת הפתרונות, אך לדעתו יש בכך סתירה פנימית, שכן שניים מהפתרונות, שהם נוסח הגאונים שהובא אצל בעלי התוספות ונוסח רמב"ם, מודים בכך שהייתה מודעה אלא שמבטלים אותה, ואילו שניים מהפתרונות האחרים, נוסח רמ"ה ורשב"א,

⁶⁰⁸ שו"ת תשב"ץ חלק ד (חוט המשולש) טור ג סימן לה. ר' וידאל די טולושא בספרד במאה ה-14 (מגיד משנה גירושין ו, יט) מעיד שהתקנה פשטה בספרד בארצותינו. בתשובה אחרת (ח"ב סי' עט) כתב תשב"ץ שראוי לכתחילה לכתוב כנוסח רשב"א אך הדבר אינו מעכב.

⁶⁰⁹ דרכי משה ארוך קלד ג-ד.

שפוסלים את עדי המודעה למעשה מכחישים את המודעה. ר' מרדכי הלוי (מצרים, המאה ה-17) טען שאין כאן סתירה שכן כוונתו לומר טענות חלופיות: לא מסרתי שום מודעה ואם תאמרו שמסרתי, הרי אני מבטל.⁶¹⁰ ר' חיים שבתי מוכיח שאין בעייתיות בנוסח המשולב, שהרי בנוסח שבתיקון גט של רשב"א יש שילוב של כל הפתרונות.⁶¹¹

4.5.4 נשבע שלא לבטל את המודעה

ר' אברהם בן משה די בוטון, במאה ה-16, מעלה שאלה חדשה שמאיימת על כל הפתרונות המוצעים לביטול מודעה והיא: מה יקרה אם במסגרת המודעה או במעמד אחר נשבע המודיע שלא יגרש או ימכור מרצונו לעולם? לדעתו, אפילו הראשונים שסבורים שביטול מודעה כפוי תקף במכר, אומרים זאת רק מתוך הנחה שהאדם הסביר מתרצה במכר בגלל הממון שקיבל. אך הנחה זו אינה מתקיימת במקרה שהאדם נשבע, שכן אדם לא יעבור על שבועתו רק כדי לקבל את תמורת המכר. לדעתו הפתרון היחיד במצב זה הוא שתהיה התרת חכמים לשבועה קודם נתינת הגט.⁶¹² ר' מרדכי הלוי מציע שהמנהג המקובל להתיר את כל השבועות לפני מתן כל גט כולל גם שבועה זו שנשבע שלא יבטל המודעה, אך למעשה מעדיף התרה מפורשת לשבועה זו.⁶¹³

4.6 התמודדות עם ביטול גט עתידי

4.6.1 ביטול מודעה כמענה לביטול גט

כפי שהוזכר בפרק הקודם, בימי הגאונים לא נידון במפורש חשש מביטול הגט שאחרי ביטול המודעה.⁶¹⁴ אולם בימי הראשונים, חשש זה מוזכר כבר במחצית השנייה של המאה ה-12 בספרד, על ידי רמב"ם. לאחר שהוא מזכיר את האפשרות לבטל כל מה שיכול לבטל גט אומר: "ואחר כך אומר להם לכתוב ולחתום וליתן לה ולא יניחוהו לילך עד שיגיע הגט לידה כדי שלא יצא ויבטלו".⁶¹⁵ כלומר ביטול

⁶¹⁰ דרכי נעם חושן משפט סי' טז.

⁶¹¹ ר"ן גיטין נא ע"ב מדפי רי"ף תקון גט אשה לרשב"א; שו"ת רשב"א ח"ז סי' שצו; מהרר"ש, ח"ב, קונטרס מודעה ואונס, ד"ה ואני אומר. עיין להלן פרק 7 סעיף 7.5.2.

⁶¹² לחם רב סי' ל.

⁶¹³ דרכי נעם, חושן משפט סי' טז. לדעתו מסיבה זו רמב"ם לא כתב פתרון גורף לביטול כל המודעות במכר כמו בגירושין (ו, כ) מפני שאין במכר פתרון לבעיית השבועה, שכן לא מקובל להתיר שבועות לפני כל מכר.

⁶¹⁴ לעיל פרק 3 סעיף 3.8.2.

⁶¹⁵ גירושין ו, כ.

המודעה איננו נותן מענה לחשש ביטול גט, ולכן יש לצמצם את מרחב הזמן שבו ניתן לבטל את הגט. זאת אף על פי שלשון ביטול המודעות של רמב"ם בגיטין מתייחסת במפורש גם לביטול גט, שלדעתו חופף למודעה בגיטין.⁶¹⁶ הוראה זו, המחייבת להצמיד את ביטול המודעה לכתיבה ולנתינה, נפסקה להלכה בסדרי הגט השונים.⁶¹⁷ בתקופה המקבילה, באשכנז, חשש ביטול גט לאחר ביטול מודעה עולה על ידי רבנו ברוך ממגנצא בספר החכמה.⁶¹⁸ רבנו ברוך ממגנצא מניח שקיימת אופציה לכתוב ביטול מודעה שיועיל לבטל מודעות עתידיות. הוא מסתמך על נוסח ביטול מודעה שהוזכר בריב"ב, שבו כתוב "ושאני עתיד למסור".⁶¹⁹ רבנו ברוך מציע להעתיק את המודל הזה גם לצורך מניעת ביטול גט עתידי, שמתרחש בין כתיבת הגט לנתינתו, על ידי נוסח הכולל ביטול גט. מורו קרובו, שהוא ככל הנראה ר' אליעזר ממץ תלמיד רבנו תם,⁶²⁰ מסתייג מכך, ורבנו ברוך מעיר שאינו יודע מניין לו. הפתרון שר' אליעזר ממץ מציע הוא, שיהיה ביטול מודעה שלוש פעמים: בשעת נתינת הגט ובשעת שממנים שליח לכותבו ובשעה שממנים שליח ליתנו. מדברי ר' אליעזר ממץ עולה, שביטול מודעה מאוחר יכול להתגבר לא רק על מודעה אלא גם על ביטול גט.

דיון בשאלה זו מתקיים שוב בקרב חכמי ספרד במאה ה-14, כפי שמובא בר"ן בתשובותיו (סי' מג). חברו של ר"ן, רבנו פרץ הכהן, סבור שאם הבעל אמר במסגרת ביטול המודעה שהוא מבטל כל מודעה שהוא עתיד למסור על הגט והשליחות, מועיל הביטול להכשיר את הגט, גם אם היו ביטולים לאחר מכן. לעומת זאת, ר"ן חושש להתיר את האישה להינשא, מפני שלדעתו ביטול הגט האחרון גובר על פי העיקרון

⁶¹⁶ ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.2.2.

⁶¹⁷ דרכי משה בסדר הגט שבסוף אבן העזר בשם מהר"י מרגליות ומהרא"י איסרלן.

⁶¹⁸ הובא במרדכי (גיטין סי' ששח). על רבנו ברוך וספר החכמה ראה אורבך (התוספות, עמ' 425-433).

⁶¹⁹ ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.8.1.

⁶²⁰ בשאלת זהותו של "מורי קרובי" המופיע בספר החכמה נחלקו החוקרים. רח"מ (אור החיים, עמ' 295, סי' 637) סובר שמדובר בר' שמואל מוורדוס, על בסיס מה שמופיע במרדכי (חולין סי' תרפד) שר' ברוך מכנה אותו "קרובי". אולם אורבך מסתייג מהצעה זו וסובר שיש להגיה "קרובו" (התוספות, עמ' 153, הערה 6). אורבך עצמו מציע (שם, עמ' 426) שמדובר בר' יהודה בר' קלונימוס, אך מודה שקשה לבסס השערה זו. זפרני (ספר החכמה, עמ' רג) מצא ראיה שמדובר בר' אליעזר ממץ, על פי קטע אחר בספר החכמה המובא במרדכי (בבא בתרא סי' תרכג): "כמו שקבלתי ממורי קרובי ה"ר אליעזר ממץ". אורבך (שם, הערה 10) דוחה את הראיה של זפרני, מפני שבמרדכי בבבא בתרא בתוך דברי רבנו ברוך יש ציטוט של רבנו האבי העזרי (ראבי"ה), ואם כן ייתכן שהמילים "מורי קרובי הרב ר' אליעזר ממץ" מתייחסות לראבי"ה שהיה תלמידו של ר"א ממץ. ברם, לפי בדיקתי בדברי ראבי"ה במקורם (תשובות וביאורי סוגיות תתקצה) הציטוט של רבנו ברוך מראבי"ה הוא נקודתי בשאלה אם ספרים ניתנים לגבייה, וההמשך הקשור למורי קרובי אינו מדבריו אלא מדברי רבנו ברוך. לכן מסתבר כדברי זפרני שהביטוי "מורי קרובי" בספר החכמה רומז לר' אליעזר ממץ.

"אתי דיבור ומבטל דיבור".⁶²¹ הוא מביא ראיה לשיטתו מכך שבסיפורים בתלמוד לא הוצע פתרון של ביטול עתידי אלא פתרונות מסובכים יותר,⁶²² ומהמנהג האשכנזי להשביע שלא לבטל את הגט.⁶²³

לדעת ר"ן, גם רשב"א שהציע פסילת עדים התכוון רק לפסול כל מודעה שהייתה, אך אין בכוחה לפסול ביטול גט עתידי. דברי ר"ן התקבלו על ידי הבאים אחריו.⁶²⁴ ר"ן בדבריו, כמו ר' אליעזר ממץ, מבחין בין ביטול מודעה עתידית לביטול פעולת ביטול גט עתידית, אלא שהוא מוסיף ביאור להבחנה זו. לדעתו, אין בסמכותו של האדם בנקודת זמן אחת לבטל את סמכותו לבטל גט או שליחות גט או כל פעולה משפטית אחרת בנקודת זמן עתידית. אך ניתן לבטל מודעה עתידית, מפני שביטול מודעה תקף, לא מפני שהוא שולל את הסמכות למסור מודעה אלא שהוא גילוי דעת שהפעולה המשפטית נעשית בצלילות הדעת ובלא כפייה: "כשמבטל אח"כ מודעתו הרי הוא כמעיד על עצמו שנסתלק האונס לגמרי ושהוא מתרצה בדבר".⁶²⁵

⁶²¹ גיטין לב ע"ב.

⁶²² במסכת גיטין (לד ע"א) מובא שרב יהודה חייב גט את חתנו של ר' ירמיה ביראה, והחתן ביטל את הגט, והדבר חזר על עצמו. החליט רב יהודה להוציא מהחתן גט בכפייה, ואמר לעדים לסתום את אוזניהם עד סוף מסירת הגט, כדי שלא יוכל לבטלו באוזניהם. אילו הייתה אופציה לכתוב ביטול על העתיד, בוודאי לא היה רב יהודה מטריח את עדיו להתנהל באופן משונה כל כך. ר' יוסף בן דוד אבן לב (טורקיה, המאה ה-16) בתשובה (ח"ג סי' צג) מביא ראיה נוספת מכך שרבן גמליאל תיקן שלא יבטלו את הגט בפני בית דין (משנה גיטין ד, ב), כדי למנוע מצב שהבעל מבטל את הגט בזמן שהאישה מקבלת אותו, ועל סמך זה מתחתנת באיסור ויולדת ממזרים. אולם להלכה נפסק כדברי רבי, שלמרות התקנה של רבן גמליאל, אם ביטל את הגט בפני בית דין הביטול חל (גיטין לג ע"א-ע"ב). אילו הייתה אופציה לכתוב ביטול מודעה גם על האפשרות של ביטול גט בעתיד, היה יכול רבן גמליאל לסתום את הפרצה לחלוטין. אך ייתכן שרבן גמליאל חיפש תקנה שלא תהיה תלויה ברצון הבעל לכתוב ביטול מודעה עתידי, שכן מדובר בבעלים שאינם רוצים לגרש. ייתכן שמסיבה זו לא הביא ר"ן ראיה זו.

⁶²³ שו"ת רבנו גרשום מאור הגולה מז; ספר התרומה, סי' קכח; מרדכי, גיטין ששח; שו"ת הרא"ש כלל מה סימן כט; בסדר כתיבת הגט ונתינתו של רא"ש בסוף גיטין; סמ"ג עשין נ; אגודה גיטין ד, נא בשם הגאונים. ר' יוסף קארו מביא שבועה זו בשם הקונדריסין, סי' יב סעיף יח אפילו בגט שלא נמסר על ידי שליח שצריך להישבע על העבר שלא ביטל הגט ולא מסר שום מודעה, והוא טוען, שיש מקום לשבועה זו אם הבעל יצא בין כתיבה לנתינה וייתכן שביטל הגט, ולפי רמב"ם, אי אפשר עוד לגרש בו. וכך כתב גם בסדר הגט סעיף עו. ר' משה איסרליש (דרכי משה, ס"ק ו) כתב, שלא נוהגים בשבועה זו מכיוון שדואגים לכך שלא יצא וגם אם יצא, לדעת ספר התרומה אינו יכול לבטל שלא בפני עדי הגט. גם המנהג שהזכרנו לעיל לכתוב ביטול מודעה בשעת מסירת הגט, גם הוא נובע מחשש מביטול מודעה מאוחר. מנהג זה מופיע במקורות אשכנזיים נוספים (ספר התרומה, סי' קכח; סמ"ג עשה נ; סמ"ק מצווה קפד ובהגהות רבנו פרץ שם; מרדכי, יבמות נז; מרדכי גיטין ששח; מהר"ם מינץ סי' יז, מהר"י וייל סי' קצ).

⁶²⁴ מגיד משנה גירושין ו, יט; בית יוסף אבן העזר קלד; מהר"י בן לב ח"ג סי' צ"ג.

⁶²⁵ לגבי מודעה הזכרנו לעיל (פרק 1 סעיף 1.2 ופרק 2 סעיף 2.1.2) את דעת רבנו אפרים שאין אפשרות להסתמך על מודעה שהיא הצהרה שניתנה בעבר לגבי מצב הדעת של הפעולה המשפטית העתידית אלא אם

מסתבר שהעיסוק בשאלה על האפשרות של ביטול גט עתידי בימי הראשונים נובע מכך שבתקופת הראשונים רבים ממקרי הגירושין נעשו על ידי שליח ממקומות מרוחקים. זאת משום שיהודי אירופה באותה עת עוסקים במסחר בין-לאומי, ושוהים במרחקים גדולים מנשותיהם לתקופות ארוכות. כאשר גט נשלח ממרחקים, הוא מגיע ליעדו רק לאחר זמן רב מכתיבתו, לכן משך הזמן שבו אפשר לבטל את הגט הולך ומתארך, ולכן גדל הצורך במציאת נוסחה שתמנע את ביטולו בכל אותה תקופה ארוכה.⁶²⁶

הזכרנו לעיל, שבתקופת הגאונים היו תקנות שמחייבות למסור את הגט לידי שליח קבלה או באמירה "זכה", שאינן מאפשרות לבטל את הגט. תקנות אלה יכולות להתקיים רק במקום שהאישה מעוניינת בגירושין וממנה שליח קבלה ולא כאשר היא מתגרשת בעל כורחה, שאז אין הדבר יכול להיחשב לה לזכות.⁶²⁷ המציאות של אישה היוזמת גירושין הייתה שכיחה בימי הגאונים בעקבות תקנת מורדת, כאשר נשים רבות כפו גיטין על בעליהן בטענת "מאיס עלי". אולם לאחר תקופת הגאונים, כשכפיית גט ביוזמת נשים הפכה לשכיחה פחות עם צמצום השימוש בתקנת מורדת, עלה הצורך להתמודד בדרך אחרת עם האפשרות של ביטול הגט, ולכן התגבש הרעיון להעביר את ביטול המודעה לשעת מסירה, כפי שהציעו ראשוני אשכנז.

4.6.2 ביטול מודעה בשעת נתינה

ראשוני ספרד ופרובנס אומרים שביטול מודעה נעשה לפני כתיבת הגט או כחלק ממנו.⁶²⁸ אולם ר' ברוך בר יצחק (מגרמייזה) אומר שיש לעשות ביטול מודעה לפני נתינת הגט ולא סמוך לכתיבתו.⁶²⁹ מנהג זה מופיע במקורות אשכנזיים בעיקר.⁶³⁰ ר'

כן עדי המודעה הם עדי המכירה, ומודיעים שמצב הכפייה נמשך, אך רוב הפוסקים קיבלו את העיקרון שהצהרה על מצב דעת בעבר יכולה לקבוע את מצב הדעת בעתיד.

⁶²⁶ גרוסמן, חסידות, עמ' 443-456. בעמ' 453 הזכיר ששאלת מינוי השליח לקבלת גט מבעל השוהה במרחקים שעולה באותה תקופה גם היא נובעת מתופעה זו.

⁶²⁷ ר"ן (שו"ת ר"ן סי' מג) מזכיר שזו עמדת ר' פרץ הכהן, שבמקום שהאישה יוזמת את הגירושין, הדבר נחשב לה לזכות. ר"ן עצמו (שם) טוען שאפילו היא צווחת שהיא רוצה להתגרש ואפילו במקום קטטה נחשב הגט לחוב עבודה, והוכיח דבריו מן התלמודים (יבמות ק"ח ע"א; ירושלמי גיטין פ"ו ה"א).

⁶²⁸ בספרד: שו"ת ר"י מיגש סי' קטו; רמב"ם גירושין ו, כ; ר' אברהם בן הרמב"ם סי' קו; חידושי רבנו חננאל בן שמואל קידושין יב ע"א ד"ה ההוא גברא; שו"ת רשב"א ח"ז סי' שצו; סוף פירוש ר"ן על ר"ף גיטין. בפרובנס: ספר העיטור, אות מ- מודעה דף מ ע"ד; ספר המנהיג, עמ' תרעה, בשם ר' יהודה ברצלוני; אורחות חיים הלכות גיטין.

⁶²⁹ ספר התרומה סי' קכח. על רבנו ברוך בן יצחק מגרמייזה ראה אורבך (התוספות, עמ' 346). אולם עמנואל (ואיש על מקומו, עמ' 436-440), קובע שמוצאו של רבנו ברוך איננו אשכנזי אלא צרפתי.

ברוך מתייחס לעיתוי זה כנובע מפרשנות הסוגיה בערכין (כא ע"ב) שלפיה בשעה שאומר הבעל שכופים אותו "רוצה אני" קודם הנתינה, הוא גם מבטל את המודעה. ברם ייתכן שצמיחתה של הנהגה זו דווקא באשכנז מצביעה על כך שהיא באה עקב התרחבות העיסוק בסחר בין-לאומי בעיקר באשכנז, המרחיב את הפער שבין הכתיבה לנתינה ולכן מרחיב את החשש לביטול גט.⁶³¹ חשש זה מביטול גט בולט בהמשך דברי ר' ברוך, בהם נרחיב כעת.

4.6.3 הבעיה ההלכתית בביטול בשעת נתינה

ר' ברוך בר יצחק עומד על כך שיעילותו של ביטול מודעה בשעת נתינת הגט מוטלת בספק, שכן יש חשש שביטול גט שנעשה קודם נתינה הוא בלתי הפיך. אמנם הכרעת התלמוד היא שהלכה כרב נחמן שניתן לחזור ולגרש בגט לאחר שבוטל,⁶³² אולם לפי אחת מהגרסאות דין זה נכון רק בגלל ההנחה שכוונת הבעל הייתה לביטול השליחות, אך אם התכוון לבטל גופו של גט, הגט בטל ואי אפשר לחזור ולגרש בו, גם בעזרת ביטול מודעה, כפי שהוזכר לעיל בפרקים קודמים.⁶³³

ר' ברוך בר יצחק מיישב את המנהג עם הסוגיה, באומרו שרק אם אירע הביטול אחרי שציווה לסופר לכתוב ולעדים לחתום ולפני שסיימו ומבטל את שליחותם בפניהם, הגט בטל באופן בלתי הפיך. אבל במקרה שהגט בוטל שלא בפניהם, או לאחר מכן, אין זה נחשב לביטול הגט עצמו ולכן מועיל ביטול מודעה אחרי כתיבה.

⁶³⁰ ר' משה מקוצי סמ"ג עשה נ; ר"י מקורביל סמ"ק מצווה קפד ובהגהות רבנו פרץ שם; ר' מאיר בר יקותיאל מרוטנבורג הגהות מימוניות גירושין ב, כ; מרדכי, יבמות נז; מרדכי, גיטין שסח, בשם ספר התרומה.

⁶³¹ נדמה שלשון ר' ברוך כשלעצמה: "ויש לדאג דילמא מסר מודעא ובטל הגט בצנעא צריך בשעת נתינה שיבטל כל מודעי דעבד" אין בה כדי לרמוז על כך שהעיתוי נובע מחשש מביטול גט דווקא, שכן הוא מדבר רק על חשש של מודעה שתבטל גט.

⁶³² גיטין לב ע"ב.

⁶³³ הגרסה היא "נהי דבטליה מתורת שליח, מתורת גט לא בטליה". עמינח (קידושין, עמ' 216–217) ציין, שגרסה זו נמצאת בקידושין ברוב הספרים, כך גרס ה"ג (הלכות קידושין, עמ' 197) וכך גרס רבנו חננאל גם בגיטין (אוצה"ג, עמ' 21; רמב"ן וריטב"א גיטין לב ע"ב). רש"י בגיטין לב ע"ב ד"ה הכא משמע שלא ניתן לבטל גופו של גט. רשב"ם בבא בתרא מ ע"ב ד"ה גילוי מילתא משמע, שניתן לבטל (הערת ר' עקיבא איגר גיליון הש"ס גיטין לב ע"ב). תוספות בגיטין שנערכו בטוך (אורבך, התוספות, עמ' 633) מכריעים שניתן לבטל את הגט עצמו. תוספות בקידושין שנערכו באיברא (שם, עמ' 632) איננו מכריעים. רמב"ם (גירושין ו, כ) הכריע כגרסת ר"ח ובה"ג שניתן לבטל גט עצמו. רמב"ן (גיטין לב ע"ב ד"ה נהי) ותלמידיו (רשב"א גיטין לב ע"ב כך היא; ר"ן גיטין לב ע"ב ד"ה נהי) נטו לומר שאין אפשרות לבטל גופו של גט אך חששו לדעת רמב"ם. רא"ל (שיעורי גיטין, עמ' 324–325) מציע שהסיבה שאפשר לבטל גופו של גט אף שנכתב בכשרות, היא שדין "לשמה" בגט דורש שבכל שלב יתייצב הבעל מאחורי הגט.

לדעתו המנהג לסמוך על ביטול מודעה שאחרי כתיבה מניח שהגט לא בוטל בפני העדים לפני סיומו, שכן אין חשש שהסופר או העדים יעזו לכתוב גט, כשהם יודעים שהוא מבוטל. עמדה זו הובאה על ידי ראשוני אשכנז נוספים.⁶³⁴

4.6.4 החולקים על המנהג לבטל מודעה בשעת נתינה

הפתרון של ר' ברוך בר יצחק לבעיית ביטול הגט לא היה מקובל על ר' מרדכי ב"ר יצחק קמחי מפרובנס.⁶³⁵ לדעתו, הבעל יכול לבטל את מינוי הסופר והעדים גם שלא בנוכחותם, ובמקרה זה הרי הגט נכתב שלא בסמכות ושלא לשמה ואין דרך להכשירו.⁶³⁶ לכן יש לדעתו להקפיד לעשות ביטול מודעה קודם כתיבה ולמנוע מהבעל לצאת ולבטל. משום כך הוא רואה במנהג צרפת על פי ר' ברוך בר יצחק לכתוב ביטול רק בשעת נתינה מנהג שיש לבטלו. בתשובתו הוא מעיד שהוא התווכח עם חכמי צרפת על עניין זה כמה פעמים, וסירב להיות חלק מהרכב של בית דין שלא עושה ביטול מודעה לפני כתיבת הגט. הוא מסביר שהתנגדותם לדבריו נובעת מהחשש לשנות ממנהגם מכיוון שיהיה בכך לעז על גיטין ראשוניים. הוא משיב שהחשש מביטול הגט עכשיו, גדול בהרבה מלעז על גיטין שהיו. ויכוח זה מאפיין את ההבדל בהתייחסות למנהג בין חכמי צרפת ואשכנז לחכמי פרובנס.⁶³⁷ ברם ר' מנחם המאירי, מחכמי פרובנס, שפעל קצת אחרי זמנו ר' מרדכי ב"ר יצחק, טען שגם בפרובנס נהגו לבטל מודעות רק בשעת נתינה, אלא שהוסיף שבמקום שיש חשש לביטול גט בלתי הפיך, מומלץ לעשות ביטול מודעה קודם כתיבה.⁶³⁸

4.6.5 ביטול מודעה גם בשעת כתיבה וגם בשעת נתינה

בצרפת ובאשכנז לא נהגו הכול כדברי ר' ברוך בר יצחק לבטל מודעות רק בשעת נתינה. ר' ברוך ממגנצא, בקטע שהובא לעיל, הביא את המלצת ר"א ממץ, לבטל

⁶³⁴ מרדכי, גיטין סי' שסח; סמ"ג עשין סי' נ; הג"מ מכירה ו אות ה. יש חוסר בהירות בדבריו בשאלה אם יכול לבטל הגט בפני העדים לאחר שנגמרה כתיבת הגט. רמ"א (בתשובה ק"ה) עוסק בהרחבה בעניין ומבהיר שלדעתו ניתן לבטל את גוף הגט בפניהם ואת הנתינה אף שלא בפניהם.

⁶³⁵ תשובת חכמי פרובינציה, סי' סב. לגבי אישיות זו ראה זוסמן, משה בוטריל, עמ' 290; שלום, קבלות, עמ' 170; רוט, חכמי פרובנס, עמ' 152.

⁶³⁶ גם רמב"ן (בבא בתרא מ ע"ב ד"ה מ"מ), שמתנגד לביטול גט, טוען שיש להחמיר במקרה של ביטול קודם כתיבה, מפני שהגט נחשב כנכתב שלא במצוותו ושלא לשמה.

⁶³⁷ גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 413; אורבך, התוספות, עמ' 80–82; תא-שמע, מנהג אשכנז, עמ' 28–104; סולוביצ'יק, הלכה כלכלה, עמ' 111–112.

⁶³⁸ גיטין לב ע"א ד"ה ואחר שפסקנו.

מודעה לא רק בשעת נתינת הגט, אלא גם בשעת מינוי שליחות כתיבתו ונתינתו.⁶³⁹ עמדה זו שראשיתה בחכמי צרפת התפשטה לפרובנס ומאוחר יותר לחכמי צפון אפריקה, והפכה להיות מוסכמת בפסיקה המאוחרת.⁶⁴⁰ גם ר' יוסף קארו, שפסק בשולחן ערוך שיש לבטל מודעה קודם כתיבה, הסכים בסדר הגט שיש לבטל מודעה פעמיים.⁶⁴¹

נראה, שמנהג זה של ריבוי ביטול המודעות נבע מהצורך להתמודד עם הבעיה של ביטול גיטין בין הכתיבה לנתינה מצד אחד, ומצד שני להתמודד עם החשש של פסילת הגט באופן בלתי הפיך אם ייכתב הגט שלא כדין כפי שהעלה ר' מרדכי בן יצחק מפרובנס. אימוץ שיטה זו על ידי חכמי צפון אפריקה והפוסקים המאוחרים נובע גם מהרצון לצאת ידי חובתן של שתי המסורות הקדומות: הבבלית-ספרדית של ביטול מודעה קודם כתיבה, האשכנזית-צרפתית של ביטול מודעה קודם נתינה.

4.7 ביטול מודעה לאחר הפעולה המשפטית

רמ"ה בפירושו למסכת גיטין אומר שאם אדם מסר מודעה הוא יכול לבטלה גם אחרי שהגט נמסר, ובזמן ביטול המודעה יגיד לאישה "תתגרשי בגט זה שנתתי לך

⁶³⁹ מרדכי גיטין סי' שסח בשם ספר החכמה. כך נמצא גם בכמה שטרות מינוי לשליח הולכה, למשל: שו"ת רבנו גרשום מאור הגולה, סי' מז; ר' אהרן מנרבוניה (כלבו סי' עו; אורחות חיים, הלכות גיטין אות ד); מהר"י ויל סי' קצ.

⁶⁴⁰ צרפת: תוספות בערכין כ"א ע"ב ד"ה האי. פרובנס: בספר המנהיג, עמ' תרעה; כלבו סי' עו; אורחות חיים, הלכות גיטין אות א; עזרת נשים שער ג. צפון אפריקה: ריב"ש סי' קכו; ותשב"ץ ח"א סי' א; ח"ג סי' סו. פסיקה מאוחרת: אגודה גיטין ד, נא; מהר"ל הלכות גיטין אות ג אות ח; מהר"י וייל סי' קצ; סדר גיטין לרי' ישראל איסרלן; דרכי משה סי' קה; שו"ת רש"ל סי' כה.

⁶⁴¹ בשולחן ערוך (אבן העזר קלד, ב) כתב בסעיף א שצריך לבטל קודם נתינה אך ביאר בסעיף ב שכוונתו לקודם כתיבה. בבית יוסף (אבן העזר קלד) הסביר שגם המצריכים שני ביטולי מודעה, מודים לרמב"ם שאם הבעל ביטל קודם כתיבה והבעל לא יצא מלפנינו עד רגע המסירה אין צורך לחזור שוב על ביטול מודעה בשעת נתינה. אולם בסדר הגט כתב את ביטול המודעה פעמיים: קודם כתיבה (סעיף כ) וקודם נתינה (סעיפים עה-עו). מדבריו עולה שכך יש לנהוג, אפילו לא יצא הבעל באמצע, אלא שאם יצא גם משביעים אותו שלא ביטל הגט בשום עניין. דבריו מבוססים על דברי קונדריסין (סי' יב סעיף יג) שהביא בספרו בבית יוסף. ספר קונדריסין הוא ספר על הלכות גיטין שמאסף ומקבץ פסקים של ראשונים מחכמי אשכנז ומחכמי ספרד ולא ידוע מי מחברו. ר' דוד ויטל בספרו כתר תורה ומהר"ם חביב בספרו גט פשוט מייחסים אותו לרשב"ץ מכיוון שנדפס יחד עם פירוש הכתובה לרשב"ץ בקושטא בשנת רע"ו, אך ר' יוסף קארו והגרא"ז מרגליות בבית אפרים סי' קל אינם יודעים לזהות את מחברו. העובדה שהוא מצטט את רבנו פרץ הכהן רבו של הרשב"ץ תומכת בהשערה שמדובר ברשב"ץ אך ציטוט המהר"ק שאחריו אינו מתיישב עם השערה זו, אלא אם כן זו הוספה מאוחרת. העובדה שר' יוסף קארו ור' חיים שבת, בני המאה ה-16, מצטטים אותו, בצירוף העובדה שהוא מביא ספרי הפוסקים מכל התפוצות, מביאה אותנו להנחה, שמדובר בחכם בקושטא או סלוניקי בסוף המאה ה-15 ותחילת ה-16.

כבר".⁶⁴² רמ"ה מסביר שם: "כיון דכי אמר לה הכי אכתי נקיטא ליה, מגורשת, כיוון דמכח נתינת הבעל מטא לידיה". כלומר מכיוון שהגט הגיע מכוח הבעל, והוא עדיין בידי האישה, ניתן עדיין לתקן את פעולת הנתינה.⁶⁴³ נראה שאין כוונת רמ"ה כאן לחדש שניתן לבצע ביטול מודעה לאחר הפעולה המשפטית אלא שמכיוון שהגט עדיין ביד האישה עדיין לא הסתיימה הפעולה וניתן לתקנה. ר' יוסף קארו מוסיף שאין כוונת רמ"ה שביטול מודעה כזה יכול להכשיר גט כאשר ניתנה מודעה קודם כתיבתו, שכן אז הכתיבה נעשתה בפסול, כאמור לעיל, אלא מדובר על ביטול של מודעה שניתנה על הנתינה לאחר שהגט נכתב בכשרות.⁶⁴⁴ ר' יעקב בן רא"ש ור' יוסף קארו פוסקים כרמ"ה, מתוך הנחה שדבריו מוסכמים.⁶⁴⁵

אבל בפירושו של רמ"ה לבבא בתרא בפרק השלישי, הוא טוען שביטול מודעה במכר יכול להתבצע גם לאחר שנגמרה פעולת המכירה. הוא מגיע למסקנה זו בגלל עמדתו שאין לכתוב ביטול מודעה בכפייה. לאור זאת, הזמן היחיד האפשרי לכתוב ביטול מודעה על מכר הוא לאחר פעולת המכירה, מכיוון שרק אז נגמרת הכפייה.⁶⁴⁶ אולם הוא מתקשה מה יועיל ביטול המודעה, כאשר פעולת הקניין כבר נעשתה בלא תוקף. הוא מעלה שתי אפשרויות. האחת, מכיוון שביטול מודעה יש פעולת קניין, לפי עמדתו,⁶⁴⁷ פעולת הקניין בכוחה ליצור קניין חדש. השנייה, שביטול מודעה הוא פעולת מחילה על כל הזכויות המשפטיות הנובעות מהמודעה. לכאורה עמדה זו מסתייעת מתשובת רב נטרונאי גאון שהזכרה לעיל, שבה מסופר על אדם שביטל מודעה לאחר שמסר גט שחרור לעבדו.⁶⁴⁸

אולם בפירושו לפרק השני בבבא בתרא רמ"ה סבור שביטול מודעה שנעשה לאחר הפעולה המשפטית אינו תקף. ונצטט כאן את הדברים מחמת חשיבותם:

⁶⁴² יד רמ"ה ושיטת הקדמונים, גיטין עח ע"א ד"ה נתן גט. מבוסס על כ"י ירושלים 4°14. חידוש נוסף בדבריו הוא שאין צורך לחזור ולבצע מסירה של הגט, אלא פעולת הנתינה הראשונה שלו נחשבת לתקפה, ועונה על הדרישה ההלכתית בגט שהבעל ייתן את הגט ביד האישה שמקורה בפסוק "ונתן בידה" (דברים כד, א; רמב"ם, גירושין א, ט).

⁶⁴³ ר' אליהו אלפנדרי (מכתב מאלהו שער ז סי' יז) מקשה על דברי רמ"ה. לדעתו במצב שבו נמסרה מודעה על מסירת הגט, אי אפשר להגדיר זאת כמצב שהנתינה באה מכוח הבעל, ולכן לדעתו במצב זה, צריך לתת את הגט מחדש.

⁶⁴⁴ בית יוסף אבן העזר קלח ד"ה כתב רמ"ה.

⁶⁴⁵ טור אבן העזר סי' קלח; שולחן ערוך אבן העזר קלד, י.

⁶⁴⁶ דף מח ע"א סי' קפה ד"ה וכי תימא.

⁶⁴⁷ שם. כפי שהובאה לעיל סעיף 4.2.

⁶⁴⁸ תר"ן (ברודי) סי' שנט-שס. לעיל פרק 1 סעיף 1.4.3.

מ"מ ביטול מודעה לאו מעקר מודעה מעיקריה הוא אלא להפרת הבעל (על) דמי דמבטיל לנדר ולא עקר לה לנדר מעיקרו, הילכך מעשה מיהת לאו כמעשה דלא אימסר עליה מודעה, ודינא הוא דאע"ג דבטליה למודעיה לא מהני לקיומיה למעשה כלל עד דמודי דההוא מודעה לא בדעת שלימה הוה אי נמי דסהדי שקרי הו, דהוה ליה ההוא מעשה כמעשה דלא אימסר עליה מודעה כלל דהודאת ב"ד כמאה עדים.⁶⁴⁹

רמ"ה מסביר, שפעולת ביטול מודעה איננה גילוי דעת או הודאת בעל דין שהפעולה המשפטית נעשתה כדין, והמודעה נמסרה בטעות, אלא היא פעולת ביטול, כמו הפרת נדרים וביטול גט, שפועלת מכאן ולהבא, ולכן אינה יכולה להכשיר פעולה משפטית למפרע.⁶⁵⁰

נדמה שדברי רמ"ה, בשני המקומות, נגזרים משיטתו העקרונית שביטול מודעה הוא פעולת ביטול משפטית פורמלית, המחייבת קניין. בפרק השני בבבא בתרא, גישה זו מובילה אותו למסקנה שפעולה כזו יכולה להיעשות רק לפני הפעולה המשפטית, כמו פעולות ביטול אחרות. אולם בהמשך, הקושי בהבנת ביטול מודעה במכר לאור שיטתו שלא ניתן למסור ביטול מודעה בכפייה, מאלץ אותו ליצוק תוכן משפטי פורמלי אחר או פעולת קניין חדשה או פעולת מחילה. אילו היה מאמץ את התפיסה שביטול מודעה יכול להיעשות בלא פעולת קניין מכיוון שהוא גילוי דעת או הודאת בעל דין שהפעולה נעשתה כדין, לא היה רמ"ה מתקשה להסביר כיצד מודעה מתבטלת גם לאחר הפעולה המשפטית, כמו שהוא עצמו אומר לגבי הודאת בעל דין. רוב הראשונים שעמדו על כך שביטול מודעה ייעשה לפני הכתיבה או לפני הנתינה, ומצד שני לא חייבו קניין בביטול מודעה, כנראה סברו שאף שביטול המודעה הוא גילוי דעת, יש קושי ראייתי בהסתמכות על הצהרה שניתנה לאחר הפעולה המשפטית.

4.8 סיכום

בפרק זה עסקנו במנהג של ביטול מודעה בתקופת הראשונים. עמדנו על כך שמנהג זה, שראשיתו בימי הגאונים, המשיך גם בתקופת הראשונים, אף על פי שאין לו בסיס בתלמוד, כמו מנהגים ותקנות רבות שהנהיגו הגאונים. לגבי מנהג ביטול מודעה היה מקום לצפות שהוא ידעך כמו תקנת מורדת, שכן לפי השערות של

⁶⁴⁹ יד רמ"ה בבא בתרא כג ע"א סי' פג.

⁶⁵⁰ לא מצאתי התייחסויות לסתירה זו בדברי רמ"ה.

ריבלין, מנהג זה צמח על רקע תקנת מורדת. ברם חברו כאן כמה גורמים שגרמו לתקנה להמשיך: ראשית, ביטול מודעה כבר בימי הגאונים נהג גם בהיעדר כפייה של גיטין. שנית, ביטול מודעה נקבע בספרי שטרות של הראשונים שהועתקו מספרי השטרות של הגאונים, ושלישית, הצורך בביטול מודעה לא פסק מכמה בחינות: מודעה בגיטין נכתבת בקלות גם בלא צורך בעדות כפייה, והעיסוק של יהודים במסחר שגורם לריבוי מקרי הגירושין על ידי שליח, שיש בו הזדמנויות למודעות וביטולים.

עמדנו על כך שאמנם בקרב הראשונים במאות ה-11 וה-12, עדיין היו שחייבו קניין כשיטת גאוני סורא, אך בהמשך התקבעה גישתם של גאוני פומבדיתא שאין צורך בקניין. תהליך זה קרה מפני שהראשונים היו חשופים לתשובות רב האי יותר מאשר לתשובות גאוני סורא. שנית, גישתו של רב האי שביטול מודעה תלוי ברצון ומהווה גילוי דעת שאינו צריך קניין התקבלה על ידם. שלישית, קיבוע ביטול המודעה כחלק מהשטר ייתר את הצורך בפעולת קניין נוספת.

בסוגיית ביטול מודעה בכפייה הראשונים במאות ה-11 וה-12 עוד הלכו בשיטת רב האי גאון, שביטול בכפייה אין לו תוקף. אולם לאחר מכן פשטה עמדת בעלי התוספות, שביטול בכפייה תקף במכר.

למרות הדמיון בין עמדת בעלי התוספות לעמדת גאוני סורא במאה ה-9 ישנו הבדל משמעותי בין השיטות. גאוני סורא קבעו באופן גורף שביטול מודעה מועיל בכפייה לצורך תיקון עולם: כדי להילחם בתופעה של מודעות המבטלות שטרות. לעומת זאת בעלי התוספות מצדיקים את המנהג לבטל מודעה בכל שטר בעזרת מנגנון הלכתי תלמודי, הקובע שבמכר מכיוון שיש תמורה יש להניח שהמוכר התרצה למרות הכפייה, ובמתנה שאין הנחה שהתרצה בכפייה גם ביטול מודעה אינו תקף. שיטה זו של בעלי התוספות כנראה נבעה מכך שהם ראו בביטול מודעה חלק מהשטר עצמו, לכן דין ביטול מודעה במכר ובמתנה כדין מכר ומתנה, ומהמקום החשוב של המנהג באשכנז.

ראשוני המאה ה-13 בספרד ובפרובנס, שהושפעו מצד אחד מבעלי התוספות ומצד שני מחכמי ספרד הראשונים, קיבלו את דברי התוספות שביטול מודעה רגיל מועיל בכפייה במכר אך לגבי מודעה על כל ביטולי מודעות קיבלו את עמדת רב האי שביטול מודעה בכפייה אינו תקף. בגיטין הביטול תקף מכיוון שיש להניח שהוא נעשה ברצון. הבחנה זו בין ביטול מודעה במכר לבין ביטול מודעה בגיטין התאפשרה בגלל דבקותם של ראשונים אלה בשיטת רב האי גאון שמודעה במכר נכתבת רק במצב של כפייה, אך מודעה במתנה ובגט נכתבת גם במקרים של רצון.

רשב"א הבין שרמב"ם, שניסח ביטול מודעה באופן אחר, מערער על יכולתו של נוסח הגאונים בביטול כל המודעות לבטל מודעה על ביטול מודעות. לאור זאת הוא פקפק גם בנוסח רמב"ם והציע נוסח שבו פוסלים את עדי המודעה, וכך כתב בסדר הגט. הראשונים שבאו בעקבותיו לא חשבו שפסילת עדים עדיפה, אך בכל זאת המנהג שלו השתרש בעיקר בספרד בגיטין, ובעקבות כך נפסק בשולחן ערוך לגבי גט. ברם, לגבי מכירה, שם הדבר לא נהג, לא הובאה תקנה זו להלכה.

יש לציין שהיו שחלקו על פרשנות רשב"א את דברי רמב"ם כמערערים על נוסח הגאונים, ואנו העדפנו את עמדת החולקים, לאור העובדה שרמב"ם ינק מבית מדרשם של רי"ף ורי"י מיגש שתמכו בנוסח של הגאונים.

ראשוני ספרד המשיכו במסורת גאונים שלפיה ביטול מודעה מתבצע לפני כתיבת הגט, ובשטרי ממון כחלק מהשטר עצמו. עיתוי זה לא התקבל בקרב ראשוני צרפת ואשכנז, שאצלם גבר החשש מביטול גט בין כתיבה לנתינה. זאת בגלל ריבוי היהודים שעסקו בסחר הבינלאומי שהגדיל את המרחק בין הבעל נותן הגט לבין אשתו, ויצר פער זמן גדול בין כתיבת הגט לנתינתו. מאחר שהאפשרות לבטל כל אפשרות עתידית לביטול גט התבררה כבלתי אפשרית מבחינה הלכתית, הם נהגו לעשות את ביטול המודעה רק בסמוך לנתינה, כפתרון גם לבעיית ביטול גט. בקרב חלק מראשוני צרפת ואשכנז הנהיגו לבטל מודעות גם קודם כתיבה וגם קודם נתינה, כדי למנוע מצב של פסילת הגט בשעת כתיבתו באופן שבשעת נתינה כבר לא יהיה ניתן להכשירו.

רמ"ה בפירושו לגיטין אומר שניתן למסור ביטול מודעה לאחר מסירת הגט ולהכשירו, וכך נפסק להלכה על ידי ר' יעקב בן רא"ש ור' יוסף קארו. אולם נראה שהסיבה לכך היא שמכיוון שהגט ביד האישה לא הסתיימה הפעולה המשפטית. בפרק שלישי בבבא בתרא אומר רמ"ה שביטול מודעה במכר חייב להימסר אחרי הפעולה המשפטית שכן רק אז מסתיימת הכפייה. אולם בפרק שני בבבא בתרא אומר רמ"ה שביטול מודעה לא יכול להועיל לאחר הפעולה המשפטית. נראה מדבריו שכל עמדותיו נובעות משיטתו שביטול מודעה הוא פעולה פורמלית המחייבת פעולת קניין. תפיסה זו גרמה לו בפרק שני לחשוב שביטול מודעה, לא יכול להועיל למפרע, אך בפרק שלישי, לנוכח הקושי בביאור ביטול מודעה במכר, הוא יצק לתוכה תוכן של פעולת קניין או פעולת מחילה. רוב הראשונים סבורים שביטול מודעה מאוחר אינו תקף, אף על פי שלשיטתם ביטול מודעה הוא רק גילוי דעת שיכול להועיל למפרע, מפני שלדעתם קשה להסתמך מבחינה ראייתית על הצהרה שניתנה לאחר הפעולה המשפטית.

5 פרק חמישי: השטר העברי

5.1 סקירת השטרות העבריים הקדומים

השטר בישראל הוא תופעה קדומה. שטרות מוזכרים כבר במקרא.⁶⁵¹ בערים יב וסונה בדרום מצרים, נתגלו פפירוסים מהמאה ה-5 לפנה"ס, השייכים ליהודים שבאו לאזור לעבוד בצבא. בשטרות אלו אנו מוצאים נוסחאות מגובשות וקבועות, שתואמות בחלקן את השטר העברי, אך התוכן המשפטי שבהם איננו תואם את המשפט העברי, ומושפע מאוד מהמשפט הפרסי שנהג במצרים באותה תקופה.⁶⁵² גולאק מצביע על ספר טוביה, שהוא חיבור יהודי מתקופת בית שני, כמקור קדום לשטר חוב, שטר נישואין ושטר מתנה או צוואה.⁶⁵³ התנאים, בהתבסס על ספר דברים וספר ירמיה, קבעו שגירושי אישה וקנייני קרקע נעשים בעזרת שטר, והסיקו ממקורות אלה ששטר יכול לשמש גם לקידושי אישה ולקנייני עבד עברי וכנעני.⁶⁵⁴ התנאים מרבים לעסוק גם בשטר כתובת אישה ובשטרי חוב אחרים.⁶⁵⁵ אף על פי שאין בידינו שטרות שלמים מתקופת המשנה והתלמוד, גולאק משער שכבר בתקופה זו היו נוסחי שטרות מגובשים. זאת על בסיס המשנה בגיטין (ג, ב), המדברת על סופר הכותב מראש טופסי גיטין, ומציטוטי קטעי נוסח של שטרות רבים המצויים במשנה ובתלמוד.⁶⁵⁶ גם הממצאים ממדבר יהודה, מהמאה ה-1 וה-2

⁶⁵¹ "וְכָתַב לָהּ סֵפֶר כְּרִיתוֹת וְנָתַן בְּיָדָהּ וְשָׁלַחַהּ מִבֵּיתוֹ" (דברים כד, ג); "וְאָקַח אֶת סֵפֶר הַמִּקְנָה אֶת הַחֲתוּמִּים הַמְצִינָה וְהַחֲקִים וְאֶת הַגְּלוּיִי" (ירמיה לב, יא).

⁶⁵² לדוגמה גולאק (אוצר השטרות, עמ' XXIV הערה 9) מביא, שבירור האמת בענייני נזיקין ובענייני משא ומתן נעשה שם על ידי שבועה ולפעמים השבועה נעשית בשם אליל. בשטרי חוב יש ריבית על הקרן, והגירושים נעשו על ידי הבעל או האישה. ראה קאולי, פפירוסים, שטרות 6, 7, 10, 11, 14, 15, 44, 45. ריבלין (הירושה, עמ' 138, הערה 36; שם, עמ' 245, הערה 5) סבור שבגלל סטיות אלה אין לראות בשטרות יב שטרות עבריים כלל. ראה גם שנדורפי (מחילה, עמ' 218).

⁶⁵³ גולאק (אוצר השטרות, עמ' XXII) מצביע על המקורות הבאים: שטר חוב בטוביה א, יז; ד, כא-כב; שטר נישואין, שם ז, יט; שטר מתנה או צוואה שם ח, כג. ריבלין (הירושה, עמ' 245) גם הוא מוצא את אזורו של שטר החוב הקדום בספר טוביה (נוסח הארוך ה, ג). שנדורפי (מחילה, עמ' 175, הערה 229) מעיר שלא ברור מספר טוביה שמדובר בשטר חוב של ממש, וייתכן שמדובר על מכתב שאינו משפטי. לדעתו גם לא ברור אם שטר הנישואין המתואר יוצר את הנישואין או רק מהווה ראיה עליהם. הוא מוסיף שגם תיאורו של ספר טוביה כקודם לחכמי המשנה שנוי במחלוקת.

⁶⁵⁴ משנה קידושין א, א-ה.

⁶⁵⁵ משנה שביעית י, ה; מועד קטן ד, ד; בבא מציעא א, ו; כתובות ד, ז-יב.

⁶⁵⁶ גולאק, השטרות בתלמוד, עמ' XXIV. למשל: שטר כתובה, משנה בכתובות ד, ז-יב; שטר גט ושחרור עבדים, משנה גיטין ט, ג; שטר אירוסין, קידושין ט ע"א; שטרי סילוק בעל מנכסי אשתו, כתובות ט, ג; שטרי חליצה וייבום, יבמות לט ע"א; שטר צוואה, בבא בתרא קנ"ג ע"א; שטר מכירה, משנה בבא בתרא ד,

לספירה, הכוללים שטרי כתובה גט מכר ומתנה, מעידים על הימצאותם של נוסחים קבועים לשטרות בתקופה זו.⁶⁵⁷ גולאק משער שהופעתו והתפתחותו של השטר בישראל חפפה להתפשטות הכתב וידיעת הספר.⁶⁵⁸ המילה "שטר" עצמה נגזרת מהשורש האכדי 'šatāru' שמשמעותו לכתוב.⁶⁵⁹

5.2 ספרי השטרות

ספרי שטרות, שהנושא המרכזי שלהם הוא נוסח השטר, התחילו להיכתב רק בתקופת הגאונים.⁶⁶⁰ רס"ג כותב בהקדמה לספר השטרות שלו, שהוא כותב את ספרו בגלל: "מה שנוכחתי מגודל צורך האומה בו וידעתי רוב התועלת שיקבלו על ידו".⁶⁶¹ מדוע התעורר צורך גדול לספרי השטרות דווקא בתקופה זו? ניתן לשער שהצורך הגדול נבע מהמסחר הבינלאומי המתפתח, בעקבות התפשטות הכיבוש המוסלמי. ככל שהמסחר הפך להיות מפותח ובינלאומי, כמות העסקאות עלתה, וגבר הצורך בשטרות כראיה זמינה כדי לממש עסקאות אלה. הצגת השטרות בספרי שטרות, אפשר שהושפעה בין השאר גם מהפעילות ההלכתית המוסלמית, שהתקיימה בתקופה זו בבבל ובמצרים על ידי האסכולה החנפית. אסכולה זו התאפיינה בכתיבה מונוגרפית באופן כללי, ובמיוחד בספרות השטרות.⁶⁶² "ספר ברכות ושטרות" הוא ככל הנראה ספר השטרות העברי הראשון. הוא חובר כנראה בתחילת המאה ה-7 או ה-9 בארץ ישראל, אך שרידיו מועטים וקשה לעמוד

ג; שטר מתנה, גיטין מ ע"ב; שטר הלוואה, תוספתא בבא בתרא יא, ב; שטר משכנתא, בבא מציעא סז ע"ב; שטר פרוזבול, משנה שביעית י, ד.

⁶⁵⁷ תגליות מדבר יהודה, מסמכים 19–23, 30; ידן, מערת האיגרות; ירדני, נחל צאליים. עיין ריבלין, הירושה, עמ' 245 הערה 6.

⁶⁵⁸ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXIV. עיין גם פלק, דברי נבואה, עמ' 29, ועמ' 32 ואילך; פלק, משפט עברי, עמ' 90–93; ויינפלד, בראשית, עמ' 147; דמסקי, ידיעת ספר, עמ' 280–310, 321.

⁶⁵⁹ דמסקי, ידיעת ספר, עמ' 147, הערה 73.

⁶⁶⁰ כך סברו ריבלין (הירושה, עמ' 246; אליסאנה, עמ' 11) ובן ששון (שטרות, רס"ג, עמ' 155). אמנם החכם האשכנזי בן המאה ה-11 ר' אליעזר בן טוביה (פסיקתא זוטרתי ויקרא אמור דף נו ע"ב) סבור שתיקוני השטרות נמסרו במסורת ממש רבנו, וגולאק (אוצר השטרות, עמ' XXXVI) ואסף (שטרות, רה"ג, עמ' 5) סברו שכבר בימי המשנה והתלמוד היו קובצי שטרות שמהם העתיקו סופרים, אולם אין בידינו שום ממצאים שמאששים טענה זו. עיין גם שנדרפי (מחילה, עמ' 207).

⁶⁶¹ שטרות, רס"ג, עמ' 142, עמ' 163.

⁶⁶² שטרות, רס"ג, עמ' 154; ליבזון, מחציר, עמ' 113.

על היקפו.⁶⁶³ ספר השטרות לרס"ג חובר בתחילת המאה ה-10 בבבל. הספר כולו לא השתמר, אך מצויים בידינו חלקים ממנו.⁶⁶⁴ בתחילת המאה ה-11 חיבר רב האי גאון ספר שטרות, וככל הנראה גם הוא לא הגיע אלינו בשלמותו.⁶⁶⁵ גילוי הגניזה הקאהירית תרם תרומה משמעותית לחקר השטרות מתקופה זו. אפטוביצר פרסם עשרה טפסים של שטרי בית דין מתקופת הגאונים.⁶⁶⁶ אסף פרסם שטרות מארץ ישראל מצרים וצפון אפריקה במאה ה-10.⁶⁶⁷ פרידמן פרסם מחקרים על הכתובה ושטרות נוספים הקשורים במשפחה שנתגלו בגניזה.⁶⁶⁸ ריבלין חקר צוואות ושטרי ירושה מהגניזה וכן את קובץ השטרות מקהילת אליסאנה שאף הוא נמצא בגניזה.⁶⁶⁹ הקובץ הוא מהמאה ה-11, אך מבוסס כנראה על טופסי שטרות משיבת סורא, הקדומים לימי רב נטרונאי גאון במאה ה-9, כפי שציין ריבלין.⁶⁷⁰ גויטיין שילב בספרו על החברה היס-תיכונית נוסחאות של שטרות.⁶⁷¹ וייס פרסם שטרות במחקרו על שני הסופרים בפוסטאט, הלל וחלפון.⁶⁷² גיל פרסם שטרות במחקרו הגדול על ארץ ישראל בתקופה המוסלמית.⁶⁷³ ברקת מביאה בספריה שטרות מצריים מהמאה ה-11,⁶⁷⁴ ואשור ניתח שטרות מהגניזה שעסקו בהסכמי קדם נישואין ממצרים.⁶⁷⁵

ספרי השטרות המרכזיים מהמאה ה-12 הם: ספר השטרות של ר' יהודה בן ברזילי מברצלונה (להלן: ריב"ב), קובץ שמובא בספר העיטור של ר' יצחק ממרסיליה,⁶⁷⁶ וקובץ שטרות שמובא במחזור של ר' שמחה מוויטרי, תלמיד רש"י. מהמאה ה-13 יש בידינו קובץ שטרות של יהודי אנגליה.⁶⁷⁷ מהמאה ה-14 יש בידינו קובץ שטרות שהועתק בסופו של ש"ס כתב יד מינכן (להלן: כתי"מ) בשנת 1353,

⁶⁶³ מרגליות (א"י, עמ' כו) משער שזמנו בתחילת המאה ה-7, אך גרוסמן (ישיבת א"י, עמ' 185) טוען שזמנו במאה ה-9.

⁶⁶⁴ שטרות, רס"ג.

⁶⁶⁵ שטרות, רה"ג, עמ' 8-9.

⁶⁶⁶ אפטוביצר, מסמכים.

⁶⁶⁷ אסף, שטרות עתיקים.

⁶⁶⁸ פרידמן, נישואין; פרידמן, ריבוי נשים.

⁶⁶⁹ ריבלין, צוואות; ריבלין, אליסאנה.

⁶⁷⁰ ריבלין, אליסאנה, עמ' 45.

⁶⁷¹ גויטיין, חברה.

⁶⁷² וייס, הלל; וייס, חלפון.

⁶⁷³ גיל, א"י.

⁶⁷⁴ ברקת, שפירי מצרים; ברקת, אפרים בן שמריה.

⁶⁷⁵ אשור, שידוכין.

⁶⁷⁶ שטרות, ריב"ב; ספר העיטור.

וקובץ שטרות שחובר כנראה על ידי ריב"ש.⁶⁷⁸ קובצי שטרות אשכנזיים מהמאה ה-14 מצויים בספר האסופות ובספר צדה לדרך.⁶⁷⁹

מלבד קובצי השטרות העצמאיים, אנו מוצאים גם נוסחי שטרות בתוך ספרות הראשונים ובשו"ת. הבולטים ביניהם הם קובץ השטרות של ר' מאיר אבולעפיה מספרד מהמאה ה-13, וחמישה שטרות בספר החינוך מאותה תקופה.⁶⁸⁰ גם בתקופות מאוחרות יותר חוברו ספרי שטרות, אולם תרומתם לחקר התהוות השטר מועטה, מכיוון שהם מלקטים מהקדמונים. עם זאת הם מאפשרים לנו ללמוד על התפתחות השטר, מימי התהוותו ועד לעת החדשה. נזכיר כאן את הספרים המרכזיים:

תיקון סופרים שחובר על ידי ר' משה אלמושנינו ור' שמואל יפה מסלוניקי במאה ה-16,⁶⁸¹ המשקף את השטרות שהיו נהוגים בקושטא ובסלוניקי באותה תקופה;⁶⁸² לכל חפץ לר' אליעזר מילי מאיטליה במאה ה-16, המשקף את השטרות שהיו נהוגים באיטליה באותה תקופה; שטרות שבתוך סידור תכלאל של ר' שלום שבזי, המשקפים את שטרות תימן במחוז שרעב במאה ה-17;⁶⁸³ עט סופר לר' אברהם אנקווה ממרוקו במאה ה-19, המשקף את שטרי מרוקו בתקופתו.⁶⁸⁴ החשוב שבספרי השטרות האחרונים הוא ספר נחלת שבעה לר' שמואל הלוי מפולין במאה ה-17. ספר זה הוא יסוד לשטרות מימיו ועד היום. תנופה חשובה להכרת השטר העברי תרם א' גולאק בספרו "אוצר השטרות", בו הביא כחמש מאות שטרות מסודרים לפי נושאייהם, וכתב בו מבוא מקיף על התפתחות השטר העברי.

⁶⁷⁷ שטרות, לוי (קובץ הכולל גם את הקבצים שפרסם לפניו מ"ד דייזיס).

⁶⁷⁸ ריבלין, מינכן, עמ' 281–348; בן ששון, ספרד, עמ' 284–336. גולאק, אוצר השטרות XXVIII–XXVII; ריבלין, אליסאנה, עמ' 11–12.

⁶⁷⁹ ריבלין, מונומנטה, בדפוס.

⁶⁸⁰ יד רמ"ה בבא בתרא קסט ע"ב סי' פט; ספר החינוך מצווה תקעט.

⁶⁸¹ למדן (כ"י צבאח, עמ' 39–42) עוסקת בשאלה מי חיבר את ספר "תיקון סופרים". מסקנתה שם היא שמדובר בחיבור משותף, שבסיסו נוצר על ידי ר' משה אלמושנינו הספרדי מסלוניקי, אך נערך והושלם על ידי ר' שמואל יפה אשכנזי שהכניס תיקונים על פי נוסח יהודי קושטא, והוסיף בהערות שוליים את מנהגי הקהילה הרומניוטית.

⁶⁸² אסף, על כתיב יד, עמ' 492–498; גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXVIII.

⁶⁸³ עיין שם תכלאל בהקדמת הרב ערוסי, עמ' 19.

⁶⁸⁴ אנקווה, עט סופר, דף מג ע"ג–סג ע"ד.

5.3 מאפייני ספרי השטרות וקובצי השטרות הקדומים

"ספר ברכות ושטרות" חובר בארץ ישראל, ורובו לא נמצא בידינו, כך שקשה לאמוד את השפעתו, אם הייתה כזו.

ספרו של רס"ג, ספר העדות והשטרות, כולל שלושה חלקים: הראשון הינו קצר ויש בו מבוא כללי לספר, השני כולל שמונה שערים העוסקים בהלכות כלליות בדיני שטרות, והשלישי כולל 54 שטרות שמהם נשתמרו בידינו 47 שטרות. גם בחלק השלישי, שבו מובאים נוסחי השטרות, רס"ג איננו מצטט את נוסח השטר כולו ברצף. הוא מבאר בערבית את ההלכות המיוחדות לכל שטר, ומשלב ביניהם ציטוט של הביטויים המיוחדים לשטר בשפה הארמית.⁶⁸⁵ סדר השטרות הוא לפי תדירות השימוש בהם. בסוף הספר ישנם עשרה שטרות העוסקים בהנהגת הציבור.⁶⁸⁶ בן ששון הראה שספרו של רס"ג השפיע השפעה ניכרת על ספרות השטרות. ראשית, הוא היה מקור השראה לספרו של רה"ג ואף השפיע על חלק מתוכן הספר.⁶⁸⁷ שנית, ספרו של ריב"ב ששימש בסיס לקובצי שטרות רבים, הסתמך עליו. הזיקה בין שני הספרים מפורשת במבוא,⁶⁸⁸ ומתבטאת גם בדרך הבאת השטר, לעיתים בתרגום מילה במילה של הכתוב אצל רס"ג מערבית לעברית, ובהבאת עשרת השטרות העוסקים בענייני ציבור בסדר שהביאם רס"ג.⁶⁸⁹

ספרו של רה"ג שמצוי לפנינו כולל רק 28 שטרות, וחסרים בו שטרות רבים, והדבר מעיד על כך שהוא הגיע אלינו חסר, ולכן גם קשה לעמוד על הסדר בהבאת השטרות.⁶⁹⁰ בדומה לרס"ג, נוסח השטר אצל רה"ג הוא בארמית, אך בניגוד לרס"ג, אצל רה"ג נוסח השטר מלא ונכתב ברצף אחד. כמו כן בניגוד לרס"ג, לא תמיד יש הוראות הלכתיות ואם ישנן הן בעברית.⁶⁹¹ לפעמים ההוראות ההלכתיות הן בסוף

⁶⁸⁵ ריבלין, הירושה, עמ' 310.

⁶⁸⁶ שטרות, רס"ג, עמ' 144–145; ריבלין, אליסאנה, עמ' 12–13. אסף סבר שבספר ישנם שני חלקים העוסקים בהלכות: אחד בהלכות עדות והשני בהלכות שטרות [שטרות, רס"ג (אסף), עמ' תרעד]. אך בן ששון (שטרות, רס"ג, עמ' 144 הערה 11) מוכיח שלא כדבריו, לאור כתבי יד שלא היו בפני אסף.

⁶⁸⁷ שטרות, רה"ג, עמ' 8–9; אסף, תקופת הגאונים, עמ' קצט; אברמסון, עניינות, עמ' 210, 245–246; שטרות, רס"ג, עמ' 149. זאת בניגוד לדברי אסף, שסבר שהשפעתו של ספרו של רס"ג מועטה. הוא התבסס על כך שמספר המחברים שהשתמשו בספר זה באופן ישיר הוא קטן. הוא הסביר תופעה זו בכך, שהמחברים העדיפו ספרי שטרות הכתובים בעברית, על פני ספר שבו הדינים כתובים בערבית והשטרות עצמם בארמית (שטרות, רס"ג (אסף), עמ' ע–עא).

⁶⁸⁸ שטרות ריב"ב, עמ' 27. עיין גם אסף, תקופת הגאונים, עמ' קצא; שטרות, רס"ג, עמ' 149.

⁶⁸⁹ שטרות, רס"ג, עמ' 149.

⁶⁹⁰ שטרות, רה"ג, עמ' 8–9.

⁶⁹¹ ריבלין, הירושה, עמ' 248 (עיין שם הערה 36).

השטר, ולפעמים ההוראות הן בתחילת השטר.⁶⁹² ספרו של רה"ג לא השפיע באופן ניכר על ספרות השטרות.⁶⁹³

ספרו של ריב"ב כולל 73 שטרות, ונוספו עליהם עשרה שטרי קהל, שהוזכרו בספרו של רס"ג. ספר זה הוא ספר השטרות הקדום הרחב ביותר, הן מבחינת כמות השטרות, והן מבחינת נוסח השטרות. סדר השטרות הוא אלפביתי ולא לפי התדירות, חוץ מעשרת השטרות האחרונים שמופיעים לפי הסדר שלהם אצל רס"ג. דיני השטר והוראות כתיבתו מפורטים לפני נוסח השטר, ברם לעיתים יש הערות גם בסוף השטר. בספר זה, כמו בקובץ השטרות מאליסאנה שקדם לו, נוסח השטר הוא בעברית, מלבד נוסח שטרי אישות שנותר בארמית בכל ספרי השטרות.⁶⁹⁴ כאמור, ספר השטרות של ריב"ב שימש בסיס לשטרות רבים בספר העיטור, ומכאן זכה הספר להשפעתו הרבה על ספרות השטרות מן המאה ה-12 ואילך, כמו למשל על ספר תיקון סופרים של ר' משה אלמושנינו ור' שמואל יפה.⁶⁹⁵

בקובץ השטרות מאליסאנה ובקובץ השטרות שהועתק בסופו של הש"ס כתי"מ אין הוראות הלכתיות, אך הם כתובים בעברית ודומים בביטויים ובנוסחים לספרו של ריב"ב, לכן יש מקום להניח שהם נוצרו מענף נוסח דומה. ברם, בקבצים אלה לא ניכרת השפעה של ספרו של רס"ג.⁶⁹⁶ ריבלין עומד על כך שנוסחי קבצים אלה מיוסדים על תורת גאוני סורא בתקופה שקדמה לרב נטרונאי גאון.⁶⁹⁷

ספר העיטור דומה במבנהו לספרו של ריב"ב וגם השטרות דומים בנוסחם לשטרי ריב"ב, אולם בספר העיטור ההוראות והשטרות בארמית, ההוראות ההלכתיות ארוכות ועוסקות לא רק בעניינים הנוגעים לשטר נוסח השטר קצר, וסדר השטרות הוא לפי אותיות "תשק"ף בגז"ע חכמ"ה" שהוא סימן של המחבר לסדר הענייני שקבע.⁶⁹⁸ גולאק סבור שתופעות אלה מצביעות על אפשרות שר' יצחק ממרסיליה

⁶⁹² שטרות, רה"ג, עמ' 8–9; ריבלין, אליסאנה, עמ' 13. הוראות מופיעות בתחילת השטר למשל בשטר כיסא (שטרות, רה"ג, עמ' 35); גט חליצה (עמ' 38); גט מיאון (עמ' 40); שחרור עבדים (עמ' 43); מודעה (עמ' 45); שטר אפוטרופא (עמ' 49); שטר פסיקתא (עמ' 51); שטר מחאה (עמ' 52).

⁶⁹³ שטרות, רה"ג, עמ' 7 הערה 4. אסף (שם) עומד על כך שספר השטרות לרה"ג לא הובא על ידי הראשונים, ואפילו לא על ידי ריב"ב, המרבה בדרך כלל להביא מדברי הגאונים בכלל ודברי רה"ג בפרט.

⁶⁹⁴ שטרות, ריב"ב, עמ' 8. דוגמה לשטרות אישות בארמית: גט פיטורין (שם, עמ' 62), גט חליצה (שם, עמ' 63), גט מיאון (שם, עמ' 66), גט שחרור (שם, עמ' 68), שטר כתובה (שם, עמ' 70, 113, 115).

⁶⁹⁵ גולאק, אוצר השטרות XXVIII–XXVII; בנדיקט, התורה בפרובאנס, עמ' 22–24, 31–32; סולוביצ'יק, ראב"ד, עמ' 26–27; אלבק, מחוקקי יהודה, עמ' 108–109; ספר האשכול, עמ' 31–65.

⁶⁹⁶ ריבלין, אליסאנה, עמ' 74–80; ריבלין, כתי"מ, 283–284; שנדרפי, מחילה, עמ' 212.

⁶⁹⁷ ריבלין, אליסאנה, עמ' 45; ריבלין, כתי"מ, עמ' 283.

⁶⁹⁸ ריבלין, אליסאנה, עמ' 15–16; ריבלין, ירושה, עמ' 249.

העתיק מאותו מקור כמו ריב"ב, אלא שהוא לא תרגם ולא הרחיב את נוסח השטר.⁶⁹⁹

במחזור ויטרי, בן זמנו של ספר העיטור, הובאו השטרות בקיצור, ולרוב אין בו הוראות הלכתיות, ואין סדר ברור. השפה היא עברית, למעט שטרות אישות כמו אצל ריב"ב.⁷⁰⁰ חלק ניכר מהשטרות בספר לכל חפץ מועתקים ממחזור ויטרי.

5.4 מאפייני השטר העברי

5.4.1 כתיבה בגוף ראשון בשטר

נאמר בתוספתא: "בין שכתוב בו: 'לוה פל' מן פלוני ובין שכתוב בו 'אני פל' לויתי מן פלוני והעדים למטה כשר".⁷⁰¹ למרות הלכה זו, המאפשרת ניסוח שטר גם בלשון נסתר, הניסוחים במשנה הם בלשון של עושה השטר, המוכר, הבעל או הלווה. למשל: "הרי את מותרת לכל אדם",⁷⁰² וכן בתלמוד "שדי מכורה לך".⁷⁰³ כך גם במסמכי יב, ובמדבר יהודה.⁷⁰⁴ גולאק רואה בכך את אחד ממאפייניו של השטר העברי, בניגוד לשטר הבבלי הכתוב בלשון נסתר.⁷⁰⁵

ריבלין מצביע על שינוי בלשון השטר שאירע בתקופת הגאונים. אמנם השטר עדיין נכתב בלשון סובייקטיבית, אך המדברים הם העדים. למשל בספר השטרות של רס"ג נכתב: "איך ר' פלוני בר פלוני אמר לנא הווי עלי סהדי וקנו מיני מעכשיו".⁷⁰⁶ ריבלין מייחס שינוי זה לכך שבימי הגאונים כמעט כל השטרות הפכו לשטרי

⁶⁹⁹ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXVIII.

⁷⁰⁰ שם.

⁷⁰¹ תוספתא בבא בתרא יא, ד. ראה: פרידמן, נישואין, א, עמ' 122 הערה 10.

⁷⁰² משנה גיטין ט, ג; כתובות ד, ז; שם, יב; בבא מציעא ט, ג.

⁷⁰³ קדושין ט ע"א; שם, כו ע"א; בבא בתרא נא ע"א; בבא מציעא טו ע"א; שם, קה ע"א.

⁷⁰⁴ ירון, מסמכי יב, עמ' 14-15; ירדני, נחל צאלים, עמ' 8-9.

⁷⁰⁵ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXXIII. עיין גם פייזר (חוזים בבליים, שטר IV, XIII, XXIX); שנדרפי, מחילה, עמ' 168-170. ייתכן שהכתיבה הסתמית מאפיינת את המצב בבבל הקדומה, שבו חוג הסופרים יודעי הספר הוא מצומצם, ולכן הצדדים שאינם יודעי ספר אינם מוזכרים כמדברים (דמסקי, ידיעת ספר, עמ' 79-81). התלמוד (קידושין ט ע"א) מנסה לבסס את החובה לנקוט לשון המתחייב על פסוקים במקרא, אך למסקנה הביסוס שנוי במחלוקת. יש לציין כי כאשר ירמיהו קונה שדה הוא אומר: "וְאָכְתָב בְּסֵפֶר וְאָחַתָּם" (ירמיה לב, י), כלומר שהקונה חותם, וגם בשטרות קידושין הבעל הקונה כותב "בתך מאורסת לי", אם כי התלמוד (שם) מסביר שזה מקרה יוצא דופן בקידושין. ברם, אפשטיין (הכתובה, עמ' 24 הערה 6) סבר שבשטר העברי עד סוף ימי בית ראשון הכותב היה הקונה ולא המוכר, וכן כתב גינצבורג (תערובת, עמ' 16).

⁷⁰⁶ שטרות, רס"ג, עמ' 185.

הקנאה, עד כדי כך שפסקת הקניין הפכה לחלק מהנוסח הקבוע בשטר. בשטר קניין, במקום למסור את השטר ישירות לקונה, היו העדים עושים קניין סודר וזוכים עבורו.⁷⁰⁷ ייתכן שהשינוי נבע מהתרחבות המסחר הבינלאומי באותה תקופה, דבר שיצר צורך להקנות לקונה גם בהיעדרו. שינוי זה פסח על גיטין, שם עדיין הבעל הוא המדבר אל אשתו, וזאת בגלל ההקפדה היתרה שנהגה בגיטין ובשאר שטרי אישות, בגלל השלכותיהם ההלכתיות החמורות.⁷⁰⁸ מדיניות זו של הקפדה על נוסח הגט באה לידי ביטוי בדברי רס"ג: "הגט ונוסחו אחד אין להוסיף עליו וממנו אין לגרוע".⁷⁰⁹ אולם לאור דבריו של ריבלין, שהקניין גרם לשינוי בגוף המדבר בשטר, ייתכן שהסיבה לכך שהבעל נשאר המדבר בגט היא שלא ניתן להשתמש בקניין סודר להקניית גט, ולביצוע חליצה.⁷¹⁰

ניתן עוד להציע שהמעבר לדיבור בלשון עדים הוא השפעה מוסלמית. החכמים המוסלמיים נהגו לתעד את המתרחש בבית דין מנקודת מבט של השופט ולא של הצדדים.⁷¹¹ עדות למציאות זו ניתן למצוא שנים מאוחר יותר אצל ר' שמעון בר צמח דוראן (המאה ה-14): "והישמעאלים אינן כותבין שטרותיהם לא בשם הלוח והמוכר ולא בשם העדים אלא פלוני העיד על עצמו ואמר לעדיו ואח"כ חותמין העדים וזה אין לו שרש, אלא אם יאמרו שהוא לשון השופט המקיים השטר בנימוסיהם".⁷¹² יש לציין שרשב"ץ אינו פוסל צורת כתיבה זו, ובלבד שתהיה נוסחת פתיחה שתדגיש שהשטר נכתב על ידי השופט ולא על ידי הצדדים.

5.4.2 שפת השטר

במשנה נאמר: "גט שכתבו עברית ועדיו יְנִית, יְנִית ועדיו עברית, יְעָד אחד עברי ועד אחד יְנִי, יְנִי, קְתַב הסופר יְעָד – כשר".⁷¹³ אם כן, המשנה מאפשרת לכתוב שטרות ואפילו גיטין בכל לשון. למרות זאת, קטעי נוסח השטרות שבמשנה ובתלמוד הם על

⁷⁰⁷ ריבלין, הירושה, עמ' 250–251.

⁷⁰⁸ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXVII. שטרות אלו, הכתובה והגט, זכו לאורך השנים למעמד מיוחד גם לגבי שימור הלשון הארמית בשטר, כפי שיבואר להלן.

⁷⁰⁹ שטרות, רס"ג, עמ' 223–225.

⁷¹⁰ בבא בתרא קנא ע"ב; קצות החושן סי' רב ס"ק ד.

⁷¹¹ ליבזון, מחצ'ר, עמ' 140: "באותה תקופה פיתחו את ענף הארכיבאות (הדיואן) ובו הקפידו להעלות על הכתב לפרטי פרטים את מהלך הדיון מזווית בית הדין, כדי להבטיח את תקינות ההליך המשפטי".

⁷¹² שו"ת תשב"ץ ח"ג סי' שא.

⁷¹³ משנה גיטין ט, ח.

פי רוב בארמית.⁷¹⁴ גולאק ופרידמן סברו שהסיבה לכך הייתה שזו הייתה הלשון העממית השגורה בפי העם.⁷¹⁵ לעומתם, אפשטיין טוען שהקביעה של הלשון הארמית כלשון השטר היא מפני שהיא הייתה שפה בינלאומית, ולכן הייתה טובה למסחר. כמו כן לדעתו היה נוח לחכמים להותיר את העברית כלשון הקודש, ולהשתמש בארמית בשטרות שהם צורכי חול.⁷¹⁶ לתפיסה זו יש סימוכין בדברי חז"ל בתלמוד.⁷¹⁷

המצב התחיל להשתנות במאה ה-10. גוייטין, מצביע על כך שמהשטרות שבגניזה עולה, שבתקופה זו תופסת העברית את מקומה של הארמית כשפה מרכזית.⁷¹⁸ שטרי אליסאנה שרובם כתובים בעברית מהווים ביטוי לתופעה זו, אם כי ביטויים ארמיים מופיעים בהם תדיר.⁷¹⁹ השטרות בספרו של ריב"ב נכתבו בעברית, מלבד שטרי המשפחה וביטויים קבועים.⁷²⁰ גם השטרות שבקובץ שבמחזור ויטרי הם בעברית. ברם, גם בתקופה זו עדיין ישנם קובצי שטרות שאינם נכתבים בעברית, כמו למשל הקובץ שבספר העיטור, שהשטרות בו נכתבו בארמית. השארתם של שטרי המשפחה בארמית גם במקומות ששטרות אחרים נכתבים בעברית, מוזכרת כבר אצל רה"ג,⁷²¹ והיא נובעת ככל הנראה מההקפדה היתרה על הנוסח שלהם ומהחשש שהתרגום לא יהיה מדויק דיו.⁷²² ברם רה"ג מציין שהיו מקומות שלא הכירו את השפה הארמית וסטו ממנהג זה.⁷²³

⁷¹⁴ שטר כתובה (משנה כתובות ד, ז-יב); שטר גט ושחרור עבדים (משנה גיטין ט, ג); שטר אירוסין (קידושין ט ע"א); שטרי סילוק בעל מנכסי אשתו (משנה כתובות ט, ג); שטרי חליצה וייבום (יבמות לט ע"א); שטר צוואה (בבא בתרא קנג ע"א); שטר מכירה (משנה בבא בתרא ד, ג); שטר מתנה (גיטין מ ע"ב); שטר הלוואה (תוספתא בבא בתרא יא, ב); שטר משכנתא (בבא מציעא סז ע"ב); שטר פרוזבול (משנה שביעית י, ד).

⁷¹⁵ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXIV; פרידמן, אגרת תשובה, עמ' 33. גולאק (שם, הערה 12) מביא את המשנה בכתובות (ד, יב) שבה מתואר ההבדל בין לשון אנשי ירושלים והגליל שהיו כותבים בארמית: "את תהא יתְבָא בביתי ומְתָנָא מנכסי, כל ימי מְגַד אלמנותיך בביתי", לבין אנשי יהודה שהיו כותבים בעברית: "עַד שְׁיָרְצוּ הַיּוֹרְשִׁין לְתַן לֵיךְ כְּתוּבָתֵיךְ". ייתכן שהדבר משקף תקופה שבה הלשון הארמית עדיין לא הגיעה ליהודה, וביהודה עדיין דיברו עברית. ולכן השטרות היו בעברית.

⁷¹⁶ אפשטיין, הכתובה, עמ' 26.

⁷¹⁷ "ביררו להן לישראל כתב אשורית ולשון הקודש והניחו להדיוטות כתב עברית ולשון ארמי" (סנהדרין כא ע"ב).

⁷¹⁸ גוייטין, חברה, א, עמ' 15; ריבלין, ירושה, עמ' 251.

⁷¹⁹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 75.

⁷²⁰ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXII-XXI.

⁷²¹ שטרות, רה"ג, עמ' 19. עיין גם תג"ה ס"י רלח.

⁷²² גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXVII.

⁷²³ שטרות, רה"ג, עמ' 19. עיין גם תג"ה ס"י רלח.

5.4.3 התארכות החלק השלילי בשטר

ברוב השטרות במזרח הקדום יש שני חלקים: חלק חיובי וחלק שלילי.⁷²⁴ החלק החיובי כולל את זמנה של הפעולה המשפטית, מקומה, מהותה, ושמות האנשים הפועלים בה וצלילות דעתם. החלק השלילי בא לשלול את כל הדברים שיכולים למנוע מהשטר להתממש. בחלק השלילי שבשטר חלה הרחבה ניכרת בתקופת הגאונים ובספרי השטרות. ניתן לראות את הנהגת הגאונים לכתוב ביטול מודעה, לא רק בגט כפוי, כפי שמופיע בתלמוד (ערכין כא ע"ב), אלא בכל הגיטין וגם בשאר השטרות במאה ה-9, ואת צמיחת שטר אביזאריה, שהוא במהותו שלילי ועניינו ביטול כל זכויות הערעור, כחלק מתופעה זו.⁷²⁵

לדעת גולאק האריכות בחלק השלילי של השטר היא ממאפייני השטר העברי, והיא נובעת מכך שעם ישראל, כשהיה נתון בגלות תחת שלטון זר, לא יכול היה להסתמך על כך שהשלטון ובית הדין ידאגו למיצוי הזכויות שבשטר, לכן היה צריך לפרט בשטר.⁷²⁶ על פי דרכו של גולאק, ניתן להציע שההתארכות של הנוסח בחלק השלילי בתקופת הגאונים נבעה מהכיבוש המוסלמי שהביא לכרסום במעמד בתי הדין היהודיים. נוצר חשש שיהודים יעדיפו להתאסלם או לדון בערכאותיהם של המוסלמים. חשש שהוזכר כרקע לתקנת מורדת.⁷²⁷

ריבלין מייחס את התארכות הלשון לכך שהלשוניות הקצרות הותירו מקום לספקות ולהתחמקויות מתשלום, ולכן במהלך הדורות האריכו את הנוסח כדי לסתום את הפרצות.⁷²⁸ ייתכן גם שהתארכות החלק השלילי בשטר נובעת מהמעבר של היהודים מחקלאות למסחר בתקופה זו. אמנם גם בנושאים חקלאיים השטר צריך להיות מדויק, אך כמות העסקאות גדלה כשעוסקים במסחר. גורם נוסף שייתכן שהשפיע

⁷²⁴ מאפס, יב, עמ' 77.

⁷²⁵ אסף (שטרות, רה"ג, עמ' 22 הערה 2) אומר שהאזכור הראשון של שטר אביזאריה הוא בשאלה שהופנתה לרס"ג (תגמו"מ סי' כב), וגם בספר השטרות לרס"ג רומז על שטר זה (עמ' 186–187). אצל רה"ג הוא מופיע בתשובה (תג"ה שלה) ובספר השטרות (עמ' 22). ריב"ב בספרו (שטרות, ריב"ב, עמ' 39) מסביר את המושג אביזאריה: "והוא שטר פצוי ואינו יוצא מכלל שטר המחילה מיהו המחילה הוא על דבר ידוע שעשה לו פשרה ומחל לו אבל שטר אביזאריה היא מחילת כל הטענות ותביעות בעולם". מקור המונח ככל הנראה מפרסית, עיין אסף (שטרות, רה"ג עמ' 22 הערה 2) ושנדורפי (מחילה, עמ' 231–233).

⁷²⁶ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXXV–XXXVII.

⁷²⁷ בתשובה של רב שרירא גאון (תשוה"ג, ש"צ ח"ד שער ד סי' טו) במאה ה-10 נאמר: "ואחרי רבנן סבוראי כשראו חכמים שבנות ישראל הולכות ונתלות בגויים ליטול להן גטין באונס מבעליהן...". עיין גם תר"ן (ברודי) אבן העזר סי' שד, ולעיל פרק 3 סעיף 3.3.1.

⁷²⁸ ריבלין, הירושה, עמ' 266.

על התארכות החלק השלילי בשטר הוא המשפט המוסלמי, שהתפתח אז ובמיוחד בתחום השטרות, אם כי התארכות השטר אירעה גם באזורים שאינם בשליטה מוסלמית.⁷²⁹ ניתן גם לראות ארכיות לשון זו, כחלק מן המנהג העתיק של הסופרים להשתמש בלשון מליצית, הכוללת הכפלת מילים שלא לצורך, המכונה בתלמוד "שופרא דשטרא".⁷³⁰

5.5 הרכיבים הקבועים בשטר

5.5.1 נוסחת פתיחה

בספר השטרות לרס"ג השטרות נפתחים בתיאור הזמן והמקום ולא בנוסחת פתיחה. לאחר מכן מתוארים האנשים המעורבים בשטר.⁷³¹ תיאור האנשים של רס"ג הוא: "איך פלוני ופלוני בני פלוני אמרו לנא הוּו עלינו שהדא".⁷³² נוסח זה מופיע בתלמוד לגבי מעשה בית דין: "איך פלונית בת פלוני אקרבת ית פלוני יבמה קדמנא לבי דינא".⁷³³ נוסחת פתיחה המצויה במעשה בית דין המיוחס לרס"ג היא: "אנן בידינא דחתימין לתתא כד הוּיא במותב תלתא".⁷³⁴ גם בשטרות צוואה, שייחוסם לרס"ג שנוי במחלוקת, ישנן נוסחאות פתיחה.⁷³⁵ נוסחה אחת היא: "בדוכרן פתגמא דהוּו באנפנא אנן שהדי דחתימית לתתא", המבוססת על הנוסחה שבתלמוד: "בדוכרן פתגמי דהוּו באנפנא", שם היא כותרת לשטרות שמנוסחים בלשון הדיינים.⁷³⁶ נוסחה שנייה היא "יודעים אנו חתומי מטה".⁷³⁷ לא נראה שיש לה מקור בתלמוד. בספר השטרות לרה"ג ישנה נוסחת פתיחה קבועה לפני התאריך: "שהדותא דהוּו באנפנא ביום פלוני במקום פלוני".⁷³⁸ למעשה בית דין ולגט פתיחה שונה, ובקיום

⁷²⁹ ליבזון, מחציר, עמ' 109, 112–113 בהערות 31, 32, 33).

⁷³⁰ בבא בתרא סט ע"ב; אוצר השטרות, עמ' XXXIV.

⁷³¹ שטרות, רס"ג, עמ' 184, 196, 200, 204.

⁷³² שטרות, רס"ג, עמ' 185, 204, 216.

⁷³³ יבמות לט ע"ב; גיטין לה ע"א.

⁷³⁴ שטרות, רס"ג, עמ' 265. יש לציין שהתאריך בשטר זה מופיע בסוף השטר, בניגוד למקובל אצל רס"ג.

⁷³⁵ שטרות, רס"ג, עמ' 217. ראה גם ריבלין, הירושה, עמ' 286, 310.

⁷³⁶ בבא בתרא קלו ע"א. רש"י סנהדרין כט ע"א ד"ה דוכרן פיתגמי.

⁷³⁷ שטרות, רס"ג, עמ' 216.

⁷³⁸ שטרות, רה"ג, עמ' 20, 22 ועוד.

שטרות נוסחת הפתיחה היא: "אתקיים כתבא דנא".⁷³⁹ בכתובה ובגט גם אצל רה"ג הפתיחה היא בתאריך "ביום פלוני".⁷⁴⁰

בספר השטרות לריב"ב נוסחת הפתיחה היא: "יודעים אנו חתומי מטה", כפי שהוזכר.⁷⁴¹ במקום אחד קיימת הנוסחה: "אנו עדים החתומים למטה".⁷⁴² זו הנוסחה השכיחה באליסאנה ובכתי"מ, וגם שם הזמן רק בסוף השטר.⁷⁴³ הדמיון בין הקבצים הללו כבר הוזכר.⁷⁴⁴ אצל ריב"ב ישנם שטרות משפחה הפותחים ב"זכרון עדות".⁷⁴⁵ בשטרי בית דין של ריב"ב הפתיחה היא: "אנו בית דין החתומים למטה".⁷⁴⁶ בשטר מחאה של ריב"ב הנוסחה היא: "בפנינו אנחנו חתומי מטה".⁷⁴⁷ נוסחת פתיחה זו נמצאת באליסאנה בשטר אחד ובכמה שטרות בכתי"מ.⁷⁴⁸ באליסאנה יש נוסחת פתיחה בשטרי בית דין: "נשבעה בפנינו" או "נתקיים בפנינו".⁷⁴⁹ בקיום שטרות אצל ריב"ב נוסחת הפתיחה היא: "אתקיים שטרא דנא" וכך גם במחזור ויטרי.⁷⁵⁰ באליסאנה מצאנו את נוסחת הפתיחה: "העידנו על עצמו", בשטרות שבהם יש רק צד אחד המצהיר על ויתור על זכויותיו.⁷⁵¹ בספר השטרות לריב"ב, באליסאנה ובכתי"מ כמו אצל רה"ג, שטרי גט וכתובה פותחים בתאריך ולא בנוסחת פתיחה.⁷⁵² בספר העיטור גם שטרות רגילים נפתחים בתאריך: "כתב בכך וכך, איך אמר לנו".⁷⁵³ שטרי בית דין פותחים בביטוי: "במותב תלתא כחדא הוינא".⁷⁵⁴ נוסחה זו מופיעה בברייתא ובתלמוד בהקשר לקיום שטרות.⁷⁵⁵ במחזור

⁷³⁹ שם, עמ' 45.

⁷⁴⁰ שטרות, רה"ג, עמ' 13, 17.

⁷⁴¹ שטרות, ריב"ב, עמ' 39, 46, 56 ועוד.

⁷⁴² שם, עמ' 48.

⁷⁴³ ריבלין, אליסאנה, עמ' 87; הירושה, עמ' 253.

⁷⁴⁴ ריבלין, אליסאנה, עמ' 74–80; לעיל פרק 5 סעיף 5.3.

⁷⁴⁵ שטרות, ריב"ב, עמ' 41, 68, 85.

⁷⁴⁶ שטרות, ריב"ב, עמ' 30, 36.

⁷⁴⁷ שם, עמ' 120.

⁷⁴⁸ ריבלין, כתי"מ, עמ' 321–322; ריבלין, אליסאנה, עמ' 145.

⁷⁴⁹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 87.

⁷⁵⁰ שטרות, ריב"ב, עמ' 34; מחזור ויטרי, סי' תקסה.

⁷⁵¹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 148.

⁷⁵² שטרות, ריב"ב, גיטין, עמ' 62–67 וכתובה, עמ' 115; ריבלין, אליסאנה, עמ' 230; ריבלין, כתי"מ, עמ' 285–289.

⁷⁵³ ספר העיטור, א, מ ע"ב; שטרות, שם, ב, סז ע"ב.

⁷⁵⁴ שם, נב ע"א.

⁷⁵⁵ בבא בתרא קסח ע"ב; קסה ע"ב; סנהדרין ל ע"א; כתובות כב ע"א.

ויטרי השטרות פותחים בנוסחה: "זכרון עדות", שכבר הוזכרה. גם בתעודות מן הגניזה יש פתיחות דומות לאלה שהוזכרו כאן.⁷⁵⁶

מסתבר שבימי התנאים היה השטר העברי נפתח בתאריך ולא בנוסחת פתיחה, כפי שנהוג בכל השטרות בשטרי אישות. כך עולה מהתוספתא: "גופו של שטר: ביום פלי...".⁷⁵⁷ כך עולה גם משטרות עתיקים מיב ומארץ ישראל.⁷⁵⁸ העובדה שהדבר השתמר דווקא בשטרי אישות נראית סבירה, לאור המגמה השמרנית בנוסח שטרי המשפחה כפי שראינו בעניין המדברים בשטר ושפת השטר.⁷⁵⁹ בתקופת התלמוד, נוסחאות הפתיחה היו נהוגות בעיקר בשטרי מעשה בית דין. נוסחאות פתיחה אלו באו לציין שהמדבר בשטר איננו המתחייב. רק בימי הגאונים הם נכנסו לכל השטרות. ניתן לשער, שהדבר אירע במקביל למעבר לכתיבת השטרות מהצד של בית הדין או העדים. מעבר זה, חייב נוסחת פתיחה, שתדגיש שלא מדובר בדברי המתחייב, כפי שהעיר רשב"ץ שהובא לעיל.⁷⁶⁰ בהמשך רשב"ץ מעלה השערה אחרת, שלפיה נוסחאות פתיחה חדרו יחד עם חדירת המנהג המוסלמי לחלק מהשטרות העבריים לכתוב את התאריך בסוף השטר, כפי שנראה בסעיף הבא. לכן בכתובה שבה התאריך נשאר בפתיחה, אין נוסחת פתיחה.⁷⁶¹

5.5.2 נוסחת התאריך בשטר

5.5.2.1 מיקום נוסחת התאריך בשטר

כפי שהוזכר, השטר העברי פותח בתאריך.⁷⁶² התופעה של רישום התאריך בראש השטר ייחודית לשטר העברי. בשטרות אכדיים, ומאוחר יותר בשטרות מוסלמיים, ציינו את התאריך בסוף השטר.⁷⁶³ רבינוביץ' סבור ששטרות בבליים עברו לכתיבת תאריך בראש השטר החל מהמאה ה-5 לפנה"ס, בהשפעת השטרות העבריים.⁷⁶⁴

⁷⁵⁶ ריבלין, ירושה, עמ' 254.

⁷⁵⁷ תוספתא בבא בתרא יא, ב.

⁷⁵⁸ ירון, מסמכי יב, עמ' 10; תגליות מדבר יהודה, מסמכים 19–23; ירדני, נחל צאלים, עמ' 8; אסף, שטרות עתיקים, עמ' 199, 201; פרידמן, אונו, עמ' 73–85.

⁷⁵⁹ שטרות, רה"ג, עמ' 19.

⁷⁶⁰ שו"ת תשב"ץ, ח"ג סי' שא.

⁷⁶¹ שם.

⁷⁶² תוספתא בבא בתרא יא, ב; ירון, מסמכי יב, עמ' 10; תגליות מדבר יהודה, מסמכים 19–23; ירדני, נחל צאלים, עמ' 8; אסף, שטרות עתיקים, עמ' 199, 201; פרידמן, אונו, עמ' 73–85.

⁷⁶³ פורטון, מצרים, עמ' 335; גרינפלד, בבלי-ארמי, עמ' 476; ריבלין, הירושפה, עמ' 254.

⁷⁶⁴ רבינוביץ', יסודות, עמ' 434, 440; גרינפלד, בבלי-ארמי, עמ' 476.

ייתכן שההסבר לכך שהתאריך בראש השטר העברי, הוא שהאופן שבו נכתב השטר העברי מבוסס על האופן בו נאמרת עדות על-פה, ששם הזמן הוא הבסיס של העדות.⁷⁶⁵ פרידמן הסביר בדרך זו גם מרכיבים נוספים שהגיעו אל השטר, אף על פי שאינם מופיעים בתאריכים שמופיעים במקרא, כמו ציון היום בשבוע, השנה לשמיטה, ציון השעה והמקום.⁷⁶⁶ הסיבה להתבססות על צורת העדות על-פה היא, שהעדות שבשטר מטרתה להיות תחליף לעדות על-פה הנאמרת בבית דין, כמו שאמרו חז"ל: "עדים החתומים על השטר – נעשה כמי שנחקרה עדותן בב"ד".⁷⁶⁷ בספר השטרות לרס"ג השטר מתחיל בתאריך. אצל רה"ג, בארץ ישראל ובמחזור ויטרי התאריך מופיע מיד לאחר נוסחאות הפתיחה.⁷⁶⁸ בשטרות מאליסאנה וכת"מ וריב"ב התאריך בסוף השטר, מלבד גיטין וכתובות בהם מופיע התאריך בתחילה השטר.⁷⁶⁹ סופרי מצרים לא נהגו בצורה אחידה. הסופר הלל החזן בן עלי, המושפע מרס"ג, כותב את התאריך בראש השטר,⁷⁷⁰ ואילו הסופר חלפון בן מנשה במאה ה-12 כותב את התאריך בסוף השטר מלבד שטרי משפחה.⁷⁷¹ כך היה מנהג אלכסנדריה בימי רמב"ם ובימי רשב"ץ.⁷⁷² יש לשער כאמור, שתופעה זו היא השפעה של שטרות מוסלמיים, שהחל מהמאה ה-8 מופיע בהם התאריך בסוף השטר, והשפיעו על השטרות העבריים בארצות האיסלאם.⁷⁷³

⁷⁶⁵ משנה סנהדרין ה, א: "היו בודקין אותן בשבע חקירות: באיזה שבוע? באיזה שנה? באיזה חדש? בכמה בחדש? באיזה יום? באיזה שעה? באיזה מקום?". פרידמן (נישואין, א, עמ' 98) ראה במשנה זו מקור לצורת אזכור הזמן בשטר. רמב"ם מבאר את מרכזיות הזמן בעדות (עדות א, ה): "החקירות והדרישות הן הדברים שהן עיקר העדות ובהן יתחייב או יפטר, והן כוונת המעשה שעשה וכיוון הזמן וכיוון המקום שבהן יזומו העדים או לא יזומו, שאין אנו יכולים להזים העדים עד שיכוונו הזמן והמקום".

⁷⁶⁶ לגבי שעה, עיין להלן בסעיף העוסק ברישום השעה במסגרת התאריך.

⁷⁶⁷ כתובות יח ע"ב; גיטין ג ע"א; ירושלמי שביעית פ"י ה"ג; שם, כתובות פ"ב ה"ג; שם, גיטין פ"ד ה"ב; שם בבא בתרא פ"י ה"י. לפי דברינו, שהשטר מעוצב כדי להחליף עדות על פה, מובנת עמדת הראשונים האומרים שדווקא כאשר השטר כתוב כתיקון שטרות, הכולל זמן ומקום, אין בו את הבעיה של "מפיהם ולא מפי כתבם" הזורשת דווקא עדות על-פה (תוד"ה מועיל, כתובות כ ע"ב), שכן רק אז השטר עומד באותם סטנדרטים של אמינות כמו עדות על-פה שנחקרה בבית הדין. להרחבה בעניין איסור "מפיהם ולא מפי כתבם" עיין שנדורפי, מחילה, עמ' 154–160.

⁷⁶⁸ שטרות, רס"ג, עמ' 184–185, 195, 241 ועוד; שטרות, רה"ג, עמ' 24, 26, 27, 29 ועוד; אסף, שטרות עתיקים, עמ' 199, 201; ספר העיטור, מ ע"א, מא ע"ג, מג ע"א; מחזור ויטרי, עמ' 788–797.

⁷⁶⁹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 90; שטרות, ריב"ב, עמ' 11, 47, 57; ריבלין, כת"מ, עמ' 284.

⁷⁷⁰ וייס, הלל, עמ' 14.

⁷⁷¹ וייס, חלפון; פרידמן, שידוכין, עמ' 169–173.

⁷⁷² תשובות הרמב"ם, א, פח; שם, ב ס"י רלג, רמו, רנ, רפא; תשב"ץ, ג, ס"י שא.

⁷⁷³ גויטיין, השפעות, עמ' 67; פרידמן, נישואין, א, עמ' 98. רשב"ש, בשם אביו ר' שמעון בר צמח (תיקון שטרות לרשב"ש בסוף ספר יבין שמועה, דף נו ע"ב), מציע הסבר אחר להעברת התאריך מראש השטר

5.5.2.2 תיאור היום בנוסחת התאריך

במקרא, כאשר מוזכר תאריך, מתואר היום לחודש.⁷⁷⁴ מגמה זו נמשכת גם בשטרות בתקופה הבתור מקראית בתעודות יב⁷⁷⁵ ובשטרות מדבר יהודה.⁷⁷⁶ בתוספתא נאמר שיש לכתוב בשטר את היום בשבוע והשבוע בחודש אך לא את היום בחודש: "ביום פלי בשבת פלנית, בחדש פלי, בשנה פלי ובמלכות פלי."⁷⁷⁷ יום בשבוע מצוי גם בכתובת אנטינואופוליס, שבמצרים משנת 417 לספירה.⁷⁷⁸ ר' ברוך עפשטיין בפירושו לתורה התקשה, מה הבסיס לכתיבת יום בשבוע בשטרות שלנו, בניגוד לנאמר במקרא.⁷⁷⁹ פרידמן הציע, כאמור, שהמקור לפירוט היום בשבוע בתאריך הוא במשנה בסנהדרין, העוסקת בעדות על-פה.⁷⁸⁰ הנוסח שהתקבל בספרי השטרות הבתור-תלמודיים כולל את היום בשבוע כמו בתוספתא, ואת היום בחודש כמו במקרא, ואת השנה שמופיעה בשניהם, אך לא כולל את השבת המסוימת בחודש.⁷⁸¹

5.5.2.3 תיאור השעה בנוסחת התאריך

המשנה בכתובות מזכירה מנהג לכתוב שעות בשטרות בירושלים: "וכך היו כותבין בירושלים שעות" (משנה כתובות י, ה). אין בידינו ממצאים של כתובות או שטרות

לסופו. לדבריו רק במקצת המקומות רשמו את התאריך בראש השטר. לדעתנו יש לעשות כן רק בגיטין ובכתובות. בשאר השטרות, במקרים רבים, כתבו את העדות רק לאחר זמן ולכן הזמן היה פחות חשוב. בגיטין לא ניתן לעשות כן. בשלב מאוחר יותר, חל המעבר מגיטי הנשים אל שטרי משפחה נוספים.⁷⁷⁴ במדבר א, א; עיין עוד חגי ב, י; במדבר י, יא; דברים א, ג; מל"א ו, א; מל"ב כה, כז; ירמיה נב, לא; יחזקאל מ, א ועוד.

⁷⁷⁵ ירון, מסמכי יב, עמ' 10.

⁷⁷⁶ ריבלין, צוואות, עמ' 44; ירדני, נחל צאלים, עמ' 8, 33, 57.

⁷⁷⁷ תוספתא בבא בתרא יא, ב.

⁷⁷⁸ ריבלין, הירושה, עמ' 257.

⁷⁷⁹ תורה תמימה, בראשית א, ח, הערה מא. הוא מפנה אל הירושלמי (ר"ה פ"א ה"א) ששולל את האפשרות לפרש את הפסוק בדברי הימים ב (ג, ב) "וַיִּחַל לְבָנוֹת בְּחֻדְשׁ הַשְּׁנִי בַשְּׁנִי... " כמתייחס ליום שני בשבוע בטענה: "לא מצאנו חשבון זה מן התורה". ר' מנחם כשר סבר שהבסיס הוא בפסוק "זכור את יום השבת לקדשו" (שמות כ, ז) שמשמעותו על פי המכילתא, שצריך למנות הימים שעברו מאז השבת, ועל ידי כך לזכרה (מכילתא דר"י מסכתא דבחדש פרשה ז; מכילתא דרשב"י כ, ח; רמב"ן, שמות כ, ח; תורה שלמה, א, עמ' קג, אות תצג). אולם, כאמור, במקרא עצמו לא נהגו על פי הוראה זו.

⁷⁸⁰ משנה סנהדרין ה, א; פרידמן, נישואין, א, עמ' 98.

⁷⁸¹ שטרות, רס"ג, עמ' 181; שטרות, רה"ג, עמ' 13; שטרות, ריב"ב, עמ' 47; ספר העיטור, א, מ ע"א, אות ת, תנאי; מחזור ויטרי, עמ' 797–788.

אחרים שכתבו בהם שעות, אולם אין לנו גם ממצאים סותרים, שכן אין בידינו שטרות מירושלים באותה תקופה, וברור גם מהמשנה שמנהג זה היה ייחודי לירושלים.⁷⁸² כאמור, סביר שאזכור השעה בשטר הוא בהשפעת עדות על-פה.

5.5.2.4 תיאור השנה בנוסחת התאריך

המשנה מחייבת לרשום שנים למלכות השלטת.⁷⁸³ בתלמוד, האמורא עולא מסביר: "אמר עולא: מפני מה תקינו מלכות בגיטין? משום שלום מלכות". במקום אחר מוזכרת ברייתא הקובעת: "בגולה אין מונין אלא למלכי יוונים בלבד".⁷⁸⁴ הראשונים הסבירו שאין כאן סתירה לדברי המשנה, הדורשת לכתוב לשם המלכות, מכיוון שהמלכות כבר אינה מקפידה בעצמה על מניין המלכים.⁷⁸⁵ רס"ג מורה למנות בשטרות למלכי יוון, מניין המכונה "מניין השטרות", כמו שמפורש בתלמוד הבבלי והיה מקובל בבבל.⁷⁸⁶ בארץ ישראל החל מהמאה ה-9 אנו מוצאים שטרות המונים לבריאת העולם.⁷⁸⁷ משם המנהג התפשט ומופיע גם בשטרי אליסאנה ובספרי השטרות של ריב"ב, ספר העיטור, ומחזור ויטרי.⁷⁸⁸

5.5.3 ציון מקום עריכת השטר

המשנה בגיטין אומרת שאם נכתב בגט מקום שאיננו נכון, הגט פסול.⁷⁸⁹ בתלמוד מבואר שיש לכתוב בשטר את המקום ואת הזמן שבו נכתב השטר בפועל, ולא את

⁷⁸² ספראי, משנת א"י, כתובות ב, עמ' 572

⁷⁸³ משנה גיטין ח, ה.

⁷⁸⁴ עבודה זרה י, ע"א; סדר עולם רבה ל.

⁷⁸⁵ בעלי התוספות וראשונים נוספים (תוספות גיטין פ ע"א ד"ה מפני; ריטב"א שם ד"ה גמרא וצריכא כפירוש נוסף) מיישבים שהמלכות הייתה מקפידה דווקא על גיטין שהם דבר גדול, אך לא בשאר שטרות. לדעת ר' ישעיה דיטראני (פסקי הרי"ד שם ד"ה או שכתבו), המניין למלכי יוון הוא ראיה לכך שכבר בתקופת התלמוד המלכויות כבר לא הקפידו על מניין למלכות, ולכן לא היה צורך למנות לשנות המלכות, ולכן מנו לעליית מלכות יוון, ולכן ניתן למנות גם לבריאת העולם.

⁷⁸⁶ שטרות, רס"ג, עמ' 181; שטרות, רה"ג, עמ' 13 הערה 3. אסף (שם) מעיר, שאמנם יש גרסאות אצל רה"ג שכתוב בהם ליצירה או לשטרות בגט, אך אסף מעדיף גרסאות שבהם המניין ליצירה לא מוזכר מפני שמניין זה לא היה מקובל בבבל.

⁷⁸⁷ מרגליות, א"י, עמ' ז, קיח-קכו; פרידמן, נישואין, א, עמ' 104 והערה 22; שם, ב, מסמכים 2, 4, 8, 11, 12 ועוד; מאן, יהודים, ב, עמ' 49, 52, 201; אסף, שטרות עתיקים, עמ' 12 הערה 2; גיל, א"י, ב, עמ' 408, 419, 478; ג, עמ' 345, 428 ועוד; קאסוטו, וינוסה, עמ' 99-120. הראב"ד (בהשגות לרי"ף גיטין מא ע"ב) קובע שהסיבה למעבר למניין מזמן היצירה הוא שגם הגויים מונים ליצירה. עיין גם ואלטר, בריאת העולם, עמ' 5-19.

⁷⁸⁸ שטרות, ריב"ב, עמ' 31, 82; ספר העיטור, מ ע"א, מ"א ע"ג, מג ע"א; מחזור ויטרי, עמ' 788-797; תיקון שטרות לרשב"ש בסוף ספר יבין שמועה, נו ע"ב.

⁷⁸⁹ משנה גיטין ח, ה.

המקום והזמן בו ציון לכתוב אותו.⁷⁹⁰ התוספתא אינה מזכירה שצריך לציין את מקום עריכת השטר.⁷⁹¹ ייתכן שהנוהג להזכיר מקום בשטרות, יונק גם הוא מהמשנה בסנהדרין העוסקת בעדות על-פה, ומחייבת הזכרת המקום. יש בתלמוד נוסחאות של ציון המקום למשל: "בשוריי מתא דעל רכיס נהרא", "בצד קלוניא מתא", "בסורא מתא".⁷⁹² רס"ג מסיק מכך: "שצריך לרשום בשטר שם העיר שהעדות נעשתה שם ושם הנהר הגובל בה... וכמו כן אם יהיו בעיר או בכפר מחוזות וחלקים שונים צריך שיכתבו גם את שמותיהם" וכן כתב ריב"ב.⁷⁹³ ציון מקום היה מקובל גם בשטרי יב ובשטרי מדבר יהודה.⁷⁹⁴ בשטרות שבגניזה אנו מוצאים הקפדה על ציון שם מקורות מים הסמוכים: בפוספטאט – הנילוס, באלכסנדריה – הים הגדול, ובדמשק – אמנה ופרפר.⁷⁹⁵ בשטר גט של רה"ג נאמר שיש לציין גם סמיכות להר, אולם לא מצאנו לכך דוגמאות אחרות.⁷⁹⁶ תיאור המקום מופיע יחד עם תיאור הזמן, בתחילת השטר או בסופו.

5.5.4 נוסחת רצון חופשי

נוסחה המציינת שהמתחייב בשטר פועל מתוך רצונו החופשי מופיעה כבר בשטרות מיב ובשטרות ארמיים עתיקים, ולדעת מופס השטרות הארמיים הם הבסיס לנוסחאות אלה בשטרות עבריים וערביים.⁷⁹⁷ במשנה ובתלמוד אין אזכור לניסוח של רצון חופשי בשטר. בשטרות מימי בר כוכבא מופיעה הנוסחה: "מן רעותי אנה שמעון בן מנחם".⁷⁹⁸ בספרי שטרות התרחבה הנוסחה: "מחמת דבצבו נפשי כדלא באונס ולא במרע ולא בשגו ולא בשלו ולא בטעו אילא ב[ליבא] שלימה ובדעת שלמתא".⁷⁹⁹ מעין נוסחאות אלה נמצאות בקיצור גם בספר העיטור.⁸⁰⁰ אצל ריב"ב הנוסח בעברית הוא: "מחמת שרציתי ברצון נפשי ושלא באונס כלל לא אנוס ולא

⁷⁹⁰ בבא בתרא קעב ע"א.

⁷⁹¹ תוספתא בבא בתרא יא, ב.

⁷⁹² שוריי, גיטין כז ע"א; קלוניא, יבמות קטו ע"ב; סורא, שם, קטו ע"א.

⁷⁹³ שטרות, רס"ג, עמ' 183–184; שטרות, ריב"ב, עמ' 31.

⁷⁹⁴ ירון, מסמכי יב, עמ' 13–14; ירדני, נחל צאלים, עמ' 8.

⁷⁹⁵ ריבלין, הירושה, עמ' 261–262.

⁷⁹⁶ שטרות, רה"ג, עמ' 17 והערה 4.

⁷⁹⁷ מופס, עיונים, עמ' 138–139; קאולי 14 שורה 5.

⁷⁹⁸ ידן, מערת האיגרות, עמ' 243; ירדני, נחל צאלים, עמ' 16.

⁷⁹⁹ שטרות, רס"ג, עמ' 185; שטרות, רה"ג, עמ' 20.

⁸⁰⁰ ספר העיטור, א, סו ע"ב "דצביתי ברעות נפשי".

שוגג אלא בלב שלם ובנפש חפצה ובדעת שלימה".⁸⁰¹ מעין נוסחה זו גם באליסאנה, בשטרות כתי"מ, ובמחזור ויטרי.⁸⁰²

5.5.5 נוסחת ביטול הטענות המשפטיות והנאמנות

ההסתלקות מזכויות משפטיות, העלויות לבטל את תוקף השטר, שייכת לחלק השלילי בשטר. רס"ג מזכיר את סילוק הטענות המשפטיות במפורש רק בשטרי חלוקה של אחים ושותפים.⁸⁰³ לאחר שתיאר את החלק החיובי של השטר הכולל כתיבת הזמן והמקום ותוכן החלוקה הוא אומר: "וביטול התביעות המשפטיות והטענות אשר היו לנא חד על חבריה כמו בשטר אביזאריה עד סופו, אחר כך ביטול מודעה והאחריות והנאמנות והקניין".⁸⁰⁴ רס"ג אומר שביטול מודעה, מקומו מיד לאחר ביטול הטענות המשפטיות, כנראה בגלל שגם ביטול מודעה, הוא ביטול של טענה משפטית העלולה לבטל את השטר. הנאמנות מוזכרת אצל רס"ג כחלק קבוע מסיום כל שטר יחד עם אחריות וקניין,⁸⁰⁵ חוץ משטר אביזאריה, בו ביטול הטענות והנאמנות שלובים זה בזה, שכן גם הנאמנות היא ביטול של הזכות לדרוש שבועה.⁸⁰⁶ מספרו של רה"ג ואילך, מופיעה פסקת ביטול הטענות המשפטיות בכל השטרות מיד לאחר תום החלק החיובי של העסקה, אולם פסקת הנאמנות מופיעה כחלק קבוע בשטר רק בשטר הלוואה.⁸⁰⁷ דוגמה לפסקת סילוק טענות רחבה הכוללת גם הבטחת הפיצוי נמצאת אצל ריב"ב:

וכל מי שיבוא מארבע רוחות העולם בן ובת אח ואחות קרוב ורחוק יורש ונוחל יהודי ויהודית גוי או גויה דיקום ויטעון וישתעי ויערער שום דין ודברים בעולם על פלוני זה או על הבאים מכוחו יהיו דבריו בטלים ומבוטלים וחשובין כחרס הנשבר שאין בו ממש, וכל כתב וקיום כתוב בכל לשון שיצא על שמי ושלא על שמי כדי לבטל מכירה זו כולה או מקצתה יהא אותו כתב וקיום בטל ומבוטל וחשוב כחרס הנשבר אשר

⁸⁰¹ שטרות, ריב"ב, עמ' 39.

⁸⁰² ריבלין, אליסאנה, עמ' 104; כ"י, עמ' 114; מחזור ויטרי, עמ' 795.

⁸⁰³ שטרות, רס"ג, עמ' 203–205; 209.

⁸⁰⁴ שטרות, רס"ג, עמ' 209–210.

⁸⁰⁵ שם, עמ' 195, 196, 205, 208, 210.

⁸⁰⁶ שטרות, רה"ג, עמ' 23; שטרות, ריב"ב, עמ' 39.

⁸⁰⁷ שטרות, רה"ג, עמ' 21; שטרות, ריב"ב, עמ' 111.

אין בו ממש ולא יהא בו כוח לא בדיני ישראל ולא בדיני אומות העולם,
ועלי ועל באי כוחו לפצות ולהדיח ולהפיץ מעליו...⁸⁰⁸

פסקה משולבת דומה נמצאת גם באליסאנה ובכתי"מ.⁸⁰⁹ אצל רס"ג ורה"ג פסקת הפיצוי היא חלק מפסקת האחריות, כפי שיבואר בסעיף הבא. באליסאנה אנו מוצאים גם ניסוחים הבאים להסתלק מטענת מקח טעות או אונאה כגון: "אין לאחר ממנו רשות לתבוע את חברו בשום פנים בעולם לפי שכבר מחל כל אחד ואחד ממנו לחברו כל טעותא וכל אונאה שיש בחלופה זו".⁸¹⁰

5.5.6 נוסחת אחריות ופיצוי

החלק השלילי כולל גם קבלת אחריות אישית ואחריות נכסים על מילוי ההתחייבות. רס"ג קובע את האחריות, הנאמנות והקניין כשלושת היסודות הקבועים בסוף השטר.⁸¹¹

רס"ג מציג שלושה חלקים לפסקת האחריות. פסקה אחת שמופיעה בכל השטרות שיש בהם אחריות היא פסקת האחריות האישית, שהאדם מקבל על עצמו ועל יורשיו: "וקביל עלוהי פלוני דגן אחריות זביני אילין ואחריות זוזי אילין עלוהי ועל ירתיה בתרוהי".⁸¹² יש לציין שנוסחת האחריות הקדומה שבתוספתא מדברת על אחריות נכסים, ולא על אחריות אישית.⁸¹³ ייתכן שהצורך באחריות אישית עלה בגלל שבתקופת הגאונים היהודים עוברים למסחר, ואין קרקעות להסתמך עליהן.⁸¹⁴ פסקה שנייה היא פסקת אחריות הנכסים, והיא מופיעה בשטרי הלוואה, ערבות אפותיקי, וכתובה, שבהם אחריות הנכסים היא נושא מהותי בשטר, בלשון זו:

⁸⁰⁸ שטרות, ריב"ב, עמ' 40, 59, 96.

⁸⁰⁹ ריבלין, שטרות, אליסאנה, עמ' 182, 187; ריבלין, כתי"מ, עמ' 299, 308.

⁸¹⁰ ריבלין, אליסאנה, עמ' 115. בשטר פשרה (שם, עמ' 163): "ואפילו נתגלה לאחר היום זכות או ראייה לא תהא לו רשות לטעון ולומר אילו הכרתי בזכות זו בשעת פשרה לא הייתי מתרצה בה, חס ושלוש לומר כן, הרי ביטלנו מעכשיו טענה זו". ריבלין טוען שתנאי זה תקף הלכתית (שם, עמ' 167). בשטר מכירת בהמה (שם, עמ' 191): "ולא יהא לי רשות ולא לבאי כוחי מהיום ולעולם לערער על מקח פלוני זה בכלום ערעור לפי שכבר עמדתי על כל מומי בהמה זו, בין גלויין בין סתומין ורציתי בהן". בשטר מכירת חמור (שם, עמ' 194): "שיהא נאמן לומר: כבר פרשתי לך מום זה בכל המומין שבו נאמנות גמורה ושלמה בלא שום חזרה ושינוי בכך כלל עולמית". ריבלין טוען שגם תנאי זה תקף הלכתית (שם, עמ' 190). ניסוחים דומים מצאנו גם בכתי"מ (ריבלין, כתי"מ, עמ' 309).

⁸¹¹ שטרות, רס"ג, עמ' 195 שו' 13; 196, שו' 8; 205 שו' 9; 208 שו' 1–2 ועוד.

⁸¹² שטרות, רס"ג, עמ' 186.

⁸¹³ תוספתא כתובות יב, א. נוסחה זו מוזכרת בשינויים קלים גם במשנה כתובות ד, ז; שם, ח, ח.

⁸¹⁴ אסף, תקופת הגאונים, עמ' יד–טו.

"למגבא מן כל שפר ארג נכסין וקנין וממון דאית לי תחות כל שמיא בביתא ובברא מן מקרקעי ומן מטלטלי ואפילו מן גלימא דעל כתפאיי". וכך גם בשאר ספרי השטרות.⁸¹⁵ רה"ג מוסיף אחרי המילה ו"בברא" בכתובה: "דאקניתי ודעתיד אנא למיקני", ואחרי המילה מיטלטלין 'מיטלטלי אגב מקרקעי' נוסחה דומה מופיעה גם בשטרי הלוואה וכתובה.⁸¹⁶ לעיתים הנוסחה אצל ריב"ב היא "אגב ארבע אמות קרקע".⁸¹⁷ באליסאנה גם בשטר הלוואה כתוב רק "על כל נכסי" בלא פירוט "כל שפר ארג".⁸¹⁸ נוסחת אחריות נכסים מיוחדת נמצאת בשטרי אליסאנה, כתי"מ, מחזור ויטרי, וריב"ב: "ואם חס ושלוש עיכבתי מפרוע לו, כבר מניתיו מעכשיו אפוטרופא אגב ד' אמות קרקע על מה שימצא לי בעולם למכור הכל בפני ושלא בפני ושלא בפני בית דין ושלא בהכרזה, ויהא לי רשות לילך לשלטון ולהשחיד עלי ממון וזלזל בי וליטול אותם עלי בריבית ובעינא".⁸¹⁹ פסקה זו מאפשרת גבייה ישירה של המלווה בלא הזדקקות לבית דין של ישראל. לפי פסקה זו, אם הלווה לא ישלם יוכל המלווה לגבות את חובו על ידי מכירת קרקעותיו של הלווה בלא בית דין, ואפילו על ידי הליכה לערכאות או ביזוי הלווה או לקיחת הממון מנכרי בריבית על חשבון הלווה. כאמור, גולאק מסביר שהתנאות מעין אלו מצביעות על מציאות שבה לא ניתן היה לסמוך על בתי הדין שיממשו את זכותו של המלווה לגבות את חובו.⁸²⁰ פסקה שלישית, שמוזכר רס"ג, היא פסקת הפיצוי והיא מופיעה בשטרי אביזאריה ובשטרי מכר.⁸²¹ נוסחה דומה מופיעה גם אצל רה"ג כחלק מפסקת האחריות בשטר מכר ואביזאריה, אולם באליסאנה, כתי"מ ואצל ריב"ב נוסחת הפיצוי מופיעה מיד לאחר ביטול הטענות המשפטיות ולא כחלק מפסקת האחריות כאמור לעיל. נראה

⁸¹⁵ שטרות, רס"ג, עמ' 186; שטרות, רה"ג, עמ' 21; שטרות, ריב"ב, עמ' 111, 116; מחזור ויטרי, ס"י תקנב-תקנג, תקסט. במחזור ויטרי מופיע הביטוי "כל שפר ארג" בשטר מכירת עבד (ס"י תקנט).

⁸¹⁶ שטרות, רה"ג, עמ' 15. ואסף (שם הערה 5) העיר שנוסח זה אינו מופיע בחלק מכתבי היד. עיין גם שטרות, ריב"ב, עמ' 40, 79, 111; מחזור ויטרי, ס"י תקסז; רמב"ם, יבום ד, לג. בראבי"ה כתב (ח"ד ס"י תתקיט) שאם כתב 'דקנאי ודקנינא' משמעותו מה שקניתי בעבר ומה שאקנה ואין צורך להוסיף וידעתיד אנא למקנא'.

⁸¹⁷ שטרות, ריב"ב, עמ' 47, 60.

⁸¹⁸ ריבלין, אליסאנה, עמ' 120.

⁸¹⁹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 119, 124, 128, 132, 134; ריבלין, כתי"מ, עמ' 311-312; שטרות ריב"ב, עמ' 46, 111, 137; מחזור ויטרי ס"י תקסז.

⁸²⁰ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXXV-XXXVII, ועמ' 200-201; ריבלין, אליסאנה, עמ' 121-122.

⁸²¹ שטרות, רס"ג, עמ' 187. הבאנו כאן את הפסקה העוסקת בפיצוי בשטר אביזאריה. בשטר מכר פסקה זו ארוכה עוד יותר (שם, עמ' 187-188).

שהסיבה לכך היא הקשר הענייני בין ביטול הטענות לפיצוי: המתחייב אומר שהוא מבטל את האפשרות לערער, ומיד מוסיף שאם יתקבל ערעור הוא יפצה.⁸²²

בשטרות של רה"ג פסקת האחריות האישית נפתחת במילים: "ואחריות שטר ... דן עלי פלוני בן פלוני ועל ירתי בתראי". ומסתיימת בביטוי "דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרא אלא כחומר כל שטרי מוחזקי דבי דינא" ולעיתים גם "כתיקון חכמים" לפני משפטי הסיום.⁸²³ פתיחה זו וסיום זה לפסקת האחריות מקובלים בכל קובצי השטרות מכאן ואילך.⁸²⁴

בתלמוד הביטוי "דלא כאסמכתא ודלא כטופסא דשטרי" מופיע במקרה שבו במסגרת האחריות, האדם משעבד מיטלטלין לגביית חובו אגב קרקעותיו.⁸²⁵ דבר זה היה חריג בזמן התלמוד, אך בתקופת הגאונים שעבוד מיטלטלין הפך לחלק מהנוסח הקבוע של האחריות בשטר, לאור המעבר של החברה היהודית מחקלאות למסחר.⁸²⁶ ביטוי זה במקורו הוא חלק מפסקת האחריות בשטר, ואכן הוא צמוד לאחריות ברוב השטרות.⁸²⁷ אולם בשטר כתובה של רה"ג ביטוי זה התנתק ממקורו, והוא מופיע לאחר הקניין ומהווה חיזוק כללי לאמור בשטר בסיומו.⁸²⁸ בשטר מתנה הביטוי מופיע אף על פי שאין בשטר פסקת אחריות כלל.⁸²⁹ תופעה דומה אנו מוצאים גם בשטר מתנה לחוד בכת"מ.⁸³⁰ משמעות הדבר היא שביטוי זה הפך לחלק קבוע מנוסח השטר, ואיננו קשור עוד בפסקת האחריות.

5.5.7 נוסחת הקניין

רס"ג מציין שהקניין מופיע בסוף השטר, אך לא מפרש את הנוסח שבסוף השטר. הבקשה מהעדים לעשות קניין מופיעה בפתיחה לשטרותיו, אחרי התאריך, המקום ושמות האנשים: "הווי עלי סהדי וקנו מני מעכשיו", ולאחריה תוכן ההתחייבות.⁸³¹

⁸²² שטרות, רה"ג, עמ' 24, 26; ריב"ב, עמ' 40; ריבלין, אליסאנה, עמ' 182, 187; ריבלין, כתי"מ, עמ' 299,

308.

⁸²³ שטרות, רה"ג, עמ' 15, 21, 26, 28, 30, 31. בשטר אביזאריה הביטוי מופיע באמצע השטר (עמ' 24).

⁸²⁴ ריבלין, אליסאנה, עמ' 182, 187, 191; ריבלין, כתי"מ, עמ' 308, 310; שטרות, ריב"ב; מחזור ויטרי

תקנב-תקסט.

⁸²⁵ בבא בתרא מד ע"ב.

⁸²⁶ אסף, תקופת הגאונים, עמ' יד-טו. ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.5.2.

⁸²⁷ שטרות, רה"ג, עמ' 21, 24, 26, 38. שטרות, ריב"ב, עמ' 47, 48, 60.

⁸²⁸ שטרות, רה"ג, עמ' 15; שטרות, ריב"ב, עמ' 31, 37, 40.

⁸²⁹ שטרות, רה"ג, עמ' 29.

⁸³⁰ ריבלין, כתי"מ, עמ' 297.

⁸³¹ שטרות, רס"ג, עמ' 185, 204, 244.

נוסחה דומה מופיעה בפתיחה גם בקובצי שטרות אחרים.⁸³² אצל ריב"ב ובמחזור ויטרי הנוסחה בעברית: "היו עלי עדים וקנו ממני",⁸³³ ובאליסאנה ובכתי"מ: "היו עלי עדים בקניין".⁸³⁴

אצל רה"ג, ריב"ב, מחזור ויטרי ובעל העיטור הנוסחה בסוף השטר היא: "וקנינא מן פלוני דנן במנא דכשר למקניא ביה, בכל מה דכתיב ומפרש לעלא" או "וקנינא מן פלוני... בכל מאי דמפרש לעלא במנא דכשר למקניא ביה".⁸³⁵ באליסאנה ובכתי"מ נאמר בשטרות בעברית: "וקנינו מפלוני לפלוני על כל הכתוב למעלה בקניין שלם".⁸³⁶ נדמה שהביטוי "בקניין שלם", מחליף את הביטוי "במנא דכשר למקניא ביה". במקום אחד מצויים אצל ריב"ב שני הביטויים ביחד: "וקנינא מפלוני זה לפלוני זה על כל הכתוב לעיל בקניין שלם במנא דכשר למקניא ביה".⁸³⁷ הסיבה לאזכור הקניין גם בסוף השטר היא ההלכה ש"צריך לחזור מעניינו של שטר בשיטה אחרונה".⁸³⁸ ריבלין עמד על כך שאף על פי שבתלמוד נראה שבדרך לא היה קניין בשטר, בתקופת הגאונים הפכו כמעט כל השטרות לשטרי הקנאה, דהיינו שמופיע בהם קניין, ונוסחת הקניין הפכה לרכיב קבוע בנוסח השטר.⁸³⁹

ישנם שטרות שבהם גם בספרי השטרות אין מופיע קניין, למשל צוואה, מחאה ומודעה.⁸⁴⁰ במחאה ובמודעה אין נוסחת קניין, מפני שהן אינן פעולות משפטיות אלא גילויי דעת, ובצוואת שכיב מרע אין נוסחת קניין מפני שהיא יכולה להזיק, שכן היא גורמת לה לפעול כפעולה קניינית רגילה, ולא כתקנת חכמים הפועלת גם ללא קניין ולאחר מיתה.⁸⁴¹

⁸³² שטרות, רה"ג, עמ' 20, 22. ספר העיטור, אות ת – תנאי מ ע"ב; אות ש – שובר מא ע"ג.

⁸³³ שטרות, ריב"ב, עמ' 39, 46; מחזור ויטרי, תקמו-תקסט. במחזור ויטרי הנוסחה היא בדרך כלל "הווי".

⁸³⁴ ריבלין, אליסאנה, עמ' 187, 191; ריבלין, כתי"מ, עמ' 294, 296, 298. בכתי"מ הנוסחה היא "הווי".

⁸³⁵ שטרות, רה"ג, עמ' 15, 22; שטרות, ריב"ב, עמ' 57, 60; מחזור ויטרי סי' תקמו-תקסא; ספר העיטור אות ת – תנאי מ ע"ב; שם אות ע – ערב וערב קבלן יב ע"ג.

⁸³⁶ ריבלין, אליסאנה, עמ' 105, 115, 137; ריבלין, כתי"מ, עמ' 295, 316. בכתובה הנוסח הוא "במנא דכשר למקניא ביה" (שם, עמ' 288). במכירה "קניין גמור" (שם, עמ' 308).

⁸³⁷ שטרות, ריב"ב, עמ' 47.

⁸³⁸ בבא בתרא קסא ע"ב; רשב"ם שם קלו ע"ב ד"ה אקנייה.

⁸³⁹ ריבלין, הירושה, עמ' 262.

⁸⁴⁰ ריבלין, אליסאנה: מודעה, עמ' 151; מחאה, עמ' 161; ריבלין, ירושה, עמ' 263.

⁸⁴¹ בבא בתרא קנב ע"ב; רמב"ם, זכיה ומתנה ח, יא.

5.5.8 נוסחת סיום

רס"ג, בהתייחסו לסיום השטר אומר: "ויוסיף על כך האחריות והנאמנות והקניין ומה דהוה קדמנא בשלמותו".⁸⁴² הנוסחה שבאה אחרי האחריות הנאמנות והקניין היא: "ומה דהוה קדמנא כתבנא וחתמנא ויהבנא להון דליהוי בידיהון לזכו".⁸⁴³ באליסאנה ובכתי"מ השטר מסתיים בנוסחת הקניין והתאריך ללא נוסחת סיום, אבל בשטרי מודעה ומחאה שאין בהם קניין, יש נוסחת סיום: "ומה שמסר / ומה שמיחה לפנינו כתבנו וחתמנו לו לזכות בחודש פלוני".⁸⁴⁴

נוסחה זו מופיעה בשינויים קלים גם בספרי שטרות אחרים. בשטר של רה"ג "ושהדותא דא כתבנא וחתמנא ויהבנא לפלוני לזכו ולראיה".⁸⁴⁵ הביטוי ל"זכו ולראיה" מופיע גם בספר העיטור ובשטרי צוואה שבגניזה.⁸⁴⁶ פרידמן משער, שהמילה "ולראיה" נוספה מאוחר יותר כתוספת ביאור.⁸⁴⁷ אצל ריב"ב נאמר: "ומה שהיה בפנינו ביום וכו' (התאריך) כתבנו וחתמנו ונתנו ביד פלוני זה להיות בידו וביד הבאים מכוחו לראיה ולזכות". כלומר שמקדים את הראיה לזכות.⁸⁴⁸

בשטר כתובה אצל רה"ג לאחר נוסחת הסיום מופיע הביטוי: "והכל שריר ובריר וקיים".⁸⁴⁹ אצל ריב"ב ביטוי זה משתלב בשטרות רבים אחרי נוסחת הסיום והתאריך.⁸⁵⁰ לעיתים הוא משתלב גם בנוסחת האחריות.⁸⁵¹ במחזור ויטרי הביטוי "שריר וקיים" מסיים כל שטר, מיד אחרי הקניין.⁸⁵² באליסאנה ובכתי"מ בחלק מהשטרות מופיע הביטוי "שריר וקיים" אחרי הקניין והתאריך.⁸⁵³

הביטוי "שריר וקיים" מופיע בתלמוד כביטוי המסמן את סיום השטר, שאין להוסיף אחריו דבר.⁸⁵⁴ בירושלמי מופיעה הנוסחה "קיים שריר ובריר".⁸⁵⁵ ישנם בגניזה גם

⁸⁴² שטרות, רס"ג, עמ' 205.

⁸⁴³ שטרות, רס"ג, עמ' 204.

⁸⁴⁴ ריבלין, אליסאנה, עמ' 151, 161; ריבלין, כתי"מ, עמ' 321, 322-323.

⁸⁴⁵ שטרות, רה"ג, עמ' 22, 24, 40, 41, 43, 52.

⁸⁴⁶ ספר העיטור, סח ע"ב; ריבלין, הירושה, עמ' 268. ראה גם במדרש לקח טוב, של ר' טוביה בן אליעזר

במאה ה-12, פרשת כי תצא, מד ע"ב.

⁸⁴⁷ פרידמן, מעשה גדול, עמ' 19.

⁸⁴⁸ שטרות, ריב"ב, עמ' 47, 57, 66, 76.

⁸⁴⁹ שטרות, רה"ג, עמ' 15. עיין שם, עמ' 55 בנספח שגם בכתובה עתיקה אחרת באותו זמן מופיע נוסח זה.

⁸⁵⁰ שטרות, ריב"ב, עמ' 37, 41, 83, 86, 88, 91, 92, 96, 101, 102.

⁸⁵¹ שטרות, ריב"ב, עמ' 31, 37, 40, 108, 112, 115, 120, 122.

⁸⁵² מחזור ויטרי, סי' תקמז-תקעד.

⁸⁵³ ריבלין, אליסאנה, עמ' 135, 187, 191; ריבלין, כתי"מ, עמ' 293, 322.

⁸⁵⁴ בבא בתרא קס ע"ב.

שטרות שבהם נכתב נוסח זה באופן ארוך יותר, כגון: "שריר ובריר ונכון וקיים" או "שריר ובריר ומהימן ומחוזק וקיים".⁸⁵⁶ ויש גם את הנוסחה: "ושטרא דנא כוליה מראש ועד סוף שריר ובריר וקיים". נוסח שאולי מחזק את השערת סקייסט, שתחילת השימוש בנוסח זה היה לצורך קיום שטרות.⁸⁵⁷

5.5.9 חתימת העדים

חתימת העדים צריכה להופיע מתחת לתוכן השטר, ללא רווח של יותר משתי שורות בין התוכן לשטר.⁸⁵⁸ הרשב"ש אומר שכאשר יש נוסחת פתיחה: "דוכרן פתגמי דהו באנפנא", אין צורך שהעד יוסיף "עד" אחרי שמו, מכיוון שהשטר כולו נכתב בלשון עדים. אך בכתובות או בכל שטר שכתוב בסגנון הקדום יותר, שבו השטר נפתח בתאריך ולא בלשון עדים, צריך לכתוב כלשון שבתלמוד "פלוני עד".⁸⁵⁹ אכן, בשטר גט אצל ריב"ב שמופיעות בו חתימות העדים וכתוב בסגנון הקדום, החתימה היא "פלוני בן פלוני עד".⁸⁶⁰

5.5.10 קיום שטרות בבית דין

הנוסח של קיום שטרות של רס"ג לא השתמר בידנו, השתמרו רק ההלכות.⁸⁶¹ הנוסח הראשון שבידנו הוא של רה"ג.⁸⁶² אצל ריב"ב מופיעים שני נוסחים. האחד למקרה שבאים עדי השטר לקיים חתימתם כמו במקרה של רה"ג, והאחד למקרה שבאים עדים אחרים, ועוד נוסח שמזכיר לשון 'הנפק'. נביא כאן את הנוסח שהביא ריב"ב לגבי מקרה שהעדים עצמם מעידים על כתב ידם עם המנהג לכתוב הנפק: במותב תלתא כחדא הוינא כד אתקיים שטרא דנן קדמנא דנסחיה וסהדוהי מיניה וביה. ומדאתו הני תרין סהדי דחתימין לעיל דאינון פלוני ברי פלוני ופלוני ברי פלוני וקיימנוהו להאי שטרא מיניה וביה

⁸⁵⁵ ירושלמי, גיטין פ"ט ה"ח. לא כגרסת הדפוסים "וברור". ראה פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 335 הערה 69. משמעות המושג "בריר" – תקיף.

⁸⁵⁶ ריבלין, הירושה, עמ' 269.

⁸⁵⁷ סקייסט, שריר, עמ' 40–54; פרידמן, נישואין א, עמ' 478–479 והערה 115.

⁸⁵⁸ תוספתא גיטין ז, יא; בבא בתרא קסב ע"א; גיטין פז ע"ב–פח ע"א; שולחן ערוך, חושן משפט מה, א–ו.

⁸⁵⁹ תיקון סופרים, דף נו ע"ג. ראה תוספתא גיטין ז, יג; כתובות כד ע"ב; גיטין לו ע"א.

⁸⁶⁰ שטרות, ריב"ב, עמ' 62.

⁸⁶¹ שטרות, רס"ג, עמ' 244–246.

⁸⁶² שטרות, רה"ג, עמ' 45. שם בהערה 5 הביא אסף נוסחה אחרת החל מהמילה בסימניהון: "ומדאתו פלוני בר פלוני ופלוני בר פלוני לקדמנא לבית דינא ואחויאו ואמרו דאילין וכו'".

ואשרנוהו כדחזי." ויש מי שנוהגין לכתוב "בהאי אשרתא הנפק שטרא
דנן קדמנא ואתקיים במותב תלתא מדאתו הני שהדי וכו',⁸⁶³

הנוסחים שלפנינו מבוססים על נוסחים שהובאו בתלמוד: "מדאתא רב ענן בר חייא
ואסהיד אחתימות ידיה ואדחד דעמיה, ומנו? רב חנן בר רבה, ומדאתא רב חנן בר
רבה ואסהיד אחתימות ידיה ואדחד דעמיה, ומנו? רב ענן בר חייא, אשרנוהי
וקימנוהי כדחזי!"⁸⁶⁴ ובהמשך: "ג' שישבו לקיים את השטר ומת אחד מהם, צריכין
למיכתב במותב תלתא הוינא וחד ליתוהי. אמר רב נחמן בר יצחק: ואי כתב ביה
שטרא דנן נפק לקדמנא בי דינא, תו לא צריך".⁸⁶⁵ הביטוי "הנפק" שמובא כנוסח
אפשרי אצל ריב"ב גם הוא מקורו בתלמוד: "אמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן: המוצא
שטר חוב בשוק, אף על פי שכתוב בו הנפק – לא יחזירו לבעלים".⁸⁶⁶

5.6 סיכום

פרק זה עסק בתולדות השטר העברי ומאפייניו. זאת כמבוא לניתוח שטרי מודעה
וביטול מודעה בפרקים הבאים.

בתחילת פרק זה סקרנו את השטרות העבריים הקדומים, מתקופת המקרא ועד
למשנה. בספר דברים מוזכר ספר כריתות ובספר ירמיה ספר המקנה של קרקע.
בתקופה מאוחרת יותר, במאה ה-5 לפנה"ס, אנו מוצאים נוסחאות מגובשות של
שטרות של יהודים בערים יב וסונה. ישנו אזכור של שטרות בספר טוביה מתקופת
בית שני, ובמשנה אנו מוצאים כבר עיסוק במגוון רחב של שטרות, שטרי קניין,
שטרי חוב ושטרי נישואין וגירושין. התפתחות השטר התקדמה במקביל להתפתחות
הכתב ועליית מספר יודעי הספר.

במשנה ובתלמוד פזורות נוסחאות מתוך שטרות, המעידות על קיומם של נוסחים
קבועים לשטרות כבר בתקופה ההיא, וכך עולה גם מממצאים מקבילים ממדבר
יהודה. ברם, רק בימי הגאונים נכתבו ספרים של שטרות שבהם מופיעים נוסחים
שלמים של השטרות. התפתחות זו נבעה מהצורך הגדול בספרות שטרות שנבע
כנראה מהמעבר באותה תקופה של היהודים מחקלאות למסחר, המחייב שטרות.
הסגנון המונוגרפי נולד כנראה בהשפעת הכתיבה המשפטית המוסלמית באותה
תקופה, שהתאפיינה בכתיבה מונוגרפית, ובין השאר עסקה בשטרות.

⁸⁶³ שטרות, ריב"ב, עמ' 34.

⁸⁶⁴ כתובות כא ע"א.

⁸⁶⁵ שם, כב ע"א.

⁸⁶⁶ בבא מציעא טז ע"ב. ראה גם שם ז ע"א.

סקרנו את ספרי השטרות השונים, החל מספר השטרות לרס"ג הקדום ועד לספר נחלת שבעה המאוחר, ועמדנו על מאפייניהם העיקריים של ספרי השטרות הקדומים. ספרי השטרות שנכתבו על ידי מורי הוראה כוללים הוראות הלכתיות. בספר השטרות לרס"ג אין נוסח רציף של השטר, ושפת השטר היא ארמית. ההוראות ההלכתיות קודמות בדרך כלל לנוסח השטר ומשולבות בנוסח השטר, וכתובות בערבית. עמדנו על השפעתו של ספרו של רס"ג על ספרו של ריב"ב. בספרו של רה"ג, השטר נכתב ברצף ובארמית, וההוראות כתובות בסוף ובעברית, ולעתים לפני הנוסח. השפעתו של ספר זה ניכרת פחות. בספרו של ריב"ב השטר כתוב בעברית, ובאריכות, עם הוראות לפני נוסח השטר, אך בנוסח השטר עצמו לא משולבות הערות. ספרו של ריב"ב השפיע על ספר העיטור, ועל תיקון סופרים ועוד ספרי שטרות רבים. עמדנו על המכנה המשותף הלשוני של השטרות שאצל ריב"ב עם שטרי אליסאנה וכת"מ, אם כי בשטרי אליסאנה וכת"מ לא ניכרת השפעת ספרו של רס"ג, וישנה השפעה מובהקת של גאוני סורא. ספר העיטור כתוב ארמית, והוראותיו ארוכות ונוסח השטר קצר. במחזור ויטרי אין הוראות, והשטר בעברית,

ושטרות רבים מספר "לכל חפץ" מועתקים ממנו. הזכרנו גם את קובצי השטרות לאחר מכן עברנו לעסוק במאפייני השטר העברי. עמדנו על כך, שהשטר העברי נכתב תמיד בגוף ראשון מזוויתו של המדבר. בתקופת המשנה והתלמוד השטר נכתב מהזווית של המתחייב. בתקופת הגאונים רוב השטרות עוברים לדבר מהזווית של העדים ולא של המתחייב. ריבלין טוען שמעבר זה נובע מכך, שהשטרות בימי הגאונים הופכים לשטרות שיש בהם קניין, שהתבצע דרך העדים, שביצעו את הקניין עבור הזוכה, אולי בגלל שהמסחר נהיה בינלאומי והקונה לא תמיד היה נוכח. ייתכן עוד שהמעבר נובע מסגנון הכתיבה המוסלמי של כתיבה מהזווית של בית הדין.

בשטרי גיטין נשמרה המסורת של כתיבה בלשון הבעל אל אשתו.

מאפייין נוסף הוא ששפת השטר בתקופת המשנה והתלמוד הייתה ארמית. ייתכן שזה נבע מכך שזו הייתה שפת העם או מפני שזו הייתה השפה הבינלאומית. נוהג זה נמשך עד למאה העשירית בה מתחיל המעבר לכתיבה בעברית, שבא לידי ביטוי גם בשטרי אליסאנה ויותר מאוחר בספר השטרות לריב"ב, מחזור ויטרי וכת"מ. רה"ג העיר שבכתובה וגיטין נשמרה המסורת של כתיבה בארמית, אך גם בהם שינו את הלשון במקום שלא הבינו את לשון השטר.

מאפייין נוסף הוא אריכות בחלק השלילי של השטר. בשטרות במזרח הקדום לאחר החלק החיובי, שבו מפורט המקום הזמן האנשים ומהות הפעולה המשפטית, ישנו חלק שלילי המגבה את החלק החיובי. בשטר העברי ניכרת בחלק זה אריכות יתרה, יחסית לימי המשנה והתלמוד. ניתן לראות את התרחבות השימוש בביטול מודעה

בכל השטרות ולא רק בגיטין כפויים ואת השימוש בשטר אביזאריה כחלק מתופעה זו.

ייתכן שאריכות זו נובעת מהתפתחות משפטית טבעית שמטרתה לסתום פרצות שנתגלו בנוסח הקודם כדברי ריבלין, או חלק מהתופעה של "שופרא דשטרי", שבה סופרים מאריכים בדברי מליצות. ניתן גם לומר שהמעבר למסחר בתקופה זו חייב שטרות מפורטים או שהשפעה מוסלמית של התמקצעות בנושא השטרות באותה תקופה היא שגרמה להתארכות. גולאק טוען שאריכות בחלק השלילי של השטר מעידה על חולשת בתי הדין, שגרם לחשש שאי אפשר לסמוך על בתי הדין שיממשו את הזכויות שבשטר. על פי כיוון זה, ייתכן שאיום בתי הדין המוסלמיים, כפי שבא לידי ביטוי בתקנת מורדת, גרם לסופרי ישראל בתקופת הגאונים לפרט בשטר.

לאחר מכן עסקנו ברכיבי השטר העברי. בתוספתא, בשטרי מדבר יהודה ובשטרי אישות השטרות פותחים בתאריך, וזהו אחד ממאפייני השטר העברי. ייתכן שהפתיחה בתאריך בשטר נובעת מהשפעת המשנה בסנהדרין, העוסקת בשבע החקירות הנדרשות בעדות על-פה, שבראשם התאריך באופן מפורט. השפעה זאת נובעת מכך, שתפקיד השטר להוות תחליף לעדות על-פה.

השפעת המשנה בסנהדרין העוסקת בעדות על-פה, ניכרת גם בכך שבתאריך שבשטר מוזכר היום בשבוע, שלא כמו במקרא, ומוזכר גם המקום, ובשטרות בירושלים על פי המשנה מוזכרת גם השעה כמו בעדות על-פה. בתלמוד נראה שהשנה בשמיטה הייתה מוזכרת, כמו במשנה בסנהדרין, אולם בספרי שטרות לא מוזכר בתאריך אלא היום בשבוע, היום בחודש, והשנה בלבד.

במשנה נאמר שמניין השנים בשטר הוא למלכות השולטת, כמו שבמקרא מנו לימי מלכות המלך. אולם בתלמוד מוזכר מעבר למניין למלכות יוון. מניין זה המשיך גם אצל רס"ג ורה"ג. אולם בארץ ישראל התחיל להתפתח מניין לבריאת העולם, והחל מהמאה ה-11 ברוב השטרות מונים לבריאת העולם.

בשטרות רס"ג ורה"ג ומחזור ויטרי התאריך בתחילת השטר, כמו בשטר העברי הקדום ובשטרי המשפחה. אולם בשטרות אליסאנה כתי"מ וריב"ב אנו מוצאים שהתאריך עבר לסוף השטר, כמו בשטר המוסלמי.

בתלמוד מוזכרות נוסחאות פתיחה בעיקר בשטרי בית דין, ושאר השטרות נפתחים בתאריך וכך גם אצל רס"ג, אך בספרי השטרות האחרים יש נוסחאות פתיחה עוד לפני התאריך כמו "בדוכרן פתגמי", "יודעים אנו החתומים מטה" וכו'. נראה שנוסחאות הפתיחה נועדו להדגיש שהמדברים בשטר הם העדים ולא בעל הדין. בזמן התלמוד עדיין היה המדבר בעל הדין ברוב השטרות, ולכן רק בשטרי בית דין

היה צורך בנוסחאות פתיחה, אך בספרי השטרות שהמדברים הם העדים, היה צורך בנוסחאות פתיחה בכל השטרות.

בכל השטרות יש נוסחאות של רצון חופשי המעידות שהתחייבות שבשטר נעשתה בצלילות דעת. אין לנוסחאות אלו בסיס בלשון התלמוד, והן כנראה השפעה של השטרות הארמיים.

לאחר סיום החלק החיובי בשטר, מתחיל החלק השלילי בשטר. תחילה ביטול הטענות המשפטיות. במשנה מוזכרות נוסחאות בודדות של ביטול בהקשר לכתובה. אצל רס"ג חלק זה איננו מופיע בכל השטרות, ונוסחו מועתק משטר אביזאריה, שמהותו ביטול הטענות המשפטיות. אך מרה"ג ואילך חלק זה מופיע בכל השטרות ויש לו נוסחה עצמאית. משטרי אליסאנה ואילך ההתחייבות לפיצוי מופיעה בצמוד לביטול הטענות המשפטיות בגלל ההקשר הענייני ביניהם. ביטול מודעה נספח לביטול הטענות המשפטיות אצל רס"ג, בגלל שגם הוא ביטול של זכות משפטית שיכולה לאפשר את ביטול השטר.

נוסחאות האחריות והפיצוי גם הן שייכות לחלק השלילי בשטר. במשנה ובתוספתא יש נוסחת אחריות נכסים קצרה ונפסק שאין חיוב להזכירה, אך ברס"ג מופיעות שלוש נוסחאות אחריות הכוללות אחריות אישית, אחריות נכסים ופיצוי. יש לציין שפסקת אחריות נכסים מפורטת יותר בשטרי הלוואה, ופסקת הפיצוי מופיעה בעיקר בשטרי מכר ואביזאריה.

רס"ג מונה את הנאמנות יחד עם האחריות והקניין כסיום קבוע לשטר, אך ברוב ספרי השטרות נאמנות מופיעה בעיקר בשטרי הלוואה ובתנאי שהלווה נותן לכך הסכמה מפורשת.

הקניין מופיע ברוב השטרות בימי הגאונים פעמיים. פעם אחת בראשית השטר לאחר התאריך המקום ושמות האנשים, כאשר המתחייב מבקש מהעדים להעיד עבורו ולעשות עבורו את הקניין ופעם שנייה בסיום השטר. יש לציין שבזמן התלמוד רק שטרות בודדים היה בהם קניין. גם בספרי השטרות נוסח מתנת שכיב מרע אינו מכיל קניין מפני שהיא פועלת מכוח תקנת חכמים, וגם שטרי מודעה ומחאה לא מכילים קניין מפני שהן גילווי דעת ולא פעולות משפטיות.

נוסחאות סיום בדרך כלל אינן מוסיפות על תוכן השטר בגלל חשש זיוף. לאחר נוסחאות אלה, מופיעה חתימת העדים ולאחריה קיום השטר על ידי בית דין, שנועד לוודא שהחתימות של העדים אינן מזויפות.

לאחר שלמדנו על מרכיבי נוסח השטר, ננסה לבחון בפרקים הבאים, מהם המאפיינים הייחודיים של נוסחי שטרי המודעה וביטול המודעה.

6 פרק שישי: נוסח שטר המודעה

6.1 נוסח מודעה וביטול מודעה בתלמוד

כפי שכבר הוזכר בעבודה זו, מודעה איננה נזכרת במקורות תנאיים וגם אינה ידועה לנו משיטות משפט זרות, אלא היא מוזכרת לראשונה בתלמוד הבבלי, לכן זהו המקור הראשון שבו נתור אחר הבסיס לנוסח שטר המודעה.

בתלמוד אנו מוצאים הערה אחת הנוגעת לנוסח המודעה, המופיעה בסוגיה בבבא בתרא: "אמרי נהרדעי: כל מודעא דלא כתיב בה 'אן ידעין ביה באונסא דפלניא' לאו מודעא היא".⁸⁶⁷ חכמי נהרדעא בתקופת התלמוד קובעים שהעדים חייבים להזכיר במודעה שהם יודעים על הכפייה שחוה מוסר המודעה.

מאמירה זו ניתן להסיק שמודעה נכתבת בלשון העדים, שהם המדברים בגוף ראשון. הכתיבה בגוף ראשון היא אופיינית לשטר העברי, אולם העובדה שהמדברים הם העדים, ולא המצהיר המבטא את חוסר גמירות דעתו, יש בה חידוש, שכן נוסחי שטרי מתנה, מכר, גיטין וכתובות שמצויים במשנה ובתלמוד, מנוסחים בלשון בעל הדין המצהיר ולא בלשון עדים.⁸⁶⁸ ייתכן שהסוגיה איננה שוללת אפשרות לנוסח מודעה בלשון המצהיר, אלא שהסוגיה כאן עוסקת באפשרות שעלתה בראשית הסוגיה, שכאשר המודעה נאמרת בעל-פה בפני שני עדים, יכולים העדים לכתוב בעצמם מודעה, בלא ציווי של המצהיר, ואז היא נכתבת בלשון העדים. כמו כן ייתכן שהצהרת המצהיר נאמרת בגוף ראשון, ורק עדות הכפייה נאמרת בלשון עדים.

מעבר לסוגיה בב"ב, אין בידינו אמירה תלמודית לגבי נוסח המודעה. נוסחי המודעה הראשונים שבידינו הם מימי הגאונים.⁸⁶⁹ זאת בניגוד לשטרי מתנה, קידושין, גיטין, שחרורי עבדים וביטולי גיטין ועוד שטרות, שחלקים מהנוסח שלהם מופיעים כבר במשנה ובתלמוד.⁸⁷⁰ לעיתים, כאשר הסוגיות התלמודיות דנות בנוסח מסוים של

⁸⁶⁷ בבא בתרא מ"א.

⁸⁶⁸ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXXIII-XXXIV.

⁸⁶⁹ שנדורפי (מחילה, עמ' 225) מתאר מצב דומה לגבי שובר, שאף על פי שהוא מוזכר אין לו נוסח במשנה ובתלמוד. אולם אין זה דומה למצב במודעה. במודעה אין שום שריד לנוסח מלבד ההערה שצריכים להוסיף העדים על ידיעתם על הכפייה. אולם בשובר ישנו נוסח כפי שעולה במשנה: "רבי יהודה אומר: אם רצה כותב לכתולה שטר של מאתים, והיא כותבת: התקבלתי ממך מנה, ולאמנה מנה, והיא כותבת: התקבלתי ממך חמשים זוז" (משנה כתובות ה, א. ראה גם תוספתא בבא מציעא א, כ-כא). כלומר הנוסח הבסיסי "התקבלתי וכו'" מופיע, והוא מעיד על קיומו של נוסח שלם כבר בתקופת המשנה.

⁸⁷⁰ גולאק, השטרות בתלמוד, עמ' XXIV. למשל: שטר כתובה, משנה כתובות ד, ז-יב; שטר גט ושחרור עבדים, משנה גיטין ט, ג; שטר אירוסין, קידושין ט ע"א; שטרי סילוק בעל מנכסי אשתו, משנה כתובות ט, ג; שטרי חליצה וייבום, יבמות לט ע"ב; שטר צוואה, בבא בתרא קנ"ג ע"א; שטר מכירה, משנה בבא בתרא

שטרות אלו, הן מדגישות שהנוסח שבתלמוד הוא מחייב, וכאשר משנים מנוסח זה, הפעולה המשפטית איננה תקפה. למשל, לגבי ביטול גט, הסוגיה בגיטין אומרת: "ת"ר: בטל הוא, אי איפשי בו – דבריו קיימין; פסול הוא, אינו גט – לא אמר כלום".⁸⁷¹

היעדר נוסח לשטר מודעה, בניגוד לשטרות אחרים, מעורר את השאלה, מדוע לגבי שטרות מסוימים מתקיים דיון תלמודי בנוסחאותיהם, ובשטר מודעה לא מתקיים דיון?

ניתן להציע, שברוב השטרות היה נוסח כבר מימות התלמוד,⁸⁷² אלא שהיו שטרות שנוסחאותיהם היו ברורות וידועות, ולא התעורר בהם שום ספק הלכתי או מחלוקת, ולכן לא הוזכר בתלמוד. התלמוד מזכיר נוסח כשיש ספק או מחלוקת. לפי הצעה זו, היעדר אזכור נוסח של מודעה בתלמוד, נובע מכך שלא נפלה מחלוקת בנוסח המודעה. אולם קשה לבסס הצעה זו, שכן לא תמיד ניתן למצוא סימוכין לכך שלכל נוסח בתלמוד קדמו ספק או מחלוקת.⁸⁷³

ייתכן להציע, שהיעדר אזכור תלמודי של נוסח המודעה נובע מכך, שברמה העקרונית מודעה אינה אלא גילוי דעת ספונטני הנושא השלכות משפטיות, אך היא עצמה אינה פעולה משפטית. לכן, כל ביטוי להיעדר גמירות דעת שקדם לקניין, נחשב מודעה, ולא משנה אם הוא נאמר בנוסח זה או אחר. ראיה לכך ניתן למצוא בדברי רבא שאומר ש"מתנה טמירתא", כלומר שטר מתנה שנכתב בחשאי לפני שטר מתנה שנכתב בגלוי על אותו נכס, מהווה מודעה המבטלת את המתנה הגלויה, אף על פי שלא נאמרה בה מודעה מפורשת בשום נוסח.⁸⁷⁴ תופעה זו מוכרת לנו גם ממחאה וממיאון שגם הן גילויי דעת שניתן לבצעם גם בלא שום נוסח.⁸⁷⁵ זאת בניגוד

ד, ג; שטר מתנה, גיטין מ ע"ב; שטר הלוואה, תוספתא בבא בתרא יא, ב; שטר משכנתא, בבא מציעא סז ע"ב; שטר פרוזבול, משנה שביעית י, ד.
⁸⁷¹ לב ע"א.

⁸⁷² גולאק (אוצר השטרות, עמ' XXVI) משער שהייתה נוסחה קבועה לרוב השטרות כבר בתקופת התלמוד.
⁸⁷³ שטר כתובה, משנה כתובות ד, ז-יב; גט שחרור עבדים, משנה גיטין ט, ג; שטרי סילוק בעל מנכסי אשתו, משנה כתובות ט, א; שטר צוואה, בבא בתרא קג ע"א; שטר הלוואה, תוספתא בבא בתרא יא, ב.
⁸⁷⁴ בבא בתרא מ ע"ב.

⁸⁷⁵ לגבי מחאה נאמר בתלמוד: "אין לך מחאה גדולה מזו" (בבא בתרא לא ע"א; מב ע"א). אמירה זו מתייחסת למקרה שהמערער מוכר את הקרקע שלו, בזמן שהמחזיק לא סיים להחזיק שלוש שנים. מכירה זו נחשבת כמחאה. לגבי מיאון ר' יהודה בן בתירה אומר: "נישואיה הן הן מיאוניה" (יבמות קח ע"א). אמירה זו מתייחסת למקרה שהקטנה השיאה אחיה ואמה לאחד, והיא הלכה ונישאה לאדם אחר. נישואיה השניים נחשבים מיאון לנישואין הראשונים. ברם בשני מקרים אלה מפורש בתלמוד נוסח. לגבי מחאה בדברי רב זביד: "פלניא גזלנא הוא דנקיט לה לארעאי בגזלנותא, ולמחר תבענא ליה בדינא" (בבא בתרא לח ע"ב), ולגבי מיאון: "אמרה אי אפשי בפלוני בעלי" (יבמות קח ע"א), בניגוד למודעה. אך לאור

לגט, ביטול גט, הקניית שדות, קידושין, גיטין ושחרורי עבדים, שבהם קובע התלמוד שניסוח לא נכון מבטל את תוקף הפעולה, משום שאלו פעולות משפטיות פורמליות מובהקות, שחייבות להיעשות על פי הכללים הפורמליים שנקבעו להן.⁸⁷⁶ ביטול מודעה, בניגוד למודעה, מוזכר רק פעם אחת בתלמוד, וכנראה בתקופה מאוחרת.⁸⁷⁷ לכן לא היה מקום לצפות שיופיע נוסח של ביטול מודעה בתלמוד, ואין להסיק מכך מסקנות. בפרק זה ננסה לבחון אם היותה של המודעה גילוי דעת שמעיקרו אינו פורמלי, באה לידי ביטוי בנוסח המודעה וכיצד.

6.2 קטעי נוסח שקדמו לספרי השטרות

כפי שהוזכר לעיל לא נמצאו נוסחים של שטרי מודעה בתלמוד, אבל אנו מוצאים נוסחים של שטרי מודעה בתקופה שקדמה לספרי השטרות הראשונים במאה ה-10. בספר ה"פ של רב יהודאי בן נחמן גאון סורא (אמצע המאה ה-8) בהלכות הלוואה מופיע קטע שכבר הזכרנו,⁸⁷⁸ המשקף נוסחים קדומים שהיו קיימים בשטר מודעה:

ומאן דמסר מודעא במודעיה אף על גב דאמר לשהדי בעידנא דקא מסר מודעה, "דאי מבטילנא מודעאי לא ניבטלו", לא קא אמר ולא כלום, אי מבטיל להון למודעי ההוא עידנא דיקנו מיניה, אף על גב דאמר בעידנא דמודעא "מבטילנא מודעאי לא ניבטלו", בטלי.

הציטוט "דאי מבטילנא מודעאי לא ניבטלו" שמופיע בקטע זה, מלמד אותנו שכבר בתקופה זו היה נוסח של שטרי מודעה, שניסה להתמודד עם ביטול מודעה. ברם, לא מוזכר שזהו נוסח שתוקן על ידי חכמים או ברצונם, ומסתבר שזהו נוסח שצמח מהצורך של המוכרים להתגבר על ביטול המודעה שבשטרות. לגבי ביטול מודעה לא מזכיר רב יהודאי גאון נוסח מסוים, אלא קובע שביטול מודעה שיתבצע בשעת הפעולה המשפטית יגבר על המודעה.

העובדה שניתן להעביר את המסר גם בלא הנוסח, נראה שנוסחים אלו נוסחו רק כדי לומר חידוש הלכתי: במחאה שיש צורך להזכיר גם את הכוונה לתבוע בדין, ובמאון לומר שהוא שונה מנוסח הגט.

⁸⁷⁶ גיטין מ ע"ב: "ית"ר: האומר נתתי שדה פלונית לפלוני, נתונה לפלוני, הרי היא שלו – הרי היא שלו; אתננה לפלוני – ר"מ אומר: קנה, וחכ"א: לא קנה". ושם בהמשך כנ"ל לגבי שחרור עבדים. וכן לגבי קידושין (קידושין ו ע"א) וגיטין (משנה גיטין ט, ג) וביטול גט (גיטין לב ע"א–ע"ב).

⁸⁷⁷ ערכין כא ע"ב. ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.1.

⁸⁷⁸ עמ' סז. הובא גם בה"ג, הלכות הלוואה, עמ' 531. הוזכר לעיל פרק 3 סעיף 3.2.1.

רב נטרונאי, גאון סורא במאה ה-9, מביא פתרון אחר לבעיית מודעה על ביטול מודעה והוא נוסח ביטול המודעה: "משום הכין תקינו בתי דינין ראשונים למכתב יבטילי מודעי ומודעי דמודעי עד סוף כל מודעיי".⁸⁷⁹ כאן לראשונה אנו למדים על קיומו של נוסח ביטול מודעה. נוסח זה מתוקן על ידי בתי דין, בניגוד לנוסח המודעה.

כמדומני, שהמעבר משיטת רב יהודאי גאון, במאה ה-8, לשיטת רב נטרונאי גאון, במאה ה-9, מבטא תהליך של פורמליזציה שעובר גם על ביטול המודעה. אמנם בזמן רב יהודאי גאון כבר היה נוסח למודעה, אך כל ביטוי של ביטול מודעה מתגבר גם על מודעה על ביטולי מודעות, אם הוא נעשה בסמוך לקניין, גם אם לא היה בו נוסח מיוחד. אולם בימי רב נטרונאי גאון, ניתן להתגבר על מודעה על ביטול מודעות רק בעזרת נוסח, הכולל פסקת התגברות על המודעה על ביטול המודעה. התפתחות זו, ניתן לראות בה התפתחות טבעית קלאסית של נוסחי שטרות, אך ייתכן שהיא גם הושפעה מהמעבר למסחר ופיתוח המשפט המוסלמי בתחום השטרות באותה עת.⁸⁸⁰ ריבלין טוען שגם נוסחי השטרות של אליסאנה, שורשם בקובצי שטרות שהתגבשו בתקופת רב נטרונאי גאון, ובתקופה שקדמה לו.⁸⁸¹ נוכחותם של שטרי מודעה ופסקאות של ביטול מודעה בין שטרי אליסאנה, מאשרת את ההנחה שכבר בתקופה זו, במאות ה-8 וה-9, היו למודעה ולביטול המודעה נוסחים מגובשים.

6.3 הצורך במודעה פורמלית בימי הראשונים

6.3.1 עמדת הראשונים שאין צורך במודעה פורמלית

בתקופת הגאונים התגבש נוסח למודעה כפי שראינו בסעיף הקודם. זוהי למעשה פורמליזציה של המודעה. אמנם היו ראשונים שסברו שגם לאחר גיבוש הנוסח, גם גילויי דעת שאינם פורמליים יכולים לקבל תוקף כמו של מודעה פורמלית. כדי לקבוע אילו ראשונים סבורים שצריך מודעה פורמלית ואילו ראשונים אינם מצריכים מודעה פורמלית, הצבנו שלושה מבחנים: 1. הצורך בעדי קיום – מי שסובר שהעדים הם עדי קיום, למעשה טוען שתוקף המודעה נובע מכך שהיא נאמרה במעמד רשמי מסוים, וזו דרישה פורמלית. ברם ייתכן שגם מי ששולל את הצורך בעדי קיום, אומר זאת רק מפני שלדעתו גם בפעולה פורמלית אין צורך בעדי

⁸⁷⁹ תר"ן (ברודי), חושן משפט, שנט-שס; אסף, מספרות הגאונים, תשובה ג, עמ' 134; תשובה"ג ח"ג סי' יג.

⁸⁸⁰ עיין פרק 3 סעיף 3.5.

⁸⁸¹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 45.

קיום ואין זה אומר בהכרח שלדעתו מודעה איננה פעולה פורמלית; 2. הצורך בהצהרה מכוונת לעדים ולא סתם אירוע ספונטני שראו העדים; 3. הצורך בנוסח מסוים.

בדברי ראשונים רבים לא מצאנו אמירה ברורה בשאלה אם המודעה צריכה להיות פורמלית או לא. התמקדנו בסעיף זה בהבאת דברי ראשונים שמצאנו בדבריהם אמירות ברורות.

ר' ישעיה ב"ר מאלי דטרני (להלן: רי"ד) סובר, כנראה, שאין צורך במודעה פורמלית. שיטתו באה לידי ביטוי בדרך שבה הוא מיישב את הקושי בין הדין בסוגיה בגיטין, שגילוי דעת אינו מועיל לגלויי מילתא שמועיל במודעה במתנה ובגט. לטענתו יש להבחין בין מודעה שבסוגייתנו לביטול גט שבסוגיה בגיטין: מודעה שנעשית לפני הפעולה המשפטית ולפני מינוי שליח, די בה בגילוי דעת ספונטני, ואילו ביטול גט שנעשה אחרי שהגט כבר נכתב ונמסר לשליח, צריך להיעשות בצורה מפורשת ופורמלית.⁸⁸² לפי דבריו מסתבר שבמודעה אין צורך בנוסח שבו מפורש שהוא רוצה בביטול הגט, אלא די בכל דיבור או התנהגות שישקפו חוסר גמירות דעת.

גם רח"ש, כשהוא נדרש ליישב את הסתירה בין ההלכה בגיטין שגילוי דעת אינו מועיל, לבין ההלכה בב"ב ש"גלויי מילתא" מועיל במודעה, הוא מכוון לתשובתו של ר' ישעיה שהבאנו לעיל, אך מביא תשובה נוספת בכיוון דומה. לדעתו גילוי דעת שאינו מועיל הוא כאשר האדם פועל פעולה שממנה ניתן להסיק שהוא איננו רוצה בה, כדוגמת הסוגיה בגיטין, אך מודעה שבה אדם אומר במפורש שהוא אנוס לפעול ואינו רוצה בפעולה היא יותר מגילוי דעת. אמנם גישה זו דורשת גילוי דעת ברמה גבוהה, אך עדיין הדרישה היא לבירור חוסר גמירות הדעת ולא למודעה פורמלית, לכן שיטה זו מתאימה לשיטתם של הסבורים שאין צורך במודעה פורמלית. גם חכמים אחרים בני דורו ומקומו אינם דוגלים בדרישה למודעה פורמלית.⁸⁸³ ביטוי נוסף לשיטה זו של ר' ישעיה⁸⁸⁴ הוא דבריו הדוחים כל השוואה בין מודעה לבין הפעולה המשפטית הפורמלית של ביטול גט.⁸⁸⁵ מובן שזה אינו ביטוי מובהק לכך שמודעה איננה פעולה פורמלית, שכן יכולה להיות פעולה פורמלית שלא בזיקה לביטול גט, אך זה משתלב בהחלט עם שיטתו.

⁸⁸² שו"ת הרי"ד סי' צג; פסקי רי"ד, גיטין מו ע"א.

⁸⁸³ ר' חיים שבתי קונטרס מודעה ואונס ד"ה והנה הרב; ר' אברהם בן משה די בוטון (סלוניקי, שו"ת לחם רב סי' ל); ר' אליהו בן חיים (קושטא, שו"ת ראנ"ח סי' סג).

⁸⁸⁴ הובאו דבריו לעיל סעיף 2.2.1.

⁸⁸⁵ בבא בתרא מ ע"ב, ד"ה מודעה דמאי.

ביטוי שלישי לשיטה זו הוא בסוגיה בבבא בתרא הקובעת שקניין ומודעה צריכים להיעשות בפני שניים. שם⁸⁸⁶ ר' ישעיה דוחה את שיטתו של ריב"ם שבלא שני עדים הקניין אינו תקף. סביר להניח שאם לגבי קניין, שהוא פעולה משפטית מובהקת, אין הוא רואה צורך בשניים כעדי קיום, כך גם הוא אומר לגבי מודעה. כפי שאמרנו נקודה זו כשלעצמה איננה מוכיחה על כך שלא צריך מודעה פורמלית, אך במקרה של ר' ישעיה היא מצטרפת לנקודות האחרות שהבאנו לעיל.

אין בידינו כתבי ראשונים נוספים מאיטליה שיעזרו לנו לקבוע אם עמדת ר' ישעיה היא עמדה מייצגת חכמים נוספים, ולפיכך אנו מתארים עמדה זו כעמדת ר' ישעיה בלבד.

רמב"ן סבור גם הוא שאין צורך במודעה פורמלית. לשיטה זו יש כמה ביטויים. ביטוי אחד הוא כאשר הוא אומר שלשון "אנוס אני" מועילה לדעתו במודעה, אף על פי שהיא נחשבת לגילוי דעת.⁸⁸⁷ ברם, רמב"ן מגיע לתובנה זו מכיוון אחר. רמב"ן, בניגוד לר' ישעיה, סבור שגילוי דעת על חוסר גמירות דעת אינו מועיל לבטל גט גם לפני כתיבתו, אולם עילת הכפייה מבטלת ולכן גילוי הדעת שמשקף כפייה גם מבטל את הגט. רמב"ן בכך נאמן לשיטתו ולשיטת רשב"ם שמודעה גם במתנה ובגט מועילה רק במקרה של כפייה.⁸⁸⁸ אולם עמדה זו של רמב"ן לא הייתה מקובלת על רוב חכמי זמנו ומקומו, שסברו שמודעה מועילה בגט ובמתנה גם בלא כפייה, לכן לא יכלו לאמץ את שיטתו שגילוי דעת מועיל.⁸⁸⁹

ביטוי שני לעמדת רמב"ן שאין צורך במודעה פורמלית הוא דבריו לגבי מקרה שבו ברור שלא היה רצון של המוכר במכר, כגון במקרה שאיימו על המוכר שימכור שדה זה או שיילקח שדה זה ממנו בלא תמורה. לדעתו, שם אפשר לכתוב מודעה אפילו בלי גילוי דעת: "הלכך אי ידעינן באונסיה שלא היו לו לזה עדים והלה לא חזר והודה לו אף על גב דלא מסר מודעא נמי כתבינן".⁸⁹⁰ לדעתו, לשון מודעה אין משמעותה הודעה אלא כפייה, כפי שהוזכר.⁸⁹¹ גם לדברים אלו לא הסכימו חבריו,

⁸⁸⁶ תוספות רי"ד בבא בתרא מ ע"א ד"ה קנין בפני שנים.

⁸⁸⁷ בבא בתרא מ ע"ב, ד"ה עוד יש לחלק.

⁸⁸⁸ כפי שהבאנו לעיל סעיף 2.1.1.

⁸⁸⁹ שם.

⁸⁹⁰ רמב"ן מ ע"ב ד"ה ומפרקינן.

⁸⁹¹ שם ד"ה אבל. ראה לעיל סעיף 2.3. הרעיון שמציאות של עילת כפייה יכולה לחפות על היעדר ניסוח של מודעה מופיע בספר שאלו לברוך (חוי"מ קנד) בשם משפט וצדקה ביעקב (ח"א סי' פא) של היעב"ץ. שם נאמר: "כל מודעא שאינה בתורת מודעא, צריך להיות עמה מעט אונס אפילו במודעא דמתנה כדי שבצירוף שניהם תיחשב מודעא".

ופירשו את המושג מודעה כהודעת דברים, ואת הסוגיה באופן שהייתה מסירת מודעה מסודרת.⁸⁹²

ביטוי שלישי לעמדה זו של רמב"ן הוא התלבטותו בקשר לצורך במעמד שני עדים בשעת מסירת מודעה. רמב"ן מסתפק אם מודעה בפני אחד מועילה: האם יש חשש שהעובדה שהמוכר מסר מודעה בפני אחד, ולא טרח אחר שני עדים שיוכחו שביטל את הקניין, מוכיחה שהוא השלים עם הקניין או לא. יש לציין שקביעה זו לגבי חוסר נחיצותם של שני עדים איננה מעידה כשלעצמה על כך שמודעה איננה פעולה משפטית פורמלית, שכן גם לגבי קניין סודר, שהוא פעולה משפטית לכל דבר, עמדת רי"ף⁸⁹³ וראשוני ספרד שבאו בעקבותיו⁸⁹⁴ היא שאין צורך בנוכחות שני עדים כעדי קיום. אך במקרה של רמב"ן, אמירה זו משתלבת בתפיסתו שאין צורך במודעה פורמלית.

6.3.2 עמדת הראשונים הסוברים שיש צורך במודעה פורמלית

הגאונים קבעו נוסח למודעה, שאחר כך הופיע בכל ספרי השטרות ובפוסקים, דבר שלא היה בימי התלמוד. ברם אין בדבריהם התייחסות לשאלה אם יש התנהגויות אחרות שמהווים גילוי דעת הנחשב למודעה.

6.3.2.1 ראשוני פרובנס

הביטוי המרכזי המצוי בראשונים לגישה הפורמלית הוא פרשנות הקביעה "מודעה בפני שניים" כקובעת שמודעה שלא בפני שניים אינה תקפה. מובילים את הקו הזה חכמי פרובנס מהמאה ה-11 ואילך, העומדים על כך שמשמעות ההלכה שמודעה בפני שניים, היא שהעדים משמשים כעדי קיום שבלעדיהם המודעה איננה תקפה. רבי אברהם בן דוד (להלן ראב"ד) אומר:⁸⁹⁵ "אמר אברהם לכאורה הא דאמרינן להו

⁸⁹² רבנו יונה מ ע"ב ד"ה אי דזביני; רשב"א שם ד"ה אי; ריטב"א שם ד"ה אלא מודעא; ר"ן שם ד"ה אי דזביני. יש לציין שלעיל (סעיף 2.6) הבאנו ראשונים נוספים שסוברים שבמקרה של פרדס כותבים מודעה גם בלא מסירת מודעה (ראב"ן, בבא בתרא ד"ה אמר רב נחמן; ראב"ד, בשטמ"ק בבא בתרא מ ע"ב ד"ה אלא מודעא; ר' יצחק בר אבא בספר העיטור אות מ מודעה דף מ טור ג בפירושו השני). אולם הם ראו בכך מקרה יוצא דופן ולא הסיקו מסקנה כללית לגבי מהות המודעה בניגוד לרמב"ן.

⁸⁹³ דף כח ע"ב מדפי הרי"ף בקידושין.

⁸⁹⁴ רמב"ן בבא בתרא מ ע"א ד"ה קנין; רבנו יונה (שם); רשב"א (שם); יד רמ"ה חזקת הבתים אות קה; ריטב"א שם ד"ה ומחאה; רמב"ם מכירה (ה, ט).

⁸⁹⁵ פעל בפרובנס במאה ה-12 (1120–1198).

בפני שנים לאו מפחד כפירה הוא, אלא שאין מתקיים המעשה אלא בשנים ואפילו הוא מודה לו".⁸⁹⁶

אמנם דברי ראב"ד אינם מתייחסים ישירות למודעה, אבל מלשונו משמע שהוא מתכוון לא רק להלכה של קניין בפני שניים, אלא גם לשאר ההלכות בסוגיה שהרי אמר בלשון רבים: "ואלו אין מתקיימים אלא בעדים". מעבר לכך יש בדבריו קביעה פרשנית שניתן להסיק ממנה על עמדתו בקשר למודעה. הקביעה הפרשנית היא שמכיוון שיש בדברי רב נחמן רשימה סגורה של חמישה מוסדות משפטיים: מחאה, מודעה, הודאה, קניין וקיום שטרות, לא ייתכן להסביר את הצורך כאן בעדים כצורך ראייתי בלבד, כמו בשאר הפעולות המשפטיות. לכן הוא מפרש בכל חמשת המוסדות האלה שלעדים יש צורך כעדי קיום.

אולם דברי ראב"ד קשים, שהרי אין כאן מקרה שנוגע לצד שלישי כמו בקידושין ולכן לא ברור מדוע יש צורך בעדי קיום. ניתן להסיק מהמשך דברי ראב"ד מדוע יש צורך בעדי קיום. ראב"ד אומר שצורך זה עולה בקניין סודר דווקא, להבדיל מקניינים אחרים, מכיוון שבקניין סודר אין פעולה קניינית מובהקת שמעבירה חפץ מרשות המקנה לרשות הקונה, ולכן בלי העדים נראית הפעולה כדבר לא רציני.

יש לציין שהצורך במודעה פורמלית עולה בדברי ראב"ד גם במקור אחר, כאשר הוא מתייחס לאפשרות של מודעה בלא מסירה פורמלית: "וכל לשון מודעה אינו אלא [באמירת בעל המעשה שהוא מודיע את דעתו וענינו, וכן אמרו מודעא] בפני שנים ואין צריך לומר כתובו".⁸⁹⁷

הצורך בעדי קיום בסוגיה זו עולה בדברי חכמי פרובנס נוספים, כגון רבנו זרחיה הלוי⁸⁹⁸ ור' מנחם המאירי,⁸⁹⁹ אם כי ר' יצחק ב"ר אבא ממרסיליה סובר שאין צורך בעדי קיום.⁹⁰⁰

אולם כפי שהעלינו לעיל, העובדה שלפי ר' יצחק ב"ר אבא אין דרישה לעדי קיום, איננה מחייבת לקבוע שלדעתו המודעה יכולה להיות לא פורמלית. אדרבה, רשב"ץ

⁸⁹⁶ שטמ"ק בשם הראב"ד בשם גאון. עמדה זו של הראב"ד מובאת גם במקורות הבאים: ראב"ד בהשגתו על הרמב"ם מכירה (ה, ט) על פי הבנת המגיד משנה, המאירי שמשווה להודאה, רבנו אפרים ספר התרומות שער מב ח"א, יא. בנדיקט (התורה בפרובאנס, עמ' 112) מציין שספר "בעלי אסופות" לר' יהודה לאטיש, מראשוני פרובנס, מכנה במקום אחד את רבנו אפרים "ר' אפרים גאון".

⁸⁹⁷ ראב"ד כתוב שם, בבא בתרא כ ע"ב.

⁸⁹⁸ (1130–1186) (להלן: רז"ה) המאור הגדול, סנהדרין ז ע"ב מדפי הרי"ף.

⁸⁹⁹ יש לציין שהמאירי בסוגיה בבבא בתרא כותב כדעת הראב"ד, אך בסוגיה בסנהדרין כט ע"ב לגבי הודאה הוא מכריע כדעת ראשוני ספרד שאם אמר לעד "אתה עדי", דהיינו שהזמין אותו לעדות, ההודאה תקפה אפילו בעד יחיד.

⁹⁰⁰ ספר העיטור אות ה-הודאה דף עב ע"א.

טוען⁹⁰¹ שעצם העובדה שר' יצחק ב"ר אבא ניסח מודעה שמופיעה בה המילה "דעו",⁹⁰² דהיינו הצהרה לעדים, מוכיחה שהוא סבר שמודעה חייבת להיעשות כהצהרה פורמלית בפני עדים.

ביטוי נוסף לצורך במודעה פורמלית על פי חכמי פרובנס נמצא בדברי ר' מנחם המאירי שקובע: "ואם הוא אומר הדברים באקראי ואחרים שומעים לפי תמם אין זה קרוי מודעא שאין מודעא אלא הודעה דרך כוון למזומנים לה".⁹⁰³ ר' מנחם המאירי קובע שלא די בנוכחותם של שניים, אלא צריך לומר הצהרה מכוונת. ייתכן שהצורך בפעולה משפטית פורמלית בקרב חכמי פרובנס מתחבר עם שיטתם שמודעה במתנה וגט איננה נובעת מעילת כפייה.⁹⁰⁴ ברם קשה לראות את דרישתם למודעה פורמלית כנובעת מהבנתם את דיני מודעה, שכן ראינו בסעיף זה שהפרשנות המחייבת נוכחות שני עדים כעדי קיום איננה רק לגבי מודעה אלא גם לגבי קניין מחאה והודאה המוזכרים באותו הקשר בסוגיה.

6.3.2.2 ראשוני צרפת

בקרב חכמי צרפת יש מחלוקת בשאלה אם בקניין צריך עדי קיום, ממנה ניתן להסיק על מחלוקת דומה לגבי מודעה. רשב"ם סבר, שצריך שניים לקיום הקניין. כך ניתן לדייק מדבריו בסוגייתנו:⁹⁰⁵ "ומשום דדומה לדין של דיינין שמוציאים מזה ונותנין לזה ואף עדי קנין ע"י עדותן שרואין בקנין יוצא ממון זה בשעת הקנין מיד המקנה ליד הקונה". נראה בדבריו, שהעדים בעצם נוכחותם וראייתם מקיימים את הקניין.⁹⁰⁶

רשב"ץ, ראה בכך שרשב"ם בפירושו הציג נוסח של מודעה המדגיש שיש צורך לומר את המודעה בפני שני עדים ולומר בפניהם "דעו",⁹⁰⁷ שיש צורך שהמודעה תיעשה כהצהרה פורמלית בפני עדים.⁹⁰⁸

בין בעלי התוספות ישנה מחלוקת בשאלה אם כאשר כתוב "קנין בפני שנים" הכוונה לעדי קיום או שמא זו רק המלצה, כדי שאי אפשר יהיה להכחיש את המודעה. בעלי

⁹⁰¹ תשב"ץ א, א.

⁹⁰² ספר העיטור אות ג – גט דף ד ע"ב.

⁹⁰³ מ ע"א ד"ה כשם.

⁹⁰⁴ כפי שראינו לעיל סעיף 2.1.3.

⁹⁰⁵ בבא בתרא מ ע"א, ד"ה אי קשיא.

⁹⁰⁶ כך דייק ר' אהרן ליב שטיינמן (איילת השחר, על בבא בתרא מ ע"א ד"ה רשב"ם); ר' יצחק מאיר אלטר מגור (חידושי הרי"ם לחושן משפט סי' קצה ס"ק א). כך עולה גם מדברי רשב"ם בסוגיה בבבא בתרא קמז ע"ב ד"ה מתנת.

⁹⁰⁷ בבא בתרא מ ע"א ד"ה וכן; שם ע"ב ד"ה מודעא.

⁹⁰⁸ כפי שנראה להלן סעיף 6.3.2.4.

התוספות בבבא בתרא⁹⁰⁹ ובקידושין⁹¹⁰ קובעים בשם רבנו תם שהקניין תקף גם בלא עדים, וכן הכריע רבנו אשר בקידושין (ג, יד). לעומת זאת בעלי התוספות בסנהדרין⁹¹¹ מביאים את עמדת ריב"ם שקניין בפני שניים דווקא ודוחים את הראיה שהביא רבנו תם, אבל מצד שני טוענים תוספות שריב"ם חזר בו, בגלל הסוגיה בסנהדרין. גם בדברי בעלי התוספות במקום אחר⁹¹² נראה, שסברו שהדרישה לשניים בקניין מעכבת: "ובמעמד שלשתן לא רצו חכמים להטריח להביא עדים ולעשות קנין...".

כפי שאמרנו,⁹¹³ הקביעה שאין צורך במודעה בפני שניים איננה שוללת בהכרח שמדובר בפעולה משפטית פורמלית, אבל קביעה שיש צורך בנוכחות שני עדי קיום, כדי שהמודעה תהיה תקפה, כמו שאומרים רשב"ם וריב"ם, מעידה על צורך בפורמליות. בשיטת ריב"ם הדרישה לפורמליות אינה מפתיעה, שכן הוא השווה בין מודעה לביטול גט,⁹¹⁴ שהיא פעולה משפטית פורמלית. אולם רשב"ם שדחה השוואה זו,⁹¹⁵ וגם סובר כרמב"ן שמודעה מתקיימת רק בקיומה של עילת כפייה, היינו מצפים שלא ידרוש מודעה פורמלית, אלא יסתפק בגילוי דעת שישקף כפייה. אך ישנו הבדל בין שיטתו לשיטת רמב"ן. בניגוד לרמב"ן שאמר שמשמעותה המילולית של המילה מודעה היא כפייה, לדעתו לשון מודעה היא מלשון הודעה ולא מלשון כפייה.⁹¹⁶ ניתן להסיק מכך שביטול הקניין איננו נובע משיקוף מציאות של כפייה אלא מההצהרה הפורמלית. הזכרנו לעיל,⁹¹⁷ שמדברי רשב"ם עולה שהכפייה תפקידה רק לשכנע אותנו שגם לאחר הלחץ שהופעל על המקנה הוא לא הסכים לקניין, אך ההצהרה היא זו שיוצרת את הביטול, לכן ייתכן שלדעתו יהיה צורך בהצהרה משפטית פורמלית.

ייתכן שיש קשר בין הפסילה של חלק מראשוני צרפת את המודעה שאיננה פורמלית, לתפיסתם המצמצמת את האפשרות למסור מודעה.⁹¹⁸ ברם, כפי שאמרנו לגבי

⁹⁰⁹ בבא בתרא מ ע"א, ד"ה קניין.

⁹¹⁰ קידושין סה ע"ב, ד"ה לא.

⁹¹¹ סנהדרין ו ע"א ד"ה צריכה.

⁹¹² קמד ע"א ד"ה כהלכתא.

⁹¹³ לעיל סעיף 6.3.1.

⁹¹⁴ כפי שהראינו לעיל סעיף 2.2.1.

⁹¹⁵ שם.

⁹¹⁶ ראה לעיל סעיף 2.3.

⁹¹⁷ שם. ראה רא"ל, שיעורי ב"ב, עמ' 191.

⁹¹⁸ ראה לעיל סעיף 2.1.2.

ראשוני פרובנס, הדרישה לפורמליות אינה נוגעת רק למודעה אלא בעיקר לקניין, לכן קשה לראות את עמדתם בסוגיה זו כמושפעת מתפיסתם לגבי מודעה.

6.3.2.3 ראשוני צפון אפריקה

אין לנו מידע לגבי עמדתם של חכמי צפון אפריקה בתקופות מוקדמות, אך חלק נכבד מראשוני צפון אפריקה החל מהמאה ה-15 נוקטים עמדה המחייבת מודעה פורמלית.

יש לכך כמה ביטויים. ראשית, ריב"ש בתשובה (סי' רלב), קובע שמודעה תקפה רק אם נמסרה בפני שני עדים, אלא שהוא דן בשאלה אם יש צורך שהשניים יהיו נוכחים בעת ובעונה אחת בזמן ההצהרה. לטענתו, אם משתמש המודיע בלשון ביטול, דינו כביטול גט, שצריך שניים שהם כבית דין, ולכן צריך לכאורה שיהיו שניהם נוכחים ביחד. אולם למסקנתו גם אם מדובר בפעולת ביטול אין צורך בשני עדים יחד, מכיוון שדווקא בביטול שליח הולכה שכבר נתמנה כמו ביטול גט, יש צורך בשניים ביחד, אך כאן שזהו ביטול מראש אין בכך צורך. אם המודיע משתמש בנוסח "אנוס אני", המודעה היא רק עדות על כפייה, ועדות מתקבלת גם משני עדים בזה אחר זה.⁹¹⁹ אך גם באופן זה ברור לריב"ש שיש דרישה שהמודעה תימסר בפני שניים.

שנית, בתשובה אחרת (סי' קכז) הוא עוסק בשלילת האפשרות להגדיר אמירה ספונטנית שנאמרה על ידי בעל מגרש לדודו, שהוא נותן בכוח, כמודעה. הוא מבסס את דבריו על כך שהמושג של "מסר מודעא" שבתלמוד משמעותו למסור דבריו לעדים, דהיינו, שמודעה צריכה להיאמר כהצהרה בפני עדים.⁹²⁰ כמו כן הוא מבסס טענה זו על הסמיכות לדין הודאה, שצריכה להיאמר בפני שני עדים, וצריך לומר לעדים "אתם עדי".

רבי שמעון בן צמח דוראן בתשובה המתייחסת לאותו מקרה, מונה שלושה חסרונות במודעה זו: א. מודעה צריכה להימסר כהצהרה בפני עדים וכאן הדברים יועדו לדוד, והעדים שמעו במקרה. גם רשב"ץ מבסס עיקרון זה על לשון "מסר מודעא". הוא מבסס דבריו גם על רשב"ם,⁹²¹ רמב"ם,⁹²² ר' יצחק בן מארי,⁹²³ ור' יעקב בן רא"ש,⁹²⁴

⁹¹⁹ סנהדרין ל ע"א רבי יהושע בן קרחה אומר: אפילו בזה אחר זה.

⁹²⁰ יבמות נב ע"א; קידושין יב ע"א; ערכין כא ע"ב.

⁹²¹ מ ע"א ד"ה וכן.

⁹²² גירושין ו, יט.

⁹²³ ספר העיטור אות ג – גט דף ד טור ב.

⁹²⁴ טור אבן העזר קלד.

שפתחו את נוסחי מודעותיהם ב"אמר לשנים" או "דעו"; ב. המודעה צריכה להימסר בפני שני עדים דווקא ובלי שני עדים אין מודעה, כמו שאומר ראב"ד; ג. צריך להשתמש בנוסחאות של ביטול, ואין די באמירות המביעות חוסר גמירות דעת, שאינן אלא גילוי דעת שאינו מועיל בגט. בכך הוא חולק על שיטת ר' ישעיה הסובר שגילוי דעת ספונטני מועיל קודם כתיבת הגט ושליחתו.

ברם, יש לציין, שבקרב חכמי צפון אפריקה היו מי שחלקו על ריב"ש ורשב"ץ, וסברו שאין צורך במודעה פורמלית. ר' יוחנן בן מתתיהו,⁹²⁵ ר' חסדאי קרשקש,⁹²⁶ ור' חיים בר' שמואל,⁹²⁷ בהתייחסם למקרה הנזכר טענו שתי טענות עיקריות: א. בשום מקום בפוסקים לא כתוב שחייבים לומר "דעו"; ב. המציאות כפי שנראתה שם בבית הדין לעדים כשהמגרש אומר אני נותן בכוח, היא עצמה משקפת קיומה של עילת כפייה, לכן בכלל לא אכפת לנו מה הנוסח שנאמר.⁹²⁸

למרות המחלוקת בקרב חכמי צפון אפריקה, שייכנו אותם לקבוצה המחייבת מודעה פורמלית, בגלל הדומיננטיות של תשובות ריב"ש ורשב"ץ בפסיקה בסוגיה זו.

⁹²⁵ שו"ת ריב"ש החדשות סי' לב.

⁹²⁶ שו"ת ריב"ש החדשות סי' כז.

⁹²⁷ שו"ת ריב"ש החדשות סי' ל.

⁹²⁸ דברים ברוח זו הובאו גם בסוף תשובת ר' שמעון בר צמח: "והוא [כנראה צ"ל: והא] שהוא אומר, שלא אמר להם 'דעו' ולא זכרו ולא הוו עדים, ואיני יודע למה לא תקרא מודעה בלא לשון 'דעו' וכי מפני שקרויה מודעה צריך שיאמר להם דעו והא גילוי מלתא סגיי". כלומר, שאין שום צורך בנוסח של "דעו" או נוסח של הצהרה. רשב"ץ גם מצטט שם מלשון רמב"ן (בבא בתרא מ ע"ב ד"ה ומפרקינן) שאומר שהמושג "מודעה" איננו מלשון מסירת ידיעה, אלא משמעותו כפייה ושבירה. רבי מאיר אריק (מנחת פיתים סי' קלד ס"ק א) הקשה שתירה מתחילת דברי רשב"ץ, שהסכים עם ריב"ש, לסוף דבריו, שהסכים עם שאר פוסקי דורו ונשאר בצריך עיון. הדיין הרב אוריאל לביא (עטרת דבורה, סי' עח) הציע ליישב, שאמנם לא צריך נוסח "דעו" אבל צריך אמירה לעדים. אבל לדעתי אי אפשר ליישב את ראשית דבריו עם סופם, שהרי בהמשך לדבריו האחרונים בהם הוא אומר שלא צריך לומר "דעו" הוא אומר "מה שתקן עדותו האחרון שאמר שלא הי' כמוסר מודעה, אלא כמספר בעלמא אין בזה תיקון, דכיון דבגיטא בגילוי מלת' סגי כבר גילה בדעתו שהוא אונס ונגד רצונו הוא". לדעתי, קטע זה סותר באופן ברור את מה שנאמר בתחילת התשובה, שהרי בתחילה הדגיש רשב"ץ שחייב המודיע להיות כמוסר מודעה והדגיש שגילוי דעת לא מועיל. לכן נראה לדעתי, שהפסקה שבסוף התשובה הנ"ל היא חלק מפסקה שבה מביא רשב"ץ מאוסף של קונטרסיין שנכתבו בבית המדרש בצפון אפריקה באותה תקופה, כפי שהוא מצהיר בראש אותה פסקה ובסופה "וכמה הדבר קשה לדחות שטר חתום כהלכתו מפני סברות כאלה וכיוצא בהם שראיתי בקונדריסיין...". קונטרסיין אלה משתלבים היטב במה שמצאנו מדברי ר' חסדאי קרשקש, ר' יוחנן בן מתתיהו ור' חיים בר' שמואל בתשובות ריב"ש החדשות (כ"ז, ל' ולי"ב).

6.3.2.4 פסיקת ההלכה

לאחר שהבאנו את דברי הראשונים, נדגים את השפעתה על הפסיקה. תשובת רשב"ץ המחייבת שני עדים, ומסירת הצהרה לעדים ונוסח ביטול מובאת על ידי ר' יוסף קארו בספרו בית יוסף,⁹²⁹ וגם על ידי ר' שמואל בן ר' שרגא אורי פיבוש בפירושו לשולחן ערוך בית שמואל,⁹³⁰ וכן בשו"ת מהר"ם אלשיך (סי' עח), שו"ת גינת הורדים,⁹³¹ שו"ת דרכי נעם⁹³² ועוד.⁹³³ בשולחן ערוך⁹³⁴ הסתפק ר' יוסף קארו באמירה "שאם מסר מודעא בפני שנים... הרי הוא בטל". גם לגבי מודעה במכר כתב רק⁹³⁵ "ואמר לשני עדים" ולא הזכיר אפשרות אחרת.

רמ"א (שם) הביא להלכה את דברי ריב"ש שהובאו לעיל, שגם אם אמר לשני עדים, זה שלא בפני זה, די בכך, אך יש חובה שיהיו שני עדים. לגבי ביטול הגט הוא מוסיף להביא את דברי ריב"ש המתייחסים למי שנוקט לשון ביטול: "יש אומרים דאילו השנים שמבטל לפניהם השליח צריכים להיות ביחד, אבל זה שלא בפני זה, לא. אבל אם מבטל הגט עצמו, אפילו לאחר שנכתב, מהני אפילו זה שלא בפני זה".⁹³⁶ אם כן, ר' יוסף קארו הכריע לטובת המודעה הפורמלית.

ר' יעקב לורברבוים⁹³⁷ טען שיש לחשוש במודעה בעד אחד, שמא היא מועילה והגט בטל, כשם שמחמירים בקידושין בעד אחד, וציין שאין זה דומה לביטול גט, ששם חייבנו שניים זה בפני זה, מכיוון שצריך בית דין לביטול השליחות. גם ר' ברוך מרדכי ליבשיץ אומר דברים דומים בתשובותיו.⁹³⁸ יש לציין שאחרונים אלה, ר' יעקב לורברבוים⁹³⁹ ור' ברוך מרדכי ליבשיץ⁹⁴⁰ גם סברו שאמנם גילוי דעת רגיל אינו מועיל, אבל גילוי דעת ברור ומוכח מועיל,⁹⁴¹ בדומה

⁹²⁹ אבן העזר קלד.

⁹³⁰ אבן העזר קלד ס"ק א.

⁹³¹ חלק חושן משפט כלל ה' סי' א.

⁹³² חלק אבן העזר, סי' נג.

⁹³³ מכתב אליהו, שער ז סי' כב; צמח צדק אבן העזר רפט ס"ק ו; שאלו לברוך חו"מ סי' קנד.

⁹³⁴ שם קלד, א.

⁹³⁵ חושן משפט, רה, א.

⁹³⁶ אבן העזר, קמא, ס

⁹³⁷ תורת גיטין אבן העזר קמא, סו סוף ד"ה ומעשה.

⁹³⁸ ברית יעקב, סי' נז.

⁹³⁹ "תורת גיטין" קמא, סו.

⁹⁴⁰ ברית יעקב נז.

⁹⁴¹ ר' שמואל בן ר' שרגא אורי פיבוש (בית שמואל קלד ס"ק א) כתב שגילוי דעת אינו מועיל במודעה, אולם הרב יעקב לורברבוים (תורת גיטין קמא, סו) כתב שאומדנא דמוכח מועיל וכ"כ ר' ברוך מרדכי ליבשיץ

לגישתו של ר' חיים שבת⁹⁴². ישנם גם כמה אחרונים⁹⁴³ המקבלים את עמדת ר' ישעיה הסובר שניתן להחשיב גילוי דעת שנכתב קודם כתיבת גט כמודעה. אם כן, אנו רואים שגם בתקופת האחרונים הייתה תמיכה בעמדה שאין צורך במודעה פורמלית. מעניינת התבטאותו של ר' שמואל הלוי בהקשר זה כאשר הוא מתלבט לגבי שטר חצי זכר, אם להחשיבו כמכר או כמתנה:

דאי הוי כמתנה היה יכול לבטל השטר קודם הכתיבה על ידי גילוי מילתא בעלמא, כי מתנה אין צריך מודעה רק סגי בגילוי מילתא בעלמא... אבל אי דינו כמכר לא סגי בגילוי מילתא, רק אם מסר מודעה מועיל, ואם לא מסר מודעה אינו מועיל ואף על פי שמכירין אונסיה.⁹⁴⁴

כלומר, מצד אחד לדעתו מודעה היא שטר פורמלי ולא גילוי דעת, אך מצד שני במתנה לדעתו די בגילוי דעת.

הזיקה בין שאלת הצורך בשני עדים כעדי קיום לבין התוקף של גילוי דעת, כפי שהצבענו עליה, עולה בצורה מפורשת בדברי ר' יחיאל מיכל אפשטיין:
דכל שלא מסר בפני שני עדים כשירים אנו דנין זה כדברים שבלב ודברים שבלב אינם דברים והגם שהוציא בפיו אין זה רק כגילוי דעתא וקיי"ל גילוי דעתא בגיטין לאו מילתא היא כמ"ש בס"י קמ"א.⁹⁴⁵

כלומר, כאשר הדברים אינם נעשים בצורה משפטית פורמלית בפני שניים הם נכנסים להגדרה של גילוי דעת, ולכן מי שאינו מסתפק בגילוי דעת, לא יסתפק במודעה בפני עד אחד. יש לציין שר' יחיאל מיכל אפשטיין מתקשה להכריע בין שתי השיטות לגבי מודעה בעד אחד אך למעשה הוא קובע שאין לחשוש למודעה של עד אחד, והגט כשר. במקום אחר הוא מקבל הכרעה דומה בעניין גילוי דעת, שלמעשה אין לחשוש לשיטה שגילוי דעת בלתי פורמלי נחשב למודעה, הגט כשר.⁹⁴⁶

(ברית יעקב נז). ר' אברהם צבי הירש איזנשטט (פתחי תשובה קלד ס"ק א) מגבה את העמדה שלא מועיל גילוי דעת בעזרת תשובה מתשובות גאוני בתראי ס"י נב, שהיא תשובה של ר' יהושע ולק (בעל ספר "מאירת עיניים" על שולחן ערוך חושן משפט).

⁹⁴² הובאה לעיל סעיף 6.3.1.

⁹⁴³ כך כתבו גם ר' יואל סירקיס (בית חדש קלד ד"ה ומ"ש אע"פ); ר' אליהו אלפנדרי (מכתב מאליהו שער ז' ס"ה); ר' שמואל הלוי (נחלת שבעה ס"י כא); ר' משה מקוברין (אמרות טהורות ס"י קמג דף רצה ע"ג); ר' יעקב לורברבוים ("תורת גיטין" קמא, סו); ר' ברוך מרדכי ליבשיץ (ברית יעקב ס"י נז); ר' חיים חזקיהו מדיני (שדי חמד גט ס"י א ס"ק כא).

⁹⁴⁴ נחלת שבעה ס"י כא.

⁹⁴⁵ ערוך השולחן, אבן העזר, קלד, יח.

⁹⁴⁶ אבן העזר קלד, לב.

הרב עובדיה יוסף⁹⁴⁷ בתשובה מתאר מקרה שבא לפניו בבית הדין בקהיר, שבאמצע כתיבת הגט התרגז המגרש והביע הסתייגות מנתינת גט, והתלבט הרב אם לחשוש לשיטה הגורסת שאין צורך במודעה פורמלית קודם כתיבת הגט ולכן המודעה מועילה והגט בטל ויש לכתוב גט חדש או שיש לסמוך על דברי רשב"ץ שגילוי דעת לא מועיל גם קודם כתיבה. למעשה גם הוא הכריע שיש לסמוך על רשב"ץ, ואין צורך לכתוב גט נוסף מכיוון שלדעתו זו שיטת רוב הראשונים.

ניתן אפוא לסכם שבתקופת הראשונים והאחרונים אמנם היו שיטות שסברו שגם גילוי דעת ספונטני יכול להיחשב כמודעה, כמו שעולה מן התלמוד, אך רוב הראשונים והאחרונים סברו שמודעה צריכה להימסר באופן פורמלי בפני שני עדים ותוך שימוש במונחים מסוימים. מסתבר שתופעה זו היא חלק ממגמת צמצום היקף השימוש במודעה, כדי לא לפגוע באפשרות להסתמך על שטרות באופן כללי.

6.4 נוסח שטרי המודעה מרס"ג ואילך⁹⁴⁸

6.4.1 רס"ג (סורא המאה ה-10): מודעה למקרה של כפייה של צד שני⁹⁴⁹

א. ויהיו בעניינו חמשה עניינים: הזמן, והמקום אחר כך הזכרת האיש המודיעם דבר זה ויאמרו "איך פל' בר פל' אמ' לנא: 'הו' עלי שהדי וכתובו וחתומו והבו לי'".

ב. אחר כך גוף הענין "דקא מסרנא מודעא קדמיכון, דפל' בר פל' אית לי עליה אלפא זוזי, וקא אניס לי בי שלטונא, וקא אמר: "אי שקלת מינאי חמש מאה וכתבת לי אביזאריה, ואי לא, לא יהבנא לך שום מידעם".

ג. כען הו' שהדי, דכל מה דכתבנא ליה מחמת אונסא קא עבידנא, ולמחר מבטלנא ליה ותבענא ליה בדינא."

⁹⁴⁷ יביע אומר חלק ה אבן העזר טז, ח' באדר תש"ט בקהיר.

⁹⁴⁸ תחילה נביא את שלושת ספרי השטרות הקדומים של רס"ג, רה"ג וריב"ב. לאחר מכן נצמיד שטרות דומים, כדי להקל על ההשוואה בין השטרות. לכן נצמיד את השטר שבספר העיטור לשטר של ריב"ב, את השטר שבכתי"מ לשטר שבאליסאנה, ואת השטר של לכל חפץ לשטר שבמחזור ויטרי. לבסוף נביא את השטרות המאוחרים. להלן נרחיב בעניין זה.

⁹⁴⁹ שטרות, רס"ג, עמ' 241.

ד. אחר כך אמיתות האונס יאמרו "ומדקאימנא אנחנא שהדי על מימרא דפלי וידענא דפלי קא אניס ליה, כי היכי דאמר כתבנא כתב מודעא דנן, ה. ויהיבנא ליה דליהוי בידיה לזכו".

6.4.2 רס"ג: מודעה למקרה של אילון⁹⁵⁰

ב. ⁹⁵¹ "הוו סהדי, דקא מסרנא מודעה קדמיכון, דשלטונא קא אניס יתי ... לזבוני לארעאי לפלי בר פלי, ופלי אמר לי: "אי מזבנת לה לדילי בכך וכן זווי זביננא לה" ולא סאגי לי מלזבוניהא.

ג. כען הוו סהדי, דכל מה דכתבנא ליה מחמת אונסא, ולמחר מבטילנא ליה ותבענא ליה בדינא".

ד. אחר כך יכתבו אימות האונס ויאמרו: "ומדקאימנא אנחנא שהדי על מימרא דפלי דנא בר פלי, וידענא ביה דאונסיה אונס גמור הוא" ושאר התאור.

6.4.3 רה"ג (פומבדיתא המאה ה-11): מודעה על גט ועל מתנה⁹⁵²

א. אנחנא, שהדי די לתחתא חתימיננא וכו', אתא לקדמנא ביום פלי במקום פלי פלי בר פלי,

ב. אמר לנא: דאיצטריכית לאטעווייה לפלנית אנתתי בת פלי ולמיכתב לה גיטה ולמיהב לה בתורת גירושין, ולית בדעתאי לגרשה כל עיקר.

ג. וגיטא די יהבנא לה גט בטל הוא, ולית למיסמך עליה, ומסרית הדין מודעא קדמיכון לגלויי מלתאי קדמיכון דגיטא בטילא הוא, דתיכתבון לי ראייה.

ד. ואנחנא שהדי כתבנא ליה מודעא דנן דליהוי בידיה לראיה.

⁹⁵⁰ שם, עמ' 242.

⁹⁵¹ בנוסח זה יש דילוג על הפתיחה.

⁹⁵² שטרות, רה"ג, עמ' 46.

6.4.4 רה"ג: מודעה על מכר⁹⁵³

א. ביום פלי במקום פלי אנחנא, שהדי דילתחתא חתימיננא, אתא לקדמנא פלי בר פלי,

ב. וכן אמר לנא: "דפלי בר פלי אנס יתי בשליטא לזבוני ליה ארעא דאית לי בדוכתא פלנית, וקא תפיס שולטנא⁹⁵⁴ למישקל מיניה כן וכן זווי דמים [ע"ב] ולזבוני ליה.

ג. ואנא לא רעינא לזבוני יתיה, ולא למשקל מיניה מדעם, ולא בצביאנא קא מזביננא ליה, אילא באונסא למידחא שעתא. וכד יכילנא למיתבעיה בדינא ולהנפוקה לארעא מן ידיה ולאהדורי לו דמים דשקילנא מיניה, עבידנא. ומסרית מודעא דנן קדמיכון, לגלויי דעתאי דלא גמרית ואקניתי ליה".

ד. ואנחנא, שהדי דחתימיננא לתחתא, ידעיננא ביה באונסא דפלי, וקדמאנא הות מלתא דא.

ה. וכתבנא ליה לפלי דנן מודעא דנן דליהוי לזכו. וחותרמין על זאת:

6.4.5 ר' יהודה בן ברזילי (ספרד המאה ה-11): מודעה על מכר⁹⁵⁵

א. יודעים אנו, עדים חתומי מטה, עדות ברורה, שבא לפנינו פלוני בן פלוני,

ב. ואמר לנא: "רבותי הוו עלי סהדי, דהדין פלוני בן פלוני אניס לי בשלטנא או בשאר אונסא (על דרך שהוא האונס כותבין אותו), למיזבן ליה דירתא פלוני דידי או למהביה ליה במתנה.

ג. והשתא קא מסרנא מודעא קדמיהון, דהדין פלוני אניס לי וידוע לכון אניס דקא מצריך לי לזבוני הדין דירתא דיילי במאה זווי ואנא אמינא ליה דאי יהיב לי בה חמש מאה זווי דזבנינא ליה, ואי לא, לא מזבנינא. ומשום אונסי דקא אניס ליה, לא סגי לי דלא לזבוני ליה במאה זווי. וכען הוו עלי סהדי, דכד חליף אונסא או שעתא, תבענא ליה בדינא ומפיקנא ליה מיניה, מפני שאנוס אני על כל זה. ויש שכותבין נמי בשטר

⁹⁵³ שם, עמ' 47.

⁹⁵⁴ והשלטון מכריח (שטרות, רה"ג, עמ' 47 הערה 6).

⁹⁵⁵ שטרות, ריב"ב, עמ' 121-122.

המודעה: ואי אניס לי לבטולי מודעא או דכתיב בשטר זביני ביטול מודעי, הו לי סהדי דלא ליהני מידי, דההיא שטרא כולה אונסא היא, ולית ביה מששא, וכל שהוא מבקש ממני אני עושה לו היום, ולמחר אבטליניה ואתבעיניה בדינא שאנוס אני ומוטל בידו".

ד. ואנו שאלנו וראינו דאונסוה אונס הוא והוברר לנו הכין.

ה. ומשום הכי כתבנו וחתמנו מודעא זו כהוגן וכתיקון חכמים כדת וכהלכה, כדין כל שטרי מודעאות דנהיגות בישראל מיומא דנן ולעלם. ומאי דמסר וקביל קדמנא הדין פלניא, ואונסא זו שידענו, כתבנו וחתמנו ביום פלוני בירח פלוני בשנת פלונית לבריאת עולם, למנין שאנו מונין כאן במתא פלונית ונתננו ביד פלוני בן פלוני, להיות בידו וביד הבאים מכחו לראיה ולזכות, והכל שריר וקיים.

6.4.6 ר' יהודה בן ברזילי: מודעה על אביזאריה (= מחילה)⁹⁵⁶

א. יודעים אנו, עדים חתומי,⁹⁵⁷ עדות ברורה,

ב. שבא לפנינו פלוני בר פלוני כשהוא צווח וקובל, ומסר קדמנא מודעא על פלוני בר פלוני, וכן אמר: "שפלונני זה יש לי עליו כך וכך דינרין, וכשאני תובעו ביני לבינו אומר לי: 'אם אתה עושה לי כך וכך או מוחל לי קצת מן הממון אני מודה לך את ממונך ואם לאו אומר כי אין לי אצלך(?) כלום',⁹⁵⁸ וכשאני תובעו בפני עדים הוא כופר לי בכל מה שיש לי אצלו, ואני אנוס ומסור בידו,

ג. ועכשיו הו לי עדים על מודעא זו, שאם אעשה לו שטר מחילה בפני עדים, ויקנו ממני על המחילה ועל הביטול מודעי, קנין אונס ומחילת אונס הוא, ולא הויא מחילה וכו' (כמו שכתבנו לעיל בשטר המודעא של מעלה)".

ד. וכותבין נמי ושאלנו וראינו אנו עדים דאונסיה אונסא וכו' עד והכל שריר וקיים.

⁹⁵⁶ שם.

⁹⁵⁷ יש להוסיף: מטה (שטרות, ריב"ב, עמ' 122, הערה 11).

⁹⁵⁸ צ"ל: כי אין לך אצלי, ויש סימן תיקון על "לי" לעשותו "לך" (שם, הערה 12).

6.4.7 ספר העיטור (פרובנס המאה ה-12)⁹⁵⁹

- א. כתב בכך וכך, איך פלוני בן פלוני,
- ב. אמר לנא: "הווי עלי סהדי, דפלוני אנס לי בשלטונא או באונסא אחריני לזבונה ליה ארעא פלוני או למיתב' ניהליה במתנה,
- ג. והשתא מסרנא מודעא קדמיכון, ותידעון אונסא דידי, ואי הוה יהיב לי כמה טפי לא מזבנינא ליה, ומשום אונסא דאנס לי מזבנינא ליה. וקבילית מיניה כך וכך זוזי ולמחר וליומא אוחרי נקיטנא ליה בדינא ומפיקנא יתיה מיניה ואי אניס לי נמי לבטולי מודעי או לכתוב ביטול מודעי הווי עלי סהדי דשטר אונסא הוא"
- ד. ואנן סהדי ידעינן ביה בהאי אונס' דפלוני
- ה. וכתביי וחתמי מודעא דידיה ליה לפלוני למיהוי בידיה לזכו.
- ואם הוא אונס ממון כותבין: "פלוני מסר מודעא קדמנא על פלוני, דהוה ליה גבאי כך וכך זוזי, וכך⁹⁶⁰ תבענא ליה אמר לי: 'את עבד לי כך וכך אנא פרענא לך' ואנא מסרנא קדמיכון מודעי' ותדעון אונס' דילי וכו'..."

6.4.8 אליסאנה (ספרד המאה ה-11)⁹⁶¹

- א. אנו עדים החתומין למטה, כן היה שבא לפנינו מ' פלוני בן פלוני,⁹⁶²
- ב. ומסר בפנינו מודעא ואמר: "לא אנס לכם היאך אני תובע את פלוני בשביל חוב שיש לי אצלו, וכופר לי בחובי וכשאני תובעו ביני לבינו אומר לי: 'אם אתה רוצה ליטול ממני כך וכך ותסתלק מוטב ואם לאו לא תיטול ממנו פרוטה כל ימות עולם'.
- ג. ורוצה אני עכשיו ליטול ממנו מה שיסתפק לי, ולאחר זמן אתבענו בדין, אלא אם יקנו ממני עדים על מחילה ושובר אותו קניין מבוטל הוא, לפי שבאונס אני עושהו וקניינו בטעות ולא (?) ואין ללמוד הימנו. ואפילו אבטל מודעא כל מודעות אני מבטל, ומודעא זו לא אבטל אלא

⁹⁵⁹ ספר "העיטור", אות מ – מודעא דף מא טור ב.

⁹⁶⁰ צ"ל: וכד.

⁹⁶¹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 151–153.

⁹⁶² שורה זו כפולה במקור. ריבלין (אליסאנה, עמ' 152) מסביר שככל הנראה הסיבה לכך היא שבפעם

הראשונה שנכתבה חסרה המילה "בפנינו".

אם קנו ממני עדים שביטלתי מודעא שמסרתי בפני פלוני ופלוני, לפי שאונסי אונס גמור הוא".

ד. ונתברר לנו אנו העדים אונסו של פלוני זה שהיה אונס גמור.

ה. ומה שמסר לפנינו כתבנו, וחתמנו ונתננו לו בכך וכך ביום פלוני בחודש פלוני.

6.4.9 כתב יד מינכן (אשכנז המאה ה-14)⁹⁶³

א. כך היה שבא לפנינו פלוני בר פלוני,

ב. ומסר מודעא שלו, "והתניתי עמו כדי ליתן לי חלק שלישי או רביע מן ריוח ממון זה, וכשבא לזמן זה בקשתי ממנו ממון שלי, והוא מערער עליו ואיני יכול לו, לא על יד ב"ד ולא על יד אדם בעולם.

ג. ועכשיו שאטיל אלו קניין, אפי' אני אמחול לו כל תביעת שיש לו עליו, אותה מחילה לא תהא מחילה גמורה, לפני שבאונס גדול אני מ מוחל לו. ולפי שאבטל עליו מודעא ומודעא דמודעי בקניין, דמודעא זו לא אבטל עד שאבוא לפניכם ואומר לכם, שאותה מודעה ש שמסרתי לך על ידכם, כבר ביטלתי וכבר אבטל, אבל רק כשאר ביטולין."

ד. וכיוון שהתברר לנו עדים והכרנו באונס של פלוני, ובקש ממנו לכתוב לו,

ה. מה שמסר לפנינו כתבנו ביום פלוני, וחתמנו ונתננו בידו, להיות לו לזכות.

6.4.10 מחזור ויטרי (צרפת המאה ה-11)⁹⁶⁴

א. זכרון עדות כו':

ב. איך פלני בר פלני מסר מודעא לפנינו ואמר, שפלני בר פלני יש לו עליו כך ממון ועושק אותי, ואומר: "אם אתה עושה לי כך וכך, אני אתן לך את ממונך ואם לא אעשה כך" ... (ואנאסני), [ואנסני].

⁹⁶³ ריבלין, כתי"מ, עמ' 320. כותב השטרות הוא שלמה בן ר' שמשון, שהוא זה שהעתיק את הש"ס כולו בשנת 1343 (שם, עמ' 281).

⁹⁶⁴ מחזור ויטרי, סי' תקסג.

ג. ועכשיו אני אמסור מודעא לפניכם, וכל מה שיבקש ממני אני אעשה היום, ומחר אבטליה ואתבעיה בדינא, מפני שבאונס אני עושה.
 ד. ושאלנו וראינו שאונסיה אונסא הוא,
 ה. בכך כתבנו שטר מודעא זה, וחתמנו ונתננו לו לפלני בר פלני, דליהוי בידיה לזכו: וחותמין תרי סהדי:

6.4.11 **לכל חפץ (איטליה המאה ה-16) : נוסח ראשון**⁹⁶⁵

א. זכרון עדות וכו'

ב. איך פלוני בר' פלוני מסר מודעא לפנינו, וכך אמר לנו (שם מוסר המודעא): "פלוני בר' פלוני, יש לי עליו כך וכך, ועכשיו אמר לי: 'אם אתה עושה לי כך וכך מוטב ואם לאו אני עושה כך וכך' ונאנסתי.
 ג. ועכשיו מסרתי מודעא בפניכם, שאני אנוס, וכל מה שמבקש ממני אעשה לו היום, ומחר אבטלינהו ואתבעינהו בדין, לפי שבאונס אני עושה כל מה שאני עושה לו."
 ד. ושאלנו וראינו דאונסיה אונסא הוא.
 ה. כתבנו מודעא וחתמנו לו ונתננו לו לפלוני ברבי פלוני דין, להווי בידיה לזכות ולראייה:

6.4.12 **לכל חפץ : נוסח שני**⁹⁶⁶

א. זכרון עדות וכו',

ב. איך פלוני בר' פלוני בא לפנינו, ומסר מודעא זו לפנינו (שם מוסר המודעא). וכך אמר לנו: "פלוני יש לי על פלוני בר' פלוני כך וכך דינרין ועידי השטר אינם כאן או מתו או מעבר לים עברו או אבד השטר, ואני תובע ממנו ממוני ואינו רוצה ליתן לי ממוני, וכופר ואומר לי בפני עדים: 'אין לך עלי כלום'. וביני לבינו אומר לי: 'אם תטול מחצה או שלישי מממונד ותכתוב שובר מן הכל אני נותן לך מקצת מן ממונך ואם

⁹⁶⁵ ס'י כא.

⁹⁶⁶ ס'י כב.

לאו אין לך עלי כלום, והוא יאנוס אותי ויצער אותי ואינו רוצה לתת לי כלום.

ג. ועכשו אני מוסר מודעא שלי בפניכם ויתן מה שיתן לי, ולמחר אחזור בי ואתבע ממנו ממוני כולו, מפני שבאנוס אני עושה כל מה שהוא מבקש ממני, אני כותב לו שובר באנוס".

ד. ואנחנו הח"מ שאלנו וראינו, דאונסיה אונס הוא, ומה שאמר פלוני זה לפנינו באמת.

ה. וכן כתבנו וחתמנו ונתננו לו, כדי שיהיה בידו לזכות ולראיה.

6.4.13 תיקון סופרים (טורקיה המאה ה-16): ⁹⁶⁷ מודעה על מכר ⁹⁶⁸

א. יודעים אנו, עדים ח"מ, עדות ברורה, שבא לפנינו פלוני,

ב. וצווח על פלוני, ואמר לנו: "רבותי, הוּו עלי עדים מהא, דהדין פלוני אניס לי על ידי דבר פלוני למזבן ליה דירה פלונית דילי,

ג. והשתא קא מסרנא מודעא קדמיכון, דהדין פלוני דאניס לי, וידיע לכון אנס דקא מצריך (!) לי ⁹⁶⁹ הדין דירתני דילי, ואנא אמינא ליה דלא יהיבנא ליה בפחות מכך זהובים ואי לא לא זבנינא ליה, ומשום אונסא דקא אניס לי לא סגי לי דלא לזבונני ליה בכך זהובים. ואתון הוּו עלי סהדי, דכד חליף אונסא תבענא ליה בדינא מקפנא ⁹⁷⁰ [מפקנא] ליה מיניה, מפני שאנוס אני על כל זה. ואי אניס לי לבטולי מודעא זו ויכתוב שבטר ⁹⁷¹ זביני: 'ביטול כל מודעי ופיסול עדי מודעי ומודעי דמודעי, הוּו

⁹⁶⁷ למדן (כ"י צבאח, עמ' 39–42) עוסקת בשאלה מי חיבר את ספר "תיקון סופרים". מסקנתה שם היא שמדובר בחיבור משותף, שבסיסו נוצר על ידי ר' משה אלמושנינו הספרדי מסלוניקי, אך נערך והושלם על ידי ר' שמואל יפה אשכנזי שהכניס תיקונים על פי נוסח יהודי קושטא והוסיף בהערות שוליים את מנהגי הקהילה הרומניוטית.

⁹⁶⁸ הנוסח המובא פה הוא הנוסח מתיקון סופרים הנדפס (להלן: תס"ה סי' לג). נוסח מקביל נמצא בכ"י צבאח (למדן, כ"י צבאח, סי' מד, עמ' 149) וספר יפה נוף ונציה. למדן (כ"י צבאח, עמ' 226–239) עורכת טבלה שמשווה בין כל עדי הנוסח של תיקון סופרים, ומפרטת שם אילו שטרות הופיעו באילו עדי נוסח. ⁹⁶⁹ ב"יפה נוף" הנוסח: "וידיע לכון אנסי דקא אניס ליה הדין פלוני". למדן (כ"י צבאח, עמ' 149) משלימה "מצריך לי לזבונני" ע"פ ריב"ב.

⁹⁷⁰ ביפה נוף ובכ"י צבאח הנוסח: "מפיקנא ליה מיניה".

⁹⁷¹ ביפה נוף ובכ"י צבאח הנוסח: "בשטר".

עלי סהדי דלא ליהוי מידי ההיא שטרא כלא⁹⁷² אונסא ולית בה מששא. וכל מה שהוא מבקש מיני אני עושה לו היום, ולמחר אבטל הכל ואתבענו לדין, לפי שאנוס אני ומוטל בידו. וגם אם אבטל לו כל מודעות שבעולם מודעא לא תבטל לעלם ואפי' אלף אלפיא⁹⁷³ אלפים ביטולים יוצאים עליה עד שאוציאנה ואקרענה לפני עדים⁹⁷⁴ או אם אמרתי בטלתי אותה מודעא שמסרתי בפני פ' ופ'".

ד. ואנו עדים חקרנו ודרשנו וראינו שאנוסו אונס גמור והכרנו באונסו, ה. ועל כן כתבנו וחתמו מודעא זו כהוגן וכתקון חז"ל, כדין כל שטרי מודעות כעין זה הנהוגים בישראל שתקנו חז"ל. ומה שהיה בפנינו, ביום פלוני בכך לחדש פ', שנת כך וכך ליצירה, כתבנו וחתמנו ונתננו ביד פלוני, להיות בידו לזכות ולראיה ולעדות ברורה, והכל שריר וקים :

6.4.14 תיקון סופרים: מודעה על אביזאריה [=מחילה]⁹⁷⁵

א. בפנינו, עח"מ, בא פ'

ב. ומסר לנו מודעא גמורה כראוי. ואמר לנו: "הרי שפלוני חייב לי סך מעות ועבר זמן הפירעון ולא פרע לי. ולהיות שהוא אינו עומד פה מקום פלוני, אני מוכרח להאריך לו זמן הפרעון כל כמה שירצה או להתפשר עמו ולמחול לו איזה סך מהחוב הנז', ולעשות לו שטר בכל תוקף מאריכות הזמן או מהפשרה. כי אם לא אעשה כן אומר, שלא יבא פה ושלא יפרע לי כלום, ויש לאל ידו לעשות כל מה שירצה כל עוד שהוא חוץ לעיר.

ג. לכן באתי להודיע אתכם, ועל⁹⁷⁶ אני מוכרח לעשות לו שטר מאריכות הזמן או מהפשרה כרצונו על כרחי, שלא מדעתי ורצוני, אלא באונס כדי שלא אפסיד כל החוב. ולכן הריני מוסר בפניכם מודעא שאעפ"י

⁹⁷² ביפה נוף ובכ"י צבאח הנוסח: "כלה".

⁹⁷³ ביפה נוף ובכ"י צבאח הנוסח: "אלפי".

⁹⁷⁴ בכ"י צבאח: "עדים כשרים".

⁹⁷⁵ ס"י לד בתס"ה. נוסח זה אינו מופיע בכ"י צבאח. ריב"ב בספרו (שטרות, ריב"ב, עמ' 39) מסביר את המושג אביזאריה: "והוא שטר פצוי ואינו יוצא מכלל שטר המחילה מיהו המחילה הוא על דבר ידוע שעשה לו פשרה ומחל לו אבל שטר אביזאריה היא מחילת כל הטענות ותביעות בעולם". מקור המונח ככל הנראה בפרסית, עיין אסף (שטרות, רה"ג עמ' 22 הערה 2) ושנדורפי (מחילה, עמ' 231–233).

⁹⁷⁶ ביפה נוף הנוסח: "כ"י".

שאאריך לו הזמן או אתפשר עמו כשטר כתוב וחתום בכל תקף ובבטול כי עצמי⁹⁷⁷ מודעות ופסול עדי מודעא, לא מרצוני ולא מלבי אעשה זאת, ואפי' שאעדות או עד⁹⁷⁸ שלא מסרתי שום מודעא בעולם או שאפסול עלי פסול גמור כל שטר או עדות או עד⁹⁷⁹ שיעידו שמסרתי שום מודעא או שאשבע איזו שבועה, הכל אעשה באונס ש[ל]א⁹⁸⁰ מדעתי ושלא מרצוני. ואפי' שאבטל כל מודעות שבעולם ומודעות דמודעות לאין תכלית, ומודעא זו לא תבטל לעולם, באופן שלא ימצא שום בטול ושום פסול ושום דבר שבעולם, שיבטל מודעא זו. לכל⁹⁸¹ רציתי לגלות דעתי לכך,⁹⁸² כדי שיהיה לי לעדות ולזכות ולראיה לעת הצורך שיבא פה פלוני או שאוכל לתבוע החוב הנז', שאז אתבענו ממנו".

ד. כל הנז"ל אמר בפנינו פ' הנז', ואנו, ח"מ, הכרנו באונסו וידענו כי הוא אנוס גמור ומוכרח להאריך לו הזמן או להתפשר עמו כרצונו, כדי שלא יפסיד הכל.

ה. ולכן חתמנו שמותינו פה היום יום פלוני, כך לחדש פלוני שנת פלוני ליצירה פה מקום פלוני, והכל שריר וקים:

6.4.15 נחלת שבעה (פולין המאה ה-17): נוסח ראשון⁹⁸³

א. בפנינו, עדים חתומים מטה, בא פלוני בר פלוני,

ב. ואמר לנו: "הוו עלי עדים, איך שאני מוסר מודעא בפניכם, שכמר פלוני חייב לי סך כך וכך. ועכשיו אשתמוטי קא משתמיט למצוא לו דרך לא נכון להפקיע את החוב ממני להתפשר עמו, ואם לא אתפשר עמו רצונו לבקש לו צדדים ותחבולות שקרים לגרוע ממני החוב.

⁹⁷⁷ ביפה נוף הנוסח: "כל מיני".

⁹⁷⁸ ביפה נוף הנוסח: "שאעיד על עצמי".

⁹⁷⁹ ביפה נוף הנוסח: "עדים".

⁹⁸⁰ ביפה נוף הנוסח: "שלא".

⁹⁸¹ ביפה נוף הנוסח: "ולכך".

⁹⁸² ביפה נוף הנוסח: "לכם".

⁹⁸³ ס"י מג.

ג. ועל כן הרי אני מוכרח מחמת אונס להתפשר עמו. אבל אחר כך אבטל הפשרה ע"י מסירת מודעה זו שמסרתי בפניכם, ואחזור ואתבע ממנו את כל החוב הנ"ל בפעם אחרת. כי מה שאתפשר עמו הכל הוא מחמת אונס והכרח שלא מרצוני. ואף אם אבטל מסירות מודעה זו בביטול מודעה ומודעי דמודעה עד סוף כל מודעה דמודעה ובפיסול כל עדי מודעות, את הכל אני מוכרח לעשות בעל כרחי, שלא ברצוני מחמת אונס הידוע לכם, ואחר כך אבטל את הכל על ידי מסירת מודעה זו".

ד. ככל הנ"ל מסר פלוני בר פלוני מודעה זו ואנחנו חתומים מטה ראינו צרת נפשו וידענו שהאמת אתו והכרנו באונסו שאונס גדול הוא ה. על כן קבלנו ממנו וכתבנו וחתמנו קודם שנעשית הפשרה. היום [יום פלוני שנה פלונית כאן עיר פלונית].

6.4.16 נחלת שבעה: נוסח שני

א. בפנינו, עדים חתומים מטה, בא כמר פלוני בר פלוני,

ב. ואמר לנו: "הרי אני מוסר מודעה בפניכם אודות החוב, שחייב לי כמר פלוני בר פלוני, דהיינו סך כך וכך כמשמעות השטרות והזכויות שבידי. ועכשיו אשתמוטי הוא דקא משתמיט ממני לדחות אותי בדחיות. ואם אתבענו לדין הוא יטעון טענת אין לו ומגזם לברוח, ועל כן אני מוכרח לפשר עמו בכל אשר יחפוץ, כי ירא אני פן יצדד צדדים להזיק אותי.

ג. על כן הריני מוסר מודעה בפניכם, שמחמת אונס והכרח אני מוכרח לעשות את הכל, אבל אחר כך אתבענו לדין על ידי מסירות מודעה שמסרתי בפניכם ואבטל הפשרה ואתבע ממנו הכל. כי כל מה שאני עושה עתה ומפשר עמו, הכל הוא באונס שלא ברצוני. ואסתור אחר כך הפשרה ואסמוך הכל על הדין. ואף על פי שאכתוב לו בפשר 'בביטול כל מודעות...' מכל מקום לכל זה אני מוכרח לעשות מחמת האונס הידוע לכם, ואחר כך אבטל הפשרה על ידי מסירת מודעה זו".

ד. ואנחנו, חתומים מטה, ראינו וידענו והכרנו באונסו וקבלנו מסירת מודעה זו קודם שנעשית הפשרה.

ה. לעדות ולראיה כתבנו וחתמנו היום יום [פלוני שנה פלונית כאן עיר פלונית]:

6.4.17 עט סופר (מרוקו המאה ה-19)⁹⁸⁴

א. לפנינו עדים החתומים מטה בא פכ"פ יצ"ו,

ב. ואמר לנו: "מודענא לנו"⁹⁸⁵ איך פכ"פ יש לי נגדו תביעה בשטר או בע"פ. (וכותב כל הענין שיספר המודיע הזה ולבסוף יכתוב:)

ג. ובכן ראיתי למסור מודעא זו בפניכם, ואומר אני אתם עדי, שאני אומר תחלה לפניכם שעם היות שאתפשר עם פ' הנז' למחול לו כלום מתביעתי זו או ארחיב לו שום זמן לפרעונו, אע"פי שתהיה המחילה או הפשרה או הרחבת זמן כקנין וכשבועה, ואעפ"י שתהיה בביטול כל מיני מודעות שמסרתי נגדו, הכל אני עושה מחמת אונסי הניכר לכם עה"ד הנז'. ופשרתי אינה פשרה ומחילתי אינה מחילה וגם הרחבת זמן שארחיב לו אינה הרחבה, וקנין ושבועה דידי כמאן דליתנהו דמי וגם ביטול מודעתי שאבטל לו כמאן דליתנהו דמי, שהכל אני מוכרח להודות לו כדי שיורה לי כמה שכפר לי מהתביעה הנז' שאגבה מידו מה שרוצה לתת לי או יתחייב לי בשטר ממה שיודה כפני עדים, ואח"כ אשיבה ידי להעמידו לדין על שאר התביעה שאמחול ושאווטר לו לשישלם לי הכל לאלתר כפי הדין. כי מעכשיו אני מוסר מודעא בפניכם גם על ביטול שאבטל לו כל מיני מודעות, ועל פיסול שאפסול עדיהן ועדי עדיהן מראשן לסופן. באופן שלא יחול אותו בטול ואותו פיסול על זאת המודעא ועדיה בעודה קיימת בידי, עד שאקרענה קרע ב"ד מדעתי ורצוני בלי שום אונס, ואפסול ואבטל עדות עדיה בפניהם ובפני החייב, ותצא קרועה מידי קרע ב"ד".

ד. ואנו, עדים חתומים, כתבנו וחתמנו לו מודעא זו על הדרך הנז' אחר שהכרנו באונסו הנז' היכר גמור ע"הד הנז'.

ה. והיה זה ביום פ' כ"ז ימים לחדש פ' שנה פ' ליצירה פה מתא פ' וחתמנו פה כמאמר ב"ד של שלש יצ"ו הלא הם פ' ופי ופי (ואם לא הסכימו מב"ד רק ב' או א' יכתוב שם המסכים לבדו, וחותמים על זה שנים עדים, וצריכים להכיר באונסו קודם חתימה).

⁹⁸⁴ כרם חמר, ח"ב, דף נא ע"א.

⁹⁸⁵ צ"ל: לכם.

6.5 מאפיינים כלליים של שטרי המודעה

בסעיף הקודם הבאנו שבעה-עשר שטרי מודעה, החל מנוסח שטר מודעה שמופיע בספר השטרות לרס"ג, גאון סורא במאה ה-10, ועד לנוסח שטר המודעה שהביא ר' אברהם אנקאווא, מחכמי מרוקו במאה ה-19.

ניתן להבחין בדמיון בולט בין כמה משטרי המודעה. השטר מספר העיטור דומה לשטר בספר ריב"ב אלא שהוא מנוסח בארמית ובקיצור.⁹⁸⁶ גם השטר בתיקון סופרים מבוסס על השטר של ריב"ב, אך נוספו לו גם רכיבים מתקופת הראשונים ומשטרות אחרים. השטר מכת"מ דומה לשטר מאליסאנה בניסוח גוף המודעה ובניסוח המודעה על ביטול המודעה.⁹⁸⁷ השטר מספר לכל חפץ דומה לנוסח השטר של מחזור ויטרי כמעט מילה במילה.

בחלק מקובצי השטרות יש שני נוסחים של מודעה. אצל רס"ג נוסח אחד עוסק במודעה, שנכתבת במצב של כפייה מבחוץ, ונוסח שני עוסק במודעה שנכתבת במצב של אילוץ, כמו נסיעה או מחלה. הנוסחים השונים מבטאים הבדל הלכתי הקיים לדעתו בין שתי המודעות: מודעה שנכתבת במצב של אילוץ מתבטלת על ידי כל הבעת רצון בשטר המכר או המתנה, ואילו מודעה שנכתבת במצב של כפייה, מתבטלת רק בעזרת שטר ביטול מודעה שנכתב מרצון.⁹⁸⁸ גם אצל רב האי גאון ישנם שני נוסחים של מודעה. נוסח אחד עוסק במודעה על שטר מתנה וגט ונוסח שני עוסק במודעה על שטר מכר. גם כאן הנוסחים השונים נובעים מהבדל הלכתי שקיים לדעתו בין שתי המודעות: במודעה על מתנה וגט אין צורך בעדים על כפייה, לעומת זאת במודעה על מכר צריך עדים על כפייה.⁹⁸⁹ רס"ג איננו מציע נוסח נפרד למודעה במתנה וגט, כנראה מפני שסבר כמו גאוני סורא שלפניו, שאין הבדל הלכתי בין מודעה במכר למודעה במתנה ובגט, כפי שהתבאר בפרקים קודמים.⁹⁹⁰ גם בקובצי שטרות אחרים אין הבחנה בין מודעה במכר למודעה במתנה וגט, אף על פי שהסכימו עם שיטת רה"ג המבחינה בין המודעות השונות, בגלל השפעת ספר השטרות של רס"ג ונוסח גאוני סורא על נוסח השטרות.

⁹⁸⁶ גולאק (אוצר השטרות, עמ' XXVII–XXVIII) עומד על הזיקה בין ספר השטרות של ריב"ב לשטרות שבספר "העיטור".

⁹⁸⁷ ריבלין (כתי"מ, עמ' 283) כבר עמד על הזיקה בין שני הקבצים הללו.

⁹⁸⁸ שטרות, רס"ג, עמ' 241–243. ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.4.1.2.

⁹⁸⁹ שטרות, רה"ג, עמ' 45–48.

⁹⁹⁰ עיין לעיל פרק 1 סעיף 1.4.1.1.

בשטרות ריב"ב בספר העיטור ובתיקון סופרים יש נוסח אחד של מודעה על מכר ונוסח שני של מודעה על שטר אביזאריה. בספר לכל חפץ ובנחלת שבעה יש שני נוסחים למודעה על שטר אביזאריה, אך אלו הבדלים בנוסח בלבד והם אינם נובעים מהבדלים הלכתיים.

למיטב בדיקתי לא נמצאו בקובץ שטרי אנגליה ובקובץ שטרי תימן שהתפרסמו שטרי מודעה כלל, וייתכן שהדבר מעיד על מיעוט השימוש במודעה באותם זמנים.⁹⁹¹ ייתכן שבקובץ שטרי אנגליה הדבר נובע מאימוץ שיטת חלק מחכמי התוספות שמצמצמים מאוד את המקרים שבהם ניתן לכתוב מודעה.⁹⁹²

6.6 רכיביו של שטר המודעה

חילקנו את שטר המודעה לחמישה רכיבים: א. פתיחה הכוללת זמן ומקום ושמות הצדדים; ב. הרקע העובדתי שהוביל למסירת המודעה; ג. המודעה עצמה; ד. עדות על הכפייה; ה. נוסחת סיום.

חלוקה זו נשענת גם על דברי רס"ג, שנותן שלוש כותרות לשטר המודעה: הזמן המקום ושמות האנשים שהם רכיביה של הפתיחה, "גוף העניין" שכולל את הרקע העובדתי ואת המודעה עצמה, ו"אמיתות האונס", שיש בו עדות על הכפייה, ולאחריו הסיום.⁹⁹³

רוב הרכיבים של שטר המודעה אינם ייחודיים לשטר המודעה דווקא: הפתיחה, הסיום, גוף העניין, הכולל תיאור הרקע העובדתי, הם רכיבים בסיסיים גם בשטרות אחרים.⁹⁹⁴

אולם ישנם מאפיינים ייחודיים לשטר המודעה. הרכיב של אימות הכפייה שבו מעידים העדים, שהם יודעים על קיומה של כפייה, הוא ייחודי למודעה. אימות הכפייה הוא חובה בשטרי מודעה על פי דברי חכמי נהרדעא בתלמוד.⁹⁹⁵

⁹⁹¹ דייוויס, שטרות; תכלאל.

⁹⁹² ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.1.2. אין בידינו די מידע כדי לשלול או לתמוך בהשערה בדבר הזיקה בין השטרות לבין חכמי התוספות המוכרים לנו (אורבך, התוספות, עמ' 520), גם אין בידינו תוספות מחכמי אנגליה בסוגיית מודעה.

⁹⁹³ שטרות, רס"ג, עמ' 241.

⁹⁹⁴ למשל בשטר אביזאריה (שטרות, רס"ג, עמ' 200) לפני המחילה עצמה הרקע הוא תשלום החוב "מחמת מה דהוה אית לי עליה שטרא בכין וכין זוזי והשתא אישתלמית מניה". בשטר פולגאנא (חלוקת שותפות, שם, עמ' 208): "דהוה בינאתן שותפותא ומיסב ומיתן והשתא אצטבינא ברעות נפשנא" הייתה שותפות ועכשיו חולקים; וכן בשטר דמיו של עבד (שם, עמ' 236): "דהוה רבי מן קדמת דנא וכען תבעי מיניה" הוא היה אדוני ועכשיו תבעתי ממנו שחרור.

מאפיין ייחודי נוסף לשטר המודעה הוא היעדר של פסקת קניין בתחילת השטר ובסופו, היעדר פסקת רצון חופשי וכן היעדר האחריות והנאמנות. למשל בפתיחה לשטר מודעה של רס"ג נאמר "איך פל' בר פל' אמ' לנא הוו עלי שהדי וכתובו וחתומו והבו לי דקא מסרנא מודעא קדמיכון" בלי להזכיר קניין ורצון חופשי וגם בסוף השטר לא מוזכר קניין. לעומת זאת, בשטרות אחרים של רס"ג הפתיחה היא: "איך פלו ופי בני פל' אמרו לנא הוו עלינא שהדי וקנו מננא מעכשו וכתובו וחתומו בכל לישאני דזכותא והבו לנא, דבצבו נפשאנא קא מודנינא קדמיכון".⁹⁹⁶ ובסיום: "ויוסיף על כך את האחריות והנאמנות והקניין ומה דהוה קדמנא בשלמותו".⁹⁹⁷ ייתכן שהיעדרם של רכיבים אלה בשטרי מודעה נובע מכך שמודעה אינה פעולה משפטית כלפי הזולת שדורשת קניין, ולכן אין צורך לומר שהיא נובעת מתוך רצון חופשי ואין צורך לקחת עליה אחריות. מודעה היא גילוי דעת על חוסר גמירות דעת בפעולה המשפטית. חיזוק להשערה זו ניתן לשאוב מכך שגם בשטר מחאה ובשטר מיאון, שגם הם אינם שטרות של פעולות משפטיות אלא גילויי דעת, נעדרים הקניין, הרצון החופשי והאחריות.⁹⁹⁸

6.7 פתיחה

פתיחת שטר המודעה כוללת כמו בכל שטר את הזמן המקום והאנשים. אולם היא כוללת הצהרה שיש בה שלושה רכיבים שיש מקום לדון בהם: "א. איך פל' בר פל' אמ' לנא הוו עלי שהדי ב. וכתובו וחתומו והבו לי ג. דקא מסרנא מודעא קדמיכון". "הוו עלי שהדי" היא פתיחה קלאסית בכל השטרות, אולם בחלק משטרי המודעה היא חסרה: בשטרות של רה"ג, בשטר מאליסאנה ובשטר כתי"מ, מחזור ויטרי, לכל חפץ, בשטר השני בתיקון סופרים ובשטר השני שנחלת שבעה. העובדה שבשטרי מודעה מאליסאנה ומכתי"מ, המייצגים שטרות עתיקים מסורא שלפני רס"ג,⁹⁹⁹ לא מופיע ביטוי זה, מביאה אותנו לשער שביטוי זה התחדש על ידי רס"ג בשטר זה, בהעתקה משטרות אחרים, שאינם מודעה. הסיבה להיעדרו של ביטוי זה היא שכאשר מדובר בגילוי דעת ולא בפעולה משפטית, העדים אמורים רק

⁹⁹⁵ בבא בתרא מ ע"א.

⁹⁹⁶ שטרות, רס"ג, חלוקת אחים, עמ' 204; וכן בשטר בירורין, עמ' 246.

⁹⁹⁷ שם, עמ' 205.

⁹⁹⁸ שטרות, רס"ג, עמ' 239, 260.

⁹⁹⁹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 45.

לתעד את גילוי הדעת, ולא לתת לו תוקף. חיזוק לדברינו ניתן להביא מכך שבשטר מיאון ובשטר מחאה ביטוי זה אינו מופיע.¹⁰⁰⁰

אולם, ייתכן, ששיבוץ האמירה "היו עלי עדים" במודעה על ידי רס"ג איננו רק העתקה אלא יש בו אמירה הלכתית, הקובעת שיש לייחד עדים לצורך מודעה ולמסור להם עדות, כדי שהאמירה לא תיתפס כביטוי סתמי של חוסר הסכמה לפעולה המשפטית, אלא כהודעה על חוסר גמירות דעת, שהיא בעלת משקל הלכתי, שעתידה לבטל את הפעולה המשפטית. דוגמה לדרישה שגילוי הדעת ייעשה כמסירת עדות נמצאת בדברי ריב"ש המחייב אמירת "אתם עדי" במודעה,¹⁰⁰¹ ובדברי רשב"ץ המחייב שמודעה תתבצע כמו מסירת עדות.¹⁰⁰²

בחלק משטרי המודעה הביטוי "הוּו עלי סהדי" מופיע גם בגוף המודעה, ובשטר מודעה על אביזאריה של ריב"ב מופיע הביטוי: "הוּו עלי סהדי", רק בגוף המודעה. הרכיב השני, "כתובו וחתומו והבו לי", גם הוא מופיע ברוב השטרות, אבל גם הוא אינו מופיע ברוב שטרי מודעה, אלא בשטר של רס"ג, בשטר מודעה של רה"ג על מתנה ובשטר כתי"מ. בשניים האחרונים הבקשה נמצאת בגוף המודעה ולא בפתיחה. הסיבה לכך היא שבתלמוד מפורש ש"אין צריך לומר כתובו" לגבי מודעה.¹⁰⁰³ אם כן נראה שגם זו תוספת לשטר מודעה שנובעת מהעתקה משטרות אחרים.

הרכיב השלישי, "דקא מסרנא קדמיכון", מופיע בחלק גדול משטרי המודעה. ברוב שטרי המודעה הוא מופיע בפתיחה (רס"ג, ריב"ב, העיטור ועוד), ובחלק משטרי המודעה הוא מופיע בגוף המודעה (רה"ג, מחזור ויטרי, לכל חפץ). בשטרות של אליסאנה וכת"מ, ששורשם בשטרי סורא הקדומים, לא מפורש בדברי המצהיר שהוא מוסר מודעה, אלא רק שהעדים רואים זאת כך, והמצהיר מזכיר את העובדה שהוא מוסר מודעה, רק אגב הניסיון להתגבר על ביטול מודעה.

ייתכן שההסבר להיעדר הפסקה בשטרי מודעה של אליסאנה וכת"מ הוא שבגלל היות המודעה גילוי דעת, אין המצהיר צריך לומר שהוא מוסר מודעה, אלא שדבריו הספונטניים פועלים כמודעה. גם בשטרי מיאון או מחאה אין המצהיר מזהיר שהוא מוחה או שהיא ממאנת.¹⁰⁰⁴ הצורך להזכיר שמדובר כאן במסירת מודעה, כפי שעולה ברס"ג וברוב שטרי המודעה שאחריו, משקף תהליך של פורמליזציה שבו יש

¹⁰⁰⁰ שטרות, רס"ג, עמ' 239 ; 260.

¹⁰⁰¹ סי' קכז.

¹⁰⁰² תשב"ץ, ח"א סי' א. ראה עוד בעניין זה, סעיף 6.3.2.3.

¹⁰⁰³ בבא בתרא מ ע"א.

¹⁰⁰⁴ שטרות, רס"ג, עמ' 239 ; 260.

לוודא שמוסר המודעה מבין את המשמעות ההלכתית של הצהרתו, ולא מדובר בהבעת חוסר נחת סתמי, כפי שציינו לגבי "הוו עלי עדים".

6.8 הרקע העובדתי בשטר מודעה

הרקע העובדתי למודעה אצל רס"ג הוא שאדם מצהיר ששטר אביזאריה שהוא עתיד לכתוב לפלוני, שבו יהיה כתוב שכל חובו נפרע אף על פי שקיבל רק חמש מאות זוז מתוך חוב של אלף זוז, נכתב תחת איום שאם לא ימסור הצהרה זו לא יקבל דבר. גם רב צמח ורב נחשון גאון בתשובותיהם מדגימים ביטול מודעה המעיד על קיומה של מודעה בשטר אביזאריה,¹⁰⁰⁵ וכן נמצא בעוד רבים מספרי השטרות (אליסאנה, כתי"מ, מחזור ויטרי, לכל חפץ, נחלת שבעה, עט סופר). בחלק משטרי המודעה הרקע הוא כפייה על מכר קרקע (רס"ג בשטר השני, רה"ג בשטר מכר) ובחלק מהשטרות מופיעים שני נוסחים זה לצד זה (ריב"ב, ספר העיטור, תיקון סופרים). המסקנה העולה מכך היא שמודעה הייתה נמסרת בדרך כלל על ידי בעלי חוב, בעקבות איומים של לוויים שלא ישלמו, ולעיתים נדירות על כפיית מכירת קרקעות. תופעה זו ראויה לציון, שכן ריבלין העיר במאמרו שמודעה נוסדה כדי להילחם בכפיית מכירה קרקעות דווקא.¹⁰⁰⁶ העובדה שמימות הגאוניס המודעה פועלת דווקא כנגד לוויים שממאנים לשלם את חובם, משקפת את המעבר של עם ישראל מחקלאות למסחר בתקופה זו.¹⁰⁰⁷

6.9 גוף המודעה

בכל שטרי המודעה נפתח חלק זה במילה המבטאת סיבתיות: "כען", "והשתא", "לכן", "על כן", כלומר לאור הכפייה שתוארה בשלב הרקע אני מוסר מודעה. ברוב השטרות המודעה עצמה כוללת הודעה שהמצהיר פועל מתוך כפייה, ולמחר יתבע בדין (רס"ג, ריב"ב, רה"ג במכר, ספר העיטור, אליסאנה, מחזור ויטרי, לכל חפץ, תיקון סופרים, נחלת שבעה, עט סופר).¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁵ תגמו"מ, סי' כא: "שכותבין אנו בשטר שובר ומבטלין כל מודעי...".

¹⁰⁰⁶ ריבלין, מודעה, עמ' 220.

¹⁰⁰⁷ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XLII; אסף, תקופת הגאוניס, עמ' יד – טז.

¹⁰⁰⁸ ברמב"ם (מכירה י, א) מוזכר שהמודעה כוללת רק גילוי דעת שהוא אנוס בפעולת המכירה, בלי אזכור הכוונה לתבוע בבית הדין.

הלשון "ולמחר תבענא ליה בדינא" מקורה בתלמוד בנוסח שטר מחאה, המוזכר בסוגיה התלמודית בצמוד למודעה.¹⁰⁰⁹ יש דמיון בין שתי פעולות אלה, הן במטרה והן באופי המשפטי. מטרת שתיהן לתת פתרון לאדם שנופל קורבן לאלימות. שתיהן אינן פעולות משפטיות של ממש, אלא גילוי דעת של הנכפה, שבו הוא מודיע שהוא אינו משלים עם המציאות שבה נתקל, ובהזדמנות הראשונה הוא ייגש לבית הדין לתבוע את המגיע לו. לגילויי דעת אלה ישנן השלכות משפטיות. מודעה מבטלת את הפעולה המשפטית שנעשית בכפייה, ומחאה מבטלת את חזקת שלוש השנים שנעשית בכפייה. לכן אין זה מפתיע שהלשון "ולמחר תבענא ליה לדינא" עבר ממחאה למודעה.¹⁰¹⁰

אולם ישנם שטרות שבהם מופיעה לשון של ביטול בלבד: למשל אצל רה"ג במודעה על גט: "וגיטא די יהבנא לה גט בטל הוא ולית למיסמך עליה"; אצל ריב"ב במודעה על אביזאריה: "שאם אעשה לו שטר מחילה בפני עדים ויקנו ממני על המחילה ועל הביטול מודעי, קנין אונס ומחילת אונס הוא ולא הויא מחילה"; בכתי"מ: "ועכשו שאטיל אלו קנין אפי' אני אמחול לו כל תביעת שיש לו עליו, אותה מחילה לא תהא מחילה גמורה לפני שבאונס גדול אני מוחל לו". לשונות אלה דומות ללשונות המוזכרות בתלמוד בהקשר לביטול הגט: "בטל הוא, אי איפשי בו – דבריו קיימין".¹⁰¹¹ בחלק מהשטרות יש שילוב של שתי הלשונות (אליסאנה, תיקון סופרים – מודעה על מכר, עט סופר).

יש לציין שהלשון של ביטול אינה עולה בקנה אחד עם היותה של המודעה גילוי דעת, אלא היא מתאימה לפעולה משפטית שנעשית ברצון כמו ביטול גט. קשה לראות בדבר סימן לכך שסופרי השטרות סברו שמודעה פועלת כמו ביטול גט, שכן לא מצאנו בתשובות גאוני סורא או בדברי רה"ג השוואה בין מודעה לביטול גט. מסתבר שסופרי השטרות תרו כדרכם אחר לשונות מן התלמוד. בהיעדר נוסח מודעה בתלמוד, נאלצו להביא נוסחים מביטול גט.

אצל רה"ג, שבנוסח מודעה על מכר לא השתמש בלשון ביטול, ייתכן שהמעבר ללשון ביטול נובע מכך שהביטוי "ולמחר תבענא ליה בדינא" איננו רלוונטי כל כך למודעה במתנה ובגט, מכיוון שלדעתו מודעה זו נכתבת גם בהיעדר מצב של כפייה, מצב

¹⁰⁰⁹ בבא בתרא לט ע"ב.

¹⁰¹⁰ ריבלין (מודעה, עמ' 220) כבר עמד על הזיקה בין שתי הפעולות הללו. הוא מצביע על כך שניתן למצוא רמז לדמיון בין שתי הפעולות בדברי המאירי (בבא בתרא מ ע"א): "כשם שביארנו במחאה שהיא בפני שנים ושאיין צריך לומר להם כתובו הואיל וזכות הוא לו כך המודעה".

¹⁰¹¹ גיטין לב ע"א.

שאינו דומה למחאה. לכן העדיף רה"ג לנקוט לשון ביטול, שיש לה בסיס בתלמוד לגבי גיטין כאמור.

רמב"ם נקט לשון ביטול רק במודעה בגט. מההקשר של דבריו נראה שלא מדובר בנוסח בלבד, אלא שרמב"ם סבר שמודעה בגט היא סוג של ביטול גט.¹⁰¹² אולם רמב"ם לא אימץ את נוסח הביטול במתנה או במכר. טעמו הוא, כנראה, שרק בגט נאמר שגילוי דעת אינו תקף, כפי שהרחבנו בפרקים הקודמים.¹⁰¹³

מכל מקום הימצאותה של לשון ביטול גם בשטרות אחרים, באליסאנה, בכתי"מ ובריב"ב, לא רק בהקשר של מתנה וגט, מוכיחה שמדובר בנוסח שהיה מקובל גם במקרים של מכר ובכפייה. ייתכן שהעובדה שבזמן הגאונים ניתן היה לכתוב מודעה גם לאחר כתיבת השטר כמו ביטול גט, כפי שהראינו בפרק העוסק בזמן מסירת המודעה, גרם לטשטוש ההבחנה בין פעולת ביטול לבין מודעה.¹⁰¹⁴

6.10 מודעה על ביטול מודעה

6.10.1 נוסח המודעה על ביטול מודעה

מודעה על ביטול מודעות מוזכרת בכל שטרי המודעה מלבד השטרות של רס"ג, רה"ג, מחזור ויטרי ולכל חפץ.

בחלק משטרי המודעה מופיעה המודעה על ביטול המודעה לאחר המודעה, כמו בשטר מודעה על מכר של ריב"ב, של ספר העיטור ושל תיקון סופרים, של אליסאנה ושל כתי"מ. אולם בחלק משטרי המודעה, המודעה והמודעה על ביטול המודעה כרוכות זו בזו כמו בשטר מודעה על אביזאריה של ריב"ב, של ספר העיטור, של תיקון סופרים ושל עט סופר.

במודעה על ביטול המודעה הנוסח בדרך כלל מכיל גם לשון של ביטול, אף על פי שבמודעה עצמה יש לשון של גילוי דעת בלבד. למשל בלשון ריב"ב במודעה על מכר: "ואי אניס לי לבטולי מודעא או דכתיב בשטר זביני ביטול מודעי הוו לי סהדי דלא ליהני מידי, דההיא שטרא כולה אונסא היא ולית ביה מששא וכל שהוא מבקש ממני אני עושה לו היום ולמחר אבטליניה ואתבעיניה בדינא שאנוס אני ומוטל בידו". גם רמב"ם, שקרוב לריב"ב בזמן ובמקום, כתב לגבי מודעה על מכר לשון של גילוי דעת:

¹⁰¹² רמב"ם, גירושין ו, יט.

¹⁰¹³ ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.2.2.

¹⁰¹⁴ ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.4.3.

"שאני מוכר חפץ פלוני או שדה פלוני לפלוני מפני שאני אנוס",¹⁰¹⁵ ואילו לגבי מודעה על ביטול מודעות כתב לשון ביטול: "היו יודעין שכל קניין שאני לוקח לבטל המודעה ומודעי דמודעי שהכל בטל ואיני אומר כך אלא מפני האונס".¹⁰¹⁶ בשטרות שבהם המודעה והמודעה על ביטול מודעה כרוכות זו בזו, לשון הביטול מופיעה גם במודעה עצמה. למשל בשטר מודעה על אביזאריה של ריב"ב נאמר: "שאם אעשה לו שטר מחילה בפני עדים ויקנו ממני על המחילה ועל הביטול מודעי קנין אונס ומחילת אונס הוא ולא הויא מחילה". יוצא מכלל זה הוא הנוסח של תיקון סופרים במודעה על שטר אביזאריה ונחלת שבעה, שאף במודעה על ביטול מודעה מקפידים על לשון גילוי דעת.

בשטרי מודעה מאוחרים, מהמאה ה-16 ואילך, יש התייחסות גם לצורות חדשות של ביטול מודעה. למשל בשטרי מודעה בתיקון סופרים, בנחלת שבעה ובעט סופר נאמר שהמודעה היא גם על פסילת עדי המודעה, שהוא הליך שהוסיף רשב"א לביטול המודעה.¹⁰¹⁷ בתיקון סופרים במודעה על אביזאריה יש ניסיון להתגבר גם על ביטול מודעה שיש בו הודאת בעל דין, שלא נמסרה מודעה כשיטת רמ"ה,¹⁰¹⁸ ושבעה שאין עליו מודעה שמופיעה בריטב"א.¹⁰¹⁹ אין התייחסות לנוסח ביטול המודעה של רמב"ם, לפיו צריך לומר המצהיר שהוא מבטל כל דבר שיגרום לביטול השטר, כנראה בגלל שנוסח זה נכתב דווקא בגיטין.¹⁰²⁰

6.10.2 שטרות שבהם אין מודעה על ביטול מודעה

נוסח מודעה על ביטול המודעות הוזכר כבר בהלכות פסוקות של רב יהודאי גאון.¹⁰²¹ גם בתשובת רב נטרונאי גאון יש התייחסות למודעה שנכתבה באופן זה, ונוסח ביטול המודעה נועד להתמודד עם מודעה כזו.¹⁰²² מודעה על ביטול מודעה מופיעה

¹⁰¹⁵ רמב"ם, מכירה י, א. יש לציין שבלשון רמב"ם אין אזכור של הכוונה לתבוע בבית דין, שמופיע בכל שטרי המודעה במכר.

¹⁰¹⁶ רמב"ם מכירה י, ח.

¹⁰¹⁷ רשב"א בבא בתרא מח ע"ב ד"ה ואסיקנא; גיטין לד ע"א ד"ה ולענין; שו"ת רשב"א ח"ז סי' שצו.

¹⁰¹⁸ רמ"ה בבא בתרא מח ע"א, אות קפה.

¹⁰¹⁹ בבא בתרא מח ע"א ד"ה וכן אתה.

¹⁰²⁰ רמב"ם גירושין ו, כ, לעומת רמב"ם מכירה י, ח.

¹⁰²¹ ה"פ, עמ' סז.

¹⁰²² תר"ן (ברודי), סי' שנט-שס.

גם בשטרות באליסאנה ובכתי"מ, שעל פי ריבלין מושפעים משיטת גאוני סורא בתקופת רב נטרונאי ובתקופה שקדמה לו.¹⁰²³

הגאונים המאוחרים יותר, רס"ג ורה"ג לא הזכירו מודעה על ביטול מודעה בשטר מודעה, אבל מסתבר שהכירו את הנוסח הזה, שקדם לזמנם. כך גם עולה מכך, שהנוסח שלהם לביטול מודעה זהה לנוסח של רב נטרונאי גאון, והוא מתייחס למודעה על ביטול מודעה. לאור זאת העובדה שרס"ג ורה"ג מכירים את המודעה על ביטול מודעה ובכל זאת אינם מזכירים אותה, טעונה הסבר.

ההסבר לכך הוא כנראה שלשיטתם אין צורך במודעה על ביטול מודעה מכיוון שגם מודעה פשוטה, מבטלת שטר עם ביטול מודעה. דבר זה מפורש בדברי רס"ג אחר נוסח שטר המודעה: "ואף על פי שיכתוב בשטר בטול המודעה לא יהא שוה כלום כיוון שהכל באונס".¹⁰²⁴ עמדה זו נגזרת מעמדתם של רס"ג ורה"ג שביטול מודעה שנעשה מתוך כפייה אינו תקף. לעומתם גאוני סורא, והשטרות שיצאו מבית מדרשם, הזכירו מודעה על ביטול מודעה, מפני שסברו שביטול מודעה מועיל בכפייה אם לא נמסרה עליו מודעה.

ייתכן שהסיבה לכך שבמודעה על ביטול מודעה יש שימוש בלשונות של ביטול, היא שפסקה זו מקורה בשטרות מסורא, כמו שטרי אליסאנה וכתי"מ, שבהם רווח השימוש בלשונות של ביטול גם במודעה עצמה, כפי שהזכרנו לעיל.

רס"ג, שהיה גאון ישיבת סורא, חורג בעניין זה מהשיטה של גאוני סורא שקדמו לו שלשיטתם ביטול מודעה תקף גם בכפייה, ולכן יש צורך לבטלו במודעה, וכבר העיר על כך בארי.¹⁰²⁵

ייתכן שהסטייה של רס"ג מעמדת גאוני סורא בסוגיה זו, נובעת מכך שעמדת גאוני סורא התגבשה במאה ה-8 וה-9 על רקע התמורות שעברו יהודי בבל, ובתקופה שבה לא חששו הגאונים להנהיג הנהגות חדשות, אך רס"ג כבר שייך למאה ה-10, כמו

¹⁰²³ ריבלין, אליסאנה, עמ' 45; ריבלין, כתי"מ, עמ' 283.

¹⁰²⁴ שטרות, רס"ג, עמ' 240–242. כך עולה גם בתשובה המיוחסת לרס"ג (תג"ה, ס"י תקלה). הרכבי (שם, עמ' 387) ומילר (מפתח, עמ' 165) מייחסים את התשובה לרס"ג. ברם כבר בארי (תקנות גאונים, עמ' 29 ובהערה 62) עמד על כך שההתבטאות בתשובה זו איננה חד-משמעית. רה"ג גם הוא אומר "אע"פ שכותב המוכר ובטלית כל מודעי ותנאי דמסירין לי ודמסרנא על שטרא דן אין המודעה בטל, כי באונס ביטול" (שטרות, רה"ג, עמ' 48) וחוזר על דבריו גם בתשובה (תג"ה ס"י שלה). אולם אצל רה"ג בתשובה (שם) משמע שבשטרי מתנה וגט, שבהם מודעה נכתבת גם במצבים שאינם של כפייה, ביטול מודעה תקף, ואם כן יש לכאורה צורך במודעה על ביטול מודעה. אך ייתכן שמודעה על ביטול מודעה לא תועיל, שכן אם ביטול המודעה נכתב מרצון וסמוך לקניין, שום מודעה לא תוכל לבטל אותו.

¹⁰²⁵ בארי, תקנות גאונים, עמ' 28–29.

גאוני פומבדיתא שחוששים לסטות מדין התלמוד שיש בו מודעה, כפי שהצענו בסוף הפרק העוסק בביטול מודעה.¹⁰²⁶

ריב"ב וספר העיטור מחזירים את המודעה על ביטול מודעה לנוסח גוף המודעה. אולם לאור דברינו תופעה זו טעונה הסבר. זאת משום ששניהם מזדהים עם שיטת רס"ג ורה"ג שביטול מודעה שלא מרצון בטל גם בלא מודעה על ביטול מודעה, ואם כן אין צורך במודעה כזו.¹⁰²⁷

ר' שמואל הלוי העיר על בעיה נוספת בהכנסת מודעה על ביטול מודעה לנוסח שטר המודעה. נוסח זה יוצר סתירה בספרי שטרות: מצד אחד כתיבת נוסח מודעה שעוקרת ביטול מודעה יוצרת רושם שמודעה גוברת, ומצד שני, כתיבת נוסח של ביטול מודעה על מודעה על ביטולי מודעות יוצרת רושם שביטול מודעה גובר.¹⁰²⁸

תופעה זו, שבה גם פוסקים שיש להם עמדות של גאוני פומבדיתא מאמצים את הנוסח המתאים לשיטת גאוני סורא, דורשת הסבר. נראה להציע, שדבר זה נובע מכך, שנוסחי שטרי המודעה התגבשו במאות ה-8 וה-9, כפי שכבר הראינו. בתקופה זו ישיבת סורא הייתה דומיננטית. דבר זה בא לידי ביטוי בכך שמספר התשובות של גאוני סורא בתקופה זו גדול פי ארבעה ממספר התשובות של גאוני פומבדיתא.¹⁰²⁹

לכן שטרי המודעה הקדומים נהגו כשיטת סורא, וכללו מודעה על ביטול מודעה, וגאוני פומבדיתא במאה ה-11 וההולכים בשיטתם התקשו לשנות את נוסח השטר שהיה כבר נהוג. מעבר לכך, נטיית סופרי השטרות היא לא לגרוע מנוסח השטרות אלא להוסיף ולשכלל,¹⁰³⁰ ולכן גם אם מתקבל אצלם נוסח, שאין בו צורך מבחינה הלכתית אך אינו מזיק, הם מותירים אותו על כנו.

6.10.3 מודעה על ביטול מודעה בשיטת ההחרגה

מודעה על ביטול מודעה, שעסקנו בה בסעיף הקודם, לפעמים מנוסחת כביטול של פעולת ביטול המודעה, ולפעמים היא מנוסחת כגילוי דעת שביטול המודעה נעשה בכפייה, כפי שראינו. אך בשטרות של אליסאנה וכת"מ היא פועלת בשיטת ההחרגה. בתיקון סופרים ובעט סופר, נוסח ההחרגה מיתוסף למודעה על ביטול מודעה הרגילה. ההחרגה פועלת על ידי קביעה שביטול המודעה שיעשה, יחול רק על

¹⁰²⁶ סעיף 3.7.

¹⁰²⁷ שטרות, ריב"ב, עמ' 51-52; ספר העיטור, אות מ – מודעה דף מ ע"ג.

¹⁰²⁸ נחלת שבעה, ס"י מג; פוס, מודעה, עמ' 136.

¹⁰²⁹ אסף, תקופת הגאונים, עמ' מח-מט.

¹⁰³⁰ גולאק (אוצר השטרות, עמ' XXXIV-XXXVIII) עומד על שורשי הנטייה של סופרי שטרות להאריך.

מודעות אחרות ולא על זו. כך למשל בשטר מודעה מאליסאנה: "ואפילו אבטל מודעא, כל מודעות אני מבטל, ומודעא זו לא אבטל".

בנוסח ההחרגה לפעמים מותיר המצהיר אפשרות לביטול המודעה: באליסאנה נאמר שביטול יועיל אם יזכיר בביטול עדי מודעה זו; בכתי"מ נאמר שביטול יועיל אם יבטל את המודעה בפני עדי מודעה זו; בתיקון סופרים נאמר במודעה על שטר מכר ביטול יועיל, או אם יזכיר את עדי מודעה, או יקרע מודעה זו בפני עדים; בעט סופר ביטול יועיל רק אם המצהיר יקרע את המודעה, וגם יבטל ויפסול את עדי המודעה בפניהם ובפני הצד השני. בתיקון סופרים, במודעה על שטר אביזאריה, לא ניתנה שום אפשרות לביטול מודעה זו.

עדות להליך ההחרגה מצאנו גם בנוסח של ביטול מודעה המופיע בשטר אביזאריה מתחילת המאה ה-11 מצור. שם, ביטול המודעה מנסה להתגבר גם על מודעה שלא הוזכרה בה שום אפשרות לביטול.¹⁰³¹

נדמה שניסוח זה מבוסס על עמדת גאוני סורא, שלפיה לא ניתן להתגבר על ביטול מודעה בטענת כפייה. לכן יש צורך בהליך ההחרגה, שלא מנסה להתגבר על ביטול המודעה, אלא להחריג מודעה זו מביטול המודעה הכללי. אמנם באליסאנה מצורפת להחרגה ההנמקה "לפי שאונסי אונס גמור", אך בשאר הנוסחים של ההחרגה אין לכך זכר.

6.11 אימות הכפייה

אימות הכפייה הוא פסקה שבה מעידים עדי המודעה, שהמודעה נכתבת במצב של כפייה. רכיב זה מופיע בכל שטרי המודעה על פי דרישה מפורשת של חכמי נהרדעא בתלמוד: "כל דלא כתיב בה אן ידעינן ביה באונסא דפלניא, לאו מודעא היא".¹⁰³² יוצא מכלל זה הוא שטר מודעה במתנה ובגט של רה"ג, שבו לא מוזכרת כפייה, מכיוון שלפי שיטתו במתנה ובגט ניתן לכתוב מודעה גם בלא כפייה.

יש לציין שריב"ב וספר העיטור, אף על פי שהסכימו בספריהם להבחנה בין מכר למתנה וגט, לא קבעו נוסח עצמאי למודעה במתנה וגט שאין בה אימות של הכפייה.¹⁰³³ ניתן להסביר תופעה זו בכך שהנוסח הבסיסי נוצר בימי גאוני סורא, ומתקני השטרות מגמתם הייתה להאריך ולא לקצר, כפי שהסברנו את הכנסת מודעה על ביטול מודעה לנוסח המודעה, למרות השמטתה אצל רס"ג ורה"ג.

¹⁰³¹ אסף, שטרות עתיקים, עמ' 197; גיל, א"י, ב, עמ' 479–481.

¹⁰³² בבא בתרא מ ע"א.

¹⁰³³ שטרות, ריב"ב, עמ' 51–52; ספר העיטור, אות מ – מודעא דף מא ע"ב.

בנושא זה ניתן לציין גורם נוסף, והוא השפעתו של ספר השטרות של רס"ג, שבו אין הבחנה בין מכר למתנה וגט, על ספרו של ריב"ב.¹⁰³⁴

הביטוי "אנחנא שהדי" מופיע באימות הכפיה בשטרות רבים (רס"ג, רה"ג, ספר העיטור). בחלק מהשטרות הביטוי מתורגם לעברית "אנו עדים" או "אנו ח"מ (חתומים מטה)" (ריב"ב, אליסאנה, כתי"מ, לכל חפץ, תיקון סופרים, נחלת שבעה, עט סופר).¹⁰³⁵

הביטוי "אנחנא שהדי", מופיע בתלמוד בהקשר של עדים המעידים על עצמם שהם חותמים על הקטע המחוק והשטר כתוב על נייר חלק, כדי שלא יהיה חשש זיוף: "אנחנא שהדי חתמנא על מחקא ושטרא כתב על ניירא".¹⁰³⁶ בסוגיית מודעה בתלמוד אין אזכור של הביטוי "אנחנא שהדי".¹⁰³⁷ עם זאת, בספר "הלכות גדולות" ובתשובה המיוחסת לרב שרירא מופיע הביטוי "אנחנא שהדי" כחלק מהאמירה של חכמי נהרדעא: "דאמרי נהרדעי כל מודעא דלא כתיב ביה אנחנא שהדי ידעיננא באונסא דפלניא לאו מודעא הוא".¹⁰³⁸ מסתבר שהדבר נובע מכך, שגם במודעה העדים מעידים לא רק על המעשה שבא לפנייהם אלא גם על עצמם. במקרה של מודעה העדים מעידים על עצמם שהם יודעים על הכפיה.

יש לציין שאצל רה"ג גם בפתיחה של שטר המודעה מופיע "אנחנא שהדי דילתחתא חתימיננא", אף על פי שזה אינו הנוסח הרגיל אצל רה"ג בפתיחה של שאר שטרות. בדרך כלל שטרות של רה"ג פותחים ב"שהדותא דהוה באנפנא" ומסתיימים ב"שהדותא דא", או פותחים בתאריך בשטרות אישות. נדמה שזו השפעה מפסקת אימות הכפיה שמזכירה ביטוי זה. אמנם במודעה על גט ומתנה אצל רה"ג לא מופיעה פסקת אימות כפיה, אך ייתכן שרה"ג העתיק ביטוי זה ממודעה על מכר.¹⁰³⁹

¹⁰³⁴ הרחיב בנושא זה בן ששון (שטרות, רס"ג, עמ' 149–151).

¹⁰³⁵ גם בלשון רמב"ם (מכירה י, ב) מופיעה הלשון: "ואנו העדים ידענו שפלוגי זה אנוס".

¹⁰³⁶ בבא בתרא קסד ע"א.

¹⁰³⁷ בבא בתרא מ ע"א–ע"ב.

¹⁰³⁸ ה"ג, ח"ב, עמ' 460; תג"ה סי' כ. ראה בבארי (תקנות גאונים, עמ' 20 הערה 36), שכתב שאולי תשובה זו מיוחסת לרב האי גאון.

¹⁰³⁹ בגט חליצה (רה"ג, שטרות, עמ' 39) מופיע הביטוי "אנחנא דיינא דחתימנא לתחתא" בדומה ל"אנחנא שהדי" שמופיע בשטר מחוק ובמודעה. נדמה שגם בגט חליצה, הסיבה להופעת ביטוי זה היא שבגט חליצה צריכים הדיינים להעיד על עצמם שהם מכירים את החולץ ואת החלוצה, כפי שמופיע בתלמוד (יבמות לט ע"ב). בסוף גט מיאון (שטרות, רה"ג, עמ' 41) "וכתבנא לה אנחנא שהדי". גם שם העדים מעידים על עצמם שהם יודעים שהיא קטנה ולא בגרה.

6.12 סיכום

בפרק זה סקרנו את התפתחות נוסח שטר המודעה. הקדמנו שאין בתלמוד נוסח לשטר המודעה, אף שמודעה מוזכרת בתלמוד. העלינו אפשרות שהדבר נובע מכך שהמודעה באופייה היא גילוי דעת ספונטני ולא פעולה משפטית. שיערנו שנוסח שטר המודעה התגבש בתקופת הגאונים הראשונים, שכן קטע ממנו כבר מוזכר אצל רב יהודאי גאון. נוסח ביטול מודעה התגבש בין ימיו של רב יהודאי גאון, שאיננו מזכיר נוסח ספציפי לביטול מודעה על ביטולי מודעה, לבין תקופת רב נטרונאי, שמזכיר תקנה של קדמונים על נוסח ביטול מודעה כזה.

בחנו גם את השאלה אם מודעה צריכה להימסר באופן פורמלי. בתקופת התלמוד לא מצאנו דרישות פורמליות מפורשות. בתקופת הגאונים כבר נוסחו נוסחאות לשטר מודעה, אך לא ברור אם זה המסלול היחיד למסירת מודעה. ר' ישעיה ורמב"ן סברו שאין צורך במודעה פורמלית, אלא שהם חלוקים בעמדות היסוד. לדעת ר' ישעיה, מודעה היא כל גילוי של חוסר גמירות דעת, ולדעת רמב"ן מודעה היא כל מציאות של כפייה. אולם רוב הראשונים סברו שיש צורך בשני עדים כמדד לרצינות המודעה, ולחלק מהראשונים צריך שהמודעה תיעשה באופן מכוון ובנוסח מתאים. עמדה זו, שגם התקבלה להלכה, משקפת הליך טבעי של פורמליזציה משפטית, אך ייתכן שהיא חלק ממגמת צמצום היקף השימוש במודעה, שמטרתה לחזק את אינטרס ההסתמכות על פעולות משפטיות.

לאחר מכן הצגנו את נוסחי המודעות החל משטר המודעה של רס"ג בסורא במאה ה-10 עד לשטר המודעה שבספר עט סופר, במרוקו במאה ה-19. ציינו שהשטרות שבספר העיטור ושטר המודעה על מכר של תיקון סופרים דומים לשטר מודעה של ריב"ב, והשטר בספר לכל חפץ דומה לשטר שבמחזור ויטרי. הזכרנו שבחלק מקובצי השטרות מופיעים שני שטרות של מודעה. אצל רס"ג ואצל רה"ג הדבר נובע מהבדל הלכתי בין המודעות, אך בשאר השטרות אין הבדל הלכתי אלא מדובר בשני נוסחים המתייחסים למקרים שונים, ולעיתים אף לאותם מקרים. בקובץ שטרי אנגליה ובשטרי תימן שפורסמו לא מצאנו שטר מודעה, ושיערנו שהדבר מעיד על שימוש מועט בשטר מודעה. בשטרי אנגליה, ייתכן שהשימוש המועט במודעה קשור לשיטת חלק מחכמי התוספות, שצמצמו את השימוש במודעה למקרה שעדי המודעה הם גם עדי המכירה.

חילקנו את השטר לחמישה רכיבים כדי להקל על ניתוחו: א. פתיחה; ב. הרקע למודעה שהוא סיפור הכפייה; ג. גוף המודעה שבו ההצהרה על כך שהוא אינו מעוניין בפעולה המשפטית; ד. אימות הכפייה על ידי העדים; ה. סיום.

רכיבים אלו ברובם מופיעים בכל שטר. הרכיב הייחודי לשטר מודעה הוא אימות הכפייה שנדרש על פי חכמי נהרדעא בתלמוד. מאפיין נוסף הוא היעדרם של הקניין גם בתחילה וגם בסוף, פסקת הרצון החופשי, האחריות והנאמנות. תופעה דומה קיימת בשטרי מחאה ובשטרי מיאון. נראה שדבר זה נובע מכך שמודעה, מחאה ומיאון הם בבסיסם גילויי דעת ולא פעולות משפטיות, שבהן אדם מתחייב מרצונו לזולת.

לאחר מכן עברנו לעסוק בנוסח הפתיחה. הביטוי "הווי עלי סהדי", ששכיח ברוב השטרות, איננו מופיע בשטרי מודעה של אליסאנה וכת"מ ונעדר גם משטרי מודעה נוספים. ייתכן שגם תופעה זאת נובעת מכך שמדובר בגילוי דעת בלבד, ולכן אין צורך בעדים למתן תוקף משפטי. ייתכן שרס"ג ואחרים, שהכניסו ביטוי זה לשטר מודעה, העתיקו את הביטוי משטרות אחרים. העלינו גם אפשרות חלופית שלפיה יש בדבריהם קביעה הלכתית שגם מודעה דורשת מסגרת פורמלית של מסירת עדות, כפי שמופיע בכמה מן הפוסקים, ולא די בגילוי דעת ספונטני לגמרי.

בחלק משטרי המודעה המצהיר מבקש מהעדים לכתוב את המודעה ולחתום. בקשה זו נראית לקוחה משטרות אחרים, שכן מפורש בתלמוד שניתן לכתוב מודעה גם בלא בקשה של המצהיר.

ברוב שטרי המודעה המצהיר מודיע כי הוא מוסר מודעה, אולם בשטרי מודעה מאליסאנה ומכת"מ, המשקפים את מסורת גאוני סורא, אין הודעה כזו. גם תופעה זו ניתן לפרש כנובעת מכך שבאופן בסיסי מודעה היא גילוי דעת ספונטני, ולכן אין צורך לומר שמדובר במודעה, אך רס"ג והבאים אחריו דרשו מסגרת פורמלית, כדי לוודא שהמצהיר מודע להשלכות הצהרתו, ולכן דרשו שהמצהיר יאמר שהוא מוסר מודעה.

סקרנו את הרקע העובדתי למסירת מודעה, כפי שהוא מתואר בשטרי מודעה. מצאנו שברוב שטרי המודעה הרקע הוא כפייה על שטר אביזאריה, ובמיעוטם כפייה על שטר מכירת קרקע. זאת בניגוד למודעה שבתלמוד שממוקדת במכירת קרקע. מעבר זה משקף את העובדה שבתקופת הגאונים עבר עם ישראל מחקלאות למסחר.

גוף המודעה ברוב שטרי המודעה הוא גילוי דעת שהפעולה המשפטית, שהמצהיר עומד לנקוט בה, נעשית מתוך כפייה, ולמחר יתבע לבטל אותה בבית הדין. נוסח זה דומה לנוסח שטר מחאה שמוזכר בתלמוד.¹⁰⁴⁰ הדבר אינו מפתיע, שכן מחאה ומודעה שתיהן כלים הלכתיים, שנועדו לאפשר לאדם להתגונן מפני תוקפנות, על ידי גילוי

¹⁰⁴⁰ בבא בתרא לח ע"ב.

דעת שהוא מותקף, ואף נסמכו זה לזה בתלמוד.¹⁰⁴¹ אצל רה"ג, לשונות של ביטול מחליפות את גילוי הדעת במודעה בגט ומתנה, מכיוון שלהבנתו במקרים אלה המודעה לא נכתבת במצב של כפייה, ולכן אין מקום להשוות מודעה כזו למחאה. אצל רמב"ם לשון של ביטול מופיעה רק בהקשר של גט, משום שראה את המודעה כחלק ממוסד ביטול הגט, כפי שביארנו בפרקים הקודמים.

בקובצי השטרות מאליסאנה ובכתי"מ יש לשונות של ביטול במודעה רגילה. ייתכן שזה מצביע על טשטוש בין מודעה לביטול גט, שנבע מהעובדה שגאוני סורא אפשרו למסור מודעה גם לאחר הפעולה המשפטית.

מודעה על ביטול מודעה מופיעה ברוב שטרי המודעה. מודעה זו ממוקמת, מיד לאחר גוף המודעה, ולפעמים אף כרוכה בה. אולם מודעה זו אינה מופיעה בשטרי מודעה של רס"ג ורה"ג, מחזור ויטרי ולכל חפץ. גם בשטרות שבהם המודעה עצמה מנוסחת כגילוי דעת על כפייה, המודעה על ביטול מודעה נכתבת בדרך כלל כביטול. כאשר המודעה והמודעה על ביטול המודעה כרוכים יחד, לשון הביטול עוברת גם למודעה עצמה.

בשטרות מאוחרים, מתיקון סופרים ואילך, המודעה מתייחסת לנוסחים של ביטולי מודעה מתקופת הראשונים, כמו פסילת עדי מודעה של רשב"א, הודאה שלא מסר מודעה של רמ"ה, ושבועה שלא מסר מודעה לפי ריטב"א.

היעדר מודעה על ביטול מודעה אצל רס"ג ורה"ג נראית כהשמטה מכוונת, שכן נוסח מודעה על ביטול מודעה מוזכר כבר אצל הגאונים שלפניהם רב יהודאי גאון בה"פ, ורב נטרונאי גאון בתשובה, וגם רס"ג ורה"ג עצמם בנוסח ביטול המודעה התייחסו למודעה על ביטול מודעה. אנו משערים שהשמטה מכוונת זו נובעת מדבריהם שגם מודעה רגילה מבטלת ביטול מודעה שמופיע בשטר, מכיוון שלדבריהם ביטול מודעה שנכתב בכפייה אינו תקף.

הדגשנו כי נוכחות מודעה על ביטול מודעה בשטרי אליסאנה וכת"מ היא מתבקשת לאור העובדה ששטרות אלה נכתבו בהשפעת גאוני סורא, הסוברים שביטול מודעה בכפייה תקף, ולכן צריך מודעה לבטלו.¹⁰⁴² העלינו אפשרות שלשון הביטול המאפיינת מודעה על ביטולי מודעה ברוב השטרות נובעת מהשפעה של שטרות אלו, שבהם לשון ביטול נמצא גם במודעה עצמה.

אולם באופן מפתיע ראינו כי גם אצל ריב"ב ובספר העיטור, המקבלים את עמדת רס"ג ורה"ג השוללת ביטול מודעה בכפייה, מופיעה מודעה על ביטול מודעה. ר'

¹⁰⁴¹ שם, לט ע"ב-מ ע"א.

¹⁰⁴² ריבלין, אליסאנה, עמ' 45; ריבלין, כתי"מ, עמ' 283.

שמואל הלוי העיר שהופעת מודעה על ביטולי מודעה לצד ביטולי מודעה באותו קובץ שטרות יוצרת מצב של חוסר בהירות בשאלה מה גובר על מה.

הסברנו כי תופעה זו נובעת, ככל הנראה, מכך שנוסחי השטרות התעצבו במאה ה-8 וה-9, כאשר גאוני סורא ושיטתם היו דומיננטיים, ומכך שדרכם של מנסחי השטרות בדרך כלל היא להוסיף ולא להשמיט, לכן המודעה על ביטול מודעה נשארה.

בשטרי אליסאנה ובכתי"מ יש נוסח מיוחד למודעה על ביטולי מודעה הנוקט בשיטת ההחרגה. נוסח זה קובע שגם אם יכתוב ביטול על כל המודעות, הן לא יחולו על מודעה זו, אלא אם כן יבטל מודעה ספציפית זו או יבטל אותה בפני עדי מודעה זו או שיקרענה. ניסוחים אלה שורשם ככל הנראה בשיטת גאוני סורא, שסברו שביטול מודעה גובר אפילו כשנעשה מתוך כפייה, לכן ניסו הליך משפטי שלא מנסה לגבור על ביטול המודעה אלא לומר שהיא לא חלה עליו.

לקראת סיום שטר המודעה, מופיע אימות הכפייה בכל שטרי המודעה על פי דרישת חכמי נהרדעא. יוצא מכלל זה הוא שטר מודעה במתנה ובגט של רה"ג, שלא מופיעה בו עדות על כפייה, מכיוון שלפי שיטתו אין צורך בעדות על כפייה במודעה במתנה ובגט.

אף על פי שעמדה זו התקבלה באופן מפורש על כל הפוסקים, בהם אף ריב"ב וספר העיטור, הם נמנעו מלכתוב נוסח מיוחד למודעה במתנה ובגט. ייתכן שגם פה הדבר נובע מהדומיננטיות של נוסחי השטרות מסורא ומהנטייה להאריך ולא לקצר, אך כאן ייתכן שהדבר נובע גם מהשפעת ספר השטרות של רס"ג שבו אין הבחנה בין מכר למתנה וגט.

הלשון "אנן סהדי" או "אנו עדים או אנו הח"מ" שבאימות הכפייה, מביעה ככל הנראה את העובדה שבחלק זה העדים מעידים לא רק על המצהיר אלא גם על עצמם, שהם יודעים על הכפייה. גם בשטרות אחרים לשון זו בדרך כלל מתארת עדים שמעידים על עצמם. אצל רה"ג לשון זו עברה גם לפתיחה של שטר המודעה.

7 פרק שביעי: נוסח ביטול המודעה

7.1 שטרי ביטול המודעה מרס"ג ואילך

7.1.1 רס"ג (סורא המאה ה-10)¹⁰⁴³

- א. הזמן והמקום ושמות האנשים,
- ב. אחר כך גוף העניין, כמו שאמרו: "והבו ליה לפלני בר פלי, מחמת דהוה מסרית מודעא עליה,
- ג. וכען הוו עלי סהדי וקנו ממני כמו שהוא מתואר, וכל מודעי ותנאי ומודעי דמודעי ומודעי דנפקי מיגו מודעי עד סוף כל מודעי, די מסירין לי עליה, בטילין אינון מעכשיו קדמיכון, בכל לישאני דאמור רבנן דבטילין בהון כל מודעי ותנאי"
- ד. אחר כך המהימנות...¹⁰⁴⁴

7.1.2 רה"ג (פומבדיתא המאה ה-11): ביטול מודעה על גט ועל מתנה¹⁰⁴⁵

- א. שהדותא דהות וכו' דפלי בר פלי אתא לקדמנא,
- ב. וכן אמר: "דהא מסרית מודעא על גיטא דפלניתא אמת¹⁰⁴⁶ לבטוליה, או על מתנה דיהבית ליה לפלי לביטולה, או על גיטא דחירותא דכתבית ליה לפלי עבדי, אדעתא לבטוליה,
- ג. והשתא אצטביתי ברעות נפשאי ובציביאנאי, ובטילתיה להווא מודעא וגיטא דיכתבית לפלי אינתתי אריך ושריר וקיים בידה. כען הוו עלא[ני] שהדי וקנו מני וכו' והבו לה וכו', מחמת קא מודינא קדמיכון, דכל מודעי ותנאי ומודעי דמודעי ומודעי [טז ע"א] דנפקין מגו מודעי עד סוף כל מודעי דימסירין לי, ודימסרנא על גיטא דכתבית לה לפל¹⁰⁴⁷ או על גיטא דחירותא דכתבית ליה לפלי עבדי, [או על] מתנה דיהבית ליה

¹⁰⁴³ שטרות, רס"ג, עמ' 243.

¹⁰⁴⁴ דברי רס"ג לגבי ביטול מודעה שהגיעו לידינו קטועים והבאנו כאן את כל מה שבידנו.

¹⁰⁴⁵ שטרות, רה"ג, עמ' 46-47.

¹⁰⁴⁶ צ"ל: אנתתי (שם, עמ' 46 הערה 6).

¹⁰⁴⁷ צ"ל: לפלי אנתתי (שם, עמ' 47 הערה 3).

לפלי, בטילין אינון מעכשיו קדמיכון בכל לישני [דאמרי] רבנן דיבטילין בהון כל מודעי ותנאי, ושטרא דכתיבית ליה אריך ושריר וקיים ומוחזק דיזכי ביה בכל דינין לעלם".

ד. וקנינא וכו' ושהדותא דא וכו'...

7.1.3 רה"ג: ביטול מודעה על מכר¹⁰⁴⁸

א. ביום פלי במקום פלי אתא לקדמנא פלי בן פלי,

ב. ואמר לנא: "דפלי בר פלי אנס יתי לזבוני ליה ארעא דאית לי בדוכתא פלי, ומסרית עלוהי מודעא באנפי שהדי דהוו ידעין באונסי [ידעין באונסי]...¹⁰⁴⁹ דמסרית יתיה.

ג. איצטביתי ברעות נפשאי, וביטלתיה להווא מודעא. כען הוו עלי שהדי וקנו מני מעכ[שיו] וכתובו וכו', דקא מודינא קדמיכון דכל מודעי ותנאי ומודעי דמודעי ומודעי דנסקין¹⁰⁵⁰ מגו מודעי דמסירין לי, ודמסארנא על זביני דזבינית ליה לפלי, בטילין אינון מעכשיו, בכל לישאני וזבוני דזבינית ליה וכו' ואביזאריה דכתיבית ליה שרירין וקיימין אנון".¹⁰⁵¹

7.1.4 ריב"ב (ספרד, המאה ה-11)¹⁰⁵²

א. יודעים אנו עדים חתומי מטה עדות ברורה שאמר לנו פלוני בר פלוני: "היו עלי עדים וקנו ממני וכתבו וחתמו עלי בכל לשון של זכות, ותנו לו לפלוני בר פלוני,

ב. מחמת שרציתי ברצון נפשי, בלא אניסנא אלא בעין יפה, ובדעת שלימה וברוח טובה, מחמת אותו שטר מכירה, (ואם היא מתנה כותבין: שטר מתנה), שעשיתי לו ביום פלוני ובירח פלוני, משדה פלוני, ומסרתי עליה שטר מודעא מקודם,

ג. ועכשו אני מבטל לפניכם, בדעת שלימה בלא אונס כלל, אותה מודעא שמסרתי או מודעי דמודעי ותנאי דמסירין לי עליה בטילין אינון מעכשו

¹⁰⁴⁸ שם, עמ' 48.

¹⁰⁴⁹ אפשר שיש להשלים: "והשתא... דמסרית" (שם, הערה 6).

¹⁰⁵⁰ צ"ל דנפקין (שם, הערה 7).

¹⁰⁵¹ פסקת הסיום הושמטה כאן על ידי רה"ג, כנראה בגלל שאין בה חידוש.

¹⁰⁵² שטרות, ריב"ב, עמ' 56–57.

(ויש נמי מי שמוסיפין וכותבין ואעפ"י שהיא מילתא דלא צריכא : או שעתיד אני למסור). כולם אני מבטל אותו לפניכם בקנין זו בכל לשון דמבטלי בהו רבנן מודעאות ותנאין, בלא שום זכר אונס ומודעא כלל, דלא למילף מנהון לעלם. והעידו עלי אתון סהדי, דאנא לא אניסנא ולא שנינא בה דין¹⁰⁵³ ביטול מודעי אלא ברעות נפשאי ובדעת מיושבת קא עבידנא.

ד. ושטר ביטול מודעי זה הרי גלוי ומפורסם לכל, וחזק ושריר ומקויים בלא אונס ושום ערמה ועלילה בעולם, אלא הגון וישר כדרך כל שטרי ביטול מודעאות ותנאין ועלילות ותוסקפאות דנהיגין לבטלן כישראל כהוגן וכתיקון חכמים מיומא דנן ולעלם, דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי, אלא באחריות וחומר עלי ועל ירתאי בתראי כאחריות וכחומר כל שטרי ביטול מודעאות דנהיגין בישראל". וקנינא מפלוני זה בר' פלוני לפלוני זה בכל מאי דכתיב ומפרש לעילא במנא דכשר למקניא ביה, ומה שהיה בפנינו ביום פלוני לירח פלוני בשנה פלונית, למנינא דרגילנא ביה במתא פלונית, כתבנו וחתמנו ונתננו ביד פלוני זה, להיות בידו לראיה ולזכות.

7.1.5 ריב"ב: ביטול מודעה על גט שחרור¹⁰⁵⁴

א. יודעים אנו חתומי מטה עדות ברורה

ב. שאמר לנו פלוני בן פלוני: "הוו עלי עדים, וקנו בכל לשון של זכות, ותנו לו לפלוני שהיה עבדי בתחילה, ושחררתיו עכשיו לגמרי בגט חרות שכתבתי לו,

ג. ועכשיו קנו ממני, בלב שלום (שלם) ברעות נפשאי, בדלא אניסנא, שכל מודעי ותנאי ומודעי דמודעי ומודעי דנפקי מגו מודעי עד סוף כל מודעי דמסירין לי אני פלוני בן פלוני על הדין גט דפלוני המשוחרר או דפלונית המשוחררת, דלהוו בטלין מעכשו בכל לשני דאמרי רבנן דמבטלי בהון מודעי ותנאיי".

¹⁰⁵³ צ"ל במילה אחת: "בהדין" (שם, הערה 49).

¹⁰⁵⁴ שם, עמ' 68.

7.1.6 ספר העיטור (פרובנס, המאה ה-12)¹⁰⁵⁵

א. כתב ביטול בכך וכך, איך אמר לנא פלו': "הווי עלי סהדי וכתובו וחתומו בכל לישנא דזכותא והבו ליה לפלוני,

ב. דצביתי ברעות נפשאי ובטלית מודעא דמסרית על ההוא שטרא דזביני דזימנא כך וכך, ג. והשתא מבטילנא קדמיכון בכל לישני דמבטלי בהון מודעי, בלי שום אונסא דלא למילף מנהון לעלם, ואתון תיהוון סהדי, דאיסתלק לי ההוא אונס' בכך וכך, ברעות נפשאי בטילי יתהי, ותגלו לה בשוקא ובבריתא, דההוא שטר זביני שרירא וקיימא בכל¹⁰⁵⁶ שטרי דנהיגין בישראל מיומא דנן ולעלם, ואנן סהדי לאיסתלק לה ההוא אונסא".

ד. וקנינא מפלו' לפלו' בכל מה דכתוב ומפשר לעיל במנא דכשר למיקניא ביה, ויהיבנא בידא דפלו', למיהוי ליה לזכו:

7.1.7 תיקון סופרים (טורקיה, המאה ה-16): ביטול מודעה על גט¹⁰⁵⁷

א. אנחנו העדים ח"מ, כן היה שאמר לנו פלוני בן פלוני הדר במקום פלוני,

ב. שצוה לסופר לכתוב גט זה לאשתו:

ג. "הריני מבטל מעכשיו בפניכם ביטול גמור כל מודעא בעולם שמסרתי על עניין גט זה שאני רוצה לגרש בו את אשתי פב"פ. וכן אני מבטל בפניכם ביטול גמור כל דבר או דברים שמסרתי או שאמרתי, שגורמים כשייתקיימו אותן דברים, שום ביטול לגט זה מחמת שום צד ועניין בעולם. וכן אני מעיד על עצמי שלא אמרתי לכתוב גט זה מחמת שום אונס בעולם אלא בלב שלם ונפש חפצה ודעת שלמה וכו', ושלא מסרתי ושלא אמרתי שום דבר על הגט שיתבטל הגט מחמתו. והריני פוסל על עצמי פסול גמור כל עד או עדים שיעידו, שמסרתי על ענין גט זה שום מודעא, או שאמרתי שום דבר שיבטל הגט מחמתו או שירע כוחו של גט

¹⁰⁵⁵ ספר העיטור, אות מ – מודעא, דף מא ע"ב–ע"ג.

¹⁰⁵⁶ צ"ל: ככל.

¹⁰⁵⁷ סי' טז. נוסח זה מופיע גם בכ"י צבאח (סי' יא, עמ' 109) ובספר עט סופר (דף נו ע"א–ע"ב) נוסח דומה.

זה מחמת אותה מודעא או אותו דיבור, ושטר ביטול זה בריא וחזק בריר שריר וקיים".

7.1.8 תכלאל (תימן, המאה ה-17): ביטול מודעה על גט¹⁰⁵⁸

כל מודעי ומודאעי דמודאעי ותנאי דתנאי דמסירין לדידי, אנא פלוני בר פלוני וכל שום אחרון דאית לי, על גיטא דפלונית בת פלוני, וכל שום אחרון דאית לה, בין דמסירין בפומא בין דמסירין בכתבא בין דידענא בהן בין דלא ידענא בהון, בכולהון מהשתא הדרית בי ואיתחרטית ובטילתינון דכל מודעעי באנפיכון, והרי הן בטילין ומבוטלין מעכשיו קדמיכון, בכל לישאני דאמרו רבנן דבטילין בהון מודעי ותנאי.

7.2 ביטול מודעה כשטר נפרד

בסעיף הקודם, הבאנו שמונה נוסחים של שטרי ביטול מודעה, מרס"ג ואילך. שטרות אלה עוסקים רק בביטול מודעה שנמסרה על פעולה משפטית, ולא בפעולה המשפטית עצמה. בהקדמתו לשטר ביטול מודעה, רס"ג מדגיש שמדובר בשטר ביטול מודעה "אלמחץ", כלומר בפני עצמו. ביטול מודעה הכתוב כשטר נפרד הוא כנראה חידוש של רס"ג, שכן מתשובות גאוני סורא שלפניו נראה שהם הורו לכתוב ביטול מודעה כפסקה בתוך שטרות אחרים. כך עולה גם מתשובת רב נחשון גאון: אם יש בשטר שביד חברו בטול מודעי כמו שאנו כותבין בשטרות ומבטלין כל מודעי ותנאי עד סוף כל מודעי... הלכך תקנה ותרופה שעשו חכמים לשטר מודעה זה שכותבין אנו בשטר ומבטלין כל מודעי ותנאי עד סוף כל מודעי.¹⁰⁵⁹

נראה שרס"ג יזם את ביטול המודעה בשטר נפרד, מפני שסבר שביטול מודעה שבתוך שטר אחר מתבטל במקרים רבים מכיוון שמסתבר שהוא נכתב בכפייה, כמו השטר עצמו. כך עולה מדברי רס"ג לגבי שטר מודעה שנכתב בעקבות כפייה על ידי צד שני: "והכל פסול, ואע"פ שיכתוב בשטר ביטול המודעה לא יהא שוה כלום שהכל

¹⁰⁵⁸ תכלאל, עמי תקנב. ספר זה מבטא את מנהג תימן במחוזו שרעב במאה ה-17. ראה שם תכלאל בהקדמת הרב ערוסי.

¹⁰⁵⁹ תגמו"מ סי' כא.

באונס".¹⁰⁶⁰ לאור זאת, נדרש ביטול מודעה בשטר נפרד, שהוא יהיה בחזקת שטר שנכתב מרצון ויהיה תקף בכל המקרים. אכן, לגבי שטר ביטול מודעה הדגיש רס"ג שהוא נכתב רק ברצון.¹⁰⁶¹ עמדה זו, שלפיה ביטול מודעה תקף רק בהיותו בשטר נפרד, מפורשת גם בדברי ריב"ב: "מיהו אם מסר מודעא על ההוא מתנתא מקודם צריך שטר ביטול כל מודעי בפירוש בפני עצמו".¹⁰⁶² זאת בניגוד לעמדת גאוני סורא במאה ה-9, שסברו שביטול מודעה תקף גם בכפייה, ולכן לא ראו בעיה בכך שביטול מודעה יופיע כפסקה בשטר אחר.

7.3 מאפייניו של שטר ביטול מודעה

נוסח שטר ביטול מודעה כולל את המרכיבים הבאים: א. פתיחה שכוללת זמן ומקום ו"הווי עלי סהדי וקנו מיני"; ב. הרקע העובדתי לביטול המודעה, דהיינו תיאור המודעה שנמסרה; ג. גוף ביטול המודעה; ד. סיום שכולל נאמנות, אחריות וקניין.¹⁰⁶³

¹⁰⁶⁰ שטרות, רס"ג, עמ' 241–242. יש לציין שגם רס"ג מודה שבמודעה שנכתבה בעקבות אילוץ שלא נכפה על ידי צד שני, ביטול מודעה שבתוך השטר תקף (שטרות, רס"ג, עמ' 243). זאת מפני ששם אין מקום לפקפק במה שנכתב בשטר, מכיוון שהוא לא נכתב בכפייה על ידי צד שני. גם אצל רה"ג לא תמיד ביטול מודעה שבתוך השטר בטל. לגבי ביטול מודעה במכר כתב: "אע"פ שכותב המוכר ובטלית כל מודעאי ותנאי דמסירין לי ודמסרנא אנא על שטרא דנן, אין המודעא בטל כי באונס ביטלו עד שיסור האונס" (שטרות רה"ג, עמ' 48). אולם לגבי מתנה כתב: "אבל אם אמר ביטלתי כל מודעא שמסרתי הרי המודעא בטלה" (שם, עמ' 47). הבחנה זו נמצאת בדבריו גם בתשובה (תג"ה, סי' שלה) ובספר המקח והממכר (שער לא). הסיבה להבחנה זו היא שבמכר יש צורך בעדות על כפייה ולכן יש צורך בעדות על היעדר כפייה, אך במתנה כשם שאין אנו צריכים עדות על כך שהייתה כפייה, כך אין אנו זקוקים גם לעדים על סילוקה (ספר המקח והממכר שער לא). לכן, לכאורה, אין צורך בביטול מודעה בשטר נפרד במתנה לפי רה"ג. למרות זאת, יש בספר השטרות לרה"ג שטר נפרד לביטול מודעה על מתנה. כנראה משום שכאשר הביטול מופיע בשטר נפרד, אין ספק שהביטול נעשה בלא כפייה.

¹⁰⁶¹ שטרות, רס"ג, עמ' 244.

¹⁰⁶² שטרות, ריב"ב, עמ' 59. יש להעיר, שגם לדעת ריב"ב לא בכל מקרה ביטול שבתוך השטר איננו תקף. בהקדמה לשטר ביטול מודעה (שם, עמ' 52) כותב ריב"ב, שדווקא במקרה שברור שהעדים כתבו ביטול מודעה מבלי לשאול את המוכר או הנותן אם הם מסכימים לכך, הביטול אינו תקף והמודעה קיימת. מדבריו נראה שאם קיימת אפשרות, שהעדים שאלו את המוכר או הנותן, הביטול תקף. אם כן, הסיבה שיש אצל ריב"ב ביטול מודעה בשטר נפרד, היא כדי שלא יהיה ספק שהביטול נכתב מרצון.

¹⁰⁶³ אצל רס"ג (שטרות, רס"ג, עמ' 196) הסוף קטוע ומפורשת בו רק נאמנות. אך יש להניח, שההמשך כולל את הנאמנות האחריות והקניין, שזו הסיימת הקלאסית בשטרות של רס"ג. גם בשאר השטרות של ביטול מודעה, נוסחת הסיום דומה לנוסחת סיום רגילה בכל השטרות. בשטרות ביטול מודעה על גט לא הוזכרו נוסחי הסיום, מפני שמדובר על טקסט שמעיקרו אינו שטר אלא נועד להקראה בעל-פה.

שטר ביטול מודעה מנוסח כשטר של פעולה משפטית רגילה ולא של גילוי דעת, בניגוד לשטר מודעה. דבר זה מתבטא בכך שיש בו קניין, וגם יש בסופו נאמנות ואחריות.

לכאורה ראוי היה שביטול מודעה ילבש צורה של גילוי דעת בלא קניין, כמו מודעה, שכן במהותו הוא גילוי דעת על כך, שהמצהיר חוזר בו מסרבנותו שהובעה במודעה, והוא מסכים לפעולה המשפטית, שאותה ביקש לבצע מלכתחילה. כך עולה מהסוגיה בערכין, בה האמירה "רוצה אני" במקרה של כפיית גט משמשת מקור לקיומה של אפשרות לבטל מודעה.¹⁰⁶⁴ אולם מתקני נוסח שטר ביטול המודעה, שהיו מגאוני סורא, הכניסו קניין לנוסח ביטול המודעה, כנראה מפני שהיו מעוניינים שהוא יפעל גם במקרה שביטול המודעה נכפה על המצהיר.¹⁰⁶⁵ מהרגע שהוכנס הקניין להליך ביטול המודעה, הפך ביטול המודעה לפעולה משפטית רגילה, וכך הוא נוסח על ידי כל סופרי השטרות, גם אם לא סברו כשיטת גאוני סורא.

בכל שטרי ביטול המודעה מוזכר קניין, כשיטת גאוני סורא. גם רה"ג, מגאוני פומבדיתא, מזכיר קניין בשטר ביטול מודעה כמו רס"ג, בניגוד לעמדתו הידועה לנו מתשובותיו, שאין צורך בקניין.¹⁰⁶⁶ ריבלין כבר עמד על כך, והעיר שהקניין שמוזכר אצל רה"ג אינו אלא שופרא דשטרי.¹⁰⁶⁷ נדמה שגם כאן, הגורמים לאימוץ הנוסח של גאוני סורא, הם אלו שצוינו בפרק הקודם לגבי מודעה: עיצוב הנוסח בימיהם של גאוני סורא במאה ה-9, והנטייה של כותבי השטרות להאריך ולא לקצר.

ברוב שטרי ביטול מודעה יש פסקת רצון חופשי "והשתא איצטביתי ברעות נפשי", כמו בפעולות משפטיות רגילות. זאת בהתאם לשיטת גאוני פומבדיתא ורס"ג, הדורשת שביטול מודעה ייעשה מתוך רצון חופשי, בניגוד לעמדת גאוני סורא שקדמו לרס"ג, שביטול מודעה תקף גם בכפייה.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶⁴ ערכין כא ע"ב.

¹⁰⁶⁵ ראה לעיל פרק 3 סעיפים 3.2.4 ו 3.7.

¹⁰⁶⁶ תג"ה סי' שלה: "וכשמבטלין אותו בדבריהם בטל". בספר השטרות (שטרות, רה"ג עמ' 19 ועמ' 43), כשמדובר על ביטול מודעה שעושים בגט ובגט שחרור לא מוזכר קניין. בספר המקח והממכר לרה"ג (שער לא) מפורש שלא צריך קניין. בעיה זו קיימת גם בספר העיטור. לגבי גט (אות ג – גט דף ד ע"ב) כתב שלא צריך קניין, אך בנוסח ביטול מודעה (אות מ – מודעא דף מא ע"ג) הזכיר קניין.

¹⁰⁶⁷ ריבלין, אליסאנה, עמ' 34 הערה 73. רה"ג עצמו בתשובה (תג"ה סי' שלה) השתמש בתירוץ זה כדי להסביר את השיבוץ של פסקת ביטול מודעה בשטרי מכר ואביזאריה, אף שאינה תקפה בהם מבחינה הלכתית מכיוון שהפסקה נכתבה מתוך כפייה.

¹⁰⁶⁸ תר"ן (ברודי) סי' שנט – שס; תגמו"מ סי' כא.

אצל רס"ג אין פסקה של רצון חופשי בשטר ביטול מודעה. דבר זה מפתיע, שכן רס"ג מזכיר פסקת רצון חופשי בשאר שטרות,¹⁰⁶⁹ וכפי שהזכרנו, עמדתו היא שביטול מודעה תקף, רק אם הוא נכתב ברצון.¹⁰⁷⁰ אולי הסיבה להשמטה זו היא שבנוסחים של פסקת ביטול מודעה של גאוני סורא שקדמו לרס"ג, לא הייתה פסקה של רצון חופשי בביטול מודעה, מפני שגאוני סורא סברו שביטול מודעה תקף גם בכפייה.

הסיבה שפסקת רצון חופשי הצליחה לחדור לנוסח שטרי ביטול מודעה, כשיטת גאוני פומבדיתא, היא כנראה שמדובר בנוסח שמאריך את השטר ולא מקצר, והוא נוסח מקובל גם בנוסחים של גאוני סורא בשטרות אחרים.

תופעה נוספת שנראית כתומכת בשיטת גאוני פומבדיתא היא שבשטר ביטול מודעה של גט שבתיקון סופרים ובתכלאל, אין אזכור לקניין. לא סביר שהדבר נובע רק מהעמדה ההלכתית שלא צריך קניין,¹⁰⁷¹ שכן כבר ראינו שגם בקרב הסוברים שלא צריך קניין מופיע קניין בנוסח שטר ביטול מודעה.¹⁰⁷² לכן מסתבר שהדבר נובע מכך, ששטרי ביטול מודעה בגט לא הושפעו מנוסחי השטרות שעוצבו בידי גאוני סורא, שלדעתם ביטול מודעה חייב קניין. זאת משום שביטול המודעה בגט לא היה חלק משטר הגט גם אצל גאוני סורא, אלא היה חלק מ"פסוקא דגיטא" שהיו מקריאים הדיינים לבעל, והבעל היה חוזר על דבריהם, לפני מסירת הגט.¹⁰⁷³ מכיוון שנוסח הביטול היה אמור להיאמר על-פה, לא נכלל בו הקניין, שהרי הוא אינו חלק מההצהרה שצריכה להיאמר, אלא פעולה משפטית שצריכה להיעשות. הקניין נמצא בסידור הגט והלכותיו, אצל המחייבים קניין בביטול מודעה.¹⁰⁷⁴

7.4 הרקע העובדתי בשטר ביטול מודעה

בשטרי ביטול מודעה שאינם ממוקדים בביטול מודעה על גט מפורש שהרקע לשטר ביטול מודעה הוא מודעה שנמסרה. רה"ג בשטרותיו מבחין בין ביטול מודעה על

¹⁰⁶⁹ שטרות, רס"ג, עמ' 205; עמ' 204 שטר חלוקת אחים; עמ' 210 שטר מתנה; עמ' 223 שטר גט; עמ' 246 שטר בירורין.

¹⁰⁷⁰ שם, עמ' 244.

¹⁰⁷¹ ספר העיטור, אות ג – גט דף ד ע"ב.

¹⁰⁷² ספר העיטור אות מ – מודעה דף מא ע"ג.

¹⁰⁷³ ה"ג, ח"ב, עמ' 162; שם, עמ' 250; שטרות, רס"ג, עמ' 226; שטרות, רה"ג, עמ' 19; ריב"ב, שטרות, עמ' 62; רמב"ם, גירושין ו, כ; שולחן ערוך, אבן העזר, סדר הגט סעיף כ.

¹⁰⁷⁴ ה"ג, ח"ב, עמ' 84; שטרות, רס"ג, עמ' 226; ריב"ב, שטרות, עמ' 62; תכלאל, עמ' תקנב. ראה גם ריבלין, פסוקא דגיטא, עמ' 427–431. נראה שמסיבה זו גם אין בביטול מודעה בגט, רקע עובדתי ופסקת סיום שיש בשטרות רגילים. הסיבה שביטול מודעה לא שובץ בתוך שטרי גיטין היא שנהגו בנוסח גט אישה זהירות יתרה בגלל חומרת איסור אשת איש. ראה גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXIV. ראה לקמן סעיף 7.7.1.

מכר, שבו מוזכרת ידיעת העדים על הכפייה, לבין ביטול מודעה על מתנה, שבו לא מוזכרת ידיעה של העדים על הכפייה. זאת בהתאם לדין, שאין צורך בידיעת העדים על הכפייה במתנה או בגט. לעומת זאת, בשטרי ביטול אחרים לא מצאנו ביטוי להבחנה זו. גם בשטרי מודעה לא מצאנו ביטוי להבחנה זו, מלבד אצל רה"ג. זאת, כנראה, מפני שאצל גאוני סורא לא הייתה הבחנה כזו, כפי שהוזכר בפרקים קודמים,¹⁰⁷⁵ והדבר השפיע על שאר השטרות.

אצל רה"ג מצוין שהשדה הנמכר נמצא במקום מסוים, ובגיטין מצוין שם האישה המתגרשת, או לחלופין – שם העבד המשוחרר. בשטרות של ריב"ב וספר העיטור מצוין גם התאריך הספציפי של המכירה, שאלה מתייחס ביטול המודעה. הצורך בפירוט זה נולד מהיותו של ביטול המודעה שטר נפרד. כאשר ביטול המודעה נכתב כפסקה בתוך השטר עצמו, ברור שהוא מתייחס לשטר שבו הוא נמצא, ואין צורך לציין תאריך, שם ומקום.

תיאור הרקע העובדתי הכולל מסירת מודעה מצביע על כך ששטרות ביטול המודעה, לא נכתבו באופן אוטומטי אלא בעקבות אירוע ספציפי של מסירת מודעה. לעומת זאת, נוסחים של ביטול מודעה שקשורים בגט שחרור או בגט אישה אינם כוללים את הפסקה של הרקע העובדתי, וגם אם יש בהם פסקה של רקע עובדתי, היא אינה כוללת מסירת מודעה. הסיבה לכך היא שביטול מודעה בגט מבוצע בין אם נמסרה מודעה ובין אם לאו, כחלק מהנהגת הגאונים. סיבה אפשרית נוספת להיעדר פסקת הרקע העובדתי בביטול מודעה בגט היא שביטול מודעה בגט היה חלק מ'פסוקא דגיטאי' שהקריאו הדיינים לבעל קודם מסירת הגט ושנאמר על-פה. לכן חסרים לעיתים בנוסח הכתוב רכיבים בסיסיים של שטר רגיל.

7.5 ביטול המודעה בתוך שטר הביטול

7.5.1 מרס"ג עד לספר העיטור

נוסח פסקת גוף ביטול מודעה בשטרות שלפנינו מבוסס על הנוסח בתשובת רב נטרונאי גאון: "ובטילי מודעי ומודעי דמודעי עד סוף כל מודעי". שם נאמר שנוסח זה תוקן על ידי "בתי הדין הראשונים", מושג המעיד על כך שהנוסח תוקן בדורות שלפני רב נטרונאי גאון, אם כי לא ברור מתי.¹⁰⁷⁶ בנוסח שמופיע אצל רב נחשון

¹⁰⁷⁵ ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.4.1.1.

¹⁰⁷⁶ תר"ן (ברודי), סי' שנט-שס. ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.3.

מופיע גם ביטול תנאי: "ומבטלין כל מודעי ותנאי עד סוף כל מודעי".¹⁰⁷⁷ אצל גאוני סורא אלו, נוסח זה אמור להיות משובץ כפסקה בתוך שטר העוסק בפעולה משפטית כלשהי, ולא בתוך שטר העוסק בביטול מודעה בלבד.

נבאר כאן את נוסח פסקת ביטול המודעה:

"ובטילי מודעי" – הריני מבטל מודעות.

"ומודעי דמודעי" – ביטוי זה התפרש על ידי רה"ג בתשובה,¹⁰⁷⁸ כביטול של הודעה שנמסרה לפני ביצוע הפעולה המשפטית, על כך שיש בליבו הערה על פעולה זו שהוא עתיד לפרשה, והמתנה לא תחול עד שיגיד את אותה הערה.¹⁰⁷⁹ אולם בספר השטרות שלו פירש רה"ג את המושג "מודעי דמודעי" כביטול של מודעה על ביטול מודעה.¹⁰⁸⁰ "מודעי ותנאי" – מפרש רה"ג בתשובה,¹⁰⁸¹ שהמצהיר מבטל את ההתניה שהייתה בפעולה המשפטית.¹⁰⁸²

"ומודעה דנפקי מגו מודעי עד סוף כל מודעי" – מפרש ראב"ן שהמצהיר מבטל גם מודעה על ביטול "מודעי דמודעי", כפי שהתפרש על ידי רה"ג לעיל, וכל מודעה שתנסה לבטל כל ביטול.¹⁰⁸³ ר' נתן מרומי, בספר הערוך, פירש שהכוונה כאן לביטול של "מתנה טמירתא", שהיא פעולה של הקניה פיקטיבית שנעשית בסתר קודם ההקניה הגלויה, שהתלמוד מחשיב אותה כמודעה המבטלת את ההקניה הגלויה.¹⁰⁸⁴ עד כאן הנוסח שמופיע אצל רב נטרונאי גאון בתשובה.

"בטילין אינון מעכשיו קדמיכון בכל לישאני דאמור רבנן דבטילין בהון כל מודעי ותנאי" – נוסח זה אינו מוזכר בתשובות גאוני סורא, אך הוא מופיע ברוב שטרי ביטול המודעה ונוסחי ביטול המודעה מרס"ג ואילך. נוסח זה מתכוון לכלול בביטול את כל האופנים שבהם ניתן לבטל מודעה על פי חכמים, ולמעשה מייתר את הפירוט של "מודעי ומודעי דמודעי וכו'" שבנוסח של גאוני סורא. למרות זאת, רס"ג כותב גם נוסח זה וגם את כל הנוסח המפורט של גאוני סורא. אך בשטרות אחרים שהשתמשו בנוסח של רס"ג ויתרו על חלק מהפירוט: אצל רה"ג בביטול מודעה על

¹⁰⁷⁷ תגמו"מ, סי' כא.

¹⁰⁷⁸ תג"ה, סי' שלה.

¹⁰⁷⁹ תג"ה, סי' שלה; ראב"ן, בבא בתרא מ ע"ב ד"ה וכי איכא.

¹⁰⁸⁰ שטרות, רה"ג, עמ' 48; רבנו גרשום (הובא בספר הערוך, ערך דע, ח"ג, עמ' 106; שו"ת רבנו גרשום, סי' נז); ר"ן על רי"ף, כתובות מא ע"ב ד"ה ת"ר.

¹⁰⁸¹ תג"ה, סי' שלה.

¹⁰⁸² תג"ה, סי' שלה.

¹⁰⁸³ ראב"ן, בבא בתרא מ ע"ב ד"ה וכי איכא. דבריו עד כאן היו שאובים מדברי רה"ג בתשובה (תג"ה, סי' שלה), אך בנושא מודעה דנפקי מגו מודעה לא נמצאת התייחסות מפורשת בדברי רה"ג.

¹⁰⁸⁴ שו"ת רבנו גרשום, סי' נז; ספר הערוך, ע" דע, עמ' 106; מאירי, בבא בתרא מ ע"ב ד"ה מה שנהגו.

מכר מושמטות המילים "עד סוף כל מודעי", אצל ריב"ב מושמטות גם המילים "ומודעי דנפקי מגו מודעי", ובספר העיטור מוזכר רק הנוסח שחידש רס"ג: "והשתא מבטילנא קדמיכון בכל לישני דמבטלי בהון מודעי", בלא פירוט ובהשמטת ביטול התנאי.

בנוסחים של רה"ג, נוסף על ביטול המודעה יש גם אישור הפעולה המשפטית המקורית. למשל, לאחר פסקת הרצון החופשי בביטול על מודעה בגט מופיע: "וגיטא דיכתבית לפל' אינתתי אריך ושריר וקיים בידה". אישור השטר מופיע גם בדברי רה"ג בתשובה.¹⁰⁸⁵ ייתכן שהדגשת אישור השטר נובעת מכך שמודעה על מתנה וגט לפי רה"ג מנוסחת כביטול הפעולה המשפטית שבשטר, ולא כגילוי דעת שהוא אנוס ובעתיד יתבע בבית דין. לכן בביטול המודעה יש לאשר את הפעולה המשפטית שבשטר.

בנוסח של ריב"ב לפסקת ביטול המודעה, ישנם כמה תוספות שלא ראינו בשטרות של גאוני סורא, רס"ג ורה"ג. התוספת הראשונה היא נוסח של ביטול מודעות עתידיות: "ויש נמי מי שמוסיפין וכותבין ואע"פ שהיא מילתא דלא צריכא: 'או שעתיד אני למסור'". אמנם תוספת זו לא הוזכרה בספרי השטרות של רס"ג ורה"ג, אבל בשאלה שנשאל רה"ג היא הוזכרה: "מיהו חזינן בתיקון שטארי דילנא דכתיב בהון וכל מודעי ותנאיי ומודעי דמודעי ומודעי דנפקין מיגו מודעי עד סוף כל מודעי שמסרתי ושעתיד אני למסור ביטלתי מעכשו".¹⁰⁸⁶ ממקור זה עולה, שנוסח זה נוצר כבר בימי הגאונים. ריב"ב טוען, אין צורך הלכתי בתוספת זו. ייתכן שזה משום שביטול המודעה הוצמד לפעולה המשפטית או שהיה חלק ממנה, ולדעת ריב"ב, אין אפשרות למסור מודעה אחרי הפעולה המשפטית,¹⁰⁸⁷ כך שאין אפשרות למסור מודעות עתידיות, או שריב"ב סבר שמודעות עתידיות כלולות בביטול כל המודעות. יש לציין שאף על פי שריב"ב כותב שנוסח זה מיותר, הוא מופיע כחלק מפסקת ביטול מודעה בשטרות רבים בספרו.¹⁰⁸⁸ זאת משום שמגמת סופרי השטרות הייתה

¹⁰⁸⁵ תג"ה, ס"י שלה.

¹⁰⁸⁶ תג"ה, ס"י שלה. תשובה זו הביא ריב"ב (שטרות, ריב"ב, עמ' 53–56) בהקדמתו ההלכתית לשטר.

¹⁰⁸⁷ שטרות, ריב"ב, עמ' 53, על פי תשובת רי"ף ס"י ה.

¹⁰⁸⁸ שטרות, ריב"ב, עמ' 40, 49, 79, 96 ועוד. תופעה דומה קיימת אצל ריב"ב גם לגבי ביטול מודעה על ידי מכירתה בזוז (שם עמ' 59), וכבר עמד עליה ריבלין (אליסאנה, עמ' 41; שטרות, ריב"ב, עמ' 59, הערה 16). ראה גם להלן סעיף 7.7.5.

להאריך ולא לקצר.¹⁰⁸⁹ הנוסח העתיק, הכולל ביטול מודעות עתידיות, מעיד על כך שבתקופת הגאונים אפשר היה למסור מודעה גם אחרי הפעולה המשפטית.¹⁰⁹⁰ התוספת השנייה מופיעה בצמוד למשפט הביטול "בכל לשון דמבטלי וכו'". שם נאמר: "בלא שום זכר אונס ומודעא כלל דלא למילף מנהון לעלם". זו פסקה שמדגישה את הרצון החופשי בביטול המודעה. התוספת השלישית, שבאה מיד אחריה, מדגישה גם היא נקודה זו: "והעידו עלי אתון סהדי דאנא לא אניסנא". כלומר, נוסף על פסקת הרצון החופשי נדרשים העדים להעיד על היעדר כפייה. ספר העיטור הולך כדרכו בעקבות ריב"ב,¹⁰⁹¹ ומוסיף שורה דומה: "ואתון תיהוון סהדי דאיסתלק לי ההוא אונסי". אולם יש בדבריו תוספת, שכן נדרשת לא רק עדות שבזמן הביטול אין כפייה כדברי ריב"ב, אלא שהכפייה שהייתה, הפסיקה. תוספת נוספת בנוסח של ספר העיטור היא שעדות זו לא רק נזכרת כדרישה של המצהיר מהעדים, אלא שהעדים עצמם מעידים: "ואנן סהדי לאיסתלק¹⁰⁹² לה ההוא אונסא". פסקה זו מקבילה למה שנדרשים העדים להעיד במודעה: "ואנן סהדי ידעינן ביה בהאי אונסא דפלוני".¹⁰⁹³ ניסוחים אלה נועדו כדי לקיים את הדרישה ההלכתית שמציב רה"ג בתשובה: "אבל אי מיסתלק ההוא אונסא ומיתבררא מילתא דמדעתיה דמוכר ולרצונו בטליה למודעא וקיימינון לזביני ודאי בטיל ההוא מודעא".¹⁰⁹⁴ כלומר, הביטול תקף רק לאחר בירור שהכפייה הסתלקה. ספר העיטור הביא דרישה זו לידי ביטוי בנוסח השטר.

7.5.2 ביטול מודעה על גט בתיקון סופרים

שטר ביטול מודעה על גט שבתיקון סופרים מבוסס על נוסח ביטול מודעה על גט, שמופיע בתיקון גט של רשב"א (ספרד, המאה ה-13).¹⁰⁹⁵ תיקון גט של רשב"א מפרט

¹⁰⁸⁹ רמב"ם זכיה ומתנה יב, טו-טז; גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXV.

¹⁰⁹⁰ ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.4.3.

¹⁰⁹¹ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXVII.

¹⁰⁹² צ"ל: דאיסתלק.

¹⁰⁹³ ספר העיטור, אות מ – מודעא, דף מ ע"ד.

¹⁰⁹⁴ שטרות, תג"ה, סי' שלה. עיין גם רמ"ה בבא בתרא מח ע"א ס"ק קפה.

¹⁰⁹⁵ שו"ת רשב"א, ח"ז, סי' שצו; נדפס בסוף פירוש ר"ן על רי"ף למסכת גיטין (דף נא ע"א מדפי רי"ף);

אורחות חיים הלכות גיטין אות ד.

את כל ההליך של הגירושין, ובין השאר מפרט את נוסח ביטול המודעה, שנעשה קודם מסירת הגט:

א. הריני מבטל כל מודעא שמסרתי על גט זה,

ב. וכן אני מבטל כל דבר שיגרום בטול לגט זה.

ג. וכן אני מעיד על עצמי שלא מסרתי שום דבר על הגט שיבטל מחמתו.

ד. והריני פוסל כל עֵד או עדים שיעידו שמסרתי או שאמרתי שום דבר שיבטל מחמתו גט זה או שיורע כחו של גט זה מחמת אותה מודעא או אותו דבור ויכתבו העדים בשטר כן ויאמרו בפנינו אמר פלוני וכו',¹⁰⁹⁶

ביטול המודעה של רשב"א מבוסס על ארבעה מרכיבים:

א. "הריני מבטל" – נוסח מתורגם לעברית של ביטול מודעה.

ב. "וכן אני מבטל" – נוסח המבוסס על רמב"ם: "שכל הדברים שמסרת שגורמין כשיתקיימו אותן הדברים לבטל גט זה הרי הן בטלים".¹⁰⁹⁷ נוסח זה בעברית בא להחליף את הנוסח של הגאונים בארמית: "מודעי ומודעי דמודעי ומודעי דנפקי מגו מודעי עד סוף כל מודעי".

ג. "וכן אני מעיד על עצמי" – נוסח המבוסס על דברי רמ"ה: "היכא דאודי ליה דלא מסר מודעא מקמי הכין, דהודאת בעל דין כמאה עדים דמי. דהא פסלינהו לסהדי דמודעא ואשתכח דליכא מודעא לבטולינהו לזביני".¹⁰⁹⁸ יש לציין שהשימוש של רשב"א בביטוי "אני מעיד על עצמי" שמתאים לשיטת רמ"ה המדברת על הודאת בעל דין מפתיע, שכן רשב"א לא הזכיר שיטה זו בחידושיו או בתשובותיו. אולם בנוסח תיקון סופרים ישנה גם הודאת בעל דין שהגט לא נכתב מחמת כפייה, שמקורה בדברי מהריב"ל (ר' יוסף בן דוד אבן לב), בן זמנו של ר' משה אלמושנינו, מחבר תיקון סופרים.¹⁰⁹⁹

ד. "והריני פוסל" – נוסח הפוסל עדי המודעה כפי שהנהיג רשב"א.

¹⁰⁹⁶ ר"ן גיטין נא ע"ב מדפי רי"ף תקון גט אישה לרשב"א; שו"ת רשב"א, ח"ז, סי' שצו.

¹⁰⁹⁷ גירושין ו, כ.

¹⁰⁹⁸ רמ"ה, בבא בתרא מח ע"א, אות קפה.

¹⁰⁹⁹ מהריב"ל, ח"ג, סי' כח. עיין בביאור דבריו אצל ר' חיים שבתי (מהרח"ש, ח"ב, קונטרס מודעא ואונס ד"ה ומדברי ה"ה מהר"י).

7.6 קובצי שטרות שבהם לא מופיע שטר ביטול מודעה

ביטול מודעה כשטר נפרד מופיע אצל רס"ג, רה"ג, ריב"ב ובספר העיטור. בתיקון סופרים ובתכלאל מופיע ביטול מודעה כשטר נפרד רק בגט. בשאר קובצי השטרות לא מצאנו שטר ביטול מודעה, אלא הביטול מופיע כפסקה בתוך שטרות אחרים. גם בספרי הראשונים, מלבד בספר העיטור ובחידושי רמ"ה,¹¹⁰⁰ לא מצאנו התייחסות לביטול מודעה הנכתב כשטר נפרד. ננסה להציע הסבר לכך, בהנחה שיש כאן תופעה מכוונת ולא מקרית.

כפי שהזכרנו, גאוני סורא שקדמו לרס"ג קבעו שמקומו של ביטול המודעה הוא בשטר עצמו.¹¹⁰¹ כתיבת ביטול מודעה כשטר נפרד הונהגה לראשונה כנראה על ידי רס"ג, מתוך השקפתו שביטול מודעה צריך להיכתב מרצון, ולכן הוא אינו יכול להיכתב בתוך השטר עצמו. זאת משום שיש להניח שהשטר נכתב בכפייה, שהרי נכתבה עליו מודעה.¹¹⁰²

מסתבר אפוא שלפני רוב הראשונים וסופרי השטרות עמדו נוסחים שבהם ביטול המודעה נמצא בתוך השטר, כשיטת גאוני סורא שקדמו לרס"ג, מפני שנוסחי השטרות עוצבו בתקופתם ולכן נכתבו השטרות בהשפעתם. לגבי שטרי אליסאנה וכת"מ, כבר ריבלין עמד על היותם מושפעים ממסורות של גאוני סורא עד ימי רב נטרונאי גאון, גם בתחומים אחרים.¹¹⁰³ קובצי השטרות שבהם מופיע ביטול מודעה כשטר נפרד, דהיינו: רב האי גאון, ריב"ב וספר העיטור הם קבצים שבהם ניכרת השפעת ספר השטרות של רס"ג.

עם זאת, הופעת ביטול מודעה בשטר נפרד בגיטין, כפי שאנו רואים בתיקון סופרים ובתכלאל, איננה סותרת בהכרח את השפעת שטרי גאוני סורא, שכן גם גאוני סורא לא הכניסו ביטול מודעה בתוך שטרי גיטין, משום שבזמנם ביטול מודעה בגיטין היה נקרא בעל-פה כחלק מ"פסוקא דגיטא" ולא נכתב כשטר, כפי שכותב ה"ג.¹¹⁰⁴ אולם הסבר זה איננו מתיישב עם היעדרם של שטרי ביטול מודעה כשטר נפרד, בקבצים מאוחרים, כמו תיקון סופרים, נחלת שבעה ועט סופר, שהושפעו מהשטרות

¹¹⁰⁰ רמ"ה, בבא בתרא מח ע"א ס"ק קפה.

¹¹⁰¹ תגמו"מ, סי' כא.

¹¹⁰² שטרות, רס"ג, עמ' 242–244.

¹¹⁰³ ריבלין, אליסאנה, עמ' 45; ריבלין, כתי"מ, עמ' 283.

¹¹⁰⁴ ה"ג, הלכות יבום וחליצה, עמוד 84. לגבי החיבור בין גאוני סורא לה"ג עיין אסף, תקופת הגאונים, עמ' קסט; תשוה"ג (אסף), עמ' 39. לגבי אזכורים נוספים בגאונים של "פסוקא דגיטא" עיין אוצה"ג כתובות חלק התשובות, סי' תעה, עמ' 190–191; תשוה"ג, ש"צ, ח"ג, שער ב, סי' ט-י (שם נקרא "פסק הגט"); שטרות, רס"ג (אסף) עמ' פו; שם, עמ' 19; ריבלין, פסוקא דגיטא, עמ' 428. עיין גם פרק 3 סעיף 3.2.

של רס"ג וספרי השטרות שבעקבותיו, ומקובלת עליהם ההנחה שביטול מודעה צריך להיעשות מרצון. להסבר היעדרם של שטרי ביטול מודעה כשטרות נפרדים בקבצים אלה נציע מספר הסברים אחרים.

הסבר אפשרי אחד הוא שהדבר נובע מכך שלא נהגו להשתמש במודעה, לכן לא היה צורך מעשי בביטול מודעה. הסבר זה מתקבל על הדעת בעיקר בשטרי אנגליה ובתכלאל, שבהם לא מצאנו נוסח של שטר מודעה כלל. אך בתיקון סופרים, בנחלת שבעה ובעט סופר, שבהם מופיע שטר מודעה, יש להניח שהשתמשו במודעה.

הסבר אפשרי שני הוא שבניגוד לדעתם של רס"ג ורה"ג, התקבלה עמדתם של בעלי התוספות, שכתבו שיש תוקף לביטול המודעה שבתוך השטר:

ואפילו אמר בשעת מודעה כל מה שאבטל לא יהא ביטול אינו כלום

דמ"מ לבסוף כשמבטל כל מה שאמר קודם לכן יהא מבוטל דאגב

אוונסי' גמר ומבטל.¹¹⁰⁵

לדעת בעלי התוספות ביטול המודעה שבתוך השטר תקף, הן בשטרי מכר, והן בשטר מתנה: בשטרי מכר, מכיוון שאנו מניחים שהמוכר הסכים לבטל המודעה תמורת התשלום. בשטרי מתנה הביטול תקף, מתוך הנחה שלא הייתה כפייה, כל זמן שלא נמסרה עדות על כפייה. כפי שהצענו בפרקים קודמים, לא מן הנמנע שפסיקה זו של בעלי התוספות הושפעה מנוסח השטרות מבית מדרשם של גאוני סורא שהיה בידיהם, ובו ביטול המודעה נמצא בתוך השטר.¹¹⁰⁶

אמנם פוסקי ספרד החל מהמאה ה-13, בהם ר' יוסף קארו במאה ה-16,¹¹⁰⁷ סברו שמודעה על ביטול המודעה מבטלת ביטול מודעה כזה, אך גם פוסקים אלה קיבלו את העיקרון של בעלי התוספות, שלביטול מודעה שבשטר יש תוקף למרות הכפייה, כל זמן שביטול זה לא בוטל בעזרת מודעה.

יש לציין שריב"ב, ר' יצחק ממרסיליה ורמ"ה, שתמכו בעמדת רס"ג ורה"ג שביטול מודעה בכפייה אינו תקף אפילו במכר ולא קיבלו את עמדת בעלי התוספות, הם אלה שהזכירו בחיבוריהם ביטול מודעה כשטר נפרד.¹¹⁰⁸

לסיכום, נראה שהיעדר שטר ביטול מודעה כשטר נפרד בשטרות המוקדמים, כגון שטרי אליסאנה וכת"מ, נובע מהשפעת שטרי גאוני סורא שקדמו לרס"ג. בשטרות

¹¹⁰⁵ בבא בתרא מח ע"ב ד"ה אמר רבא.

¹¹⁰⁶ עיין פרק 4 סעיפים 4.3.3–4.3.4.

¹¹⁰⁷ מלבד ריטב"א בבא בתרא מח ע"א ד"ה וכן אתה. עיין פרק 4 סעיף 4.3.6.

¹¹⁰⁸ רמ"ה, בבא בתרא מח ע"א ס"ק קפה; ספר העיטור אות מ – מודעה דף מ ע"ד.

מאחרים יותר מסתבר שהדבר נובע מעמדה הלכתית שלפיה גם ביטול מודעה שבתוך שטרות ושנכתב בכפייה – תקף.

7.7 ביטול מודעה בשטרות אחרים

7.7.1 באילו שטרות יש פסקת ביטול מודעה

גאוני סורא הנהיגו לכתוב ביטול מודעה בכל השטרות, כפי שאומר רב נחשון גאון: "אם יש בשטר שביד חברו בטול מודעי כמו שאנו כותבין בשטרות ומבטלין כל מודעי ותנאי עד סוף כל מודעי אף על פי שיודעין באונסו".¹¹⁰⁹ הנהגה זו נועדה להסיר את טענת מודעה העלולה לבטל כל שטר ולפגוע במסחר.¹¹¹⁰ ניתן היה לצפות לשתי התנגדויות עקרוניות למנהג זה. הראשונה, מכיוונם של רס"ג ורה"ג, שטענו שביטול מודעה צריך להיעשות רק מרצון, ולכן טענו שביטול מודעה צריך שיעשה בשטר נפרד, ולא בתוך השטר, כפי שהבאנו בתחילת פרק זה.¹¹¹¹ השנייה, מכיוונם של ר' שרירא גאון ורה"ג, שטענו שהתקנה של כתיבת ביטול מודעה מעיקרה הייתה רק בגט ובמתנה, שבהם המודעה נכתבת באופן שכיח, מכיוון שהיא נכתבת גם במקרה של רצון.¹¹¹² עמדה זו צריכה להוביל לכך שביטול מודעה יהיה רק בשטרי גט ומתנה, ולא בשטרי מכר, שבהם מודעה נכתבת רק במקרים שיש עדים על כפייה. למרות זאת לא כך קרה בפועל, כפי שנראה להלן.

רס"ג משלב פסקת ביטול מודעה כחלק מהשטר בשני שטרות שבידינו: בשטר חלוקת שותפות¹¹¹³ ובשטר מתנת בריא.¹¹¹⁴ לגבי שטר הלוואה אומר רס"ג שאפשר להזכיר ביטול מודעה, אך אין בכך צורך.¹¹¹⁵ לגבי מתנת שכיב מרע, רס"ג מציין שאין צורך בביטול מודעה כמו שאין צורך ב"הווי עלי סהדי" ולא בפסקת רצון חופשי, מהימנות או אחריות.¹¹¹⁶ בשאר השטרות לא מופיעה פסקת ביטול מודעה, וגם אין נימוק להיעדרה.

¹¹⁰⁹ תגמו"מ, סי' כא.

¹¹¹⁰ עיין פרק 3 סעיף 3.5.3.

¹¹¹¹ שטרות, רס"ג, עמ' 242; שטרות רה"ג, עמ' 48 לגבי שטר מכר, אך לגבי שטר מתנה נראה שתקף (שם), עמ' 47; תג"ה, סי' שלה).

¹¹¹² תג"ה, סי' כ; תג"ה, סי' שלה. עיין גם פרק 3 סעיף 3.6.

¹¹¹³ שטרות, רס"ג, עמ' 210.

¹¹¹⁴ שם, עמ' 212.

¹¹¹⁵ שם, עמ' 200.

¹¹¹⁶ שם, עמ' 214.

נשאלת השאלה: מדוע בשטרות הלוואה ובמתנת שכיב מרע אין צורך בפסקת ביטול מודעה? לגבי שטר הלוואה ניתן להציע שני הסברים לכך. ראשית, ייתכן שרס"ג סבר שלא סביר שאדם יכפה את חברו לכתוב שטר חוב שבו הוא מתחייב לשלם לפלוני כסף. אם אדם רוצה להוציא ממון מחברו בכפייה הוא יכפה עליו לכתוב שטר מתנה או שטר מכר שיש להם תוצאות מידיות, אך לא התחייבות עתידית. שנית, ייתכן שרס"ג סבר שמודעה איננה רלוונטית בהלוואה, מכיוון שהתחייבות במלווה איננה נובעת מרצון להתחייב, אלא מקבלת ממון מחברו. לכן מודעה על היעדר רצון להתחייב אינה רלוונטית.

לגבי היעדר פסקת ביטול מודעה בשטר מתנת שכיב מרע, מסתבר לקבל את הסבר רה"ג שמתייחס לשאלה מדוע אין כותבים "הווי עלי סהדי" ולא עושים קניין בשטר זה. לטענתו, מתנת שכיב מרע תקפה מתוקף תקנת חז"ל ש"דברי שכיב מרע ככתובים וכמסורים דמו",¹¹¹⁷ ולכן אין צורך במינוי עדים לכתוב שטר או בקניין. הסבר זה תקף גם לגבי היעדר פסקת ביטול מודעה. לגבי היעדר פסקת ביטול מודעה ניתן להציע הסבר נוסף, שאין דרך אנשים לכתוב מודעה על מתנת שכיב מרע, מכיוון שהנותן יכול לבטל את המתנה גם לאחר שנאמרה, שכן שכיב מרע יכול לחזור בו ממתנתו.¹¹¹⁸

בשאר השטרות, אין פסקת ביטול מודעה אצל רס"ג. יש בכך חוסר אחידות, שכן אם רס"ג סבור שאין לכתוב ביטול מודעה בשטר, אלא כשטר נפרד, מדוע מופיע ביטול מודעה בשני שטרות? ואם רס"ג מאמץ את מנהג גאוני סורא, היה צריך לכתוב ביטול מודעה בכל השטרות.

תופעה זו של חוסר אחידות בקשר להופעת פסקת ביטול מודעה בשטרות, קיימת גם בקבצים נוספים בתקופה קדומה זו. בקובץ השטרות באליסאנה, ובקובץ השטרות שבכת"י מינכן, שזוהו על ידי ריבלין כקבצים של שטרות שדבקים בשיטת גאוני סורא,¹¹¹⁹ ביטול מודעה מופיע רק בשטרות בודדים.¹¹²⁰ בארי הזכיר חוסר אחידות בקשר לאזכור ביטול מודעה בשטרות גם בשטרות מארץ ישראל ומקירואן במאה ה-11.¹¹²¹ בספר השטרות של ריב"ב נעדרת פסקת ביטול מודעה בכל השטרות שיש

¹¹¹⁷ בבא בתרא קנא ע"א; גיטין טו ע"א; שטרות, רה"ג, עמ' 32; ריבלין, הירושה, עמ' 263; שם, עמ' 313.

¹¹¹⁸ בבא בתרא קנב ע"ב; רמב"ם, זכיה ומתנה ט, טו.

¹¹¹⁹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 45; ריבלין, כתי"מ, עמ' 283.

¹¹²⁰ באליסאנה: שטר חלופה (ריבלין, אליסאנה, עמ' 115), שטר שובר (שם, עמ' 157), שטר פשרה (שם, עמ' 163).

¹¹²¹ בכת"י מ: שטר מתנה לחוד (ריבלין, כתי"מ, עמ' 297); שטר פשרה (שם, עמ' 315).

¹¹²¹ בארי, תקנות גאונים, עמ' 33-34. ברם ניתן לראות שככלל ביטול מודעה מופיע. בשטרות הארץ-ישראלים בשני שטרות מצור ואחד מרמלה יש ביטול מודעה (אסף, שטרות עתיקים, עמ' 196-200); ורק

להם קשר לשטר חוב, אך גם בשטרות נוספים.¹¹²² במחזור ויטרי יש פסקת ביטול מודעה רק בחלק מהשטרות.¹¹²³

בקבצים של אליסאנה ושל כתי"מ ובשטרות מא"י ומקירואן, ייתכן שחוסר האחידות נובע מכך, שלא מדובר במסמכים שנכתבו כספרי שטרות ערוכים על ידי מורי הוראה, אלא באוסף אקראי של שטרות שנמצאו אצל הסופרים. לכן ייתכן שהסופרים לא הקפידו לכתוב בהתאם לנוהל ולתקנה. בארי מעלה אפשרות שבאותם מקרים שאין פסקת ביטול מודעה, המצהיר ביקש במפורש להימנע מלכתוב ביטול מודעה, כדי להשאיר פתח למודעה.¹¹²⁴ אולם העובדה שחוסר אחידות קיים גם בספרי שטרות של רס"ג וריב"ב מלמדת שחוסר האחידות לא נובע מסופרים לא עקביים אלא מכך שבתקופה זו, עד המאה ה-11, עדיין לא התקבע נוהג הכתיבה של פסקת ביטול מודעה בכל השטרות, אפילו בסורא, למרות הקביעה ההלכתית של גאוני סורא.

בשטרות אחרים, החל מספר השטרות לרה"ג במאה ה-11, ולאחריו בשטרות מהגניזה הקהירית מפסטאט,¹¹²⁵ בספר העיטור, בשטרי יהודי אנגליה,¹¹²⁶ בכלל חפץ של ר' אליעזר מילי, בתיקון סופרים של ר' משה אלמושנינו ור' שמואל יפה, בתכלאל ובנחלת שבעה, פסקת ביטול מודעה נמצאת כמעט בכל השטרות. השטרות היחידים

בשטר הרשאה אחד מרמלה חסר ביטול (שם, עמ' 201). בשטרות מקירואן בשטר מכר יש ביטול מודעה (עמ' 214) ובשטר מתנה (עמ' 215) אין.

¹¹²² ביטול מודעה לא מופיע בשטרות הבאים: אפותיקי (עמ' 46), דמי עבד (עמ' 86), שטר הודאה (עמ' 88), שטר הרשאה (עמ' 90), שטר המחאה (עמ' 92), שטר זכותא (עמ' 102), שטר יזפתא (עמ' 111), שטר ניגרא (עמ' 131), שטר סלקתא (עמ' 133), שטר סימפון (עמ' 136), שטר ערבות (עמ' 138), שטר קבלנות (עמ' 163), שטר שתלא (עמ' 182), שטר שיתוף (עמ' 206), שטר שלישות (עמ' 207), שטר תנאי (עמ' 217). ייתכן שההסבר לכך הוא שחלק גדול משטרות אלו דומים לשטר הלוואה, וריב"ב קיבל את עמדת רס"ג, שאין צורך בביטול מודעה בהלוואה (שטרות, רס"ג, עמ' 200). כמו כן בחלק מהשטרות יש התחייבות הדדית, או שאין הם שטרות התחייבות של ממש. בשטר מכירת העבד (עמ' 140) אין ביטול מודעה, אף על פי שאצל רה"ג מופיע ביטול מודעה בשטר זה (שטרות, רה"ג, עמ' 28). אולי זה בגלל שיש לו זיקה למעמד אישי ולכן הוא כשטרות משפחה שאין בהם פסקת ביטול מודעה. רשימה זו אינה כוללת שטרי משפחה, מתנת שכיב מרע או שטרי בית דין, שבהם אין ביטול מודעה בכל השטרות.

¹¹²³ ביטול מודעה לא מופיע בשטרות הבאים: שטר מכירה (סי' תקסב), שטר חוב (סי' תקסז), שטר הרשאה (סי' תקסח), שטר הלוואה למחצית שכר (סי' תקסט), שטר משכנתא (סי' תקעד).

¹¹²⁴ בארי, תקנות גאוני, עמ' 34.

¹¹²⁵ אסף, שטרות עתיקים (שטר מתנה, עמ' 202, שטר צוואה, עמ' 206, שטר אביזאריה, עמ' 209, 211); מאן, טקסט, א, עמ' 361–363; גוייטין, חברה, עמ' 231; ילין, מגנזי, עמ' 294; וייס, נוסחאות, עמ' 29–42; וייס, חלפון, מס' 9; בארי, תקנות גאוני, עמ' 34; פוס, המודעה, עמ' 134 ובהערה 34–35. אשור, שידוכין, עמ' 188–346.

¹¹²⁶ דיוויס, שטרות.

שמהם נעדרת פסקת ביטול מודעה באופן עקבי הם שטרי מתנת שכיב מרע,¹¹²⁷ שטרי מחאה, שטרי שיתוף,¹¹²⁸ שטרי משפחה, ושטרי בית דין.

היעדר פסקת ביטול בשטר מתנת שכיב מרע כבר הוסבר בהתייחסנו לדברי רס"ג. בשטר מחאה אין פסקת ביטול מודעה, מכיוון שאין בו התחייבות שניתן לבטלה בעזרת מודעה. בשטר שיתוף אין פסקת ביטול מודעה, בגלל שלא סביר שתהיה בו כפייה, שהרי שני הצדדים מתחייבים זה לזה. בשטרי משפחה אין פסקת ביטול מודעה, בגלל ההקפדה שלא לשנות בהם את הנוסח המקובל.¹¹²⁹ בשטרי בית דין אין פסקת ביטול מודעה, מכיוון שאין בהם התחייבות של האדם, אלא סיפור בעלמא של מה שאירע בבית הדין.

בצד הכלל שראינו נציין כי ישנם כמה שטרי משפחה שבהם מופיעה פסקת ביטול מודעה: מצאנו בגט אחד מארץ ישראל מרמלה (1027) שבו כתוב "ובביטול כל מודעים ותנאים".¹¹³⁰ ריב"ב אומר שיש לכתוב את ביטול המודעה כשטר בפני עצמו בגט אישה, אך הוא מזכיר מנהג לכתוב את הביטול בתוך השטר לגבי גט שחרור של עבד, אך ממליץ לנהוג כמו בגט אישה.¹¹³¹ ר' יצחק ממרסיליה מביע דעתו שצריכה להיות פסקת ביטול מודעה בגט: "ואי לאו דחזינא לכולהו רבוותא קמאי בהאי, אמינא למיכתב בטול מודעי בגו גיטא".¹¹³² אכן, בנוסח הגט שכתב בספרו העיטור, מופיע "בדלא אניסנא בביטול כל מודעי".¹¹³³

בשטרות משפחה שאינם גט, ההופעה של ביטול מודעה בתוך השטר שכיחה יותר: אצל ריב"ב מוזכר ביטול מודעה בשטר כתובה דמירכסא.¹¹³⁴ במחזור ויטרי בשטר מחילת כתובתה.¹¹³⁵ בשטרות מהגניזה העוסקים בשידוכין והסכמים שונים קודם הנישואין, המתוארכים למאה ה-12 במצרים, מופיע ביטול מודעה כמעט בכל השטרות.¹¹³⁶ ב"לכל חפץ" מופיע ביטול מודעה בשטר שידוכין.¹¹³⁷ ב"תיקון סופרים"

¹¹²⁷ בשטר צוואה מפוסטאט (1006) שמובא על ידי אסף (שטרות עתיקים, עמ' 207) מופיע ביטול מודעה.
¹¹²⁸ שטר עיסקא, הוא סוג של שותפות ולמרות זאת מופיע ביטול מודעה אצל ר' אליעזר מילי (לכל חפץ, סי' יז).

¹¹²⁹ גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXIV.

¹¹³⁰ מרגליות, א"י, עמ' קיט. עיין גם אסף, מקורות ומחקרים, עמ' 24, 27.

¹¹³¹ שטרות, ריב"ב, עמ' 62, 68.

¹¹³² ספר העיטור אות ג – גט דף ד ע"ב.

¹¹³³ כך כתב גם קרובו ראב"ן הירחי בספר המנהיג (הלכות גט, עמ' תרעה).

¹¹³⁴ שטרות, ריב"ב, עמ' 78.

¹¹³⁵ מחזור ויטרי, סי' תקנז.

¹¹³⁶ אשור, שידוכין, עמ' 188–346.

¹¹³⁷ לכל חפץ, סי' ב.

ביטול מודעה מופיע גם בכתובות עצמן.¹¹³⁸ בנחלת שבעה מופיע ביטול מודעה בכמה שטרות הקשורים לנישואין, אך לא בכתובה עצמה.¹¹³⁹

ניתן אפוא לסכם, שהנהגתם של גאוני סורא לכתוב פסקת ביטול מודעה בכל סוגי השטרות התקבלה בכל תפוצות ישראל. עד המאה ה-11 עדיין שרר חוסר עקביות באזכור פסקת ביטול מודעה בשטרות, אך הנהגה זו הלכה והתקבעה כחלק בלתי נפרד מנוסח כל השטרות, מלבד כמה יוצאים מן הכלל שהוזכרו, החל מהמאה ה-12. נראה שהעובדה שפסקת ביטול מודעה איננה מוזכרת באופן קבוע ברוב השטרות עד המאה ה-11 מראה שפסקת ביטול מודעה נעשתה בתקופה זו, מתוך ניסיון להתמודד עם חשש מסירת המודעה, רק במקום שהיה מצוי חשש כזה. קיבוע פסקת ביטול מודעה בכל השטרות, שאירע בתקופה מאוחרת יותר, מעיד על הפיכתה לחלק מנוסח השטר, ולא לאמירה בעלת משמעות הלכתית קונקרטיית. ייתכן שמעבר זה משקף את העובדה שבתקופת הראשונים צומצם השימוש במודעה, בגלל פרשנות מצמצמת של האפשרות להשתמש במודעה, ותקנת ביטול מודעה כפי שהוזכר, ולכן לא היה עוד צורך בביטול מודעה כמענה לבעיה הלכתית קונקרטיית.

שיטתם של רס"ג וגאוני פומבדיתא, המסתייגת מביטול מודעה שמופיע כפסקה בשטרות אחרים, לא באה לידי ביטוי אפילו בשטרותיהם של רס"ג ורה"ג עצמם וההולכים בשיטתם. מסתבר שההסבר לכך הוא שנוסחי השטרות התגבשו כבר בימי גאוני סורא שלפני רס"ג, וכותבי השטרות, וביניהם רס"ג ורה"ג, נטו שלא לקצר את נוסחי השטר שלפניהם אלא להשאיר גם פסקאות מיותרות ולהגדירן כ"שופרא דשטרי".¹¹⁴⁰

7.7.2 נוסח מלא ונוסח קצר של פסקת ביטול מודעה

רב נחשון בתשובה, כאשר הוא קובע שיש להזכיר ביטול מודעה בכל השטרות, מזכיר נוסח מלא, דהיינו "ביטול מודעי, ומודעי דמודעי, ומודעי דנפקי מגו מודעי, עד סוף כל מודעי".¹¹⁴¹ רס"ג בספרו, כשהוא מזכיר את הצורך לכתוב ביטול מודעה

¹¹³⁸ תיקון סופרים, שטר כתובה (סי' א); תנאי כתובה (סי' ב); חיוב האחים להיחלץ ממנה (סי' ג); כתובה דאירכסא (סי' ו); טופס כתובת אישה שחוזרת עם בעלה (סי' ח); כתובת יבמין (סי' ט); שליחות והרשאה לשידוכין (סי' יג).

¹¹³⁹ תנאים ראשונים נוסח פולין (סי' ט); הרחבת זמן הנישואין (סי' יא); תוספת כתובה בסוגרים (סי' טז); מחילה על השבעת כתובה (סי' יח); שובר על הכתובה (סי' יט); שטר חצי זכר (סי' כא); התחייבות אחים לחלוץ (סי' כב); התחייבות לכלתו אם לא יחלוץ (סי' כג).

¹¹⁴⁰ תג"ה, סי' שלה.

¹¹⁴¹ תגמו"מ, סי' כא.

בשטר, אינו מזכיר את נוסח הביטול. מתשובת רה"ג עולה שהיה מקובל בקרב השואלים לכתוב נוסח מלא של ביטול מודעה.¹¹⁴² תמונה דומה עולה בשטרי אליסאנה בכתי"מ, המשקפים את מנהג גאוני סורא, אצל ריב"ב, באוסף השטרות של יהודי אנגליה, במחזור ויטרי, ובלכל חפץ ובנחלת שבעה.¹¹⁴³ ריב"ב גם מוסיף "שמסרתי ושאמסור דלא למילף מינהון ודלא למיתלי בהון לעלם".¹¹⁴⁴ תוספת זו נמצאת אצלו גם בשטר ביטול מודעה כשטר נפרד.¹¹⁴⁵ במחזור ויטרי לעיתים, לאחר פירוט המודעות העומדות לביטול, לא מוזכרת לשון "ביטול" דווקא אלא לשונות מגוונות: "כחספא תבירא דלית ביה מששא",¹¹⁴⁶ "הכל מחלתי לפלוני בזוז אחד והזוז קיבלתי ממנו",¹¹⁴⁷ "נתפשרתי לפלוני".¹¹⁴⁸ בנחלת שבעה מהמאה ה-17, בדרך כלל נוספת לביטול פסילת עדי מודעה על פי הנהגת רשב"א.¹¹⁴⁹

בחלק מהשטרות, נוסח כוללני מחליף את הנוסח המפרט את כל סוגי המודעות שייתכן שנמסרו: "ובטיל כל מודעי ותנאי דמסירין ליה על שטר דנן כתיקון חכמים",¹¹⁵⁰ או "וכל מודעי ותנאי דמסירין לי ודמסרנא אנא על שטר אביזאריה דנן בטילין אינון מעכשיו קדמיכון בכל לישנאי דאמור רבנן דיבטלון בהון מודעי ותנאי".¹¹⁵¹ נוסחים אלה נמצאים בשטרות אצל רה"ג, בשטרות קדומים מתקופת רב נטרונאי גאון שפרסם אפטוביצר,¹¹⁵² בחלק משטרות ריב"ב,¹¹⁵³ ובתכלאל.¹¹⁵⁴

¹¹⁴² תגי"ה, סי' שלה.

¹¹⁴³ באליסאנה מופיע נוסח מלא בשטר חלופה (ריבלין, אליסאנה, עמ' 115) ובשטר שובר (שם, עמ' 157). לעומת זאת בשטר פשרה (שם, עמ' 163) מופיע נוסח קצר. בכתי"מ מופיע נוסח מלא בשטר מתנה לחוד (כתי"מ, עמ' 297) ובשטר פשרה (שם, עמ' 315). בשטרות יהודי אנגליה מופיע נוסח ביטול מלא חוץ משני שטרי מכר (דייוויס, שטרות, עמ' 17, 163). במחזור ויטרי מופיע נוסח מלא בשטר מחילה (סי' תקס) בשטר מתנה (סי' תקסא) ובשטר פריעת שטר חוב (סי' תקעא). בלכל חפץ מופיע נוסח מלא מלבד בשטר שובר (סי' כז). בנחלת שבעה מופיע נוסח מלא בשטר חצי זכר (סי' כא) ובשטר מכירה (סי' לא).

¹¹⁴⁴ שטרות, ריב"ב, עמ' 40.

¹¹⁴⁵ שם, עמ' 57.

¹¹⁴⁶ שטר מחילת כתובה, סי' תקנז.

¹¹⁴⁷ שטר מחילה, סי' תקס; שטר מתנה, סי' תקסא.

¹¹⁴⁸ שטר פשרה, סי' תקעג.

¹¹⁴⁹ בנחלת שבעה מופיע ביטול עם פסילת עדי מודעה בשטר שובר על כתובה (סי' יט), בשטר פיצוי (סי' לד), בהתחייבות האחים לחלוץ (סי' כב) והתחייבות לכלה לחליצה (סי' כג). ובשטר חוב (סי' כח) הנוסח קצר: "בביטול כל מודעות עד עולם כתיקון חז"ל". ר' שמואל הלוי שם, בס"ק כה תמה על קיצור זה בלא פסול עדי מודעה.

¹¹⁵⁰ שטר הלוואה (שטרות, רה"ג, עמ' 22). כך גם הנוסח בשטר הרשאה שם (עמ' 33).

¹¹⁵¹ שטר אביזאריה (שטרות, רה"ג, עמ' 24).

¹¹⁵² אפטוביצר, מסמכים, עמ' 30: "ומבטלין כל מודעי ותנאי... אילין בטלין מעכשיו בכל לישנא דאמור רבנן דבטלין בהון מודעי ותנאי".

בשטרות מהגניזה מהמאה ה-11 בארץ ישראל, אנו מוצאים בחלק מהשטרות נוסח קצר: "ובביטול כל מודעין ותנאין", בלי פירוט המודעות, ובלי אזכור של תיקון חכמים.¹¹⁵⁵ אולם ברוב השטרות יש עדיין נוסח מלא של ביטול מודעה, הכולל פירוט המודעות המתבטלות או הנוסח הכוללני "כתיקון חכמים".¹¹⁵⁶

בשטרות מהמאה ה-12 ממצרים אנו כבר מוצאים את הנוסח הקצר ברוב השטרות.¹¹⁵⁷ סגנון קצר זה ממשיך גם בספר העיטור,¹¹⁵⁸ ובתיקון סופרים.¹¹⁵⁹ בתיקון סופרים נוספה לנוסח הקצר גם פסילת עדי מודעה כהנהגת רשב"א: "בביטול כל מיני מודעי ובפסול עדי מודעא".¹¹⁶⁰

לסיכום, ניתן לומר שבשטרות עד המאה ה-11, הנוסח בפסקת ביטול המודעה בדרך כלל היה מלא ולכל הפחות הייתה בו אמירת כוללנית שהביטול נעשה כתיקון חכמים. בשטרות מאוחרים יותר בדרך כלל יש קיצור. נדמה שהתופעה של קיצור הפסקה של ביטול המודעה מקבילה לתהליך התקבעות הפסקה, אותה הזכרנו בסעיף הקודם. התקבעות פסקת ביטול מודעה בשטר וקיצורה, שניהם מעידים על הפיכת הפסקה מתרופה לטענה משפטית קונקרטי, לחלק מהנוסח הקבוע של השטר.

¹¹⁵³ חלוקת קרקעות (שטרות, ריב"ב, עמ' 104); חלוקת קרקעות (שם, עמ' 107); מתנה לחוד (שם, עמ' 118). בשטר שכירות (עמ' 200) ובכתובה דמירכסא (עמ' 78) לא מוזכר כ"תיקון חכמים".
¹¹⁵⁴ תכלאל, שטר מכירה, עמ' תקס: "ובטלית מן שטרא זבינא דן כל מודאעי ותנאי כתיקון חכמים ז"ל"; וכן שטר מתנה (עמ' תקסא); שטר מחילת שבועת אלמנה (עמ' תקסו); שטר שובר (עמ' תקסז). יש לציין שבשטרות אלו לא ניכרת השפעת נוסחי ביטול מודעה של רמב"ם רמ"ה ורשב"א, אף שהם מתוארכים למאה ה-17.

¹¹⁵⁵ אסף, שטרות עתיקים, עמ' 197; שם, עמ' 206; שם, עמ' 211.

¹¹⁵⁶ שם, עמ' 197, נוסח ארוך במיוחד; שם, עמ' 199 "כתיקון חכמים"; שם, עמ' 202 נוסח מלא; שם, עמ' 209 נוסח מלא; שם, עמ' 214.

¹¹⁵⁷ אשור, שידוכין, עמ' 188, 191 ועוד שטרות רבים שם.

¹¹⁵⁸ ספר העיטור, אות מ – מכירת קרקעות, דף סז ע"ג ועוד שטרות רבים. יש לציין שספר העיטור מתאפיין בנוסח קצר של השטרות (ריבלין, צוואה, עמ' 249).

¹¹⁵⁹ תיקון סופרים: שטר כתובה (סי' א); שטר ערבות (סי' מד), בשטר הפקעת קידושין (סי' עח) בשם שו"ת ר"ן סי' לב.

¹¹⁶⁰ תיקון סופרים: תנאי כתובה (סי' ב). לפעמים הנוסח ארוך יותר: "בביטול כל מיני מודעי ומודעי דמודעי ופסול עדי מודעא", למשל: בשטר הרשאה לאחר לעמוד בדין (סי' מ); שטר מכירה (סי' מה); שטר הרשאה של אישה לגביית נכסי בעלה שמת (סי' ס); שטר חלוקת קרקעות (סי' עו).

7.7.3 מיקומה של פסקת ביטול המודעה בתוך השטר

רס"ג קובע, לגבי שטר חלוקת שותפות, שמיקום פסקת ביטול המודעה הוא אחרי ביטול הטענות המשפטיות ולפני האחריות, הנאמנות והקניין.¹¹⁶¹ גם בשטרי אליסאנה, כתי"מ, ריב"ב, ספר העיטור ומחזור ויטרי מופיעה הפסקה במיקום זה.¹¹⁶² אצל רה"ג פסקת ביטול המודעה מופיעה אחרי האחריות וצמוד לקניין. כך גם בשטרי אנגליה ובתיקון סופרים.¹¹⁶³ בשטרות מן המאה ה-12, מן הגניזה במצרים, המיקום של הפסקה הוא לאחר הקניין.¹¹⁶⁴ בשטרות מאוחרים אנו מוצאים את ביטול המודעה כחלק מפסקת הסיכום של תוקף השטר. למשל בספר נחלת שבעה מופיע הנוסח הבא:

וכל זה קבלתי עלי ועל יורשי אחרי ובאי כוחי בחרם חמור ובשבועה דאוריתא ובתקיעת כף בפועל, בלתי שום עוד מודעות ובביטול כל מודעות [עד סוף כל המודעות] ובפיסול כל עידי מודעות בעולם. ויהא כח לשטר מחילה זו כאילו נכתב באריכות בכל לישנא שופרא דשטרי לטובת לזכות ולתועלת ויפוי כח האלמנה, דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי.¹¹⁶⁵

המיקום של פסקת ביטול המודעה שקבע רס"ג בסמוך לביטול הטענות המשפטיות הוא טבעי, שכן ביטול מודעה הוא ביטול של טענה משפטית שיכולה לערער את תוקף השטר. נדמה שהמיקומים האחרים, הן המיקום שבשטרי רה"ג שמסמך את ביטול המודעה לקבלת האחריות ולקניין, הן המיקום של השטרות ממצרים לאחר הקניין, והן המיקום בתוך פסקת סיכום, מבטאים את הפיכת ביטול המודעה בשטר מביטול של טענה משפטית קונקרטי, לעוד אמירה בנוסחו הקבוע של השטר שבאה לחזק את תוקפו.

דוגמה מאלפת לשני סוגי פסקאות ביטול המודעה שעליהם דיברנו, היא נוסח שטר מתנה מחיים ולאחר מיתה בתיקון סופרים¹¹⁶⁶ שנביא כאן חלק מנוסחו:

¹¹⁶¹ שטרות, רס"ג, עמ' 210.

¹¹⁶² ריבלין, אליסאנה, עמ' 115; שם, עמ' 157; שם, עמ' 163; ריבלין, כתי"מ, עמ' 315; שטרות, ריב"ב, עמ' 40; ספר העיטור, אות ש – שובר, דף מא ע"ג; מחזור ויטרי, סי' תקנז; לכל חפץ, סי' ו-ז.

¹¹⁶³ שטרות, רה"ג, עמ' 24; דייוויס, שטרות, עמ' 14; תיקון סופרים, סי' מד-מה; לכל חפץ, א-ב; נחלת שבעה, סי' כח.

¹¹⁶⁴ אשור, שידוכין, עמ' 188, 191 ועוד שטרות רבים שם.

¹¹⁶⁵ נחלת שבעה, סי' יח. תופעה זו כבר מופיעה לראשונה בספר לכל חפץ (סי' ו).

¹¹⁶⁶ סי' מט.

...ומתנה זו כתבוה בשוקא וחתמוה בברא כי היכי דלא תיהוי כמתנה טמירתא אלא גלויה ומפורסמת לכל. והריני פוסל כל עד או עדים שיעידו שמסרתי שום מודעא על המתנה הנז', והריני מעיד על עצמי שלא מסרתי שום מודעא, ושלא אמרתי שום דבר שיגרום בטול אל המתנה הזאת, ושלא נתתי מתנה זו מחמת שום אונס כלל אלא בלב שלם ובנפש חפצה וכו'. ומעתה ומעכשיו לא נשתייר לי ולירשי אחרי ולבאי כחי במתנה זאת לא קול ולא דברים לא טענה ולא תביעה לא תרעומת לא ממונא ולא דררא דממונא, שכל החזקה הנז' נתתי לו בלב שלם מעתה ומעכשיו ולאחר מיתה.

ואחריות חומר שטר מתנה זו קבלית עלי ועל ירתאי בתראי, ועל כל נכסי מקרקעי ואגבן מטלטלי, כאחריות וחמר כל שטרי מתנות כעין זו הנהוגות בישראל, שתקנו חז"ל דלא כאסמכתא ודלא כטופס דשטרי, בבטול כל אופני מיני מודעות ומחאות גלויות ונסתרות מראשן וער סופן. וקנינא אנן סהדי דחתימין לתתא וכו' עד והכל שריר וקים:

החלק הראשון (א) של השטר עוסק בביטול הטענות המשפטיות. קטע זה מופיע לאחר החלק החיובי של נתינת המתנה עצמה, שלא הובא. תחילה נשללת הטענה המשפטית של "מתנה טמירתא", כלומר שלא מדובר במתנה נסתרת פיקטיבית, דבר המקובל בנוסח שטרי מתנה.¹¹⁶⁷ לאחר מכן נשללת המודעה בעזרת פסקת ביטול מודעה בנוסח מלא, שאמנם איננה דומה לביטול הקלאסי בנוסח של הגאונים, אך יש בו פסילת עדים כרשב"א, הודאה שלא נמסרה מודעה כרמ"ה, וביטול כל אמירה שגורמת לפגיעה בתוקף הפעולה המשפטית כרמב"ם. לאחר מכן מופיע סילוק כל שאר הטענות המבטלות את השטר.

החלק השני שהבאנו (ב) כולל דברי סיום שבאו לתת תוקף להתחייבות שבשטר. יש בהם קבלת אחריות על כל הנאמר בשטר, ופסקת ביטול מודעות שהיו על השטר. בחלק זה של השטר, פסקת ביטול המודעה מופיעה בנוסח הקצר. שתי פסקאות של ביטול מודעה בשטר אחד כפי שיש בשטר זה הן תופעה חריגה. נדמה שתופעה זו אירעה דווקא בתיקון סופרים, מפני שספר זה משלב בנוסחיו,

¹¹⁶⁷ בבא בתרא מ ע"ב: "דלא אמר להו תיתבו בשוקא ובבריתא ותכתבו ליה" (שטרות, רס"ג, עמ' 210, 212; שטרות, רה"ג, עמ' 29; ריב"ב, עמ' 60). בשטרות מאוחרים יותר ביטוי זה התפשט גם לשטרות אחרים ומבטא גם הוא גמירות דעת. למשל בשטר אביזאריה מהגניזה (אסף, שטרות עתיקים, עמ' 209), בשטרי אנגליה (דייוויס, שטרות, עמ' 8, 14, 26 ועוד), בכתי"מ (ריבלין, כתי"מ, עמ' 307), במחזור ויטרי (מכירת עבד, סי' תקנט), ובלכל חפץ (סי' ו).

שטרות מוקדמים ומאוחרים. במוקדמים, פסקת ביטול מודעה ארוכה, ומופיעה כחלק מביטול הטענות המשפטיות, ובמאוחרים פסקת ביטול המודעה קצרה ומופיעה כחלק מנוי השטר בסיומו. בכך הדגים שטר זה את שני הדגמים של פסקאות ביטול המודעה בשטרות, בהם עסקנו בסעיף זה.

7.7.4 נוסחים מיוחדים בפסקת ביטול המודעה

פסקת ביטול מודעה ארוכה באופן יוצא דופן נמצאת בשטר אביזאריה מצור משנת 1019 :

וכל מודעא ומודעא דמודעי דנפקי מן גו מודעי מריש כל מודעי עד סוף כל מודעי, שמסרתי על [יד] כל אדם בעולם, על ידי רב או על ידי בית דין או על ידי תלמיד או על ידי נשיא או על ידי חשוב שבדורו, וכתוב בה: "שאפילו אלף ביטולין יוצאין על מודעא זו לא תבטל לעולם" הכי ביטלתי [אותה] וכיוצא בה מעכשיו ביטול גמור. ואפילו נתנו לי בית דין הגדול רשות למסור מודעא ולבטל מודעא באונסא דמינכר או באונסא דמיברר לא תהא לי רשות לאמר: "כל המודעות ביטלתי ומודעא זו לא ביטלתי" אלא תהא אותה מודעא בטילה ביטול גמור מהיום ולעולם. וניתרציתי בלב שלם [] ביטלתי אותה מודעא בפירוש, והפקעתי כל זכות שיש בה וגמרתיה והקניתי [ל]דויד זה בן חיים בעין יפה...".¹¹⁶⁸

נעמוד כאן על שתי נקודות ייחודיות בנוסח פסקה זו:

ראשית, לאחר פירוט של כל סוגי המודעות המתבטלות כמו בנוסח הרגיל, יש התייחסות למודעה שנמסרה על ידי בית דין או תלמיד או חשוב שבדור. התייחסות זו נמצאת גם בפסקת ביטול מודעה בשטר שובר באליסאנה, כפי שהעיר כבר ריבלין.¹¹⁶⁹ אזכור הנשיא הוא ממאפייני השטרות שבארץ ישראל, שבה הדיינים התמנו על ידי נשיא.¹¹⁷⁰

שנית, פסקת ביטול מודעה זו מנסה להתגבר על מודעה על ביטול המודעה שנכתבה בשיטת ההחרגה, דהיינו שאין בה ביטול מודעה ישיר אלא קביעה שביטול המודעה יחול על כל המודעות האחרות מלבד מודעה זו. נוסח כזה של מודעה מוזכר במודעות

¹¹⁶⁸ אסף, שטרות עתיקים, עמ' 197; גיל, א"י, ב, עמ' 479–481.

¹¹⁶⁹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 157–159.

¹¹⁷⁰ אסף, בתי הדין, עמ' 38.

באליסאנה, בכתי"מ, בתיקון סופרים ובעט סופר.¹¹⁷¹ נוסח הביטול שלפנינו מנסה להתמודד עם מודעה מסוג זה על ידי הדגשה שביטול המודעה הזה מתייחס ספציפית לאותה מודעה המחריגה.

נוסח מיוחד אחר מוזכר אצל ריב"ב בשטר מתנה. נוסח זה מדגיש את העובדה שביטול מודעה נכתב רק לאחר התייעצות עם המתחייב, בהתאם לשיטת רס"ג וגאוני פומבדיתא שביטול מודעה תקף רק אם נעשה מרצון: "ונמלכתי בפלוני באחריות זו וכן נמי בבטול כל מודעי והודענוהו כח האחריות וכח ביטול המודעי וסביר וקביל..."¹¹⁷² אך לא מצאנו נוסח זה בשטרות אחרים.

בשטר פשרה באליסאנה מופיע הנוסח החריג "ובביטול כל מיני מודעות ומחאות". זאת בניגוד לחיבור המצוי של ביטול מודעה לביטול תנאי ולא לביטול מחאה.¹¹⁷³

7.7.5 מכירת מודעה

נוסח מיוחד נוסף לביטול מודעה הוא מכירת מודעה, אך הסבר תופעה זו דורש דיון ארוך יותר, ולכן נקדיש לו סעיף נפרד.

ריב"ב כותב בנוסח שטר המתנה שלו: "ואיכא בנוסחי עתיקי דכתי' בהו הני כולם מכרתים לפלוני זה בזוז וקבלתי ממנו הזוז".¹¹⁷⁴

נוסח זה קובע שהביטול נעשה על ידי מכירת המודעה בזוז. נוסח דומה מופיע בשטר פשרה,¹¹⁷⁵ וכנוסח אפשרי בשטר שובר אלא ששם הסכום הוא פרוטה ולא זוז.¹¹⁷⁶ ריב"ב בעיסוקו בנוסח שטר המתנה, קבע שנוסח זה מיותר, שכן גם בלא המכירה אומר המוכר או נותן המתנה במפורש, שביטול מרצונו את כל המודעות. אמירה זו מבוססת על כך, שמכירת מודעה מופיעה אצלו נוסף על נוסח הביטול הרגיל. כך גם בשטר פשרה שבכתי"מ.¹¹⁷⁷ ריבלין תמה על כך שלמרות אמירתו של ריב"ב שנוסח זה

¹¹⁷¹ ריבלין, אליסאנה, עמ' 151; ריבלין, כתי"מ, עמ' 320; תיקון סופרים, סי' לג-לד; כרם חמר, דף נא ע"א.

¹¹⁷² שטרות, ריב"ב, עמ' 59-60.

¹¹⁷³ ריבלין (אליסאנה, עמ' 167) כבר העיר על חריגותו של נוסח זה. נוסח זה מופיע גם בשטר מתיקון סופרים שהובא לעיל (מתנה מחיים ולאחר מיתה, סי' מט). גם בשטר פשרה בכתי"מ (עמ' 315) יש סמיכות בין ביטול מודעה לביטול מחאה "בלא שום דין ודברים ובלא שום תביעה ומחאה והתראה וכל מודעא וכו". ייתכן שהסמיכות נובעת מכך שביטול מודעה וביטול מחאה שניהם חלק מפסקת ביטול הטענות המשפטיות, שיכולות לפגוע בתוקף הפעולה המשפטית.

¹¹⁷⁴ שטרות, ריב"ב, עמ' 59.

¹¹⁷⁵ שם, עמ' 149.

¹¹⁷⁶ שם, עמ' 185.

¹¹⁷⁷ ריבלין, כתי"מ, עמ' 315.

מיותר, הוא מוסיף להביאו.¹¹⁷⁸ ברם, כפי שהזכרנו, דרכם של כותבי השטרות היא שלא להשמיט נוסחים מיותרים בשטר, גם אם אין בהם תועלת הלכתית.¹¹⁷⁹ בשטרות שבמחזור ויטרי, המכירה איננה מופיעה נוסף על הביטול, אלא במקום הביטול, למשל: "וכל מודעי ומודעי דמודעי דנפקי מגו מודעי עד סוף כל מודעי שמסרתי ושעתיד אני למסור כולם מכרתים לפלני זה בזוז אחד והזוז קיבלתי ממנו..."¹¹⁸⁰.

בפסקות ביטול מודעה שמופיעות ב"עט סופר" מופיעה מכירה כאחת האפשרויות לביטול מודעה יחד עם שבועה שלא נמסרה מודעה.¹¹⁸¹ ר' אברהם אנקאווא טוען שהמכירה היא לאדם שלישי, אך לא נראה כך מהמקורות הנ"ל.¹¹⁸² יש לציין שבשטר אביזאריה שהובא לעיל, שנכתב בצור במאה ה-11, יש שימוש במכירה בזוז לא בהקשר של ביטול מודעה, אלא בהקשר של ביטול טענות משפטיות באופן כללי: "וכל הערמה וכל קנוניה וכל הטמנה שתתגלה עליו היום ולאחר היום משמו או משם אחד באי כוחו הרי כולם בטילין מעכשיו, ומכורין לדוד זה בן חיים בפרוטה אחת. וכל מודעא ומודעא..."¹¹⁸³ תופעה זו קיימת גם במחזור ויטרי בשטר מחילה: "ומחלתני) לו עסק כך וכך שהיה לי עמו בזוז אחד והזוז קיבלתי ממנו".¹¹⁸⁴ מכירת מודעה מוכרת לנו גם מתשובות הגאונים. למשל בתשובות הגאונים הקצרות נאמר: "ואם אמר לו שמעון ללוי: 'מכור לי כל מודעה שעשית בפרוטה או בשווה פרוטה או בטל המודעה' ומכר לו או בטל, כבר בטל המודעא".¹¹⁸⁵ גם בתשובה זו,

¹¹⁷⁸ ריבלין, אליסאנה, עמ' 41.

¹¹⁷⁹ רמב"ם, זכיה ומתנה יב, טו-טז; גולאק, אוצר השטרות, עמ' XXV. יש לציין שתופעה דומה קיימת גם לגבי נוסח ביטול המתייחס למודעות עתידיות "או שעתיד אני למסור". גם שם אומר ריב"ב שהנוסח מיותר (שטרות, ריב"ב, עמ' 57) אך ממשיך להביאו (עיין מה שכתבנו בסעיף 10.5.1).

¹¹⁸⁰ מחזור ויטרי, שטר מתנה, סי' תקסא. וכן בשטר מחילה, סי' תקס "הכל מחלתי לפלני בר פלני בזוז אחד והזוז קיבלתי ממנו".

¹¹⁸¹ עט סופר, כרם חמר, נא ע"א.

¹¹⁸² כך עולה בתשובה"ג הקצרות (סי' קלד), שם מוזכר שהמכירה היא בין שמעון ללוי שהם שני בעלי הדין. כך עולה גם משטר אביזאריה מצור (אסף, שטרות עתיקים, עמ' 197; גיל, א"י, ב, עמ' 479-481) שבו מפורש שמכירת הטענות היא לצד שכנגד. כך עולה כך גם מלשון ריב"ב (שטרות, ריב"ב, עמ' 59; 149; 185) ובמחזור ויטרי (סי' תקס-תקסא): "מכרתים לפלוני זה בזוז". נראה שההדגשה של "פלני זה" מוסבת על בעל הדין השני.

¹¹⁸³ אסף, שטרות עתיקים, עמ' 197; גיל, א"י, ב, עמ' 479-481. עיין גם בארי (תקנות גאונים, עמ' 35, הערה 88) שכבר עמד על תופעה זו.

¹¹⁸⁴ מחזור ויטרי, שטר מחילה, סי' תקס.

¹¹⁸⁵ תשובה"ג הקצרות, סי' קלד. רבינוביץ' שם מעיר: "נוסח זה כעין מחילה, דמילי כי האי לא מזדבני בדינרי". כלומר מודעה היא גילוי דעת ולכן איננה יכולה להימכר ולכן צריך לפרש שכוונת הנוסח למחילה.

המכירה מוצעת כתחליף לביטול ולא כתוספת. אסף מביא תשובה אחרת שבה נאמר: "ומאן דמבטל מודעא לא צריך לזבוני, אילא קאני מיניה בביטול מודעיה. וזכורים אנו י"א ראשי ישיבות וכמה אבות בית דין, ודין בישיבה ולא שמענו שהוצרכו את מודעא למכור אתו..."¹¹⁸⁶ הגאון כנראה נשאל אם יש צורך למכור מודעה, כאשר מבטלים מודעה, ותשובתו שדי בקניין שבביטול המודעה, ואין צורך בשניהם. הגאון מוסיף שהוא זכה להכיר י"א גאונים ולא שמע מאיש מהם, על הצורך למכור מודעה. אסף טוען שמדובר בתשובה של רב נטרונאי גאון או של ר' נחשון גאון מגאוני סורא במאה ה-9.¹¹⁸⁷

בארי מבאר שאין להבין את המושג "מכירת מודעה" כמכירה של טענה, שהרי טענה אינה חפץ שניתן להעביר. לדעתו המכירה משמשת ביטוי מעשי לרצון של המבטל בקיום הפעולה המשפטית ובביטול המודעה.¹¹⁸⁸ לדעתנו, ניתן לפרש את מכירת המודעה כמכירת הזכויות הנובעות מן המודעה, כמו שעולה בנוסח שמובא בעט סופר: "וגם מכר מעכשיו לפב"פ כל הזכות המגיע לו מכח כל מודעא שמסר נגד שום דבר מכל הנז' בשט"ז מכירה גמורה מעכשיו ככח קנין ושבועה הנז' בעד הסך הנז' שנתן לו פב"פ הנז'".¹¹⁸⁹

השאלה הנשאלת היא: מניין צמח הרעיון לבטל את המודעה על ידי פעולת מכירה? ניתן להציע, שמכירת המודעות נובעת מכך שיש צורך לחדש את הפעולה המשפטית שבוטלה על ידי המודעה. הצעה כזו עולה מדברי רמ"ה, בהסבירו את המשמעות של הקניין בביטול מודעה שנעשה אחרי הפעולה המשפטית: "דכיון דקנו מיניה אביטול מודעא דמבטיל להו לזבני, כמאן דקנו מיניה דקיימינהו להנך זבני דמי".¹¹⁹⁰ אולם הצעה זו בעייתית מבחינה טקסטואלית ועניינית. טקסטואלית, המכירה היא של המודעה ולא של הקרקע. עניינית, לצורך חידוש המכירה די בפעולת הקניין שמופיעה בתחילת השטר. אכן, נראה שדברי רמ"ה עוסקים בביטול מודעה שנכתב כשטר נפרד, ואילו אנו עוסקים במכירת מודעה שנמצאת כפסקה בתוך שטרות אחרים, לכן הצעה זו אינה מסתברת.

לחלופין, ניתן להציע שביטול נעשה על ידי פעולת מכירה, מפני שבדרך כלל ביטול המודעה היה נעשה תמורת כסף. ריב"ב בהקדמתו לשטר ביטול מודעה מסביר שביטול מודעה מתרחש כאשר הקונה בכפייה יודע שהמוכר כתב על שטר המכירה

¹¹⁸⁶ תשוה"ג (אסף), סי' רנט, עמ' 191.

¹¹⁸⁷ שם, עמ' 188.

¹¹⁸⁸ בארי, תקנות גאונים, עמ' 35.

¹¹⁸⁹ כרם חמר, נא ע"א.

¹¹⁹⁰ רמ"ה, בבא בתרא מח ע"א, ס"ק קפה.

מודעה, ולכן הוא בא אל המוכר לשכנעו לבטל את המודעה באופן הבא: "והלך ופייסו ונתן לו ממון לשמעון ואמר לו הרי לך ממון זה ובטל לי אותה המודעה שמסרת על מכירה פלונית או מתנה פלונית שעשית לי באונס וביטלה שמעון זה בעצמו בלא שום אונס אלא מפני הממון שלקח ממנו עשה ברצון נפשו בדלא אניס וביטל המודעה הרי המכירה או המתנה קיימת".¹¹⁹¹ אולם הסבר זה בעייתי, שכן אם מטרת הממון היא לשכנע את המוכר לבטל מרצון, קשה להניח שזו אחד או פרוטה אחת מועילים לצורך זה. ייתכן שהסכום שננקט בשטרות הוא סמלי, אך בפועל ניתנו סכומים גדולים הרבה יותר, כדי לשכנע את המוכר לבטל ברצון. הצעה זו מתיישבת עם השיטה של רס"ג, גאוני פומבדיתא וריב"ב, שביטול מודעה צריך להיעשות מרצון, לכן יש צורך במעות כדי לשכנע את המצהיר להסכים. הסבר שלישי אפשרי הוא שמכירת מודעה היא הליך משפטי שנועד לתת תוקף לביטול מודעה בכפייה. ברגע שהופכים את ביטול המודעה, לפעולה משפטית שיש לה תמורה, אזי דינה כמכר שתקף אפילו בכפייה, כפי שמפורש בתלמוד.¹¹⁹² לחלק משיטות הראשונים גם מכר בפרוטה די בו כדי להגדיר את הפעולה כמכר, שתקף אף בכפייה.¹¹⁹³

הצעה זו מתיישבת עם שיטת גאוני סורא שביטול מודעה בכפייה תקף. אמנם גאוני סורא אמרו שאין במכירה צורך, כפי שעולה מתשובת הגאונים שהביא אסף שהובאה לעיל, אך נראה מהתשובה, שהם לא התנגדו לרעיון מכירת המודעה עקרונית, אלא שסברו שצורך זה מתמלא בביטול עם קניין סודר.¹¹⁹⁴ הסיבה לכך היא שגם בקניין סודר ניתנת למוכר תמורה סמלית, שהופכת את הפעולה הכפויה לתקפה, כפי שביארנו בסעיף העוסק בצורך בקניין בביטול מודעה.¹¹⁹⁵ מסתבר לקבל את ההצעה שמכירת מודעה מתיישבת עם שיטת גאוני סורא, שכן מתשובת הגאונים שהביא אסף עולה, שמכירת מודעה הייתה ידועה כבר בימי גאוני סורא במאה ה-9. להערכתנו, שיטת רס"ג וגאוני פומבדיתא המחייבת ביטול מודעה

¹¹⁹¹ שטרות, ריב"ב, עמ' 51.

¹¹⁹² בבא בתרא מז ע"ב.

¹¹⁹³ עיין סעיף 2.4.

¹¹⁹⁴ ריבלין בספרו אליסאנה (עמ' 41) סבר שמכירת מודעה אינה מתיישבת עם שיטת גאוני סורא, בגלל שגאוני סורא כתבו, שאין בה צורך בתשובה הנ"ל. אולם ריבלין עצמו הביא במאמרו על כתי"מ (עמ' 315 ושם בשורה 17) נוסח ביטול מודעה הכולל מכירת מודעה בפרוטה, אף על פי שהוא זיהה את שטרות כתי"מ כמתאימים לשיטת גאוני סורא (שם, עמ' 283). אם כן, יש כאן ראייה לכך שיש מקום לנוסח של מכירת מודעה בשטרות הכתובים על פי גאוני סורא.

¹¹⁹⁵ עיין סעיף 3.7.

ברצון, צמחה רק במאה ה-10, לאחר שמכירת מודעה כבר הייתה קיימת, ולכן לא ייתכן שמכירת מודעה נבעה ממנה.¹¹⁹⁶

7.7.6 נוסחים מאוחרים של פסקת ביטול מודעה

בתיקון סופרים בשטר מתנה (סי' מח) ובשטר מתנה מחיים ולאחר מיתה (סי' מט) שהובא לעיל, מופיע נוסח שאיננו כולל את נוסח ביטול המודעה הקלאסי, אלא רק את הנוסחים החדשים: פסילת עדי מודעה כרשב"א, הודאת בעל דין שלא הייתה מודעה כרמ"ה, וביטול כל אמירה שתגרום לביטול הפעולה המשפטית כרמב"ם. בשטר מחילה (סי' נ) מובא נוסח דומה, המשלב ביטול קלאסי עם פסילת עדי מודעה כרשב"א, וכל דבר שיגרום לביטול הפעולה המשפטית כרמב"ם, אך לא מוזכרת הודאת בעל דין שלא נמסרה מודעה, כרמ"ה.

יש לציין שיש חידוש בשימוש שעושה תיקון סופרים בנוסח של רמב"ם, המבטל כל דבר שיגרום לביטול הפעולה המשפטית. זאת משום שרמב"ם הזכיר נוסח זה רק בהקשר של גט,¹¹⁹⁷ וגם רשב"א הביאו בתיקון הגט,¹¹⁹⁸ ואילו תיקון סופרים מרחיב את השימוש בו גם לשטרות אחרים.

נוסח זה מתאים לאופיו של ספר תיקון ספרים, שנכתב לאחר תקופת הראשונים, ומצרף לנוסח השטרות הקדום את הנוסחים שחידשו הראשונים. יש לציין שבדרך כלל נוסחי פסקת ביטול מודעה של "תיקון סופרים" הן קצרות, ונוסחים אלה חריגים באריכותם.

בעט סופר ישנו סעיף העוסק בהצעות שונות לפסקת ביטול מודעה, שיש בהן חידוש, ולכן בחרנו להביאן כאן כלשונן.

ביטול מודעה כפנים מתחלפות:¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁶ ריבלין (אליסאנה, עמ' 41) עמד על כך שהיעדרה של מכירת מודעה משטרי אליסאנה, מחזקת את ההשערה ששטרי אליסאנה מתאימים לשיטת גאוני סורא. אולם אנו מוצאים מכירה בזוז אחד גם בשטר אביזאריה בצור, וגם בשטרי כתי"מ (שטר פשרה, עמ' 315). להערכתנו שני קבצים אלו מסכימים שביטול בכפייה תקף, לאור העובדה שהזכירו את הנוסח שכל המודעות ייבטלו חוץ מזו. גם זה חיזוק לכך שמכירת מודעה אינה מעידה על ביטול מרצון.

¹¹⁹⁷ גירושין ו, כ.

¹¹⁹⁸ ר"ן, גיטין נא ע"א מדפי רי"ף; שו"ת רשב"א ח"ז, סי' שצו.

¹¹⁹⁹ כרם חמר, דף נא ע"א. אמנם ישנה כותרת "ביטול מודעה", שלכאורה מצביעה על נוסח של שטר ביטול מודעה הכתוב בנפרד, אך מצד שני הנוסחים המובאים אין בהם פתיחה רקע וסיום כמו שמתבקש מנוסח שטר ביטול הכתוב בנפרד. לכן מסתבר שמדובר בנוסחים המשובצים כפסקאות בשטרות אחרים.

פעם יכתוב כמחילה שיודה המודיע לבעל דינו כל"הז (כלשון הזה):
 "כללו של דבר שהמודעות שמסר הגורמים אחר התקיימם בב"ד לגרוע
 או לבטל ולפסול שום דבר וחלק מכל הכתוב בשטר הזה, הרי הן בטלים
 מעכשיו ושטר זה קיים בכל העניינים הנז' בו קיום גמור לעולם".

ופעם יכתוב: "ונש' (ונשבע) פכ"פ הנז' ש"ח (שבועה חמורה) וכו' שלא
 מסר שום מודעא נגד שום דבר וענין מכל הכתוב בשט"ז (בשטר זה). וגם
 מכר מעכשיו לפב"פ כל הזכות המגיע לו מכח כל מודעא שמסר נגד שום
 דבר מכל הנז' בשט"ז מכירה גמורה מעכשיו ככח קנין ושבועה הנז' בעד
 הסך הנז' שנתן לו פב"פ הנז'." [וצריך להיות קונה איש זר ולא הנתבע
 בעצמו אז תועיל לו].

ופעם יכתוב: "ומעכשיו ביטל ופיסל עידי כל מודעה שמסר בפניהם
 מודעה נגד שום דבר מכל הכתוב בשט"ז. אפילו תהיה בקנין ושבועה.
 ואע"פי שיהיה כתוב בה שלא תפסל עד שיפסול עדיה בשמם ובכנויים
 בפירוש, נתחייב מעכשיו בכח השבועה שלא ליהנות ממנה כלל. ובר מן
 דין יענש בתורת עובר על השבועה בהוציאו אותה לפני ב"ד".

ופעם יכתוב: "וגם אסר על עצמו כל הנאה דתימטי ליה מכל מודעה
 שמסר נגד כל דבר מכל הכתוב בשט"ז איסור עולם כזבח ומנחה וכעולה
 וכקרבן".

ופעם יכתוב: "וגם נתחייב בכח הקנין והשבועה לסלק מעל הנתבע כל
 היזק ופסידא די תימטי ליה מחמת שום מודעה הגורמת ביטול ושום
 זכות שיש לנתבע בשט"ז, והכל בתפיסה ונאמנות גמורה וכו'":

באופציה הראשונה שמציג עט סופר, יש ביטול כל הגורמים לביטול השטר, כנוסח
 של רמב"ם לגבי גט. לאחר מכן יש אישור של הפעולה המשפטית שאותה המודעה
 באה לבטל. אישור שכמותו מצאנו גם בנוסח של רה"ג לשטר ביטול מודעה.

באופציה השנייה, יש שבועה שלא מסר מודעה. נוסח זה הוא שילוב של דברי רמ"ה,
 שהציע שיודה שלא מסר מודעה, יחד עם דברי ריטב"א, שסובר שצריך שבועה שאין
 עליו מודעה.¹²⁰⁰ לאחר מכן מופיע נוסח של מכירת מודעה כביטול.

באופציה השלישית יש ביטול מודעה על ידי פסילת עדי מודעה כהנהגת רשב"א.
 נוסף על כך, יש בה התייחסות לאפשרות שכתוב במודעה שלא תיפסל עד שינקוב
 בשם העדים של המודעה הספציפית ויפסלם. אפשרות שהוא עצמו העלה בשטר

¹²⁰⁰ בבא בתרא מח ע"א ד"ה וכן אתה.

מודעה שהופיע בספרו. כנגד מודעה כזו הוא מציע שבועה שלא ליהנות מאותה מודעה, ואם יוציא את המודעה בפני בית דין כראיה, יעבור על השבועה. האופציה הרביעית דומה למה שנוכר בסוף האופציה השלישית, אלא שהפעם הוא אוסר על עצמו בנדר כעולה וכקרוב, כל הנאה שתבוא לו מכל מודעה שמסר. האופציה החמישית היא שבועה והתחייבות בקניין לפצות את הלקוח על כל נזק שייגרם לו כתוצאה מהמודעה.

שלוש האופציות האחרונות הן חדשות ואינן מוכרות לנו משטרות או מפוסקים קודמים. נדמה שר' אברהם אנקאווא, או בני דורו, יצרו אותם כדי להתמודד עם מודעה שמתגברת על כל הביטולים. ייתכן שפוסקים אחרים לא היו שותפים למאמץ זה מפני שרצו להשאיר את האפשרות לבטל פעולה משפטית למי שנכפתה עליו פעולה זו בעזרת מודעה כדין התלמוד.¹²⁰¹

7.8 סיכום

בפרק זה סקרנו את ביטול המודעה בשטר העברי. תחילה סקרנו את ביטול המודעה הכתוב כשטר נפרד. עמדנו על כך, שביטול המצוי בשטר נפרד הוא ככל הנראה חידוש של רס"ג, שכן עמדת גאוני סורא שקדמו לו היא שביטול מודעה צריך להופיע כפסקה בתוך שטרות אחרים. רס"ג הפריד את הביטול מהשטר, כנראה מפני שסבר שאם נכתבה מודעה קודם השטר, השטר נכתב בכפייה, ואם כן הביטול שבו במקרים רבים נכתב אף הוא בכפייה, ולפיכך אינו תקף. גאוני סורא שקדמו לו סברו שביטול מודעה שנכתב בכפייה תקף.

מבנה שטר ביטול מודעה דומה למבנה שטרות רגילים שיש בהם פעולות משפטיות. יש בשטר זה פתיחה שיש בה קניין, לאחריה הרקע העובדתי וגוף הביטול, והסיום עם אחריות וקניין. זאת בניגוד לשטר מודעה, שיש לו מאפיינים של שטר של גילוי דעת. ייתכן שבאופן עקרוני גם ביטול מודעה הוא במהותו גילוי דעת, שהמצהיר מסכים לפעולה המשפטית וחוזר בו מסרבנותו, אך הרצון של מתקני המודעה שביטול מודעה יפעל גם במצב של כפייה גרם להם להכניס קניין לנוסח ביטול מודעה, והפך את הביטול לפעולה משפטית לכל דבר.

הופעת הקניין בשטר היא בהתאם לשיטת גאוני סורא, שביטול מודעה מחייב קניין. אולם גם רב האי גאון ואחרים הסבורים שאין צורך בקניין בביטול מודעה, הזכירו קניין בנוסח שטר הביטול. הסיבה לכך היא כנראה שהנוסח הראשוני נקבע כבר

¹²⁰¹ עיין סעיף 7.3.4.

בתקופת גאוני סורא במאה ה-9 ולכן הוא כלל קניין, ומנסחי השטרות נטו שלא לקצר את נוסח השטר שלפניהם.

בחלק מנוסחי ביטול מודעה בגט לא מוזכר קניין. כנראה נובע הדבר מכך שביטול מודעה בגט לא היה מנוסח כשטר בימי גאוני סורא, אלא היה נאמר בעל-פה לפני מתן הגט על ידי הבעל כחלק מ"פסוקא דגיטא". לכן לא השפיעה כאן שיטת גאוני סורא.

פסקת הרצון החופשי המופיעה ברוב שטרות הביטול מלבד רס"ג היא ביטוי מובהק לשיטת רס"ג וגאוני פומבדיתא שביטול מודעה בכפייה אינו תקף. מסתבר שכאן הצליחה עמדת גאוני פומבדיתא לחדור לנוסח השטר, מפני שפסקה זו שכיחה בשטרות הרגילים, והיא מהווה תוספת על הנוסח של גאוני סורא ולא גירעון.

פסקת הרקע העובדתי כוללת את מסירת המודעה והשדה הספציפי שבו עסקה הפעולה המשפטית, ולפעמים גם את התאריך. הפירוט הזה נגזר מהיות הביטול בשטר נפרד, ולכן יש צורך לציין לאיזה שטר הוא מתייחס. הרקע העובדתי המפורט גם מבטא את העובדה ששטר ביטול מודעה לא נכתב באופן אוטומטי אלא בעקבות אירוע ספציפי של מסירת מודעה שיש לבטלה. בביטול מודעה בגט לא מופיע רקע עובדתי של מסירת מודעה מפני ששם ביטול מודעה נכתב בכל מקרה, כהנהגת הגאונים.

פסקת גוף הביטול מבוססת על הנוסח שבתשובת גאוני סורא הקדומים, הכולל ביטול של כל המודעות והמודעות על ביטולי המודעות וביטול התנאים. אצל רב האי גאון נוסף גם אישור לפעולה המשפטית המקורית. ריב"ב מרחיב את נוסח ביטול המודעה גם למודעות עתידיות, מרחיב את פסקת הרצון החופשי, ומוסיף דרישה שהעדים יעידו שאין כפייה, כשם שבמודעה עדים מעידים על כפייה. בספר העיטור מופיעה דרישה מהעדים להעיד על סילוק הכפייה, כפי שנדרש על פי רב האי גאון ורמ"ה.

בתיקון סופרים, שנכתב בטורקיה במאה ה-16, יש נוסח של ביטול מודעה כשטר נפרד רק לגבי גט. נוסח זה מבוסס על הנוסח שמופיע בתיקון הגט של רשב"א. הנוסח כולל שילוב של ביטול קלאסי, ביטול כל דבר שגורם לביטול כרמב"ם, הודאת בעל דין שלא הייתה מודעה כרמ"ה, ופסילת עדי המודעה כרשב"א.

ביטול מודעה הכתוב בשטר נפרד נמצא רק בקבצים המושפעים מספר השטרות של רס"ג. בקבצים אחרים, וגם בדברי רוב הראשונים, ביטול מודעה מופיע רק כפסקה בתוך שטרות אחרים. מסתבר שהסיבה לכך היא שעיצוב נוסח השטרות נעשה בתקופת גאוני סורא, שעל פי דרכם, כאמור, אין צורך בביטול מודעה כשטר נפרד.

לגבי קובצי שטרות מאוחרים, כמו תיקון סופרים, נחלת שבעה ועט סופר, שהושפעו מספרי השטרות ובכל זאת השמיטו את ביטול המודעה הכתוב בשטר נפרד, נדרש הסבר אחר. האפשרות שלא נמסרו מודעות באותם ימים אינה סבירה, שכן שטרי מודעה מוזכרים בקבצים אלה. לכן מסתבר, שהדבר נובע מפסיקת בעלי התוספות וחכמי ספרד שאחריהם, שביטול מודעה כפוי במכר תקף, ולכן הוא יכול להופיע בתוך שטרי מכר, ואין צורך בשטר נפרד המשקף ביטול מרצון.

פסקת ביטול מודעה נמצאת בכל קובצי השטרות, בכל סוגי השטרות, מלבד שטרי משפחה, שטרי מתנת שכיב מרע, שטרי מחאה ושטרי בית דין. תופעה זו קיימת גם בקבצים שיש בהם שטר נפרד של ביטול מודעה, ולכאורה לשיטתם אין טעם בביטול בתוך השטר, וגם בקבצים של גאוני פומבדיתא שטענו שהנהגת ביטול מודעה באופן קבוע היא רק בגט. הסיבה לכך היא שהשטרות עוצבו בימי גאוני סורא, ושנטיית סופרי השטרות הייתה להוסיף על הנוסח ולא לגרוע ממנו.

בנוסח פסקת ביטול מודעה ניתן להבחין בין שתי תקופות: התקופה הקדומה עד המאה ה-11, שבה אזכור ביטול המודעה איננו עקבי, הנוסח מלא וממוקם בצמוד לביטול הטענות המשפטיות. לקבוצה זו שייכים שטרי אליסאנה, כתי"מ, מחזור ויטרי, שטרות עתיקים מהגניזה בארץ ישראל, רס"ג וריב"ב. התקופה השנייה, שבה אזכור ביטול המודעה הוא עקבי, הנוסח מקוצר והוא מופיע אחרי האחריות. לקבוצה זו שייכים השטרות של רב האי גאון, שטרי ספר העיטור והשטרות ממצרים במאה ה-12 ותיקון סופרים. נראה שהבדל זה מעיד על מעבר מפסקה שנועדה להגן מפני מודעה במקום שהיה חשש שתימסר, ולכן היא אינה נמצאת תמיד, והיא צמודה לביטול הטענות המשפטיות, לפסקה שהיא חלק קבוע מנוסח השטר ונוי השטר, שבאים לתת תוקף לשטר, יחד עם האחריות והקניין. מצאנו בשטר אחד בתיקון סופרים שני ביטולי מודעה, משני הסוגים הללו, אך מדובר במקרה חריג, הנובע משילוב של נוסחים קדומים ומאוחרים בשטר אחד.

כפי שהזכרנו, ישנם כמה סוגי שטרות שבהם לא מופיעה פסקת ביטול מודעה. סוג אחד הוא שטרי משפחה, ובמיוחד גיטין, שבהם נהוגה זהירות יתרה משינוי בנוסח. סוג שני הוא מתנת שכיב מרע, שפועלת מצד ההלכה ש"דברי שכיב מרע ככתובים וכמסורים דמו", ולכן אין צורך בחיזוק של השטר, וגם אין בשטר זה סיבה לכתיבת מודעה, מכיוון שהנותן יכול לחזור בו. סוג שלישי הוא שטרי מחאה ומודעה שאין בהם התחייבות משפטית אלא גילוי דעת. סוג רביעי הוא שטרי בית דין, שגם בהם אין התחייבות אלא תיאור האירוע שבא לפני בית הדין. יש לציין שנמצאו פסקאות ביטול מודעה במקרים נדירים גם בסוגי שטרות אלו שמנינו כאן. בחלק משטרי

הלוואה אין ביטול מודעה, אולי בגלל שהלוואה איננה התחייבות הנובעת מרצון אלא מהחובה להחזיר, או שלא שכיח שתהיה כפייה לכתוב שטר הלוואה. ראינו גם כמה נוסחים חריגים של פסקאות ביטול מודעה. בשטר מצור מהמאה ה-11 מצאנו נוסח ביטול המתייחס למודעה שנכתבה באישור הנשיא, המאפיין שטרות ארץ-ישראליים שבהם היה נשיא. מצאנו בשטר זה ביטול של מודעה שנכתבה בשיטת ההחרגה. יש נוסח שבו מודגש שהביטול נעשה תוך התייעצות עם הנותן, ויש נוסחים שבהם הוצמד ביטול מחאה לביטול מודעה.

ראינו גם כי בחלק מהשטרות יש נוסח של מכירת מודעה תמורת זוו כביטול מודעה. מכירת מודעה, ככל הנראה, משמעותה מכירת הזכויות הנובעות מן המודעה, שכן אי אפשר למכור מודעה, שהיא טענה, וככזו היא אינה נשוא פעולת קניין. ייתכן שמכירת מודעה כביטול נובעת מהצורך לעשות קניין מחודש על השטר שבטל, או מהמנהג לשלם עבור ביטול המודעה כדי שיעשה מתוך רצון חופשי, כשיטת גאוני פומבדיתא. אולם להערכתנו מסתבר שהליך מכירת המודעה נועד לתת תוקף לביטול מודעה שנעשה בכפייה, כמו למכר שתקף בכפייה. הסבר זה מתיישב עם שיטת גאוני סורא, שלפיה יש תוקף לביטול בכפייה. אפשרות זו נראית סבירה, מכיוון שנוסחים של מכירת מודעה היו כבר ידועים לגאוני סורא במאה ה-9, בשעה שהשיטה של רס"ג וגאוני פומבדיתא, המחייבת ביטול מרצון בלא קניין, התגבשה רק במאה ה-10.

בקבצים המאוחרים, תיקון סופרים ועט סופר, משולבים ניסוחים חדשים של פסקת ביטול מודעה על בסיס דברי הראשונים: ביטול כל דבר שיגרום לבטל את הפעולה המשפטית כרמב"ם, הודאת בעל דין שלא מסר מודעה כרמ"ה, ושבועה שלא מסר כריטב"א, ופסילת עדי מודעה כרשב"א. יש לציין שיש חידוש בקובצי שטרות אלה שלקחו את נוסח רמב"ם לביטול מודעה בגט, ויישמו אותו גם בשטרות אחרים. בעט סופר מובאים כמה נוסחים חדשים של פסקאות ביטול מודעה: שבועה שלא ייחנה מהמודעה שמסר, נדר שאוסר על כל הנאה מהמודעה והתחייבות לפצות על כל נזק שהמודעה גרמה. נדמה שפתרונות אלה נועדו כדי להתגבר על מודעה שיש בה ביטול של כל ביטולי המודעות. ייתכן שהראשונים לא טרחו להמציא נוסחים כאלה, מפני שרצו להשאיר פתח לביטול הפעולה בעזרת מודעה, במקרה של פעולה משפטית שנעשתה בכפייה.

8 פרק שמיני: מסקנות הדיון

8.1 הפער בין הלכות מודעה וביטול מודעה לנוסחי השטרות

8.1.1 שיטת גאוני סורא במודעה

על פי המחקר שלפנינו, גאוני סורא במאה ה-9 פירשו את הסוגיה התלמודית של מודעה בשתי נקודות באופן שונה מהפרשנות המקובלת, שמבוססת על דברי גאוני פומבדיתא במאה ה-10. נקודה ראשונה, גאוני סורא סברו שדרישת חכמי נהרדעא לעדי כפייה במודעה קיימת בגט ובמתנה כמו במכר. נקודה זו מבוססת על העובדה שרס"ג בספר השטרות שלו, כשסקר את הלכות המודעה בפירוט לא הזכיר הבחנה בין מכר למתנה, ועל תשובת רב נטרונאי גאון, הקובעת שביטול מודעה תקף בכפייה בגלל שמודעה נכתבת בכפייה, ומזכירה שם גיטין ושחרור עבדים. נקודה שנייה היא שגאוני סורא סברו שגם נסיעה או מחלה או כל אילוץ אחר יכולים להיחשב כעילה למסירת מודעה כמו כפייה. כך כותב רס"ג במפורש בספר השטרות שלו, וכך ניתן להסיק מתשובות גאוני סורא שקדמו לו, שמדברות על היקף גדול של שימוש במודעה בזמנם, הדורש הנהגה של ביטול מודעה, לא רק בגיטין בגלל כפיית גט שהייתה רווחת בזמנם, אלא גם בשאר שטרות. ייתכן שריבוי זה נובע מכך שגם מחלות ונסיעות נחשבו עילה למסירת מודעה. תובנות אלה, ביחס לשיטת גאוני סורא, עומדות בבסיס ניתוח השטרות, ויחסם להלכות.¹²⁰²

8.1.2 הפער בין ההלכות לשטרות במודעה

אחת ממטרות המחקר שלפנינו הייתה לבדוק את היחס בין הלכות מודעה וביטול מודעה לבין השתקפותם בשטרות. גילינו פערים משמעותיים בין ההלכות לבין השתקפותן בשטרות. בספרות הפרשנות ובספרות ההלכתית הנובעת ממנה, הראשונים והאחרונים אימצו בדרך כלל את שיטת גאוני פומבדיתא במאה ה-10, ואילו השטרות שיקפו את שיטת גאוני סורא במאה ה-9. הדברים באו לידי ביטוי גם במודעה וגם בביטול מודעה.

במודעה, הראשונים אימצו את ההבחנה של גאוני פומבדיתא בין מודעה במכר, שבה נדרשת עדות על הכפייה, לבין מודעה במתנה ובגט, שבה לא נדרשת עדות, הבחנה שלא נמצאת אצל גאוני סורא, כאמור.¹²⁰³ לעומת זאת בספרי השטרות, מלבד בספר

¹²⁰² ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.4.1.

¹²⁰³ ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.1.

השטרות של רב האי גאון, יש נוסח אחיד למודעה במכר במתנה ובגט, הכולל עדות על כפייה.¹²⁰⁴

8.1.3 פסקת מודעה על ביטול מודעה

מסתבר שפסקת מודעה על ביטולי מודעה, שמופיעה בשטרות רבים גם היא שיקוף של שיטת גאוני סורא שלשיטתם ביטול מודעה בכפייה תקף, ולכן יש צורך במודעה לבטלו. לשיטת גאוני פומבדיתא אין צורך בנוסח זה, שכן ביטול מודעה בכפייה אינו תקף גם בלא מודעה.¹²⁰⁵ גם הנוסח של מודעה על ביטול מודעה בשיטת ההחרגה, הקובע שביטול המודעה לא יחול על מודעה זו, משקף כנראה את עמדת גאוני סורא שביטול מודעה על כל המודעות אינו ניתן לביטול גם אם נעשה בכפייה, לכן היה צורך להחריג את המודעה מביטול זה, ולא להסתפק במודעה רגילה על ביטול מודעה.¹²⁰⁶

8.1.4 הפער בין ההלכות לשטרות בביטול מודעה

בביטול מודעה, אימצו הראשונים את שיטת גאוני פומבדיתא, שביטול מודעה צריך להיעשות בגמירות דעת ואינו מחייב פעולת קניין, שכן מדובר בגילוי דעת גרידא. ראשוני ספרד שעד המאה ה-12 אימצו את שיטת גאוני פומבדיתא באופן מלא.¹²⁰⁷ בעלי התוספות אמנם סברו, שביטול מודעה בכפייה במכר תקף, אך לא מפני שסברו שביטול מודעה בכפייה תקף כשיטת גאוני סורא, אלא מפני שסברו שגמירות הדעת שקיימת במכר בכפייה בגלל התמורה, קיימת גם בביטול המודעה הצמוד למכר.¹²⁰⁸ ראשוני ספרד מהמאה ה-13 סוברים שביטול מודעה במכר תקף גם בכפייה בגלל התמורה, כשיטת בעלי התוספות, אך מאידך גיסא מסכימים שאם נכתבה מודעה על ביטול זה, המוכיחה שהביטול לא נעשה מרצון, הביטול אינו תקף, כשיטת גאוני פומבדיתא. שיטה ממוצעת זו מאפיינת את שיטתם של חכמי ספרד בתקופה זו גם בסוגיות אחרות, בהיותם מושפעים הן מבעלי התוספות והן מראשוני ספרד הקדומים.¹²⁰⁹

לעומת זאת, בספרי השטרות ניכרת השפעתם של גאוני סורא. אמנם התופעה של שטר נפרד, שעוסק בביטול מודעה בלבד ולא כחלק משטר של פעולה משפטית

¹²⁰⁴ ראה לעיל פרק 6 סעיפים 5-6.4.

¹²⁰⁵ ראה לעיל, שם, סעיף 2.10.6.

¹²⁰⁶ ראה לעיל, שם, סעיף 3.10.6.

¹²⁰⁷ ראה לעיל פרק 4 סעיף 2.4.

¹²⁰⁸ ראה לעיל, שם, סעיפים 5-4.3.2.

¹²⁰⁹ ראה לעיל, שם, סעיף 6.3.4.

אחרת שנמצאת בשטרות של רס"ג, רב האי גאון, ריב"ב, וספר העיטור, מתאימה לעמדה של גאוני פומבדיתא. זאת משום שלשיטה זו, ביטול מודעה צריך להיעשות מתוך גמירות דעת, ולא כחלק מהפעולה המשפטית שנכתבה עליה מודעה, שכנראה נעשתה בכפייה. אולם גם שטרות אלה, יש בהם מאפיינים של שיטת גאוני סורא, שכן הם בנויים כשטרות של פעולה פורמלית שיש בה קניין, בניגוד לעמדת גאוני פומבדיתא שביטול מודעה הוא גילוי דעת שאינו דורש פעולת קניין.¹²¹⁰

בקבצים אחרים שלא הושפעו מספר השטרות של רס"ג, כמו קובץ השטרות של קהילת אליסאנה, כתי"מ ומחזור ויטרי, לא מצאנו שטר ביטול מודעה בנפרד.¹²¹¹ מעבר לכך, בכל השטרות, גם אלה של ההולכים בשיטת רס"ג, שהוזכרו לעיל, מופיעה פסקת ביטול המודעה בתוך השטר.¹²¹² זאת בהתאם לשיטת גאוני סורא שסברו שיש לכתוב ביטול מודעה בתוך השטרות ובכל השטרות, גם בשטרי מכר שיש חשש שנעשו בכפייה,¹²¹³ ובניגוד לעמדת גאוני פומבדיתא, שסברו שאין צורך לכתוב ביטול מודעה אלא בגיטין בלבד, שבהם גם אחרי המודעה יש להניח שלא הייתה כפייה.¹²¹⁴

באופן מפתיע, גם בקובצי שטרות מאוחרים כמו תיקון סופרים, נחלת שבעה, ועט סופר, שהושפעו מספרי השטרות שבעקבות רס"ג, לא מופיע שטר ביטול מודעה בנפרד. ייתכן שהדבר נובע ממיעוט השימוש במודעה, לאחר שהראשונים בפירושיהם צמצמו את האפשרות למסור מודעה, כפי שנזכיר בסעיפים הבאים. ברם יש לציין ששטרי מודעה מופיעים בחלק מקבצים אלה, דבר שמעיד לכאורה על שימוש במודעה. מסתבר, שהדבר נובע מהתקבלותה של שיטת בעלי התוספות, גם בקרב חכמי ספרד המאוחרים והשולחן ערוך, לפיה ביטול מודעה שבתוך השטר תקף. במכר בגלל שנתקבלה תמורה, ובמתנה מפני שיש להניח שלא הייתה כפייה. לאור זאת, אין צורך בביטול מודעה בשטר נפרד. ריב"ב וספר העיטור, שהביאו את שטר ביטול מודעה בנפרד, סברו כדעת רס"ג ורב האי גאון שביטול מודעה בכפייה אינו תקף גם במכר.¹²¹⁵

¹²¹⁰ ראה לעיל פרק 7 סעיף 7.3.

¹²¹¹ ראה לעיל, שם, סעיף 7.6.

¹²¹² ראה לעיל, שם, סעיף 7.7.1.

¹²¹³ ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.2.4.

¹²¹⁴ ראה לעיל, שם, סעיף 3.6.

¹²¹⁵ ראה לעיל פרק 7 סעיף 7.6.

8.1.5 מכירת מודעה

בחלק משטרות ריב"ב, מופיעה נוסחה של מכירת מודעה בזוז או בפרוטה נוסף על ביטול מודעה. בשטרות שבמחזור ויטרי, מופיעה נוסחה של מכירת מודעה במקום ביטול מודעה. אין לפרש נוסחה זו כמשמעה, שכן טענות כמו מודעה אינן יכולות להימכר. יש להניח שמשמעות מכירת המודעה היא ביטוי לגמירות דעת בביטול המודעה, כמו שיש גמירות דעת במכירה, או מכירת הזכויות שנבעו מהמודעה. להערכתנו, נוסחה זו נובעת משיטת גאוני סורא, שרצו לתת תוקף לביטול המודעה גם כשנעשה בכפייה, כמו שמכר תקף בכפייה. הערכה זו מתחזקת לאור הופעתו של נוסח זה בקבצים הקשורים לגאוני סורא, או בקבצים קדומים אחרים, שקדמו לגאוני פומבדיתא שפעלו במאה ה-10.¹²¹⁶

8.1.6 פער בין ההלכות לשטרות בתוך ספרי שטרות

הפער בין ההלכה לבין נוסח השטר בא לידי ביטוי במיוחד אצל חכמים שיש בידינו גם את שיטתם ההלכתית וגם את שטרותיהם, למשל רב האי גאון. מצד אחד הוא עצמו כותב בתשובותיו ובספר המקח שבביטול מודעה אין צורך בקניין, ופסקת ביטול מודעה אינה צריכה להופיע בשטר מכר, אלא בשטרי מתנה וגט. מצד שני בנוסח שטרותיו מופיע קניין בשטר ביטול מודעה, וביטול מודעה בכל השטרות. גם אצל ריב"ב אפשר לראות את הפערים האמורים.¹²¹⁷ נוסף עליהם, בהקדמה לשטר ריב"ב מזכיר את ההבחנה בין מודעה במכר לבין מודעה במתנה, אך בנוסח השטר הוא מזכיר רק נוסח שיש בו עדים על הכפייה.¹²¹⁸ בהקדמה ריב"ב כותב שביטול מודעה בכפייה אינו תקף, אך בד בבד הוא מזכיר נוסח מודעה על ביטול מודעה, שנובע מהשקפה שביטול מודעה בכפייה תקף.¹²¹⁹

8.1.7 הסבר הפער בין ההלכות לשטרות

להערכתנו פער זה נוצר בגלל שהראשונים, מעצבי ההלכה, היו חשופים יותר לתשובותיהם ההלכתיות ולפרשנותם של גאוני פומבדיתא במאה ה-10, מאשר לגאוני סורא במאה ה-9. זאת משום שגאוני פומבדיתא היו סמוכים להם בזמן

¹²¹⁶ ראה לעיל, שם, סעיף 7.7.5.

¹²¹⁷ ראה לעיל, שם, סעיף 7.3.

¹²¹⁸ שטרות, ריב"ב, עמ' 121–122. ראה לעיל פרק 6 סעיפים 5–6.4.

¹²¹⁹ שטרות, ריב"ב, עמ' 51–52, 121–122. ראה לעיל פרק 7 סעיף 7.9.2.

וכתבו תשובות רבות יותר, ועסקו יותר בפרשנות. לכן הושפעה ספרות ההלכה יותר מגאוני פומבדיתא.¹²²⁰

לעומת זאת בספרות השטרות התקיימה דינמיקה אחרת. כאשר חיברו רס"ג ורב האי גאון את ספרי השטרות הראשונים הם ליקטו מתוך קובצי שטרות, שכבר עוצבו בהתאם להשקפתם של גאוני סורא במאה ה-9, וכך עשו גם הבאים אחריהם. אמנם רס"ג ורב האי גאון ניסו להכניס שינויים נקודתיים לפי שיטתם ההלכתית, למשל רס"ג כתב את נוסח ביטול המודעה כשטר עצמאי, ורב האי גאון כתב נוסח מיוחד למודעה וביטול מודעה בגט ובמתנה, אך בדרך כלל הם לא שינו באופן מהותי את נוסחי השטרות שלפניהם. התנהלות זו נובעת מנטיית סופרי השטרות שלא למחוק נוסחים שלפניהם, גם אם הם נובעים מהשקפה שונה באופן מהותי, כל זמן שניתן להגדיר את התוספת כנוי השטר ("שופרא דשטרי").¹²²¹

8.1.8 מקומות שבהם תפיסות הלכתיות משתקפות בנוסח השטר

מצאנו גם מקרים שבהם השטרות משקפים את שיטת גאוני פומבדיתא ושיטות חדשות אחרות ולא את שיטת גאוני סורא. המשותף למקרים אלו הוא שהשיטות החדשות באות כתוספת לנוסח של גאוני סורא. למשל: פסקת רצון חופשי מופיעה בצמוד לביטול מודעה כבר מהשטרות הראשונים. דבר זה משקף את שיטת גאוני פומבדיתא שביטול מודעה צריך להיעשות ברצון.¹²²² דוגמה נוספת היא הכנסת נוסח רמב"ם, או נוסח פסילת עדי מודעה כשיטת רשב"א או נוסח הודאה שלא ניתנה מודעה כשיטת רמ"ה, בקובצי שטרות של אחרונים, נוסף על הנוסח הבסיסי של גאוני סורא.¹²²³ בביטול מודעה שבגט ישנם נוסחים שבהם לא מופיעה פעולת קניין, כשיטת גאוני פומבדיתא, אך זאת משום שבגט ביטול המודעה איננו חלק מנוסח שטר הגט, שנוסח אצל גאוני סורא.¹²²⁴

נדמה שגם צמצום השימוש במודעה החל מהמאה ה-11 משתקף בנוסחי השטרות כפי שנפרט בהמשך.

הפער בין הספרות ההלכתית לספרות השטרות, שעולה מהמחקר שלפנינו בשטרי מודעה וביטול מודעה, מעורר את הצורך לחקור גם בתחומים אחרים שבהם ישנם

¹²²⁰ ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.1.

¹²²¹ ראה לעיל פרק 6 וסעיף 6.10.2 ופרק 7 סעיף 7.3.

¹²²² ראה לעיל, שם, סעיף 7.3.

¹²²³ ראה לעיל, שם, סעיף 7.5.2 וסעיף 7.7.6.

¹²²⁴ ראה לעיל, שם, סעיף 7.3.

חילוקי דעות בין גאוני סורא לגאוני פומבדיתא, אם גם שם ניכר פער כמו זה שמצאנו במודעה ובביטול מודעה.

8.1.9 השפעת נוסח השטר על ההלכה

במחקר שלפנינו עולה, שלא רק השיטה ההלכתית משפיעה על נוסח השטר כמקובל, אלא לעיתים נוסח השטר משפיע על השיטה ההלכתית. למשל, שיטת בעלי התוספות, שביטול מודעה בנסיבות מסוימות תקף במתנה, נובעת מהרצון ליישב את נוסח השטר הנהוג במתנה שכולל ביטול מודעה.¹²²⁵ ייתכן שגם השקפתם שביטול מודעה במכר בכפייה תקף כמו המכר עצמו, נובעת מהופעת ביטול המודעה כחלק מנוסח שטר המכר.¹²²⁶ אולי גם העובדה שלדעת ראשוני אשכנז מודעה נכתבת רק במקרה של כפייה אפילו בגט ומתנה, מושפעת מנוסחי שטרי המודעה שנוסחם תמיד מתייחס לכפייה.¹²²⁷ מסתבר שהסיבה לכך שתופעה זאת נמצאת בעיקר אצל בעלי התוספות היא משום שבאשכנז ובצרפת החשיבו את המנהג ואת הנוסח וניסו ליישבו עם ההלכה.¹²²⁸

דוגמה נוספת להשפעת נוסח השטרות על ההלכה היא הישרדותה של הנהגת הגאונים לבטל מודעה בכל הגיטין ובכל השטרות. אמנם הרבה מהנהגות הגאונים נוהגות היום, אך בביטול מודעה היה מתבקש שמכיוון שההנהגה נוצרה על רקע תקנת מורדת, וריבוי מודעות בשטרות, היא תתבטל כאשר יחלפו תופעות אלה, כמו שקרה לחלק מתקנות הגאונים. הישרדותה נובעת כנראה מהעובדה שמנהג זה התקבע בנוסח השטרות ובסידור הגט.¹²²⁹

8.2 מודעה כביטוי לחוסר גמירות דעת והגבלתה

8.2.1 מודעה – חידוש הלכתי על בסיס עקרונות קדומים

מהמחקר שלפנינו עולה, שאף על פי שחוקרי המודעה גולאק וריבלין סברו שהמודעה עוצבה על ידי חכמינו כדי לתת מענה לתופעה של מכר בכפייה, התלמוד אינו מתייחס אליה כתקנה חדשה, אלא רואה את המודעה כנובעת מהדרישה לגמירות

¹²²⁵ ראה לעיל פרק 4 סעיף 4.3.3.

¹²²⁶ ראה לעיל, שם, סעיף 4.3.4.

¹²²⁷ ראה לעיל, שם, סעיף 2.1.2.

¹²²⁸ ראה לעיל, שם, סעיף 4.3.3.

¹²²⁹ ראה לעיל, שם סעיף 4.1.

דעת בפעולה המשפטית. משום כך ברגע שאדם מוסר מודעה, בה הוא מצהיר על כך שאין לו גמירות דעת בפעולה המשפטית, הפעולה תתבטל. ברם, גם אם אין מדובר בתקנה ממש, מבחינת הלכתית קשה לראות זאת כנגזרת טבעית. כאשר אדם עושה פעולה משפטית קיימת הנחה טבעית שהוא עושה זאת מתוך גמירות דעת. גם אם בשלב כלשהו שקדם לכך הוא לא רצה בפעולה, עצם ביצוע הפעולה מלמד שחזר בו והוא מסכים לה. לכן יש חידוש גדול בכך שאפשר להשפיע על ידי הצהרה מוקדמת על תוקף הפעולה העתידית. לדעת חלק מהראשונים יש חידוש גם בכך ששטר זה נכתב שלא מדעת המתחייב. לכן מסתברים דבריהם של גולאק וריבלין שמודעה היא הלכה שהתחדשה כדי לתת מענה למציאות של כפיית מכר, אף על פי שאין לכך ביטוי בתלמוד.¹²³⁰

8.2.2 מודעה פועלת לא רק במקרה של כפייה

הצגתה של מודעה בתלמוד כנובעת מחוסר גמירות דעת בפעולה המשפטית ולא על רקע כפייה, באה לידי ביטוי גם בכך שמודעה איננה מבטלת את הפעולה המשפטית רק בגלל עילת כפייה. כך עולה מהסוגיה התלמודית, שממנה נראה שכל ביטוי של חוסר גמירות דעת היה נחשב למודעה, עד שבאו חכמי נהרדעא והגבילו את השימוש במודעה למקרים של כפייה בלבד. ביטוי נוסף נמצא בסוגיה אחרת שבה פסל רב נחמן בדור השני עדים האומרים "מודעה היו דברינו" בגלל הרשעות שבעדות זו, והיותה סותרת את העדות הראשונה, ואילו רב אשי בדור השישי קיבל עדות זו, מפני שמודעה נכתבת כדי להציל את מי שכפו עליו.¹²³¹

גם בתקופה מאוחרת לתקופת חכמי נהרדעא ישנם ביטויים לכך שמודעה איננה קשורה דווקא לכפייה. שיטת רס"ג, ואולי גם שיטת שאר גאוני סורא, היא שגם נסיעה או מחלה מאפשרת מסירת מודעה ולא רק מקרה של כפייה על ידי צד שני.¹²³² שיטת גאוני פומבדיתא ורוב ראשוני ספרד ופרובנס, היא שניתן למסור מודעה במתנה ובגט גם בהיעדר כפייה.¹²³³ לפי שיטת רשב"ם, הסובר שגם במתנה ובגט מוסרים מודעה רק במקרה של כפייה, מתברר שגם במקרה שהעילה היא אילוץ, כמו במעשה שבתלמוד שבו האישה מתנה את הסכמתה להינשא בכך שתקבל מתנה, ולא כפייה של ממש, ניתן לכתוב מודעה.¹²³⁴ לרוב הראשונים ניתן למסור מודעה גם

¹²³⁰ ראה לעיל פרק 1 סעיפים 1.1-2.

¹²³¹ ראה לעיל, שם, סעיף 1.3.1.

¹²³² ראה לעיל, שם, סעיף 1.4.1.2.

¹²³³ ראה לעיל, שם, סעיף 1.4.2 ופרק 2 סעיף 2.1.1.

¹²³⁴ ראה לעיל, שם, סעיף 2.3.

במכר במקרה שהכפייה לא הייתה מוחלטת, דהיינו שהתקיימה כפייה למכור באופן כללי והקונה בחר מדעתו את השדה המסוים.¹²³⁵ לרוב הראשונים ניתן למסור מודעה גם במכר בלא עדי כפייה, ולהביא עדי הכפייה רק לאחר מכן לבית הדין, כאשר הוא פונה אליהם לצורך ביטול המכר.¹²³⁶ ברם, יש לציין, שבניגוד לכל אלה, רמב"ן כנראה סבר שמודעה היא ביטול הפעולה המשפטית בעילת כפייה בלבד. כך עולה מכך שפירש שהמילה מודעה משמעותה כפייה, אך שיטתו היא שיטת יחיד.¹²³⁷

8.2.3 הגבלת היקף שימוש במודעה על ידי חכמי ישראל

מהמחקר שלפנינו עולה, שכבר מראשית ימי התלמוד השתדלו חכמי ישראל להגביל את היקף השימוש במודעה. רב קבע שיש להלקות את מי שמוסר מודעה על גט, רבה ורב יוסף קבעו שיש להשתמש במודעה רק כנגד מי שאינו מציית לדין, וחכמי נהרדעא קבעו שמודעה נמסרת רק במקרים של כפייה. הגבלת השימוש במודעה המשיכה גם לאחר ימי התלמוד בשתי זרועות: מצד אחד גאוני סורא שפעלו להנהיג ביטול מודעה גורף בכל השטרות. מצד שני גאוני פומבדיתא והראשונים הגבילו את השימוש במודעה על ידי פרשנות מצמצמת. גאוני פומבדיתא פירשו את המושג כפייה כמתייחס רק לכפייה שנעשית על ידי הצד השני.¹²³⁸ ראשוני אשכנז פירשו שגם במתנה ובגט מותר למסור מודעה רק במקרה של כפייה על ידי הצד השני.¹²³⁹ ראשוני אשכנז קבעו גם שאם הייתה כפייה כללית למכור שדה והמוכר בחר שדה מסוים, הדבר מוגדר כפעולה ברצון, ואין לכתוב מודעה.¹²⁴⁰ היו מראשוני אשכנז שסברו שאין מקום לכתוב מודעה במכר, אם עדי המכר אינם העדים שראו את הכפייה.¹²⁴¹

8.2.4 הסיבה להגבלת השימוש במודעה

הסיבה שהגבילו חכמי ישראל את השימוש במודעה, היא בגלל שילוב של שתי בעיות. ראשית יש במודעה בעיה ראייתית, שכן אנו מסתמכים על הצהרה מוקדמת,

¹²³⁵ ראה לעיל, שם סעיף 2.6.

¹²³⁶ ראה לעיל, שם, סעיף 2.5.

¹²³⁷ ראה לעיל, שם, סעיף 2.3.

¹²³⁸ ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.4.2.

¹²³⁹ ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.1.2.

¹²⁴⁰ ראה לעיל, שם, סעיף 2.6.

¹²⁴¹ ראה לעיל, שם, סעיף 2.1.2.

כדי לבטל פעולה משפטית, שעל פי העדים הקיימים בשעת הפעולה נעשתה לכאורה כדת וכדין. שנית, בעיית ההסתמכות. אם כל אדם יהיה נאמן בהצהרתו שהפעולה המשפטית שעשה הייתה בחוסר גמירות דעת, אי אפשר יהיה להסתמך על שום שטר, ואישה לא תוכל להינשא בהסתמך על גט שנמסר לה. טיעון זה עולה בצורה מפורשת בדברי הגאונים העוסקים בהנהגת ביטול מודעה, ובדברי הראשונים המנמקים את הגבלת השימוש במודעה.¹²⁴²

העלינו את האפשרות שלפיה ראשוני אשכנז חתרו לפרשנות מצמצמת יותר של המודעה מראשונים אחרים, כחלק משיטתם הכללית להגן על המסחר בו עסקה האוכלוסייה היהודית, שבאה לידי ביטוי גם בסוגיות אחרות כמו הלוואה בריבית ומסחר עם גויים.¹²⁴³

8.2.5 הפורמליזציה של המודעה

העולה מהמחקר שלפנינו הוא שבתקופת התלמוד למודעה לא היו עדיין גדרים פורמליים. בתלמוד אין נוסח למודעה, וגם הקביעה שהמודעה תימסר בפני שני עדים יכולה להתפרש כהמלצה, לצורך אימות המודעה ולא כדרישה פורמלית.¹²⁴⁴ אמנם ישנה סוגיה השוללת התייחסות לגילוי דעת ספונטני, ביחס לביטול גיטין, אך מסתבר שהיא לא רלוונטית למודעה שבה יש בידינו גילוי דעת, על חוסר גמירות דעת בפעולה המשפטית.¹²⁴⁵ בתקופת הגאונים, ספרי השטרות קובעים נוסח למודעה, אך אין בכך הוכחה לכך שגילוי דעת ספונטני בלא נוסח זה הוא חסר תוקף.¹²⁴⁶

לעומת זאת, רוב הראשונים קובעים כמה דרישות פורמליות במודעה. לדעתם מודעה שלא נמסרה כהצהרה מודעת, במעמד שני עדים, ובנוסח מסוים אין לה תוקף.¹²⁴⁷ אולם ישנן שיטות בראשונים ובאחרונים שסברו שגם גילוי דעת ספונטני, בכוחו לבטל פעולה משפטית.¹²⁴⁸

¹²⁴² ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.3.2.

¹²⁴³ ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.1.2.

¹²⁴⁴ ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.3.3.

¹²⁴⁵ ראה לעיל, שם, סעיף 1.3.4.

¹²⁴⁶ ראה לעיל פרק 6 סעיף 6.1.

¹²⁴⁷ ראה לעיל, שם, סעיף 6.3.2.

¹²⁴⁸ ראה לעיל, שם, סעיף 6.3.1.

דרישות פורמליות אלה במודעה, ניתן להסבירן כהתפתחות משפטית טבעית של מוסד משפטי, אך ייתכן שגם הן נובעות מהניסיון להגביל את השימוש במודעה.¹²⁴⁹

8.2.6 השתקפות צמצום השימוש במודעה בנוסחי השטרות

ניתן לזהות שלושה שינויים שעוברים על פסקת ביטול מודעה המופיעה בשטרות במהלך השנים. בספר השטרות לרס"ג ובשטרות קדומים או המייצגים מסורת קדומה של גאוני סורא כמו שטרי אליסאנה וכת"מ, פסקת ביטול המודעה היא מפורטת וכולל ביטול כל המודעות ומודעי המודעות בנוסח הדומה למה שמוזכר בתשובות גאוני סורא, הפסקה אינה מופיעה בכל השטרות, וכשהיא מופיעה, מיקומה הוא מיד בתחילת החלק השלילי שבשטר, שבו מבוטלים כל הטענות המשפטיות שניתן לטעון כנגד השטר. אולם החל מהמאה ה-11 אנו מוצאים שפסקת ביטול המודעה מופיעה באופן עקבי בכל השטרות, הנוסח הופך להיות קצר מאוד למשל: "בביטול כל מודעי ותנאיי", והמיקום של הפסקה הוא כחלק מקבלת האחריות ובסמוך לקניין או בסיום השטר ממש. בתיקון סופרים, שדרכו ללקט מנוסחים קדומים שונים, נמצא שטר שבו מופיע ביטול מודעה בשני אופניו בשטר אחד.

נדמה שהתקופה הקדומה יותר משקפת עידן שבו פסקת ביטול מודעה הייתה מענה אמיתי לחשש מודעה, ולכן הופיעה רק במקרים שהיה חשש שתינתן מודעה, ביחד עם ביטול כל טענה משפטית אחרת. מהמאה ה-11 ואילך פסקת ביטול המודעה הופכת להיות חלק מנוסח השטר, ולא מענה לבעיה ספציפית, ולכן היא עוברת להיות חלק מהסיומת הקבועה של השטר.¹²⁵⁰

ייתכן, שמעבר זה משקף את העובדה שבתקופת הראשונים השימוש במודעה צומצם בגלל פרשנות מצמצמת של האפשרות להשתמש במודעה ותקנת ביטול מודעה כפי שהוזכר, ולכן לא היה עוד צורך בביטול מודעה כמענה לבעיה הלכתית קונקרטית.¹²⁵¹

ייתכן גם שהיעדרו של שטר המודעה מקובץ השטרות של יהודי אנגליה משקף את צמצום השימוש במודעה, בעקבות ההגבלות שהטילו ראשוני אשכנז על השימוש במודעה.¹²⁵²

¹²⁴⁹ ראה לעיל, שם, סעיף 6.3.2.4.

¹²⁵⁰ ראה לעיל פרק 7 סעיפים 3-7.7.1.

¹²⁵¹ ראה לעיל, שם.

¹²⁵² ראה לעיל פרק 6 סעיף 6.5.

8.3 זמן מסירת מודעה

על פי המחקר שלפנינו, מודעה היא עדות על חוסר גמירות דעת בפעולה המשפטית, ולכן מבחינה הלכתית עקרונית היא מבטלת את הפעולה המשפטית, גם אם היא נמסרת לאחר ביצועה.¹²⁵³ זאת בניגוד לביטול גט, שבו אדם חוזר בו מהפעולה המשפטית שנעשתה בגמירות דעת, וזאת רק בזמן שלא נכנסה לתוקף. בתשובת רב נטרונאי גאון, אכן יש ביטוי לכך שמודעה יכולה להימסר גם אחרי ביצוע הפעולה המשפטית.¹²⁵⁴ הראשונים מגבילים את זמן מסירת המודעה עד לזמן כתיבת השטר או עד לזמן הפעולה המשפטית.¹²⁵⁵

הגבלת זמן מסירת המודעה נובעת מהבעיה הראייתית במודעה, ומבעיית ההסתמכות שהמודעה יוצרת, כפי שהזכרנו לעיל. שני אלה גרמו לצמצום השימוש במודעה למקרים של כפייה בלבד ולמודעה פורמלית בלבד, וזמן המסירה הוא תחום נוסף שבו ההגבלה באה לידי ביטוי.

8.4 מודעה לעומת ביטול גט

8.4.1 מודעה וביטול גט – השווה והשונה

בתלמוד מסופר שרב היה מלקה הן את מי שמסר מודעה על גט והן את מי שמבטל גט.¹²⁵⁶ מכאן עולה שהתלמוד רואה במודעה וביטול גט שני מושגים הלכתיים שונים. מודעה מוזכרת לראשונה בתלמוד הבבלי בלי קשר לביטול גט, והיא עוקרת את הפעולה המשפטית מעיקרה, שכן היא מבוססת על כך שהפעולה נעשתה בלא גמירות דעת. לעומת זאת, ביטול גט מוזכר במשנה בגיטין, והוא מבטל את תוקף הגט שנכתב כהלכתו, מכאן ולהבא, רגע לפני שנכנס לתוקף.¹²⁵⁷

למרות הבחנה זאת, העובדה שמדובר בשתי פעולות המבטלות את הגט, גרמה לפעמים לטשטוש ההבדל העקרוני ביניהם. דמיון זה מתחזק לפי עמדתם של גאוני

¹²⁵³ ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.4.3.

¹²⁵⁴ ראה לעיל, שם.

¹²⁵⁵ ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.7.

¹²⁵⁶ קידושין יב ע"ב.

¹²⁵⁷ ראה לעיל פרק 1 סעיף 1.3.3.

פומבדיתא וראשוני ספרד שמודעה בגט היא אפשרית גם בלא כפייה, כמו ביטול גט, שאיננו קשור לכפייה.¹²⁵⁸

8.4.2 נוסחאות ביטול בשטרי מודעה

כאמור, בתלמוד לא מופיע נוסח לשטר מודעה. בשטרי מודעה, שמופיעים בספרי רס"ג ריב"ב ובעל העיטור, מיד לאחר הפתיחה והתיאור העובדתי של הכפייה באה ההצהרה: "כען הוו סהדי, דכל מה דכתבנא ליה מחמת אונסא, ולמחר מבטילנא ליה ותבענא ליה בדינא". הצהרה זו היא גילוי דעת שהפעולה המשפטית העתידית נעשית מתוך כפייה. הביטוי "למחר תבענא ליה בדינא" לקוח מתוך נוסח שטר מחאה שבתלמוד, שגם הוא גילוי דעת על חוסר שביעות רצון. אולם בנוסחים קדומים שמקורם בסורא, המצהיר אומר גם שהגט בטל או הקניין מבוטל או המחילה לא תהא מחילה או שאין בה ממש. דבר זה קיים בשטרות מאליסאנה וכת"מ שמתבססים על מסורת סורא, ואצל רב האי גאון בשטרי מודעה על גט ומתנה שבהם אין כפייה. לשון ביטול במודעה על ביטול מודעה מופיעה גם אצל ריב"ב, מפני שמודעה זו מבוססת על שטרות סוראיים כאמור, שסברו שיש צורך במודעה על ביטול מודעה כדי לבטל ביטול מודעה בכפייה. לכאורה לשונות אלה מצביעים על ההשוואה בין מודעה לביטול גט, אולם לא מצאנו בתשובות גאוני סורא או בדברי רב האי גאון השוואה בין מודעה לביטול גט. לכן מסתבר ששיבוץ נוסחאות הביטול במודעה על ידי סופרי השטרות לא נבע מהשוואה עקרונית אלא מנטייתם של סופרי השטרות לשבץ בשטרות נוסחאות מהתלמוד. הואיל ובתלמוד מצויות רק נוסחאות של ביטול גט, ואין נוסחאות של מודעה, שובצו במודעות נוסחאות של ביטול. רב האי גאון, שמכיר את הנוסח של רס"ג למודעה ומשתמש בו במודעה במכר, בחר שלא להשתמש בו במודעה במתנה ובגט, מפני שסבר שלשון של "ולמחר תבענא ליה בדינא" לא מתאימה למקרים שאין בהם כפייה.¹²⁵⁹

8.4.3 ההשוואה בין ביטול גט למודעה בראשונים

בתקופת הראשונים, ריב"ם מבעלי התוספות סבר שמודעה בגט ובמתנה פועלת כמו פעולת ביטול ולכן היא פועלת ללא כפייה. רמב"ם הבחין בין מודעה במתנה שפועלת כגילוי דעת כמו במכירה לבין מודעה בגיטין שפועלת כמו ביטול גט, אף על פי

¹²⁵⁸ ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.2.1.

¹²⁵⁹ ראה לעיל פרק 6 סעיף 6.9.

שהתלמוד מכנה את שתיהן "גילוי מילתא". נדמה שרמב"ם סבר שהסוגיה המשווה בין מודעה במתנה למודעה בגט סבורה כעמדת רבא, הסובר שגילוי דעת מועיל גם לבטל גט. אך לאור הכרעת ההלכה המאוחרת כאביי, שגילוי דעת אינו מועיל לבטל גט, יש צורך להבחין ולקבוע שרק לשון ביטול מפורשת יכולה לבטל גט. על פי סברת הרב אהרן ליכטנשטיין, הסיבה לכך היא שהדרישה לגמירות דעת בגט איננה נובעת מהדין הרגיל של גמירות דעת בפעולות משפטיות, אלא מכך שהגט צריך להיכתב על ידי הבעל לשמה, דהיינו לשם גירושי אשתו, וכל זמן שלא היה ביטול מפורש הגבר מתייצב מאחורי הגט. אולם שיטות אלה הן מיעוט. כל שאר הראשונים ראו במודעה גילוי דעת.¹²⁶⁰

8.5 הבסיס התלמודי לביטול מודעה

על פי מחקר זה, במשנה ובדברי רב ששת בסוגיה בערכין (כא ע"ב) אין התייחסות לביטול מודעה, אלא יש קביעה שכאשר ישנה כפייה ברורה על הפעולה המשפטית, מצב הדומה למודעה, יש דרישה לבטא את הרצון בקיום הפעולה באמירת "רוצה אני" רגע לפני הפעולה. הסבוראים ששאלו "פשיטא" על דברי רב ששת הסיקו מייתור הלשון במשנה ומדברי רב ששת, שכאשר נמסרת מודעה, יש צורך לבטלה בצורה מפורשת.¹²⁶¹ יש מן הגאונים שהסיקו מהסוגיה שבכל מקרה של כפיית גט יש לעשות ביטול מודעה, אולי כדי לבסס את המנהג הקיים בזמנם על התלמוד.¹²⁶²

8.6 רקע להנהגת ביטול מודעה

8.6.1 רקע להנהגת ביטול מודעה בגיטין

ממחקר זה עולה, שהמנהג לעשות ביטול מודעה בגיטין ובשטרות באופן גורף מתחיל רק לאחר חתימת התלמוד. בה"ג אומר שביטול מודעה הוא חלק מ"פסוקא דגיטא" שהדיינים קוראים בפני המגרש בכל גט, בין אם הוא כפוי ובין אם לאו. בה"ג וגאוני סורא האחרים במאה ה-9 קובעים שהמנהג הוא לעשות ביטול מודעה לא רק בכל הגיטין אלא גם בכל שאר השטרות.¹²⁶³

¹²⁶⁰ ראה לעיל פרק 2 סעיף 2.2.

¹²⁶¹ ראה לעיל פרק 3 סעיפים 2-3.1.1.

¹²⁶² ראה לעיל, שם, סעיף 3.2.2.

¹²⁶³ ראה לעיל, שם, סעיפים 3-4.2.3.

הרקע למנהג זה בגיטין, לפי ריבלין, הוא תקנת הגאונים במורדת המאפשרת כפיית גט על כל בעל שאשתו מואסת בו. תקנה זו נתקנה על פי רב שרירא גאון בשנת 651, כארבע-עשרה שנים אחרי הכיבוש המוסלמי בבבל. אנו יודעים שהייתה תופעה של התאסלמות כתוצאה מן הכיבוש, גם בקרב היהודים, והמצב שבו החוק המוסלמי קובע שאישה שהתאסלמה יכולה להשתחרר מבעלה היהודי על ידי התאסלמות, יצר דחף נוסף להתאסלם אצל אישה שמאסה בבעלה. הגאונים מכנים חשש זה חשש "שתצא לתרבות רעה". לכן כפו הגאונים את הבעל לגרש את אשתו שמאסה בו.¹²⁶⁴ כפייה זו הולידה התקוממות מצד גברים, שכופים אותם לגרש בעל כורחם בלא עילה ממשית, ולכן רבים מהם מסרו מודעה על גיטיהם. הגאונים הגיבו במהירות ותיקנו שבכל גט כפוי יקריאו לבעל "פסוקא דגיטא", שבמסגרתו יאמר שהוא מבטל מודעה. בהמשך, הבעלים ניסו לכתוב מודעה על ביטול המודעה, ובתגובה תיקנו הגאונים נוסח ביטול מודעה על כל המודעות. מסתבר שהסיבה שהמנהג לבטל מודעה התפשט מגט כפוי לכל הגיטין היא שהתופעה של גיטין כפויים הייתה רווחת מאוד, במיוחד בשנים הראשונות שלאחר הכיבוש המוסלמי. מצב זה הביא את הגאונים להנהיג את המנהג לבטל מודעה שהיה נהוג בגט כפוי בכל הגיטין.¹²⁶⁵ השערה זו מתבססת על שני גורמים. ראשית, ההתבטאות המפורשת של גאוני סורא: "דאי לא תימא הכי אין לך אשה שמתגרשת שלא לרצון בעלה לעולם".¹²⁶⁶ כלומר שהצורך בתקנה נובע מכך שבלעדיה אי אפשר לכפות גיטין. שנית, העיתוי. רב נטרונאי גאון קובע במאה ה-9 שאת נוסח ביטול המודעה על כל המודעות תיקנו "בתי הדין הראשונים", אם כן התקנה הייתה קיימת כבר זמן רב לפניו. מאידך גיסא אנו רואים בתלמוד ואצל הסבוראים שאין הנהגה לכתוב ביטול מודעה בכל גט.

קשה לשער כמה זמן חלף מתקנת הגאונים במורדת בשנת 651 שיצרה את המציאות של ריבוי הגיטין הכפויים עד שהוצרכו לתקן את נוסח ביטול המודעה המלא, ולהנהיג אותו בכל הגיטין, בתגובה לריבוי המודעות של הבעלים. סביר להניח שהנהגה זו התקבלה במחצית השנייה של המאה ה-7 או במאה ה-8.¹²⁶⁷

¹²⁶⁴ ראה לעיל, שם, סעיף 3.3.1

¹²⁶⁵ ראה לעיל, שם, סעיף 3.4

¹²⁶⁶ תר"ן (ברודי), חושן משפט, סי' שנט-שס; אסף, מספרות הגאונים, תשובה ג', עמ' 134; תשוה"ג ח"ג סי' יג. בה"ג (הלכות יבום וחליצה, עמוד 84) הניסוח הוא: "דאי לא בטיל מודעא ליכא איתתא דמיגרש" והילדסהיימר (שם, הערה 8) מפרשו באופן דומה.

¹²⁶⁷ ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.4

8.6.2 הרקע להנהגת ביטול מודעה בשאר שטרות

הנהגת ביטול המודעה בשאר שטרות לדעת בה"ג נוצרה כדי להשוות את שאר השטרות לגיטין, ולפי דבריו ההנהגה בשאר השטרות התחילה במקביל להנהגה בגיטין. אולם מתשובות גאוני סורא עולה שהסיבה להנהגת ביטול גט בשאר שטרות היא החשש שכל השטרות יהיו בטלים. מסתבר שהנהגה זו נובעת מהמעבר של היהודים מחקלאות למסחר כמו תקנות גאונים אחרות שתוקנו באותה תקופה על רקע זה. הואיל וההסתמכות על שטרות בקרב סוחרים גדולה יותר מאשר אצל חקלאים, ראו הגאונים צורך להגן על תוקף השטר. ¹²⁶⁸ העובדה שרב יהודאי גאון באמצע המאה ה-8 עדיין לא מזכיר את המנהג לכתוב ביטול מודעה בכל השטרות וגם לא מזכיר נוסח של ביטול מודעה שמבטל את כל המודעות, ולכן דורש שביטול המודעה יוצמד לפעולה המשפטית, מסייעת להשערה שבתקופתו עדיין לא הונהג הנוהל של ביטול מודעה כנוהל קבוע בכל השטרות ועוד לא נקבע נוסח המבטל את כל המודעות. ¹²⁶⁹ ייתכן שעובדה זו מצביעה על כך שאף על פי שהנהגת ביטול המודעה בגט התחילה כבר במאה ה-7 על רקע תקנת מורדת, כאמור, היא הגיעה לכלל גיבושה הסופי, כנוהל קבוע הכולל את ביטול כל המודעות בכל השטרות ופעולת קניין, רק בסוף המאה ה-8 יחד עם הנהגת ביטול המודעה בשטרות. ¹²⁷⁰

8.6.3 הרקע להנהגת ביטול מודעה לפי גאוני פומבדיתא

הניתוח הזה, שלפיו ביטול מודעה נועד להגן על תוקף הגירושין כאשר הם נעשים בעל כורחו של הבעל, או למנוע מצב שאי אפשר להסתמך על שטרות, מבוסס על אמירות של גאוני סורא. אבל גאוני פומבדיתא במאה ה-10 רואים אחרת את הרקע להנהגת ביטול מודעה. רב שרירא גאון אומר שההנהגה לכתוב ביטול מודעה בכל גט, אינה קשורה לכפיית גיטין, אלא נובעת מההלכה שבגט ובמתנה ניתן לכתוב מודעה גם בלא כפייה, בניגוד למודעה במכר. הלכה זו, מאפשרת כתיבת מודעות בקלות. לפי מחקר זה, כאמור, הלכה זו אינה מקובלת על גאוני סורא, ולכן לשיטתם ברור שהיא לא גרמה להנהגת ביטול מודעה בגיטין. ¹²⁷¹

¹²⁶⁸ ראה לעיל, שם, סעיף 3.5.3.

¹²⁶⁹ ראה לעיל, שם, סעיף 3.2.1.

¹²⁷⁰ ראה לעיל, שם, סעיף 3.5.3.

¹²⁷¹ ראה לעיל, שם, סעיף 3.6.

8.6.4 יסוד המחלוקות בין גאוני סורא לגאוני פומבדיתא בביטול מודעה

מהמחקר שלפנינו עולה שההבדל בין גאוני סורא לגאוני פומבדיתא בהבנת הרקע לנוהג של כתיבת ביטול מודעה הוא שהוביל למחלוקות ההלכתיות ביניהם. גאוני סורא שראו בהנהגת ביטול מודעה הגנה על תקנת כפיית גיטין שנועדו להציל את בנות ישראל מתרבות רעה, או ביטחון במסחר הקריטי לפרנסת רבים מישראל, קבעו שמדובר בנוהג, שחל על כל השטרות, ושהביטול תקף גם במקרה של כפייה, ולצורך כך הוסיפו לביטול פעולת קניין. פעולת הקניין הופכת את ביטול המודעה לפעולה משפטית פורמלית הדומה למכר, שתקף בכפייה. לעומת זאת, גאוני פומבדיתא, שלדעתם ההנהגה באה להתמודד עם קומץ אנשים שעלולים לנצל לרעה את הקלות שבכתיבת מודעה בגט, סברו שמדובר רק במנהג מומלץ ולא יותר מכך. לכן לדעתם הנוהג קיים רק בגיטין, והביטול תקף רק במקרה שהדבר נעשה מתוך גמירות דעת.

מסתבר שהבדלי גישות אלה בין גאוני סורא לגאוני פומבדיתא נבעו משילוב של שני גורמים. הגורם הראשון, הוא הזמן. גאוני סורא במאה ה-9 חיים בתקופה שהצורך לתקנות עדיין קיים, הן בכפיית גיטין, והן במסחר. לעומתם גאוני פומבדיתא במאה ה-10 חיים בתקופה שהכיבוש המוסלמי הוא כבר עובדה קיימת, וגם המעבר למסחר הוא דבר שכבר הסתגלו אליו, לכן אין צורך דחוף בהנהגות חדשות. הגורם השני הוא מעמד הגאונים. גאוני סורא מרגישים שסמכותם איתנה, וברור להם שהגאונים יכולים להנהיג הנהגות, כפי שבא לידי ביטוי בסוף המאה ה-8. לעומתם גאוני פומבדיתא במאה ה-10 חיים בתקופה שהישיבות במשבר, וסמכותם מעורערת, ולכן הם מנסים לצמצם את השימוש במודעה לא על ידי הנהגות אלא על ידי פרשנות מצמצמת למושג כפייה, ככפייה על ידי הצד השני בלבד.¹²⁷²

עמדותיו של רס"ג הן מורכבות. מצד אחד הוא סובר כשיטת גאוני סורא, שאינם מבחינים בין מודעה במתנה ובגט למודעה במכר,¹²⁷³ אך מצד שני הוא סובר, שביטול מודעה צריך להיעשות מרצון כשיטת גאוני פומבדיתא, ואף קובע שביטול מודעה יתבצע בשטר בפני עצמו.¹²⁷⁴ נדמה ששיטה זו מבטאת את היותו גאון סורא מצד אחד, ומאידך גיסא את היותו חי במאה ה-10, אחרי עידן התקנות ובתחילת עידן הפרשנות.

¹²⁷² ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.7.

¹²⁷³ ראה לעיל פרק 6 סעיפים 5-6.4.

¹²⁷⁴ ראה לעיל פרק 7 סעיף 7.2.

8.6.5 תקנות הגאונים כתגובה לכיבוש המוסלמי

מהמחקר שלפנינו עולה שהכיבוש המוסלמי עורר את הגאונים לתגובה בשתי תקופות שונות. תקנת מורדת, שנבעה מחשש התאסלמות, תוקנה ארבע-עשרה שנים בלבד לאחר הכיבוש המוסלמי בבבל, באמצע המאה ה-7. זאת משום שהחשש מהתאסלמות התעורר בעקבות הכיבוש עצמו.¹²⁷⁵ לעומת זאת, האפשרות לגבות חובות ממיטלטלין, האפשרות לכתוב הרשאה גם בלא קרקע, שבועה לנתבע שטוען שאין לו כסף לשלם, וגם הנהגת ביטול מודעה בכל השטרות, הונהגו על ידי הגאונים בסוף המאה ה-8. תקנות אלו הן תוצאה של המעבר מחקלאות למסחר שנבע מהכיבוש המוסלמי. הכובש המוסלמי, מצד אחד הקשה מאוד על חקלאים יהודים כאשר גזר מיסים כבדים על חקלאים שאינם מוסלמים, ומאידך גיסא פתח אפשרויות סחר בינלאומיות, שלא היו קיימות בעבר, כאשר איחד תחת ממלכה אחת ארצות רבות מערב הסעודית ועד ספרד. אולם בעוד החשש להתאסלמות נוצר מיד לאחר הכיבוש באמצע המאה ה-7, השינוי הכלכלי-חברתי היה תהליך ארוך יותר, ולכן תגובת הגאונים הגיעה רק בסוף המאה ה-8.¹²⁷⁶

8.7 סופיות הדיון בעקבות ביטול מודעה

8.7.1 האם ניתן לבטל את הפעולה המשפטית אחרי ביטול המודעה

בספר הלכות פסוקות של רב יהודאי גאון, באמצע המאה ה-8, נאמר שכדי שביטול מודעה יועיל, הוא צריך להיעשות סמוך לפעולה המשפטית. נראה מדבריו שאם תימסר מודעה אחרי ביטול זה, היא תתגבר על הביטול.¹²⁷⁷ אך מכתבי גאוני סורא במאה ה-9 עולה שמשעה שהונהג לכתוב ביטול מודעה בכל השטרות, ותוקן נוסח של ביטול מודעה הכולל את כל המודעות, כפי הנוסח שנוסח על ידי מתקני נוסח ביטול המודעה, אין עוד שום אפשרות לערער על תוקף השטר על ידי מודעות עתידיות.¹²⁷⁸ בחלק מנוסחי ביטול המודעה מפורש שהביטול כולל מודעות עתידיות. אולם ריב"ב מעיר שאין צורך לציין זאת במפורש. נראה שגאוני סורא סברו שביטול המודעה איננו גילוי דעת על מצב גמירות הדעת בשעת הפעולה המשפטית, שאז יש להעדיף

¹²⁷⁵ ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.3.1.

¹²⁷⁶ ראה לעיל, שם, סעיף 3.5.2.

¹²⁷⁷ ראה לעיל, שם, סעיפים 3.2.1; 3.2.4.

¹²⁷⁸ ראה לעיל, שם, סעיף 3.2.4.

את הגילוי הסמוך ביותר, אלא שביטול מודעה הוא פעולה פורמלית שיש בכוחה לבטל כל מודעה.¹²⁷⁹

אולם רמב"ם חושש לביטול גט שיתבצע אחרי ביטול מודעה, ולכן מחייב שהגט יימסר מיד אחרי ביטול מודעה. גם ר' ברוך ממגנצא חושש מביטול גט אחרי ביטול המודעה, ומציע שביטול מודעה ימנע גם ביטול גט עתידי ור' אליעזר ממיץ דוחה אפשרות זו. אפשרות דומה מעלה ר' פרץ הכהן ור"ן דוחה אותה. ר"ן מסביר שגם אם ניתן לבטל מודעות עתידיות, הרי זה בגלל שאנו סומכים על אמירתו שהגט נעשה בגמירות דעת, אך אין דבר שיכול למנוע מאדם את סמכותו לבטל גט רגע לפני שנמסר, והוכיח זאת מן התלמוד.¹²⁸⁰

אחד הפתרונות לחשש ביטול גט הוא המנהג שמובא על ידי ר' ברוך בר יצחק בצרפת במאה ה-12, למסור ביטול מודעה רגע לפני הנתינה של הגט. אולם ר' יצחק קמחי מפרובנס ערער על מנהג זה, מכיוון שבמקרה שביטול המודעה הוא רק אחרי הנתינה, יש חשש שהגט בוטל קודם כתיבתו ואם כן הגט לא נכתב כדין. הוא גם תוקף את שיטתם של חכמי אשכנז לדבוק במנהג גם כשהוא אינו מסתדר עם ההלכה. היו גם שנהגו לבטל מודעה פעמיים: לפני הכתיבה, כדי שהכתיבה תיעשה בכשרות, וגם לפני הנתינה מחשש לביטול הגט, ובמקום שממנים שליח למסור את הגט, יש גם ביטול מודעה שלישי לפני מינוי זה. מסתבר שהצעה זו צמחה עקב הסחר הבינלאומי שגרם לאנשים לנדוד מבתיהם ולמסור גיטין על ידי שליח. דבר זה גרם לכך שהיה פער זמן גדול בין הכתיבה לנתינה, שבו ניתן היה לבטל את הגט.¹²⁸¹

לאור הדאגה בקרב הראשונים מפני ביטול גט, מתעוררת השאלה כיצד פתרו הגאונים חשש זה. שאלה זו מתחדדת במיוחד לגבי גאוני סורא שלשיטתם השארת פְּרָצָה בגיטין משמעותה אובדן האפשרות לכפות גיטין, דבר שהיה גורר את בנות ישראל לתרבות רעה. העלינו שתי הצעות לפתרון הבעיה. אפשרות אחת היא שגאוני סורא סברו שביטול מודעה אכן חוסם את האפשרות של ביטול מודעה, בניגוד לעמדת הראשונים. אפשרות שנייה שעולה בכמה תשובות של רב שר שלום, גאון סורא, שהגאונים נקטו פְּתָרוֹן של מסירת גט רק לידי שליח קבלה של האישה שיזכה בגט עבורה מיד, באופן שלא ניתן לבטלו. פְּתָרוֹן זה היה אפשרי בתקופתם, שאז רוב הגיטין היו ביוזמת הנשים שאמרו "מאיס עליי", ולכן הם מינו שליח קבלה

¹²⁷⁹ ראה לעיל, שם, סעיף 3.8.1.

¹²⁸⁰ ראה לעיל פרק 4 סעיף 4.6.1.

¹²⁸¹ ראה לעיל, שם, סעיפים 4.6.2-5.

מיוזמתם. בתקופת הראשונים, כשכבר מיעטו לכפות גיטין, והגט לא נעשה ביוזמת הנשים, נדרשו פתרונות אחרים.¹²⁸²

8.7.2 ביטול מודעה לאחר הפעולה המשפטית

כאמור, בראשונים אנו מוצאים שני מועדים עיקריים לביטול מודעה: לפני כתיבת השטר או לפני הפעולה המשפטית, אך לא עלה על הדעת שניתן לבטל את המודעה לאחר הפעולה המשפטית. זאת משום שאם נעשתה הפעולה לאחר שנמסרה מודעה, היא בטלה ויש לעשותה מחדש וביטול מודעה לא יוכל להציל אותה. אולם נמצאו במחקר זה שלושה מקורות שבהם עולה האפשרות של ביטול מודעה לאחר הפעולה המשפטית. רב נטרונאי גאון בתשובה מזכיר פעולת ביטול מודעה שמתבצעת לאחר גט שחרור של עבד. רמ"ה אומר שאם נמסרה מודעה לפני מתן הגט ולאחר המסירה נעשה ביטול מודעה, אין צורך לחזור על מתן הגט. אולם דין זה מותנה בכך שהאישה עדיין אוחזת בידה בגט, לכן יש לראות זאת כמצב שהפעולה עדיין לא הסתיימה לחלוטין. במקום אחר אומר רמ"ה שביטול מודעה של מכר צריך להיעשות לאחר פעולת המכירה, כדי להבטיח שהביטול לא נעשה במצב של כפייה כמו המכר עצמו. הוא טוען שהדבר אפשרי מפני שיש פעולת קניין יחד עם הביטול ויש בכוחה להקנות מחדש, או מפני שפעולת ביטול מודעה היא למעשה מחילה על כל הזכויות הנובעות מהמודעה. יש להניח שגם ביטול מודעה שאחרי שחרור של עבד המוזכר בדברי רב נטרונאי גאון פועל מכוח פעולת הקניין, אולם גט אינו יכול לפעול מכוח פעולת קניין וגם לא מכוח פעולת מחילה ממונית, ולכן אין מקום לביטול מודעה אחרי הגט לכל הדעות. המשותף לרב נטרונאי גאון ולרמ"ה הוא שלשיטתם פעולת ביטול מודעה מחייבת פעולת קניין, דבר המוכיח את היותה פעולה משפטית. אולם נדמה שלפי גאוני פומבדיתא ורוב הראשונים הסוברים שביטול הוא גילוי דעת על הסכמה לפעולה, אין מי שמעלה על הדעת שנקבל גילוי דעת שנעשה לאחר הפעולה המשפטית, כגילוי דעת אמין.¹²⁸³

8.7.3 מודעה על ביטול כל המודעות

כאמור, הגאונים ראו בביטול מודעה בנוסח הכולל את כל המודעות פתרון שאי אפשר לערער עליו. אך בראשונים סברו שאם המודעה מנוסחת כמוסבת גם על ביטול המודעה המבטל את כל המודעות, המודעה יכולה לגבור על ביטול המודעה. כך עולה מדברי רמב"ם, שלגבי מכר לא הזכיר נוסח הגובר על מודעה על ביטולי

¹²⁸² ראה לעיל, פרק 3 סעיף 3.8.2 ופרק 4 סעיף 4.6.1.

¹²⁸³ ראה לעיל, שם, סעיף 4.7.

מודעות, והיו שפירשו שגם בגיטין סבר רמב"ם שנוסח הגאונים אינו מספיק, ולכן כתב נוסח אחר.¹²⁸⁴ רשב"א כתב שגם הנוסח שהציע רמב"ם בגיטין הוא בר ביטול, ולכן הציע פסילה של עדי המודעה.¹²⁸⁵ ריטב"א הציע שבועה שלא הייתה מודעה, אך ראשונים אחרים טענו כנגדם שאין שום נוסחה שהיא הרמטית, ולא ניתנת לביטול. רמ"ה, שקדם לרשב"א ולריטב"א, מזכיר בפירושו את האפשרות להודות שלא מסר מודעה ובכך לפסול את עדי המודעה, אם כי דבריו לא נאמרו כהצעת פתרון לביטול מודעה.¹²⁸⁶ כל ההצעות הללו לביטול מודעה מופיעות ביחד בנוסחים של פסקת ביטול מודעה, מסוף תקופת הראשונים.¹²⁸⁷ זאת אף על פי שיש סתירה בין ההצעות של רמ"ה ורשב"א, שמכחישות את קיומה של המודעה, לבין הצעות הגאונים ורמב"ם, המכירות בקיומה ומנסות להתגבר עליה.¹²⁸⁸

אנו מוצאים עוד הצעות חדשות בתקופת האחרונים שמובאות בספר עט סופר: שבועה שלא ייחנה מאותה מודעה, או שמה שייחנה מאותה מודעה אסור עליו כנדר וקרבן, או שהוא מתחייב לפצות על כל הנאה ששיג מאותה מודעה.

חלק מההתנגדות למציאת נוסחה שמונעת מסירת מודעה נובעת מהטענה שאם אנו מאפשרים לאנשים לבצע פעולה באופן שלא ניתנה לבטלה, אנו מאפשרים לאנשים בעלי זרוע לכפות פעולות משפטיות ולא נותנים תרופה לנגזלים, כפי שרצו חכמים לעשות כשתיקנו את המודעה.¹²⁸⁹ לגבי גיטין, רוב הראשונים קיבלו את ביטול המודעה על כל המודעות כביטול סופי, מפני שבגיטין המודעה אינה משקפת כפייה, ולכן גם סביר להניח שהביטול נעשה ברצון. מעבר לכך, ייתכן שהצורך להימנע מעיגון האישה, גבר על שיקולי הפגיעה במבצע הפעולה, שעלו בקשר למכר.¹²⁹⁰

נראה שבתקופת גאוני סורא, כשהמעבר למסחר היה בשיאו, היה צורך גדול לחזק את יכולת ההסתמכות בשטרות אצל הסוחרים והדבר בא על חשבון הפרט שכפו עליו, אך לאחר תקופת גאוני סורא, כשהצורך ירד, ומצד שני הראשונים (ולמעשה כבר גאוני פומבדיתא) לא חשו בנוח לסטות מכוונת התלמוד, חזר דין התלמוד המאפשר מודעה.¹²⁹¹

¹²⁸⁴ ראה לעיל, שם, סעיף 4.4.

¹²⁸⁵ ראה לעיל, שם, סעיף 4.5.2.

¹²⁸⁶ ראה לעיל, שם, סעיף 4.5.1.

¹²⁸⁷ ראה לעיל פרק 7 סעיף 7.7.6.

¹²⁸⁸ ראה לעיל פרק 4 סעיף 4.5.3.

¹²⁸⁹ ראה לעיל פרק 7 סעיף 7.7.6.

¹²⁹⁰ ראה לעיל פרק 4 סעיף 4.3.6.

¹²⁹¹ ראה לעיל פרק 3 סעיף 3.7 ופרק 4 סעיף 4.3.5.

8.8 שיטת רמב"ם בביטול מודעה

בסוגיות הקשורות לביטול מודעה מצאנו חילוקי דעות בין הראשונים בפרשנות רמב"ם. היו חילוקי דעות בשאלות הבאות: האם הנוסח שרמב"ם מציע לביטול מודעה בגט בא לסתור את הנוסח של הגאונים, והאם כאשר רמב"ם כותב שביטול מודעה תקף במכר הוא מתכוון לפסוק כשיטת בעלי התוספות, שביטול מודעה במכר תקף בכפייה, ומדוע לשיטת רמב"ם אין ביטול מודעה שמבטל את כל המודעות במכר אלא בגט בלבד.

המחקר שלפנינו קובע, שיש להבין את רמב"ם בהתאם לזמנו ומקומו. מכיוון שידוע לנו שרמב"ם למד בבית מדרש שבו למדו את תורת הגאונים כפי שנמסרה לו על ידי רבותיו, ברירת המחדל צריכה להיות פרשנות שיטתו בהתאם לשיטתם, כל זמן שרמב"ם לא כתב במפורש אחרת, ולא בהתאם לשיטת בעלי התוספות שלא היה לו שום מגע איתם. לאור העובדה שרמב"ם כתב שביטול מודעה אינו דורש פעולת קניין ושביטול מודעה שנעשה בכפייה בטל, ומודעה בגט ומתנה תקפה בלא כפייה, יש להסביר ששיטתו כשיטת גאוני פומבדיתא. לכן סברנו, שיש להבין את הנוסח של ביטול מודעה של כל המודעות של רמב"ם כשיקוף של נוסח הגאונים, ואת הופעתו בגט בלבד כשיקוף של שיטת רב האי גאון, שביטול מודעה תקף בגט, מכיוון שבמסירת המודעה אין עדי כפייה, ולכן ניתן להניח שנכתב ברצון. כמו כן את ביטול המודעה שתקף במכר, יש לפרש במקרה שבו ברור שהביטול נעשה ברצון גמור.¹²⁹²

8.9 הבסיס לשטר העברי והשפעות מוסלמיות

8.9.1 כתיבה בגוף ראשון של העדים בשטרות בימי הגאונים

הכתיבה בגוף ראשון של המדבר בשטר היא ממאפייני השטר העברי. ריבלין כבר עמד על כך, שבתקופת הגאונים, המדבר בגוף ראשון איננו מבצע הפעולה המשפטית אלא העדים. ריבלין הציע שהמעבר של השטר העברי לדבר בלשון עדים נובע מכך שבתקופת הגאונים השטרות ברובם מכילים פעולת קניין, ופעולת הקניין נעשתה על ידי העדים, ולכן הם הפכו לנושא השטר. אנחנו הצענו ששינוי זה, כמו שינויים אחרים שאירעו בתקופת הגאונים, נובעים מהשפעה מוסלמית, שכן המוסלמים כותבים את השטרות בלשון השופט, כמו שמובא בתשובת רשב"ץ.¹²⁹³

¹²⁹² ראה לעיל, שם, סעיף 4.4.

¹²⁹³ ראה לעיל פרק 5 סעיף 5.4.1.

8.9.2 נוסחאות פתיחה בשטרות בימי הגאונים

ממחקר זה עולה שהמעבר לגוף ראשון בלשון עדים הוליד שינוי נוסף שאירע בתקופת הגאונים, והוא נוסחאות הפתיחה כמו "בדוכרן פתגמי", "שהדותא דהוה באנפנא". מהתוספתא, משטרי רס"ג ומשטרי אישות שבכל ספרי השטרות עולה שהשטר העברי פותח בזמן ולא בנוסחת פתיחה. נוסחאות הפתיחה שבתלמוד מופיעות בעיקר בשטרות בית דין, שנכתבים בגוף ראשון של הדיינים. על פי רשב"ץ מטרת נוסחת הפתיחה היא להדגיש שהמדבר בשטר איננו המבצע של הפעולה המשפטית. לפי זה, המעבר לנוסחאות פתיחה בכל השטרות, מלבד שטרי אישות, נובע מכך שהם כבר אינם מדברים בלשון מבצע הפעולה המשפטית.¹²⁹⁴

8.9.3 צורת אזכור התאריך בשטר העברי ומיקומו

פרידמן משער שדרך האזכור של התאריך בשטר העברי הכוללת שמיטה, שנה, חודש ויום, שואבת מן המשנה בסנהדרין פרק ה', המתארת את חקירת העדים על התאריך בעדות על-פה. הסיבה להתבססות על המשנה היא שמטרת השטר היא להגיע למה שאמרו חז"ל: "עדים החתומים בשטר כמי שנחקרה עדותן בבית דין". לכן יש צורך לבנות את השטר לפי הדגם של חקירת עדות על-פה. נדמה שזו גם הסיבה לפתיחה בתאריך במשפט העברי, שכן גם בעדות על-פה, הזמן הוא פרט מרכזי מאוד בחקירת העדים.¹²⁹⁵

8.9.4 הפסקה דלא כאסמכתא ולא כטופסא דשטרי

הביטוי "דלא כאסמכתא ודלא כטופסא דשטרי" על פי התלמוד נאמר בהקשר מסוים של פסקת אחריות, וכך גם בשטרות קדומים. אולם בנוסחי השטרות החל מריב"ב הוא מופיעה באופן קבוע בסוף השטר, גם כשאין קבלת אחריות. זאת כנראה בגלל נטייתם של סופרי השטרות לשאול מהתלמוד ביטויים בעלי משמעות קונקרטיים ולהשתמש בהם כנוסחה כללית של "שופרא דשטרי".¹²⁹⁶

¹²⁹⁴ ראה לעיל, שם, סעיף 5.5.1.

¹²⁹⁵ ראה לעיל, שם, סעיף 5.5.2.1.

¹²⁹⁶ ראה לעיל, שם, סעיף 5.5.6.

8.10 מאפייני נוסח שטרי המודעה

8.10.1 היעדר נוסח מודעה בתלמוד

עמדנו על כך שאף על פי שהאמוראים עוסקים במודעה, אין אזכור של קטעי נוסח של מודעה בתלמוד, מלבד האמירה של חכמי נהרדעא על כך שהעדים צריכים להעיד על כפייה ולומר "אנן ידעינן ביה באונסא דפלניא". זאת בניגוד לדיונים שקיימים לגבי נוסח שטרי מכר, מתנה, קידושין, גיטין וביטולי גט. ייתכן שהדבר נובע מכך שלא היו ספקות לגבי נוסח המודעה, אך ייתכן שהדבר מביא לידי ביטוי את התפיסה שמודעה איננה פעולה פורמלית הדורשת גמירות דעת ופעולה, ונוסח מסוים, אלא גילוי דעת. לכן אין זה משנה באיזה נוסח האדם מביע את חוסר גמירות הדעת בפעולה המשפטית. דבר זה בא לידי ביטוי בכך, שהתלמוד סבור שגם מתנה טמירתא, אף שלא נוסחה כמודעה, מתפקדת כמודעה. גם לגבי מחאה ומיאון אנו מוצאים שגם פעולות שאינן מחאה ומיאון באופן פורמלי יכולות להיחשב כמחאה ומיאון.¹²⁹⁷

8.10.2 מבנה שטרות של גילוי דעת

מהמחקר שלפנינו עולה שאופיין של מודעה, מחאה ומיאון כגילוי דעת ולא כפעולה פורמלית בא לידי ביטוי במבנה השטר. בשטרות אלה לא מופיעות פסקאות של קניין, רצון חופשי, אחריות ונאמנות. כל אלה משקפים את העובדה שמוסרי המודעה או המחאה אינם מבצעים התחייבות הדורשת רצון חופשי, ולכן אינם נדרשים להתחייב על אחריות לביצוע התחייבות, אלא רק מגלים דעתם.¹²⁹⁸

8.10.3 מטבעות לשון מיוחדות בנוסח שטר מודעה

בשטרי מודעה קדומים, מקהילת אליסאנה ומכתי"מ, המשקפים את שיטת גאוני סורא, לא מופיעים הביטויים "הוו עלי סהדי" ו"דקא מסרנא מודעה קדמיכון". ייתכן שהיעדר ביטויים אלה בשטרות קדומים משקף את העובדה שמודעה היא גילוי דעת שביסודו הוא ספונטני, ולכן היא תקפה גם אם המוסר אינו מצהיר באופן פורמלי שהוא מוסר מודעה בפני עדים. ייתכן שהכנסת ביטויים אלה לנוסח המודעה משקפת תהליך של פורמליזציה. הביטוי "כתובו וחתומו והבו ליי" מופיע רק בחלק

¹²⁹⁷ ראה לעיל פרק 6 סעיף 6.1.

¹²⁹⁸ ראה לעיל, שם, סעיף 6.5.

קטן משטרי המודעה, שכן במודעה מפורש בתלמוד שאין צריך לומר כתובו. בשטרי מודעה שבהם מופיע ביטוי זה, מדובר בהעתקה משטרות אחרים.¹²⁹⁹ בנוסח המודעה, מוסר המודעה לא רק אומר שהוא אנוס, אלא גם מוסיף את האמירה "ולמחר תבענא ליה לדינא", שמופיעה בתלמוד לגבי מחאה. זהו סימן שמנסחי המודעה ראו זיקה בין מודעה למחאה, ששניהם גילויי דעת שנועדו לבטל זכות חוקית שעומדת להיווצר לאדם שמנסה להשתלט על נכס ללא רשות.¹³⁰⁰ הביטוי "אנחנא שהדי" או "אנן שהדי" שמופיע במודעה בפסקה של עדות הכפייה, משקף מקרים שבהם העדים מעידים על עצמם שהם יודעים על הכפייה וכדומה, כמו שנראה גם ממקרים אחרים שבהם מופיעה נוסחה זו בתלמוד.¹³⁰¹

8.10.4 הבדל ברקע העובדתי שבתלמוד לעומת הרקע שבשטרות

עמדנו על כך שהמודעה בתלמוד מתמקדת בביטול מכירת קרקע ואילו בספרי השטרות מתקופת הגאונים ואילך רוב המודעות עוסקות בביטול שטר אביזאריה, שבו יש ביטול תביעות משפטיות המערערות את העסקה. הבדל זה משקף כנראה את המעבר של היהודים מעיסוק בחקלאות בימי התלמוד לעיסוק במסחר בימי הגאונים.¹³⁰²

8.11 שטרות שבהם אין איזכור של ביטול מודעה

כאמור, פסקת ביטול מודעה מוזכרת כמעט בכל השטרות, כפי שמתבקש מהנהגת גאוני סורא, לכתוב ביטול מודעה בכל השטרות. למרות זאת, ישנם כמה שטרות שבהם לא מופיעה פסקת ביטול מודעה, והדבר דורש הסבר. בשטר שכיב מרע, רב האי גאון מנמק מדוע לא מופיעה פסקת ביטול מודעה. הסברו הוא שכיוון שהמתנה תקפה גם ללא פעולת קניין, אלא מכוח חכמים, אין צורך גם בשאר הניסוחים המחזקים את פעולת הקניין כמו ביטול מודעה. הסבר נוסף הוא שבמתנת שכיב מרע יכול הנותן לחזור בו גם בלא מודעה, ולכן אין טעם בביטול מודעה. בשטר מחאה ושטרות אחרים העוסקים בגילוי דעת, לא מופיעה פסקת ביטול מודעה, מפני שאין בהם התחייבות הדורשת פעולת קניין. בשטרי בית דין המתארים פסק של בית הדין

¹²⁹⁹ ראה לעיל, שם, סעיף 6.6.

¹³⁰⁰ ראה לעיל, שם, סעיף 6.8.

¹³⁰¹ ראה לעיל, שם, סעיף 6.10.

¹³⁰² ראה לעיל, שם, סעיף 6.7.

אין פסקת ביטול מודעה, מכיוון שאין בהם התחייבות. בשטרי הלוואה, ערבות, אפותיקי לא מופיעה בדרך כלל פסקת ביטול מודעה, מפני שבהם החיוב איננו נובע מהתחייבות אלא מקבלת הממון שמחייבת את השבתו. אולי גם מתוך הנחה, שהואיל ומודעה נכתבת במצב של כפייה, בדרך כלל אדם כופה לקבל קרקע או זכות אחרת באופן מידי, ולא כהתחייבות לאחר זמן, כמו הלוואה. בשטרי שיתוף שבו שני אנשים מקנים אחד לשני זכויות, לעיתים לא מופיעה פסקת ביטול מודעה, מסיבה דומה, שלא מסתבר שאדם יכפה חוזה שבו יש התחייבות הדדית.

בשטרי משפחה כמו גיטין בדרך כלל לא מופיעה פסקת ביטול מודעה. זאת כחלק ממגמת סופרי השטרות שלא לשנות מהנוסח של שטרי משפחה בגלל השלכותיהם החמורות. תופעה זו באה לידי ביטוי בשימור השימוש בשפה הארמית, גם כששאר השטרות עברו לעברית, ושימור הפתיחה בתאריך, גם בשעה שבשטרות אחרים עברו לפתוח בנוסחת פתיחה, או העבירו את התאריך לסוף השטר. עם זאת מצאנו גיטין בודדים שבהם מוזכר ביטול מודעה, ומנהג זה מוזכר בריב"ב. ר' יצחק ממרסיליה בספר העיטור אף תומך במנהג זה. בשטרי כתובות ובשטרי שידוכין מוזכר ביטול מודעה, וזאת מפני שבשטרות אלה מדובר על ענייני ממון ולכן הנוסח מוקפד פחות, וביטול המודעה שפשט בכל השטרות מגיע גם לשטרות אלה.¹³⁰³

¹³⁰³ עיין פרק 7 סעיף 7.7.1.

קיצורים ביבליוגרפיים

ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד	אברמסון, עניינות
ש' אברמסון, "מתורתו של רב שמואל הנגיד בספרד", סיני, ק (תשמ"ז), עמ' ז-עג	אברמסון, רב שמואל הנגיד
ש' אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א	אברמסון, רמב"ן
ש' אבן וירגה, שבט יהודה, ירושלים-תל אביב תש"ז	אבן וירגה, שבט יהודה
אגרת רב שרירא גאון: מסודרת בשני נוסחאות, נוסח ספרד ונוסח צרפת, ב"מ לוי (מהדיר), ירושלים תשל"ב	אגרת רש"ג
א' אדלר, העקרונות השיטתיים כיסוד לחזרותיו של הרמב"ם מפירוש המשנה למשנה תורה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן תשמ"ז	אדלר, הרמב"ם
אוצר הגאונים: תשובות גאוני בבל ופירושיהם על פי סדר התלמוד (ב"מ לוי), א-יב, חיפה תרפ"ח-ירושלים תש"ג	אוצה"ג
א"א אורבך, בעלי התוספות תולדותיהם חיבוריהם שיטתם, ירושלים תשמ"ו	אורבך, התוספות
א' אורנשטיין, עסקה שנעשתה באונס על פי המשפט העברי, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במשפטים, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ה	אורנשטיין, עסקה באונס
ש' אטינגר, ראיות במשפט העברי, ירושלים תשע"א	אטינגר, ראיות
I. A. Agus, <i>Rabbi Meir of Rothenburg</i> , Philadelphia 1947	איגוס, מהר"ם
ש' אלבק, הראיות בדיני התלמוד, רמת גן תשמ"ז	אלבק, הראיות בתלמוד
ח' אלבק, מבוא לתלמודים, ירושלים תשכ"ט	אלבק, מבוא
ש' אלבעק, "מחוקקי יהודה", בתוך: תפארת ישראל, מנחת תודה ומזכרת אהבה לכבוד חוקר התלמוד ישראל לוי, מ' בראן וי' אלבוגן (עורכים), בראסלאו תרע"א/1911, עמ' 104-131 (נדפס מחדש,	אלבק, מחוקקי יהודה

- מקור: ירושלים תשל"ב)
- אלבק, ממונות
אלון, המשפט העברי
- אלינסון, נישואין
אנקווה, עט סופר
- אסף, בתי הדין
אסף, מקורות ומחקרים
- אסף, על כתבי יד
אסף, שטרות עתיקים
- אסף, תקופת הגאונים
אפטוביצר, מונטסשריפט
- אפטוביצר, מסמכים
אפרתי, הסבוראים
- אפשטיין, הכתובה
אפשטיין, טהרות
- ש' אלבק, דיני הממונות בתלמוד, תל אביב תשל"ו
- מ' אלון, המשפט העברי- תולדותיו, מקורותיו
עקרוניתיו, א-ג, ירושלים תשמ"א
- א"ג אלינסון, נישואין שלא כדת משה וישראל,
ירושלים תש"ם
- א' אנקווה (אנקאווא), "ספר עט סופר – הנותן אמרי
שפר", כרם חמר, ב, ליוורנו תרכ"ט-תרל"א, דף מג
ע"ג – סג ע"ד
- ש' אסף, בתי הדין וסדריהם, ירושלים תרפ"ד
- ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל,
ירושלים תש"ו
- ש' אסף, "על כתבי יד שונים", קריית ספר, יא
(תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 492-498
- ש' אסף, "אוסף שטרות עתיקים מן הגניזה",
תרביץ, ט (תרצ"ח), עמ' 11-34, 196-218
- ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה: הרצאות
ושיעורים ערוכים על ידי מרדכי מרגליות, ירושלים
תשט"ו
- V. Aptowitzer, "Die Talmudische Literatur
der letzten Jahre", *Monatsschrift für
Geschichte und Wissenschaft des Judentums*,
55 (1911), pp. 371-382
- V. Aptowitzer, "Formularies of Decrees and
Documents from a Gaonic Court", *Jewish
Quarterly Review*, 4 (1913-14), pp. 23-51
- י"א אפרתי, תקופת הסבוראים וספרותה, ירושלים
תשל"ג
- א"ל אפשטיין, תולדות הכתובה בישראל, מחקר על
מעמדה של האשה לפי משפט ישראל (בתרגום מ'
מייזלש), ניו יורק תשי"ד
- י"נ אפשטיין, תשלום פירוש הגאונים לטהרות,
ירושלים תש"ה

- אשור, שידוכין
 א' אשור, שידוכין ואירוסין על פי תעודות מן הגניזה
 הקהירית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור,
 אוניברסיטת תל אביב 2006
- בארי, תקנות גאוניים
 א' בארי, "תקנות גאוניים בביטול מודעה", ממזרח
 וממערב, ג (תשמ"א), עמ' 7–44
- בכט, אתונה
 L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la
 République athénienne*, Paris 1897, reprint
 Amsterdam 1969
- בן יעקב, יהודי בבל
 א' בן יעקב, יהודי בבל בתפוצות, ירושלים תשמ"ה
 מ' בן ששון, "מקורות לתולדות קהילות ישראל
 בספרד במאה הי"ד", בתוך: א' מירסקי, א' גרוסמן,
 י' קפלן (עורכים), גלות אחר גולה, ספר חיים
 ביינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 284–336
- בנדיקט, הרמב"ם
 ב"ז בנדיקט, הרמב"ם ללא סטיה מן התלמוד,
 ירושלים תשמ"ה
- בנדיקט, התורה בפרובאנס
 ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס – אסופת
 מאמרים, ירושלים תשמ"ה
- בנדיקט, פרובאנס
 ב"ז בנדיקט, "לתולדותיו של מרכז התורה
 בפרובנס", תרביץ, כא (תשי"א), עמ' 85–109
- ברגר, חוק רומי
 A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of
 Roman Law*, Philadelphia 1952
- ברודי, מחוקקים
 י' ברודי, "כלום היו הגאוניים מחוקקים?", שנתון
 המשפט העברי יא–יב (תשד"ם–תשמ"ו), עמ' 279–
 315
- ברודי, צהר
 י' ברודי, צהר לספרות הגאוניים, ישראל 1998
- ברודי, רס"ג
 י' ברודי, רב סעדיה גאון, ירושלים תשס"ז
- ברקת, אפרים בן שמריה
 א' ברקת, יהודי מצרים 1007–1057, אוריינס
 יודאיקוס, סדרה א, כרך ב, ירושלים תשנ"ה
- ברקת, שפריר מצרים
 א' ברקת, שפריר מצרים, תל אביב תשנ"ה
- גאטעסמאן, תשובות
 ש' גאטעסמאן, "תשובות חדשות מרבתינו
 הראשונים", ישורון, יא (תשס"ב), עמ' סא–עז
- גויטיין, השפעות
 S. D. Goitein, "The Interplay of Jewish and
 Islamic Laws", in: *Jewish Law in Legal*

- History and the Modern World*, B. S. Jackson
(ed.), Leiden 1980
- S. D. Goitien, *A Mediterranean Society, The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 1–6, Berkley, Los Angeles and London 1967–1988
- א' גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו
א' גולאק, יסודי המשפט העברי, תל-אביב תשכ"ז
ז"נ גולדברג, לב המשפט, ירושלים תש"ן
- J. Walter Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, Oxford 1956
- א' גורביץ', "בדין גלוי דעתא ובדין מודעא בגיטא ומתנתא", מוריה, יב (תשד"מ), עמ' רנד–רסא
מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה
1099–634, א-ג, תל אביב תשמ"ג
- מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, ירושלים 1997
- L. Ginzberg, *Geonica*, II, New York 1909
ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, ב, ניוארק תרפ"ט
- L. Ginzberg, *Compte rendu des Melange Israel Lewy*, Paris 1914
- א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א
- א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"ג
- א' גרוסמן, "ישיבת ארץ-ישראל; יצירתה הרוחנית והזיקה אליה", בתוך: "פראוור (עורך), ספר ירושלים – התקופה המוסלמית הקדומה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 179–214
- א' גרוסמן, ראשות הגולה בבבל בתקופת הגאונים, ירושלים תשמ"ד
- J. C. Greenfield, "Babylonian-Aramaic
- גויטיין, חברה
- גולאק, אוצר השטרות
גולאק, יסודי המשפט
גולדברג, לב המשפט
גיונס, חוק יווני
- גורביץ', גילוי דעתא
גיל, א"י
- גיל, במלכות ישמעאל
- גינצבורג, גאויניקה
גינצבורג, גנזי שכטר
גינצבורג, תערובת
- גרוסמן, חכמי אשכנז
- גרוסמן, חסידות
- גרוסמן, ישיבת א"י
- גרוסמן, ראשות הגולה
- גרינפלד, בבלי-ארמי

Relationship", *in Mesopotamien und Seine Nachbarn: Politische und Kulturelle Wechselbeziehungen in Alten Vorderasien*,

vol. 2, H. - J. Nissen and Renge, J.,
Eds. Berlin: Reimer, 1982, pp. 471–482

צ' גרץ, דברי ימי ישראל: מהעת היותר קדומה עד
ההוה בששה כרכים עם תמונות וציורים רבים, תל-
אביב תרצ"ח

גרץ, דברי ימי ישראל

י' דוד, הגירושין בקרב היהודים על פי תעודות
הגניזה ומקורות אחרים, עבודת דוקטור,
אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תש"ס

דוד, הגירושין

י' דוד, "פסוקא דגיטא וגופא דגיטא, על פי תעודות
חדשות מגניזת קהיר", סיני, קלח (תשס"ו), עמ' ג-
כב

דוד, פסוקא דגיטא

ס' דויטש, גמירת דעת בקניינים והתחייבות במשפט
העברי, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במשפטים,
אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשל"ג

דויטש, גמירת דעת

M. D. Davis, *Hebrew Deeds of English Jews*,
London 1888

דיוויס, שטרות

א' דמסקי, ידיעת ספר בישראל בעת העתיקה,
ירושלים תשע"ב

דמסקי, ידיעת ספר

נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום
הלכות פסוקות, ניו יורק – ירושלים תשנ"ג

דנציג, מבוא לה"פ

ספר הלכות גדולות, מהדורת ר"ע הילדסהיימר, א-
ג, ירושלים תשל"ב-תשמ"ז

ה"ג

ספר הלכות פסוקות, מהדורת סלימאן ששון,
ירושלים תשי"א

ה"פ

הלכות פסוקות השלם ע"פ כת"י ששון מקור
ירושלים תשל"א, עם ציוני מקבילות להלכות
גדולות והלכות ראו וכן ציוני מקורות, הערות
ושינויי נוסחאות, י' עץ חיים (עורך), ירושלים
תשע"ו

ה"פ (מהדורת עץ חיים)

ח"ז הירשברג, "היהודים בארצות האסלאם",

הירשברג, היהודים באסלאם

- בתוך: פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, חוה לצרוס-יפה (עורכת), תל-אביב תשכ"ז, עמ' 262–315
 ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים תשכ"ה
- הירשברג, צפון אפריקה
- ד' הלבני, מקורות ומסורות, ביאורים בתלמוד מסכת בבא בתרא, ירושלים תשס"ח
- הלבני, ב"ב
- ד' הלבני, מקורות ומסורות, ביאורים בתלמוד מסכת חגיגה, ירושלים תשכ"ט
- הלבני, חגיגה
- י"א הלוי, דורות הראשונים, ירושלים תשכ"ז
- הלכות הנגיד, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכ"ב
- הלוי, דורות הראשונים
- I. Herzog, *The Main Institution of Jewish Law*, London 1967
- הרצוג, עיקרים
- מ' הרשלה, חידושי ר' ישמעאל בן חכמון, ירושלים תשמ"ט
- הרשלה, חידושי ר' ישמעאל
- ש' ואלטר, "המניין לבריאת העולם והתחלת השימוש בו", המעין 204 (טבת תשע"ג), עמ' 5–19
- ואלטר, בריאת העולם
- מ' ויינפלד, אנציקלופדיה עולם התנ"ך (עורך ראשי: מ' הרן), ספר בראשית, תל אביב 1982
- ויינפלד, בראשית
- י"צ וייס, דור דור ודורשיו, הוא ספר דברי הימים לתורה שבעל פה, עם קורות סופריה וספריה, ירושלים תשכ"ד
- וייס, דור דור ודורשיו
- G. Weiss, *Hillel ben Eli*, M.A. Thesis, Department of Oriental Studies, University of Pennsylvania 1967
- וייס, הלל
- G. Weiss, *Legal Documents Written by the Court Clerk, Halfon ben Manasse (dated 1100–1138), A Study in the Diplomatics of the Cairo Geniza*, Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania, 1970
- וייס, חלפון
- G. Weiss, "Formularies (Shetarot) reconstructed from the Cairo Geniza", In: *Gratz College Annual of Jewish Studies*, 2
- וייס, נוסחאות

- א' ויס, "יסוד מחלוקת רב נחמן ורב ששת בביטול גט בפני שנים או שלושה", הגות עברית באמריקה, א, תל-אביב תשל"ב, עמ' 355–358
- א' וסטרייך, "ומעולם לא עלתה על דעת חכמי התלמוד כפייה זו מעולם: על כפיית גט בהלכת המורדת במשנה ובתלמוד", מחקרי משפט, כה (תש"ע), עמ' 563–591
- א' וסטרייך, "עלייתה ושחיקתה של עילת המורדת", שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח–תש"ס), עמ' 123–147
- ש' ורהפטיג, דיני חוזים במשפט העברי, ירושלים תשל"ד
- ז' ורהפטיג, מחקרים במשפט העברי, רמת גן תשמ"ה
- ב' ז'ולטק, "תקופת ארבעת החליפים הראשונים", פרקים בתולדות הערבים והאיסלאם, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 102–123
- י' זוסמן, "שני קונטרסים בהלכה מאת ר' משה בוטריל", קבץ על יד, טז (תשכ"ו), עמ' 269–342
- א"ר זייני, רבנן סבוראי וכללי ההלכה, א, חיפה תשנ"ב
- מ' זילברג, כך דרכו של תלמוד, ירושלים תשנ"ח
- ד' זפרני, "ר' ברוך ממגנצא וספר החכמה", סיני, פד (תשל"ט), עמ' רמה–רסה
- ח"ש חפץ, "מקומה של עדות במשפט העברי", דיני ישראל, ט (תשל"ח–תש"מ), עמ' נא–פד
- ח' טיקוצ'ינסקי, תקנות הגאונים, תרגם לעברית מאיר חבצלת, תל אביב – ירושלים תש"ך
- י' ידן, "מחנה ד – מערת האיגרות", ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כו (תשכ"ב), עמ' 204–236
- ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
- ויס, ביטול גט
- וסטרייך, כפיית גט בתלמוד
- וסטרייך, מורדת
- ורהפטיג, דיני חוזים
- ורהפטיג, מחקרים
- ז'ולטק, ארבעת החליפים
- זוסמן, משה בוטריל
- זייני, רבנן סבוראי
- זילברג, תלמוד
- זפרני, ספר החכמה
- חפץ, עדות
- טיקוצ'ינסקי, תקנות
- ידן, מערת האיגרות
- ילון, ניקוד

- ילין, מגנזי
 א' ילין, "מגנזי בית הספרים", אסף כתבי ה"גניזה"
 אשר בבית עקד הספרים הלאומי בירושלים, קרית
 ספר, ב (תרפ"ה-תרפ"ו), עמ' 292-297
 ז' יעבץ, תולדות ישראל: מתקן על פי המקורות
 הראשונים, תל אביב, תשט"ו-תשכ"ג
 י" זרקו, ספר יפה נוף, ונציה 1575
 ע' ירדני, תעודות נחל צאלים, באר שבע תשנ"ה
 ר' ירון, המשפט של מסמכי יב, ירושלים תשכ"ח
 ק' כאהן, האיסלאם: מלידתו עד תחילת האימפריה
 העות'מאנית, תרגום מצרפתית עמנואל קופלביץ, תל
 אביב תשנ"ה
 א' כהן, "ביקורת הלכתית לעומת ביקורת ספרותית
 בתלמוד הבבלי (פרק בהתהוות השכבתית של
 הבבלי)", אסופות, ג (תשמ"ט), עמ' שלא-שלו
 B. S. Cohen, *The Legal Methodology of Late
 Nehardean Sages in Sasanian Babylonia*,
 Leiden-Boston 2011
 ב"ש כהן, "ניגודים בדרכי הלימוד של אמוראי
 נהרדעא האחרונים", *HUCA*, (2007) 78, עמ' א-
 כד
 מ"ד כהן, עדות ושטרות, ירושלים תשנ"ז
 א' כהן, "התמיהה 'פשיטא' בבבלי: האמוראית
 לעומת הסתמית", כתבור בהרים: מחקרים בתורה
 שבעל פה מוגשים לפרופסור יוסף תבורי, אלון שבות
 תשע"ג, עמ' 165-191
 ב"ש כהן, "רב ששת לעומת רב נחמן", *HUCA*, 76
 (2005), עמ' יא-לב
 ב"ש כהן, רב ששת ודרכי לימודו במסגרת תקופתו,
 חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשס"ג
 מ"י כהנא, "גילוי דעת ואונס בגיטין: לחקר
 השתלשלות המסורות המוחלפות בעריכתן
 המגמתית של סוגיות מאוחרות", תרביץ סב, ב
 (תשנ"ג), עמ' 225-263
- יעבץ, תולדות ישראל
 יפה נוף
 ירדני, נחל צאלים
 ירון, מסמכי יב
 כאהן, האיסלאם
 כהן, ביקורת
 כהן, נהרדעי
 כהן, ניגודים
 כהן, עדות ושטרות
 כהן, פשיטא
 כהן, רב נחמן
 כהן, רב ששת
 כהנא, גילוי דעת

- כך, דפוס ישראל
 י' כץ, דפוס ישראל, קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 114–1
- לביא, עטרת דבורה
 א' לביא, עטרת דבורה: פסקי דין שהתבררו בבית הדין, בתוספת בירור הלכה בענייני אבן העזר וחושן משפט, קשת תשס"ט
- לבציון, התאסלמות
 N. Levtzion, *Conversion to Islam*, NY–London 1979
- לואיס, הערבים בהיסטוריה
 ב' לואיס, הערבים בהיסטוריה, תרגם מאנגלית: מרדכי ברקאי, תל אביב תשנ"ה
- לוי, שטרות
 H. Loewe, *Starrs and Jewish Charters*, Cambridge 1930, II, London 1932
- לוי, מתיבות
 ב"מ לוי, מתיבות, ירושלים תרצ"ד
- לוי, רבנן סבוראי
 ב"מ לוי, רבנן סבוראי ותלמודם, ירושלים תרצ"ז
- לוינגר, הרמב"ם
 י' לוינגר, דרכי המחשבה ההלכתית של הרמב"ם: מחקר על המתודה של משנה תורה, ירושלים תשכ"ה
- ליבזון, מחצ'ר
 ג' ליבזון, "שטר שימוש בית דין" (מחצ'ר) אצל רס"ג ובגניזה וה'מחצ'ר' המוסלמי", גנזי קדם, ה (תשס"ט), עמ' 99–163
- ליברמן, תוספתא יבמות
 ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: ביאור ארוך לתוספתא, סדר נשים, ו-ז, ניו יורק – ירושלים תשמ"ח
- ליפשיץ, משפט ופעולה
 ב' ליפשיץ, משפט ופעולה, מונחי חיוב וקנין במשפט העברי, ירושלים תשס"ב
- לכל חפץ
 ר' אליעזר מילי, לכל חפץ, ונציה שי"ב
- למדן, כ"י צבאח
 ספר תיקון סופרים לר' יצחק צבאח, ר' למדן (מהדיר), תל אביב תשס"ט
- מאן, טקסט
 J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati 1931
- מאן, יהודים
 J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palastine under the Fatimid Caliphs*, London 1920–2 / N.Y. 1970 (reprint)
- מורל, ה"פ
 ש' מורל, "לבירור יחס הלכות פסוקות כ"י ששון

- להלכות גדולות", *HUCA*, 46 (1975) חלק עברי, עמ' 532–510
- מילר, מפתח
מלמד, מילון ארמי
- י' מילר, מפתח לתשובות הגאונים, ברלין תרנ"א
ע"צ מלמד, מילון ארמי עברי לתלמוד בבלי,
ירושלים תשנ"ב
- מסינו, חוזים
- F. Messineo, *II Contratto in Genere*, Milano
1977
- מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים
תשל"ד
- מ' מרגליות, א"י
- A. Marmorstein, "Ein Fragment der der
"הלכות קטועות", *MGWJ*, 67 (1923), pp. 132-137
- מ' סולוביצ'יק, הלכה כלכלה ודימוי עצמי, ירושלים
תשמ"ה
- מ' סולוביצ'יק, הלכות
- H. Soloveitchik and E. Buckwold, "Rabad of
Posquieres: A Programmatic Essay"
- בתוך: פרקים בתולדות החברה היהודית בימי
הביניים והעת החדשה, מוקדשים לפרופ' יעקב כ"ץ
במלואת לו שבעים וחמש שנה ע"י תלמידיו וחבריו,
ע' אטקס וי' סלמון (עורכים), ירושלים 1980, עמ' 7–
40 (במדור האנגלי)
- מ' סולוביצ'יק, ראב"ד
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish
Babylonian Aramaic*, Ramat-Gan 2002
- סוקולוף, ארמית בבלי
- י' סיני, "תוקפה של עדות בשטר במשנת הגאונים
והרמב"ם", דיני ישראל, כב (תשס"ג), עמ' 149–111
- סיני, עדות בשטר
- ספר האשכול, ח' אלבעק, ירושלים תרצ"ה–תרצ"ח
- ספר האשכול
- ספר העיטור, מהדורת מאיר יונה, א–ב, וורשה
תרמ"ג
- ספר העיטור
- ספר הפרדס לרש"י, מעובד ומבואר על ידי חיים
יהודה עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד
- ספר הפרדס
- סדר עולם רבא וזוטא – ספר הקבלה לראב"ד,
ירושלים תשט"ו
- ספר הקבלה
- ספר ראב"ן הוא אבן העזר לרבנו אליעזר ב"ר נתן
ז"ל, עם הגהות הרב דוד דבליצקי, בני ברק תשע"ב
- ספר ראב"ן

- ספראי, משנת א"י
 שי' ז' וחי' ספראי, משנת ארץ ישראל, ירושלים
 תשס"ח-תשע"ג
- ספרי דברים
 ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט
 א' סקייסט, "הכל שריר וקיים", מחקרים בעברית
 ובלשונות שמיות, רמת גן תש"ס, מדור אנגלי, עמ'
 54-40
- עירון, בית אמיה
 ד' עירון, "בית אמיה", פרקים בתולדות הערבים
 והאסלאם, תל אביב תשכ"ז, עמ' 155-128
- עיר-שי, מומר כיוורש
 ע' עיר-שי, "מומר כיוורש בתשובות הגאונים -
 יסודותיה של פסיקה ומקבילותיה במשפט הנכרי",
 שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ'
 461-435
- עמינח, קידושין
 נ' עמינח, עריכת מסכת קידושין, תל אביב תשל"ז
 ש' עמנואל, "ואיש על מקומו מבואר שמו':
 לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק", תרביץ, סט, ג
 (תש"ס), עמ' 423-440
- עמנואל, מהר"ם
 ש' עמנואל, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו,
 ירושלים תשע"ב
- עמנואל, תשובות מהר"ם
 ש' עמנואל, "תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של
 מהר"ם", שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח-
 תש"ס), עמ' 205-149
- עפשטיין, הלכות גדולות
 א' עפשטיין, "מאמר על ספר הלכות גדולות", בתוך
 כתבי ר' אברהם עפשטיין, ב (תשכ"ה), עמ' שעח-תט
 פסקי דין רבניים, ירושלים תשי"ד
- פוזננסקי, גאונים
 ש"א פוזננסקי, עניינים שונים הנוגעים לתקופת
 הגאונים, וורשא תרס"ט
- פוס, מודעה
 A. Fuss, "Duress and 'Moda'ah' in the Law of
 Sales", *JLAS*, 17 (2007), pp. 128-138
- פוס, עדות בכתב
 א"מ פוס, "עדות בכתב בדיני ממונות", שנתון
 המשפט העברי, ג-ד (תשל"ו-תשל"ז), עמ' 339-327
- פוקס, מלות המשנה
 ע' פוקס, "מלות המשנה לרב סעדיה גאון - הפירוש
 הראשון למשנה", סידרא, כט (תשע"ד), עמ' 77-61
- פוקס, נוסח הגאונים
 ע' פוקס, מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של

- התלמוד הבבלי, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור,
ירושלים, תשס"ג
- B. Porten, *Archives from Elephantine*,
Berkeley and Los Angeles 1968 פורטן, מצרים
- ב' פורת, "החווזה הכפוי ועקרון הצדק החוזי: דיון
משפטי-פילוסופי בסוגיית 'תלויהו וזבין'", דיני
ישראל, כב (תשס"ג), עמ' 49–110 פורת, החווזה הכפוי
- A. Fattal, *Le Statut Legal des Non-Muslimans*
En Pays d'Islam, Beyrouth 1958 פטאל, מעמד הלא מוסלמים
- F. E. Peiser, *Babylonische Verträge des*
Museums, Berlin 1890 פיזר, חוזים בבליים
- מ"ש פלדבלום, פירושים ומחקרים בתלמוד, מסכת
גיטין, ניו יורק תשכ"ט פלדבלום, פירושים
- ז' פלק, "כתיבת דברי נבואה (ישעיה ח')", בית
מקרא, לז (תשכ"ט), עמ' 28–36 פלק, דברי נבואה
- ז' פלק, "המורדת על בעלה", סיני, מט (תשכ"א),
עמ' קפג–קפד פלק, המורדת
- Z. Falk, *Hebrew Law in Biblical Times*, Provo
2001 פלק, משפט עברי
- M.S. Passamaneck, *The Traditional Law of*
Sale, Cincinnati 1983 פסמנק, מכירה
- א' פרידמן, אגרת תשובה על דבר הכתובה ונוסחה
הארמי הנהוג, וויען תרמ"ח פרידמן, אגרת תשובה
- מ"ע פרידמן, "אונו - ידיעות חדשות מכתבי הגניזה
הקהירית", בתוך: בין ירקון לאילון, רמת-גן
תשמ"ב, עמ' 73–85 פרידמן, אונו
- מ"ע פרידמן, "גירושין ביזמת האשה בארץ ישראל,
מצרים וצפון אפריקה על פי תעודות הגניזה",
ממזרח וממערב, ב (תש"ס), עמ' 19–25 פרידמן, גירושין
- ש"י פרידמן, "הנאה וקניינים בתלמוד", דיני
ישראל, ג (תשל"ב), עמ' 115–145 פרידמן, הנאה וקניינים
- M.A. Friedman, "Termination of the Marriage
upon the Wife's Request: A Palestinian פרידמן, כתובה

- Ketubba Stipulation", *PAAJR*, 39 (1969), p. 47
 פרידמן, מעשה גדול – קטע חדש מן המעשים
 לבני ארץ ישראל", תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 193–
 205
- M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine, A Cario Geniza Study*, Vol. I, Tel Aviv and
 New York 1980
 פרידמן, נישואין
- ש"י פרידמן, סוגיות בחקר התלמוד הבבלי, ניו יורק
 תש"ע
 פרידמן, ריבוי נשים
 פרידמן, רמב"ם
- מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל, ירושלים תשמ"ו
 מ"ע פרידמן, ר' משה בן מימון בתעודות משפטיות
 מן הגניזה", שנתון המשפט העברי, יד–טו (תשמ"ח–
 תשמ"ט), עמ' 177–199
 פרידמן, שידוכין
 פרידמן, שידוכין ואירוסין לפי תעודות הגניזה
 הקהירית", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי
 היהדות, ירושלים תשמ"א, עמ' 157–173
 " פרנצוס, "שיטת הקדמונים מתנה טמירתא",
 סיני, קג (תשמ"ט), עמ' ריג–רכט
 פרידמן, מתנה טמירתא
- A.E. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth
 Century B.C.*, Oxford 1923
 קאולי, פפירוסים
- מ"ד קאסוטו, "הכתובות העבריות של המאה
 התשיעית בוינוסה", קדם, ב (תש"ה), עמ' 99–120
 קאסוטו, וינוסה
- ר"ש קליינמן, דרכי קניין ומנהגי מסחר במשפט
 העברי: משפט ריאליה והיסטוריה, רמת גן תשע"ג
 קליינמן, יסודות הקניין – גמירות דעת
 ומעשה הקניין", משפטי ארץ – קנין ומסחר, ג
 (תש"ע), עמ' 91–108
- ה' קנדי, מחמד והחליפות, תרגום: עמנואל
 קופלביץ, ירושלים ובאר שבע תשנ"ט
 קנדי, מחמד והחליפות
- א' ליכטנשטיין, שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין, בבא
 בתרא – חזקת הבתים, אלון שבות תשע"ג
 רא"ל, שיעורי ב"ב
- א' ליכטנשטיין, שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין,
 גיטין, אלון שבות תשס"ט
 רא"ל, שיעורי גיטין

- רבינוביץ', יסודות
 י"י רבינוביץ', "יסודות יהודיים בנוסחאות
 המשפטיות של בבל בתקופה הפרסית", ספר אסף,
 ירושלים תשי"ג, עמ' 433–443
- רוט, חכמי פרובנס
 פ' רוט, חכמי פרובנס המאוחרים: יצירה תורנית
 בדרום צרפת במאה השלש-עשרה וראשית המאה
 הארבע-עשרה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור,
 ירושלים תשע"ב
- רח"מ, אור החיים
 ח' מיכל, אור החיים: הוא ספר הערוך לידיעת חכמי
 ישראל וסופריהם, ניו יורק תשכ"ה
- ריבלין, אליסאנה
 י' ריבלין, שטרי קהילת אליסאנה, רמת גן תשנ"ה
- ריבלין, הירושה
 י' ריבלין, הירושה והצוואה במשפט העברי, רמת גן
 תשנ"ט
- ריבלין, כתי"מ
 י' ריבלין, "טופסי שטרות בש"ס כתב יד מינכן",
 שנתון המשפט העברי, כ (תשנ"ה–תשנ"ז), עמ' 281–
 348
- ריבלין, מודעה
 Y. Rivlin, "Moda'ah and Bittul Moda'ah
 (Notification and its Cancellation) in Jewish
 Law", *JLAS*, 16 (2007), pp. 213–225
- ריבלין, פסוקא דגיטא
 י' ריבלין, "פסוקא דגיטא וביטול מודעא", סידרא,
 כד–כה (תש"ע), עמ' 427–439
- ריבלין, צוואות
 י' ריבלין, צוואות וענייני ירושה בהלכה היהודית על
 פי תעודות מהגניזה הקהירית, עבודה לשם קבלת
 תואר דוקטור, תל אביב תשמ"ו
- רקובר, פגמים בחוזה
 נ' רקובר (עורך), פגמים בחוזה: מראית עין, טעות,
 כפיה ועושק (מורשת המשפט בישראל), ירושלים
 תשע"ב
- רקובר, שליחות
 נ' רקובר, השליחות וההרשאה במשפט העברי,
 ירושלים תשל"ב
- שאילתות דרב אחאי
 שאילתות דרב אחאי, ונציה ש"ו [1550] (מהדורת
 צילום)
- שאכט, החוק המוסלמי
 J. Schaacht, *Introduction to Muslim Law*,
 Oxford 1969
- שוחטמן, סדר הדין
 א' שוחטמן, סדר הדין בבית הדין הרבני: לאור

- מקורות המשפט העברי, תקנות הדיון ופסיקת
בתי הדין הרבניים בישראל, א-ג, ירושלים תשע"א
- שוחטמן, קים לי
א' שוחטמן, "תקנות גאונים והוראת הגאונים 'קים
לי בגוויה", שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשד"מ-
תשמ"ו), עמ' 655-686
- שטרות, רה"ג
ש' אסף, "ספר השטרות לרב האי גאון", מוסף
לתרביץ, א-ג (תר"צ)
- שטרות, רס"ג
מ' בן ששון, "שרידים מספר העדות והשטרות
לרס"ג", שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשד"ס-
תשמ"ו), עמ' 135-278
- שטרות, רס"ג (אסף)
ש' אסף, "ספר השטרות של רס"ג", רב סעדיה גאון
קובץ תורני במדעי יהדות, ירושלים תש"ג
- שיבר, עדות בקידושין
י' שיבר, עדות ועדי קיום בקידושין במשפט העברי,
חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, המחלקה
לתלמוד בר אילן, רמת גן תשס"ג
- שי"ר, רב האי
שלמה יהודה רפפורט, לתולדות רב האי גאון,
ביכורי העיתים, יא (תקצ"א), עמ' 90-92
- שלו, חוזים
ג' שלו, דיני חוזים החלק הכללי, ירושלים תשס"ה
- שלום, קבלות
ג' שלום, "קבלות ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב
הכהן (מקורות לתולדות הקבלה לפני התגלות
הזוהר)", מדעי היהדות, ב, ירושלים תרפ"ז, עמ'
165-193
- שלוסברג, רס"ג
א' שלוסברג, "הנהגתו ומנהיגותו של רב סעדיה
גאון", עמדו"ת ה', מנהיגות והנהגה (תשע"ג), עמ'
213-242
- שנדורפי, מחילה
י"י שנדורפי, מחילת זכויות במשפט העברי כפי
שהיא משתקפת בשטרי סילוק ומחילה, עבודה לשם
קבלת דוקטור, רמת גן תשע"ב
- שפיגל, הוספות
י"ש שפיגל, הוספות מאוחרות (סבוראיות) בתלמוד
הבבלי, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בתלמוד,
תל אביב תשל"ו
- שפיצר, מעשה בית דין
ש' שפיצר, "מעשה בית דין בפרסבורג בשנת רמ"ד",
מוריה 14. ה-ח (תשמ"ו), עמ' יד-טו

- שפירא, מאיסה
 מ' שפירא, "גירושין בגין מאיסה", דיני ישראל, ב
 (תשל"א), עמ' 117–153
- שפרבר, כרונולוגיה
 ד' שפרבר, "מחקרים בכרונולוגיה תלמודית", א,
 מכתם לדוד, רמת גן תשל"ח, עמ' 77–85
- שציפנסקי, תקנות
 י' שציפנסקי, התקנות בישראל, כרך שלישי תקנות
 הגאונים, ירושלים תשנ"ג
- שציפנסקי, תקנות הגאונים
 י' שציפנסקי, "תקנות הגאונים", הדרום כד
 (תשכ"ז), עמ' 135–197
- שרשבסקי, משפחה
 ב' שרשבסקי, דיני משפחה, ירושלים תשנ"ג
- תא-שמע, הלכה
 י"מ תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז,
 ירושלים תש"ס
- תא-שמע, הספרות
 י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, ירושלים
 תשס"ד
- תא-שמע, מנהג אשכנז
 י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים
 תשנ"ב
- תג"ה
 תשובות הגאונים, א"א הרכבי (עורך), ברלין תרמ"ז
- תג"ח
 תשובות הגאונים החדשות, שמחה עמנואל (עורך),
 ירושלים תשנ"ה
- תגליות מדבר יהודה
*Discoveries in the Judaean Desert, Vol. 2: Les
 Grottes de Murabba'at* (Text and Plates in
 separate volumes), Oxford 1961
- תגמו"מ
 י' מילר, תשובות הגאונים – גאוני מזרח ומערב,
 ברלין תרמ"ח
- תיקון סופרים
 תיקון סופרים, ר' שמואל יפה, ליוורנו 1789
- תכלאל
 תכלאל משתא-שבזי, כתב יד של ר' שלם בר' יוסף
 משתא וישראל בר' יוסף משתא, ירושלים תשמ"ו
- תרי"ן (ברודי)
 תשובות רב נטרונאי בר' הילאי גאון על ידי י' ברודי,
 ירושלים תשנ"ד
- תשובות חכמי פרובינציה
 תשובות חכמי פרובינציה, מהדורת א' סופר,
 ירושלים תשכ"ז
- תשוה"ג (אסף)
 תשובות גאונים (אסף), ירושלים תש"ב
- תשוה"ג, ג"ק
 תשובות הגאונים – גאונים קדמונים (ד' קאסל),
 ברלין תר"ח

שאלות ותשובות הגאונים, כולל ארבע מאות תשובות מגאוני קדמאי בלשון זך ונקי, עם ביאורים מהרב מרדכי אליהו רבינוביץ אב"ד איזבלין והגהות חדשות מהרב צבי מושקוביץ, ירושלים תש"כ	תשוה"ג, הקצרות
תשובות הגאונים, חמדה גנוזה, ירושלים תרכ"ג/תרכ"ז	תשוה"ג, ח"ג
תשובות הגאונים – שערי צדק (מהדורת צילום), ירושלים תשכ"ו	תשוה"ג, ש"צ

פסיקה וחקיקה אזרחית:

בג"ץ 292/60 נחמן קוגן נ' בית הדין הרבני האזורי באר שבע זילברג, ע"א 61 457/61 אדולף (אברהם אליהו) גרין נ' חנה גרין, פ"ד טז, עמ' 329 דרורי, ת"א (י-ם) 5072/03 ישפרו נגד מינהל מקרקעי ישראל, עמ' 29, פסקה 57 ע"א (י-ם) 2001/08 דהן עודד נ' כתר הוצאה לאור בע"מ, עמ' 26–43, פסקה 111–136

חוק הבוררות תשכ"ח/1968

חוק החוזים (חלק כללי), התשל"ג – 1973 סעיפים 17–18
 תקנות 162,164 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד/1984.
 B.G.B. סעיף 116.

ABSTRACT

This paper deals with three areas: The first area discussed here is that of the Halachic laws governing the *Notification*; the second addresses the rules of cancellation of a *Notification*; and the third area concerns bills of *Notification* and Cancellation of *Notification*, against the background of the legal bill in Hebrew Law in general.

Chapter One goes into the issue of *Notification* during the Talmudic and Geonic period, starting with an explanation of the concept of *Notification* from the linguistic point of view and an account of its mode of operation within the Halacha. The chapter also deals with the dating of the amendment of the practice of *Notification* and the background to its modification. On the one hand it is emphasised that the *Notification* is based on the principles of Hebrew Law requiring intent in legal actions, and on the other hand its innovatory nature is stressed. The limitation placed by the Sages of Nehardea on resorting to the *Notification* is cited, with elucidation of the necessity for this limitation as seen by the Sages of Israel. The question is discussed as to whether the Talmudic injunction requiring the *Notification* to be invoked before a pair of witnesses, and the ruling that mere intent cannot annul a divorce, are such as to state the need for a *Notification* to be made in an expressly formal manner. The possibility of a significant change in how the *Notification* was construed having occurred in the Geonic era is then investigated—by attempting to find in the words of the Geonim a requirement for a formal *Notification*, or further reduction of the number of cases where use of the *Notification* is permitted, or in the time allotted for its service. Clarification is made of the manner in which the various academies in Sura and Pumpeditha defined the concept of coercion and how they distinguished between a *Notification* in a sale and one in the case of a gift or a divorce, as the Talmud seems to indicate.

Chapter Two treats the *Notification* during the Rishonim and Aharonim period. We examine the question of whether the Rishonim followed in the

footsteps of the Sages of Sura or of Pumpeditha in interpreting the issues, with an explanation of the direction indicated. The possibility is examined of a change in the threshold conditions for serving *Notification* having taken place in the Rishonim period, and the likelihood of a difference between the Ashkenazi and Sephardic Rishonim in setting the threshold conditions. We review the Rishonim discussion on the similarity between the *Notification* and annulment of a divorce, and what distinguishes between them. The question is examined of how essential to a *Notification* is the requirement for witnesses to coercion, where present: Is it important for the coercion to be overwhelming, or is any degree of duress sufficient? In the event of the witnesses to coercion being unavailable, can the *Notification* be drawn up in their absence with their arrival expected later? The issue of the formal requirements for the *Notification* is also examined: Had formal rules for the service of *Notification* that were not previously in force been introduced in the Rishonim period, and what lies behind them?

Chapter Three deals with cancellation of *Notification* during the Talmudic and Geonic era. The Talmudic basis for *Notification* cancellation is investigated: Is it contained in Rav Sheshet's statement in the Talmud, Tractate Erchin (Prescribed Values), to the effect that *Notification* is valid for divorces, or only in the opinion of the Savoraim; was it clear by the time of the Talmud that an explicit declaration cancelling the *Notification* was needed, or did the Talmud deem it sufficient to say "So I wish", implying a person's intention in expressing interest in a legal action? We review the development that occurred during the Geonic period when a *Notification* cancellation started to be written in every bill of divorce, and explain the cause of this modification of divorce procedure; it appears that the Sages of Sura also introduced the insertion of a *Notification* cancellation in the other legal bills. The reason for this is examined: Did the amendment applied to the other legal bills arise from imitation of divorce bills, or could there be a different explanation for the practice of adding a *Notification* cancellation to the other legal bills? Later in the chapter the method employed by the Sages of Pumpeditha in the 10th

century is examined, inasmuch as they disagree with the Sages of Sura over a number of central issues: Why are they opposed to *Notification* cancellation in all legal bills; do they see no need for an act of acquisition in *Notification* cancellation; and why do they invalidate *Notification* cancellation in cases of coercion?

Chapter Four is concerned with *Notification* cancellation during the Rishonim era. We discuss the question as to whether the practice of writing a *Notification* cancellation in the legal bills introduced by the Geonim also continued in the Rishonim era. It is examined whether the Rishonim adopted the system used by the Sages of Sura for *Notification* cancellation, or that of the Sages of Pumpeditha, and what caused them to make the choice in the way they did. The method of the Tosafists is studied: Did the Tosafists, who accepted the validity of cancellation of *Notification* by coercion, adopt in its entirety the system of the Sages of Sura and did the latter Sephardic Rishonim adopt the Tosafists' approach? Maimonides' position on cancellation of *Notification* by coercion is examined: Did his wording, providing for the cancellation of all *Notifications* in divorces, express a ruling that the Geonic formula for *Notification* cancellation was ineffective, or could Maimonides have been in agreement with the Geonic formula? Could this formula of Maimonides also cancel all *Notification* in cases of sale, despite its having no mention there, or was it only effective for divorces? It transpires that the Rishonim had further proposals for cancelling all *Notifications* such as that of the Rashba based on the disqualification of *Notification* witnesses by declaring "And I hereby disqualify any witness or witnesses testifying that I have handed over or stated anything whatsoever on account of which this bill of divorce would be annulled or made less effective, due to the said *Notification* or statement"; and the Rema's suggestion based on the litigator's admission that *Notification* has not been served, with the wording "I testify that I have stated nothing concerning this bill of divorce on account of which it would be annulled." The advantages of each proposal were examined, and it emerged that the usual custom is to write a *Notification* cancellation as part of the wording of the bill or close to the

time it was drawn up, although in the lands of the Ashkenazim a custom developed of writing a *Notification* cancellation before serving the bill. The roots of this custom and the problems associated with it were investigated, together with why it was not needed in the Geonic period.

Chapter Five discusses general background information on the legal bill in Hebrew Law, drawing mainly on work by Gulak in his book *A Treasure of the Deeds* and Rivlin in his book *Inheritance and Wills in Hebrew Law*. Mention is made of bills in Hebrew Law in periods previous to that of the legal bills literature: the Scriptural divorce bill [Get] and bill of sale, the Elephantine Papyri, legal bills in the Book of Tobit from the Second Temple era, formulae of the numerous legal bills featuring in the Mishnah and the Talmud, and those discovered in the Judean Desert. Legal bill books with the full wording of the bills only appeared in the Geonic period, and the reasons for their emergence at that time are clarified. A review is provided of the central legal bill books of Rabbi Saadia Gaon, Rabbi Hai Gaon, Rabbi Judah ben Brachia, the Machzor Vitry, and also bills from the archive of the community of Alisana and in the Munich Manuscript, with their characteristics highlighted, followed by an account of the characteristics of the legal bill in Hebrew Law. The basis for the use of the first person by the writer of the bill is explained, and when and why the content of the bills started being set out in the words of the witnesses. We examined the timing of the start of expansion of the negative clauses, eliminating objections to the bill, with an account of the cause of this—emphasising that *Notification* cancellation is part of this. The language used in the bill is discussed—when this is Hebrew, and which bills remained written in Aramaic; this is followed by a review of the elements of the bill. The phenomenon of the act of acquisition in the bill is examined: When and where it is regularly featured in the bills, from which bills it is absent, and how its occurrence affected the wording of the bill. We clarify which bills open with the date, which have standard opening formulae and why, and the reason for the date appearing at the end of certain bills. A description is given of the sources of the date format in the bill in Hebrew Law, followed by a review of the various elements of the

bill's negative section, and the chapter ends with a discussion of the various closing formulae.

Chapter Six analyses the principle types of bills of *Notification* in our possession. It is explained that no formula or part of a formula for a bill of *Notification* exists in the Talmud, except for “We know of the coercion of so-and-so”, in which the *Notification* witnesses testify to the application of coercion. The question is discussed as to whether this is by chance or that it could imply that the essence of the *Notification* is a spontaneous expression of intent. We clarify the dating of when the wording of the *Notification* and cancellation of *Notification* were established. *Notification* formulae were reviewed from Saadia Gaon up to the wording in ‘*Et Sofer* in 19th century Morocco. It is found that some of the bills appear with two different wordings of the *Notification* bill, while in some of the files no *Notification* bill at all is present—the reason for this occurrence is clarified. It is shown that *Notification* bills do not contain clauses concerning acts of acquisition, free will, responsibility and trustworthiness; a similar phenomenon is also present in bills of protest, which do not by nature constitute a legal action—just an expression of opinion. It is discovered that some of the bills lack formulae such as “You shall be my witnesses” and “we have served a *Notification*”, with explanations of the reasons for writing or omitting them. The factual background of early legal bills is found to be associated with land sale, while in later bills the background is a legal bill concerning chattels containing a waiver of legal claims, the setting for this transition being described. We discover that some of the bills include *Notification* of cancellation of *Notification*, while absent in others, and an explanation is proffered. The formula of a *Notification* is found concerning cancellation of *Notification*, worded as an exclusion to the *Notification* from the *Notification* cancellation referring to it; this occurs in a number of early legal notes and an explanation for this phenomenon is suggested. It is discovered that in some of the bills a *Notification* is worded as an expression of intent as opposed to the use of cancellation terminology in others, the root of these formulations being accounted for. It is learnt that

notwithstanding the distinction between a *Notification* in a sale and that in cases of a gift or divorce, as accepted by all of the Rishonim, in all *Notifications* the wording of the bill includes reference to witnesses of coercion; we offer an explanation for this phenomenon as well.

In **Chapter Seven** we analyse *Notification* cancellation in bills, opening with a review of bills in which the *Notification* cancellation appears as a separate bill in itself, followed by an analysis of the *Notification* cancellation clause that came to be an integral part of most legal bills. We put forward an explanation for *Notification* cancellation usually appearing as a clause within the bill as laid down by the Sages of Sura, whereas in Rabbi Saadia Gaon's book of bills and those influenced by him *Notification* cancellation was also written as a separate bill. It transpires that the structure of a *Notification* cancellation bill resembles those dealing with regular legal actions, not expressions of intent such as *Notification* bills, and we offer an explanation for this. A theory was developed as to why *Notification* cancellation bill usually mention an act of acquisition, and why *Notification* cancellation in a bill of divorce can sometimes be without reference to an act of acquisition. It appears that during the Rishonim and Aharonim eras supplements were added to the basic *Notification* cancellation formula of the Sages of Sura, giving expression to various proposals put forward by Rishonim for *Notification* cancellation. The various occurrences of the *Notification* cancellation clause in the bill were reviewed together with its position and size, revealing a difference between bills up to the 11th century and those produced during and after the 11th century. Also clarified was the basis of the formula containing sale of a *Notification* functioning as *Notification* cancellation, appearing in a minority of bills.

Chapter Eight spells out the conclusions of the discussion, with a review of the places where the wording of the bills reflects the laws of *Notification* and *Notification* cancellation on the one hand, and on the other hand places showing inconsistency between the wording of the bills and Halachic law—explanations are offered both for the compliance and lack thereof; also listed are places where the wording of the bill affected

the Halacha. The transition is then reviewed of *Notification* arising from spontaneous expression on incomplete intent to a declaration having to be delivered in a given format and in a conscious manner, and under defined circumstances, with an explanation proffered for this transition; also described is the manner in which this transition is reflected in the wording of the bills. Points of similarity between *Notification* and divorce annulment are reviewed, including similar expressions contained in the wordings of the bills and the methods of some of the Rishonim, while indicating the essential difference between them. The Talmudic basis for *Notification* cancellation is discussed, with a description of the background behind the adoption of *Notification* cancellation in divorce and other bills, and the disparity between the positions of the Sages of Sura and of Pumpeditha arising from different conceptions of this background. A summary is provided of the discussion over the possibility of terminating the legal action following cancellation of *Notification*, whether by means of a *Notification* cancellation *Notification* or retroactive divorce annulment. The discussion is summed up over the decision to interpret Maimonides' approach to the *Notification* cancellation issue in accordance with the system adopted by the Sages of Pumpeditha. The innovations are summed up concerning the bill in Hebrew Law, in the matter of Islamic influence on the statement in the words of witnesses and the opening formulae as well as the discussion of the evolution of the formula "not as a documentary reference". The features of the *Notification* bill as one of expression of intent are summed up, together with the significance of the special idioms used in *Notification* bills; the transition from *Notifications* dealing with land to waiver *Notifications* is accounted for; the reasons for the absence of a *Notification* cancellation clause in certain bills are summed up.

Contents

Abstract in Hebrew	2
Preface	1
General Introduction	1
Objectives of Research.....	1
Significance of Research.....	4
State of Research.....	4
Research Methodology	5
Structure of Work.....	6
Technical Notes.....	7
Chapter One: The <i>Notification</i> during Talmudic and Geonic Eras	9
1.1 Nature and Origins of <i>Notification</i>	9
1.2 The <i>Notification</i> : Ancient Halachic Law or Innovation?.....	11
1.3 <i>Notification</i> during the Talmudic Period.....	15
1.4 <i>Notification</i> during the Geonic Period	24
1.5 Summary	33
Chapter Two: The <i>Notification</i> during the Era of the Rishonim	35
2.1 Distinction between <i>Notification</i> in Cases of a Gift or Bill of Divorce, and in a Sale	35
2.2 Link between <i>Notification</i> and Annulment of a Divorce	46
2.3 Limits of Coercion with a <i>Notification</i> in Cases of a Gift or Bill of Divorce.....	54
2.4 <i>Notification</i> in a Sale against Partial Consideration and with a Compromise.....	57
2.5 Writing of a <i>Notification</i> in a Sale in the Absence of Witnesses to Coercion.....	59
2.6 <i>Notification</i> in Expropriation of Unspecified Property	60
2.7 Time of Service of <i>Notification</i>	64
2.8 Summary	69
Chapter Three: Cancellation of <i>Notification</i> during Talmudic and Geonic Era	72
3.1 The Talmudic Basis for <i>Notification</i> Cancellation.....	72
3.2 <i>Notification</i> Cancellation in Geonic Literature	78

3.3	Sura Sages' Method for <i>Notification</i> Cancellation	89
3.4	Extension of <i>Notification</i> Cancellation to all Bills of Divorce.....	94
3.5	Background behind the Transit from Bills of Divorce to other Types of Legal Bills.....	95
3.6	Pumpeditha Sages' Method for <i>Notification</i> Cancellation.....	100
3.7	Analysis of Differences between Sura and Pumpeditha Sages	102
3.8	Option for Overriding all <i>Notification</i> Cancellations.....	106
3.9	Summary	109
Chapter Four: Cancellation of <i>Notification</i> during Rishonim Period.....		112
4.1	Transit from Geonic to Rishonim Era	112
4.2	Acquisition in <i>Notification</i> Cancellation.....	114
4.3	Validity of Coerced <i>Notification</i> Cancellation.....	115
4.4	Wording of Cancellation of all <i>Notifications</i> by Maimonides' Method	125
4.5	Further Proposals for Cancellation of all <i>Notifications</i>	126
4.6	Dealing with Future Annulment of Divorce.....	130
4.7	<i>Notification</i> Cancellation Following Legal Action	136
4.8	Summary	138
Chapter Five: Legal Bills in Hebrew Law		141
5.1	Review of Early Legal Bills in Hebrew Law.....	141
5.2	Books of Legal Bills.....	142
5.3	Characteristics of Early Books and Files of Legal Bills	145
5.4	Characteristics of Legal Bills in Hebrew Law.....	147
5.5	Standard Elements of Legal Bills	151
5.6	Summary	165
Chapter Six: Wording of Bill of <i>Notification</i>.....		169
6.1	Wording of <i>Notification</i> and <i>Notification</i> Cancellation in the Talmud	169
6.2	Extracts from the Wording Preceding the Books of Legal Bills	171
6.3	The Need for Formal <i>Notification</i> During the Rishonim Era.....	172
6.4	Wording of Bills of <i>Notification</i> Bills from Rabbi Saadia Gaon's Time Onwards	183

6.5	General Characteristics of Bills of <i>Notification</i>	195
6.6	Structure of Bill of <i>Notification</i>	196
6.7	Preamble.....	197
6.8	Factual Background in Bill of <i>Notification</i>	199
6.9	Body of <i>Notification</i>	199
6.10	<i>Notification</i> of Cancellation of <i>Notification</i>	201
6.11	Verification of Coercion.....	205
6.12	Summary	207
Chapter Seven: Wording of <i>Notification</i> Cancellation		211
7.1	Bills of <i>Notification</i> Cancellation from Rabbi Saadia Gaon's Time Onwards	211
7.2	<i>Notification</i> Cancellation as a Separate Legal Bill.....	215
7.3	Characteristics of Bill of Cancellation of <i>Notification</i>	216
7.4	Factual Background in Bill of Cancellation of <i>Notification</i>	218
7.5	Cancellation of <i>Notification</i> within Bill of Cancellation	219
7.6	Files of Legal Bills not Containing Bill of Cancellation of <i>Notification</i>	223
7.7	Cancellation of <i>Notification</i> in Other Legal Bills	225
7.8	Summary	242
Chapter Eight: Conclusions of Discussion		246
8.1	Inconsistency between Laws of <i>Notification</i> and <i>Notification</i> Cancellation, and Wording of Bills	246
8.2	<i>Notification</i> as an Expression of Lack of Intent and its Limitation ...	251
8.3	Time of Service of <i>Notification</i>	256
8.4	<i>Notification</i> as Opposed to Annulment of Divorce	256
8.5	Talmudic Basis for Annulment of Divorce	258
8.6	Background to Adoption of <i>Notification</i> Cancellation Practice.....	258
8.7	Conclusiveness of Discussion Following Cancellation of <i>Notification</i>	262
8.8	Maimonides' Method for Cancellation of <i>Notification</i>	266
8.9	Basis of Legal Bill in Hebrew Law and Islamic Influences	266
8.10	Characteristics of Wording of Bills of <i>Notification</i>	268
8.11	Bill Lacking a Mention of <i>Notification</i> Cancellation.....	269

List of Bibliographical Acronyms 271
Abstract in English i

**This work was carried out under the supervision of
Prof. Yosef Rivlin,
Department of Talmud and Oral Law
Bar-Ilan University**

NOTIFICATION AND CANCELLATION OF *NOTIFICATION*, AND
HOW THESE ARE REFLECTED IN LEGAL BILLS

by
Nir Vargon

Department of Talmud and Oral Law

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat Gan, Israel

April 2018